

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 29

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 13 від 30 листопада 2023 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;
Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;
Добжанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Філіпович Мирослава Богданівна, кандидат історичних наук;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 23,57 обл.-вид. арк., 24,18 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 1223/769.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

Гаврилюк Світлана, Разиграєв Олег

Представництво Волині в парламенті Російської імперії:
українська історіографія кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст..... 9

Гусак Дарія

Розвиток економіки Волинської області в другій половині 60-х –
першій половині 80-х років ХХ століття: історіографія проблеми.....15

Денисюк Василь

Житлова сфера міст Західної Волині в умовах Першої світової війни.....19

Павлишин Андрій, Ільчишин Василь

Церква святої Трійці в Залізцях: історія і датування.....24

Разиграєв Олег

Матеріальні умови душпастирської діяльності римо-католицького духовенства
в тюрмах Волині та Галичини в 1918–1939 рр.....31

Філіпович Мирослава

Політика радянської влади в релігійній сфері на Волині в 1944–1991 рр.....37

Юхимчук Микола

Науково-видавнича діяльність музеїв Волинської області (1991–2021 рр.).....42

Історія України

Берест Павло

Нариси дослідження родоводів шляхтичів Заблоцьких зі Сквирщини.....48

Каліщук Оксана

Римо-католицька церква в Україні у другій половині ХХ ст.
у сучасному історіографічному дискурсі: регіональний зріз.....58

Нікітенко Костянтин

Радянська пропаганда напередодні Другої світової війни:
війни справедливі та несправедливі.....64

Панишко Галина

Міжнародно-правові питання запобігання та покарання за злочин геноциду.....71

Пилипів Ігор, Турків Світлана (сестра Дарія Турків ЧСВВ)

Йосиф Сліпий у розбудові Української греко-католицької церкви в еміграції.....76

Сергієнко Сергій

Трансформація особистих відносин в Україні під впливом поширення доносителства
у 20–30-ті роки ХХ ст.....82

Стародубець Галина

Ідеологема «ворог народу» на сторінках радянських пресових видань Волині
в період утвердження сталінського тоталітаризму.....89

Стрільчук Людмила

Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят)..... 96

Трояк Яна

Формування та початок господарсько-економічної діяльності системи плодоовочевої кооперації «Плодоспілка»..... 101

Хом'як Павло

Діяльність римо-католицького духовенства Львівської архідієцезії у період радянського режиму на прикладі служіння отця Рафала Керницького..... 106

Всесвітня Історія

Войтенко Юрій

«Економічна свобода» України та країн Балтії в динаміці (1995–2004 роки): порівняльний аналіз..... 110

Казаков Геннадій

Самоідентифікація афроамериканців як американців: кінець XIX – початок XX ст..... 117

Полівчук Владислав, Щербін Лілія

15-й Галицький піхотний полк: історія та бойовий шлях..... 122

Фісанов Володимир

Позиція СРСР в умовах наростання воєнно-політичної кризи напередодні Шестиденної війни на Близькому Сході..... 127

Політологія

Бадер Антон, Вовк Світлана

Маніпулятивний вплив друкованих та електронних джерел у реалізації інформаційного складника сучасного збройного насилля..... 133

Вонсович Сергій

Влада як ресурс спроможності держави: політологічний дискурс..... 142

Зан Михайло

Реформування та ефективне впровадження законодавчої бази щодо етнічних меншин як один із «семи кроків» європейської перспективи України..... 147

Лушагіна Тетяна, Санін Олександр

Особливості євроатлантичної інтеграції України в умовах російсько-української війни..... 153

Розік Марія, Назарук Наталія

Втручання у вибори: види та загрози для сучасних демократій..... 160

Фурсай Олександра

Політика інформаційної безпеки Європейського Союзу..... 165

Ярош Ярослав, Бугайчук Антон

Опозиційна діяльність зелених партій Польщі та Угорщини в умовах пандемії коронавірусу..... 171

Публічне управління

Баліцький В'ячеслав

Гносеологія формування понять «безпека», «державна безпека» та «національна безпека».....183

Жебелев Ігор

Світові тренди розвитку транспортної галузі: публічноуправлінські аспекти.....189

Козюпа Олена

Форми комунікації Волинської обласної ради
з країнами Європейської Співдружності у 2021–2023 рр.....194

Нагорний Вячеслав

Моделі публічного управління пенітенціарними установами:
міжнародний досвід та європейські стандарти.....199

Предко Михайло

Політико-управлінські чинники протидії корупції в Україні.....206

Рецензія

Крамар Юрій

Луцьк у міжвоєнне двадцятиліття(рецензія на книгу Г. Малеончук та А. Шваба
«Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний,
культурний розвиток (1919–1939)»).....212

Contents

History of Volyn

Havryliuk Svitlana, Razyhrayev Oleh

The representation of Volyn in the parliament of the Russian Empire: Ukrainian historiography of the end of the 20th – the first quarter of the 21st century.....9

Husak Dariia

Development of the economy of the Volyn region in the second half of the 60s – the first half of the 80s of the 20th century: historiography of the problem.....15

Denysiuk Vasyl

Housing in towns of Western Volyn in the conditions of the First World War.....19

Pavlyshyn Andrii, Ilchyshyn Vasyl

Holy Trinity church in Zaliztsi: history and dating.....24

Razyhrayev Oleh

Material conditions of the pastoral activities of the Roman Catholic clergy in the prisons of Volyn and Galicia in 1918–1939.....31

Filipovych Myroslava

The policy of the Soviet government in the religious sphere in Volyn in 1944–1991.....37

Yukhymchuk Mykola

Scientific and publishing activities of museums in Volyn region (1991–2021).....42

History of Ukraine

Berest Paulo

Exploratory essays of the genealogies of the noblemen Zablocky from Skvyra.....48

Kalishchuk Oksana

The Roman Catholic Church in Ukraine in the late 20th century in contemporary historiographic discussion: a regional assessment.....58

Nikitenko Kostiantyn

Soviet propaganda on the eve of the Second World War: fair and unfair wars.....64

Panyshko Halyna

International legal issues of prevention and punishment for the crime of genocide.....71

Pylypiv Ihor, Turkiv Svitlana (sister Dariya Turkiv OSBM)

Josyf Slipyi and his role in rebuilding of Greek Catholic Church in emigration.....76

Serhiienko Serhii

The transformation of personal relationships in Ukraine due to the spread of whistleblowing in the 20s and 30s of the 20th century.....82

Starodubets Galyna

The ideology of “the enemy of the people” on the pages of the Soviet press in Volyn’ during the emergence of Stalinist totalitarianism.....89

Strilchuk Liudmyla

The evolution of the policy of memory in modern Ukraine:
post-treatment narratives and the national policy of memory (on the example of public holidays).....96

Troyak Yana

Formation and start of the economic activity of the fruit and vegetable cooperation system “Plodospilka”...101

Khomiak Pavlo

The activities of the Roman Catholic clergy of the Lviv Diocese
during the Soviet regime on the example of the service of father Rafal Kernytskyi.....106

World history**Voitenko Yurii**

“Economic freedom” of Ukraine and the Baltic countries in dynamics
(1995–2004): a comparative analysis.....110

Kazakov Hennadii

Self-identification of African-Americans as Americans: the end of the 19th – the beginning
of the 20th century.....117

Polivchuk Vladyslav, Shcherbin Liliia

15 Galician infantry regiment: history and combat path.....122

Fisanov Volodymyr

The USSR's position amidst growing military and political crisis
on the eve of the Six-Day War in the Middle East.....127

Political science**Bader Anton, Vovk Svitlana**

Manipulative influence of printed and electronic sources
in the implementation of the informational component of modern armed violence.....133

Vonsovych Sergiy

Power as a resource of state capacity: a political discourse.....142

Zan Mykhaylo

Reforming and effective implementation of legislative framework regarding ethnic minorities
as one of the “seven steps” of European perspective for Ukraine.....147

Lushahina Tetiana, Sanin Oleksandr

Features of the Euro-Atlantic integration of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war...153

Rozik Mariia, Nazaruk Nataliia

Election interference: types and threats to modern democracies.....160

Fursai Oleksandra

Information security policy of the European Union.....165

Yarosh Yaroslav, Buhaichuk Anton

Opposition activities of the Green parties of Poland and Hungary in the context
of the Coronavirus pandemic.....171

Public administration

Balitsky Viacheslav

Gnoseology of the formation of the concept of “security”, “state security” and “national security”.....183

Zhebelev Ihor

Global trends in the development of the transport industry: public administrative aspects..... 189

Kozyupa Olena

Forms of communication of the Volyn Regional Council with the countries of the European Community in 2021–2023.....194

Nahornyi Viacheslav

Models of the public administration of penitentiary institutions: international experience and European standards.....199

Predko Mykhailo

Political and managerial factors in combating corruption in Ukraine..... 206

Review

Kramar Yurii

Lutsk in the Interwar Twentieth Century (a review of the book by H. Maleonchuk and A. Shvab “Interwar Lutsk: Socio-Political, Socio-Economic, and Cultural Development (1919–1939)”).....212

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94 (477.82) "1905/1917": 342.8 (470+571)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.01>

ПРЕДСТАВНИЦТВО ВОЛИНИ В ПАРЛАМЕНТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КІНЦЯ ХХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.

Гаврилюк Світлана,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5142-7464*

Разиграєв Олег,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0480-6936*

У статті розглянуто представництво Волині у парламенті Російської імперії у висвітленні української історіографії кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. Чинниками, що сприяли посиленню зацікавленості історією парламентаризму на українських землях під владою Російської імперії, стали проведення в незалежній країні виборчих кампаній на нових засадах та діяльність представницьких установ. Вивчення проблеми представництва Волині на парламентській арені Російської імперії початку ХХ ст. передбачає її розгляд у контексті аналізу узагальнюючих та спеціальних праць з історії України, політичної історії нашої держави, історії її права, регіоналістики, досліджень, що стосуються перебігу у Волинському регіоні етнонаціональних та націєтворчих процесів. Сьогодні у цих галузях наукових знань нагромаджена низка робіт, що різною мірою відображають окремі аспекти здійснення у Волинській губернії виборів до Державної думи Російської імперії чотирьох скликань, діяльності волинських депутатів у її стінах.

Огляд та аналіз здобутків національної історіографії дає змогу дійти висновку, що висвітлення питань, пов'язаних із темою волинського парламентаризму, значно активізувалося за останні два десятиліття розвитку української історичної науки, політології, історії Української держави і права та характеризується певними науковими здобутками. Водночас попри ґрунтовне висвітлення окремих аспектів представництва Волині у парламенті Російської імперії й надалі існує низка питань, які вимагають додаткового наукового аналізу, зокрема щодо розвитку чорносотенного руху, реакції місцевого соціуму на діяльність своїх обранців; надзвичайно важливим є створення й колективного портрету волинських парламентарів.

Ключові слова: Волинь, Російська імперія, парламентаризм, Дума, вибори.

Havryliuk Svitlana, Razyhrayev Oleh. The representation of Volyn in the parliament of the Russian Empire: Ukrainian historiography of the end of the 20th – the first quarter of the 21st century

The article examines the representation of Volyn in the parliament of the Russian Empire in the coverage of the end of the 20th – the first quarter of the 21st century. The factor that contributed to the increase of interest in the history of parliamentarism in the Ukrainian lands under the power of the Russian Empire was the conduct of election campaigns and the activities of representative institutions in an independent country on a new basis. Study of the problem of representation of Volyn in the parliamentary arena of the Russian Empire at the beginning of the 20th century involves its consideration in the context of the analysis of general and special works on the history of Ukraine, the political history of our state, the history of its law, regional studies, studies related to the course of ethno-national and nation-building processes in the Volyn region. For today, a number of works have been accumulated in these fields of scientific knowledge, which reflect certain aspects of the implementation of elections to the State Duma of the Russian Empire of four convocations in the Volyn province, the activities of the Volyn deputies within its walls.

The review and analysis of the achievements of national historiography allows us to come to the conclusion that the coverage of issues related to the topic of Volyn parliamentarism has significantly intensified over the past two decades of the development of Ukrainian historical science, political science, the history of the Ukrainian state and law, and is characterized by certain scientific achievements. At the same time, despite the thorough coverage of certain aspects of the representation of Volhynia in the Parliament of the Russian Empire, there are still a number of issues that require

additional scientific analysis, in particular regarding the evolution of the Black Hundred movement, the reaction of local society to the activities of its elected representatives; the creation of a collective portrait of Volyn parliamentarians is extremely important.

Key words: *Volyn, Russian Empire, parliamentarism, Duma, elections.*

Одним із помітних аспектів життя довоєнного українського соціуму було здійснення владними структурами виборчих кампаній різного рівня. У зв'язку з нестабільністю політичної ситуації складалося враження, що поступ українського суспільства доби незалежності вимірювався періодами від одних виборів до наступних. Під час їх підготовки і проведення український виборець нерідко зустрічався із цікавими явищами, яким, здається, ще не було місця у вітчизняній виборчій практиці. Між тим історичний досвід Наддніпрянської України засвідчує, що аналогічні чи подібні явища траплялися на її територіях, зокрема на Волині, трохи більше ста років тому. Вони пов'язані з виборами до Державної думи Російської імперії чотирьох скликань (1906–1917 рр.). Тому висвітлення організації і проведення виборів до Державної думи на теренах окремої адміністративної одиниці Російської імперії, якою була Волинська губернія, їхніх результатів, показ політичної боротьби, наслідків впливу політичних партій, соціальних та національних груп населення на їх перебіг має вагому практичну і наукову значущість.

Вивчення проблеми представництва Волині на парламентській арені Російської імперії початку ХХ ст. передбачає її розгляд у контексті аналізу узагальнюючих та спеціальних праць з історії України, політичної історії нашої держави, історії її права, регіоналістики, досліджень, що стосуються перебігу у Волинському регіоні етнонаціональних та націєтворчих процесів. Сьогодні у цих галузях наукових знань нагромаджена низка робіт, що різною мірою відбивають окремі аспекти здійснення у Волинській губернії виборів до Державної думи Російської імперії чотирьох скликань, діяльності волинських депутатів у її стінах.

Наявність таких робіт дала змогу провести їх певний історіографічний аналіз. За останні три десятиліття, які розглядаються у статті, він знайшов відображення у статті В. Сарбея [1], дослідженнях О. Реєнта [2], розвідках А. Рацілевича [3], В. Дмитрушко [4], О. Мартинюк [5] історіографічних дисертаційних роботах В. Меші [6], І. Демуз [7], ін.

Історіографічний аналіз подається крізь призму суспільно-політичного життя, у якому помітними чинниками виступають українське національне відродження початку ХХ ст., теоретичні засади та практична діяльність українських партій щодо вирішення національного питання, їх участь у виборах до Державної думи та ін. Однак увага на дослідженнях, що зачіпають тематику волинського парламентаризму початку ХХ ст., тут спеціально не акцентується. Ураховуючи цю обставину, стаття присвячується характеристиці здобутків і проблемних питань у висвітленні цієї теми в сучасній національній історіографії.

Сучасний етап вивчення національною історіографією теми українського, зокрема волинського, представництва у парламентському житті Російської імперії розпочався з 1990-х років. Він пов'язаний із проголошенням незалежності України, яке створило сприятливі умови для відродження й збагачення національних традицій української історичної науки. Вивчення теми впродовж означеного періоду відбувається в загальному контексті розвитку сучасної історичної науки, політології, історії Української держави і права. Цей процес спирається на узагальнюючі дослідження з минулого українського народу, що з'явилися впродовж останніх трьох десятиків років. У працях, написаних із нових методологічних позицій, йдеться про загальні питання історії України [8], Волині початку ХХ ст. [9; 10], вітчизняну політичну історію та політичні рухи [11; 12]. У низці робіт висвітлюються національне питання в Україні, Волинській губернії [13–19], формування на тлі соціальних змін національної свідомості українства, роль у цьому процесі української інтелігенції [20; 21] тощо.

Із названих вище робіт безпосередньо теми стосуються статті А. Рацілевича про український національний рух на Волині на початку ХХ ст. Він характеризує посилення у краї впливу Революційної української партії, початки діяльності «Просвіти», поширення української кооперації, показує, як російський царизм протистояв розвиткові національного руху українців Волині. У контексті характеристики умов розвитку та змісту національного руху на Волині А. Рацілевич стисло торкається подій, пов'язаних із виборами до Державної думи, зокрема третього і четвертого скликань. Автор зазначає, що упередженість місцевої адміністрації до виборчого процесу сприяла проходженню до Думи депутатів-монархістів, прибічників чорносотенного «Союзу руського народу».

Вагоме значення для розкриття теми мають праці, де показано діяльність на початку ХХ ст. в Україні, зокрема і Волинській губернії, узагальнюючих та українських політичних партій та громадських організацій. Узагальнюючі дані про початок роботи українських політичних партій подав Ю. Лавров [22],

про діяльність політичних партій та організацій на Правобережній Україні впродовж 1905–1907 рр. – О. Федьков [23]. Мережу розповсюдження осередків Бунду та втілення ним власних програмних засад висвітлив В. Гусев [24], чорносотенних організацій, пов'язаних із ними організацій Російської православної церкви, їх ідейного натхненника в особі Житомирського і Волинського архієпископа Антонія (Храповицького) – І. Самарцев [25], І. Омелянчук [26], С. Жилюк [27; 28] та А. Боярчук [29].

Із вищенаведених робіт про участь політичних партій та організацій у суспільно-політичному житті України та Волині початку ХХ ст. найбільшою інформаційною насиченістю вирізняються дослідження О. Федькова, І. Омелянчука, С. Жилюка та А. Борячука. Так, у роботі О. Федькова аналізуються політичні сили на Волині впродовж виборів до Державної думи першого і другого скликань. Зазначається, що у цей час співвідношення у суспільно-політичному житті регіону складалося на користь урядового табору. Найпомітніший вплив тут мав згаданий вище «Союз руського народу». Щодо українських політичних партій, то найактивнішу роботу на селі, у тому числі й під час виборчих кампаній до Думи, провадили українські соціал-демократи [23, с. 19].

Праці С. Жилюка, І. Омелянчука та А. Борячука розкривають питання деструктивної діяльності у боротьбі з українським національним рухом на Волині, а також за вплив на селянство регіону під час виборів до Державної думи чорносотенного «Союзу руського народу», його керівників – архієпископа Антонія (Храповицького) та архімандрита Почаївської лаври Віталія. Підкреслюється, що внаслідок такої діяльності значна частина селянства та духовенства губернії стала основним провідником шовінізму. А. Борячук додає, що «ті ереї, які рішуче відмовлялися вступати до Союзу руського народу чи критикували політику уряду, мали проблеми із законом» [29, с. 181]. Як наслідок, до Державної думи із середовища селян Волині були обрані практично всі депутати, які представляли цю чорносотенну структуру.

Найтісніше з проблемою пов'язані роботи сучасної української історіографії про становлення парламентаризму на теренах Наддніпрянщини початку ХХ ст. У них йдеться про вибори до Думи всіх чотирьох скликань, етносоціальний та політичний склад депутатів від українських губерній, розгляд на засіданнях російського парламенту українського питання тощо. Це праці, авторами яких є О. Коник [30–33], В. Доморослий [34], М. Киян [35], Р. Топка [36], О. Білокін [37], І. Бурда [38], М. Циганюк [39], О. Реєнт [40], Я. Цецик [41], М. Буліга [42; 43], В. Милько [44] та ін.

З-поміж названих дослідників своєрідним першовідкривачем теми можна вважати О. Коника. Він проаналізував особливості виборів до Державної думи, у тому числі у Волинській губернії. Зокрема, про перші вибори до Державної думи в Житомирі у квітні 1906 р. йдеться у публікації цього науковця, розміщеній у матеріалах однієї із всеукраїнських наукових краєзнавчих конференцій. Автор зазначив, що вони набули широкого розголосу як зразок адміністративних порушень виборчого законодавства і тиску на виборців, а їхні результати стали предметом пильної уваги однієї з думських комісій. У низці досліджень О. Коник висвітлює представництво від Волині у Державній думі, звернув увагу на рівень депутатської активності обранців від губернії. Автор зробив висновок про приналежність депутатів-селян від Волині до правого табору, зумовлену популярністю консервативно-монархічних поглядів.

Цей висновок і його обґрунтування присутні й у дослідженнях В. Доморослого та О. Реєнта. Вони подаються у контексті висвітлення діяльності в Думі депутатів від українських губерній та міст, зокрема тих, які входили до складу Української парламентської громади (УПГ). Показана практична діяльність її членів, спрямована на здобуття політичних прав і свобод, вирішення національного, аграрного та інших питань, рівень її ефективності в Думі обох скликань. Підкреслено, що означені вимоги за винятком аграрного питання не знайшли підтримки депутатів із волинського селянського середовища, які становили більшість депутатського корпусу від губернії, через їхню низьку національну свідомість.

Спроба визначити, що хвилювало волинське селянство, а отже, і його представників у Думі першого скликання, належить Р. Топці. Автор провів контент-аналіз документації селян від Волинської губернії на адресу Думи, що зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). Він виділив майже 40 категорій скарг і прохань. Підкреслено, що волинські накази порівняно з аналогічними документами від селянства інших українських губерній мають певну особливість. На всю кількість скарг про свавілля землевласників, малоземелля, злиденне життя тощо припадає лише один випадок (у формі прохань) політичних прагнень. Контент-аналіз волинських наказів підтверджує думку, що переважним винуватцем усіх селянських лих є поміщик. Однак селяни намагалися вирішити власні проблеми виключно мирним шляхом – шляхом подання прохань і скарг, надаючи Думі право самій вирішувати селянську долю [36, с. 46].

Про представництво Волині у Державній думі першого та другого скликань на тлі складу й діяльності депутатів від українських губерній та міст, участь волинських обранців у вирішенні аграрного і

національного питань, законодавчому забезпеченні рівності громадян, свободи совісті, участі в розробленні відповідних законопроектів розповіла М. Киян. Автор дійшла висновку, що в середовищі волинського депутатського корпусу питання ухвалення національної рівності для українців, не говорячи вже про автономію України, так і не стало вимогою дня. Цим самим він продемонстрував повне відмежування від вимог УПГ у Думі першого та другого скликань [35].

Предметом розгляду низки дослідників стало ставлення до «українського питання» у російському парламенті й у цьому контексті – визначення стосовно нього позиції волинських депутатів. Помітну увагу цьому питанню приділила О. Білокінь. Дослідниця встановила, що за умови відсутності демократичного представництва від України в Думі третього скликання активній українській громадськості довелося покладатися на російську ліберальну інтелігенцію. Адже, зважаючи на активізацію великоросійського шовінізму, національне, зокрема й українське, питання у цій Думі набуло особливої гостроти. Для українців воно знайшло вияв, насамперед, у висуненні вимог запровадити навчання українською мовою, використовувати останню у місцевих судах. Дослідниця акцентує також увагу на складнику українського питання, яким стало обговорення та прийняття у квітні 1912 р. урядового законопроекту про виділення Холмщини зі складу Царства (Королівства) Польського в окрему губернію так званого Південно-Західного краю імперії. Вона звернула увагу на активну участь у парламентських дебатах представників волинського депутатського корпусу. Підкреслено, що це було не чим іншим, як підтримкою позиції російських націоналістів, спрямованою не на задоволення інтересів українства, а на подальшу русифікацію цього регіону.

Безпосередньо Волинська губернія у парламентському житті Російської імперії висвітлена у дисертації та окремих публікаціях М. Буліги. Автор аналізує підготовку та перебіг виборів на Волині до Державної думи Російської імперії, діяльність у ній регіональних депутатів. Окрім того, М. Буліга порушує питання правових засад організації та проведення виборчих кампаній, характеризує їх хід, особливості та результати, вплив на них губернської адміністрації, повітових органів влади, політичних партій, специфіки соціального та національного складу населення регіону. Автор звертається також до чисельності, соціальної, національної та партійної приналежності депутатів-волинян, характеризує їхню діяльність у Державній думі. М. Буліга слушно зазначає, що залучення Волині до парламентського життя Російської імперії суттєво вплинуло на активізацію в губернії суспільно-політичного життя, зокрема українського національного руху [42; 43].

На увагу заслуговують й окремі краєзнавчі, наукові та науково-популярні праці, у яких порушується питання персоналій окремих обранців від Волині до Державної думи. Зокрема, у монографії О. Разиграєва, присвяченій діяльності громадських організацій на Волині в роки Великої війни 1914–1918 рр., містяться згадки про харитативну діяльність А. В'язлова, Й. Потоцького та Ф. Штейнгеля [45, с. 30–31, 55, 126–127]. У краєзнавчій статті Г. Макаренко висвітлено постать згадуваного вище депутата першого скликання А. В'язлова, який у період Тимчасового уряду та Центральної Ради працював на посаді Волинського губернського комісара [46]. Т. Яцечко-Блаженко описала основні віхи життя парламентаря від Волині Д. Андро, а також опублікувала низку світлин із зображеннями депутатів-волинян [47; 48].

Таким чином, огляд та аналіз здобутків національної історіографії дає змогу дійти висновку, що висвітлення питань, пов'язаних із темою волинського парламентаризму, значно активізувалося за останні два десятиліття розвитку української історичної науки, політології, історії Української держави і права та характеризується певними науковими здобутками. Водночас попри ґрунтовне висвітлення окремих аспектів представництва Волині у парламенті Російської імперії й надалі існує низка питань, які вимагають додаткового наукового аналізу, зокрема щодо розвитку чорносотенного руху, реакції місцевого соціуму на діяльність своїх обранців; надзвичайно важливим є створення й колективного портрету волинських парламентарів.

Література:

1. Сарбей В.Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 35–46.
2. Реєнт О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218–232.
3. Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці ХІХ – у листопаді 1917 р. (історіографія проблеми). *Історичний журнал*. 2004. № 3. С. 83–89.
4. Дмитрушко В. Становлення української парламентської практики (1848–1918 рр.): історіографічний аспект. *Часопис української історії*. 2006. Вип. 4. С. 24–28.
5. Мартинюк О.В. Російський націоналізм у контексті виборів до Державної думи на Правобережжі (1906–1912): історіографічний огляд. *Сторінки історії*. 2014. Вип. 37. С. 62–85.

6. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1996. 20 с.
7. Демуз І.О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2008. 20 с.
8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. 3-є вид. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
9. Житомирщина: Історичний нарис : навчальний посібник / А.Б. Войтенко та ін. Житомир : Полісся, 2008. 272 с.
10. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навчальний посібник / за ред. В. Марчука. Острог : Острозька академія, 2021. 342 с.
11. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
12. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кінець ХІХ – початок ХХ століття. Київ : Смолоскип, 1996. 124 с.
13. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / І.Ф. Курас та ін. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 1. Київ, 2002. 424 с.
14. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни. *Історичні есе*. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 471–483.
15. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
16. Рацілевич А. Особливості українського національного руху на Волині початку ХХ ст. *Ucrainica Polonica*. 2004. Т. 1. С. 67–76.
17. Рацілевич А. Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови формування національного руху на Волині на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки*. Т. 1. Житомир : ім. І. Франка, 2008. С. 157–165.
18. Рацілевич А. Репресивна політика царизму щодо українського національного руху на Волині (1900–1917 рр.). *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 123–132.
19. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Ризографіка, 2005. 616 с.
20. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 172 с.
21. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ : Либідь, 1997. 423 с.
22. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3-х ч. / за ред. В.Г. Сарбея. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.
23. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905–1907 роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 1993. 20 с.
24. Гусєв В.І. Бунд у суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 36 с.
25. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
26. Омелянчук І.В. Чорносотенний рух на Україні в 1904–1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 18 с.
27. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917). Житомир : Журфонд-Клич, 1996. 176 с.
28. Жилюк С. Антоній Храповицький, архієпископ Житомирський і Волинський (1906–1914). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 1997. Вип. 1. С. 75–80.
29. Боярчук А. Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа». *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття* : збірник наукових праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 167–181.
30. Коник О.О. Перші вибори до Державної думи в Житомирі (1906 р.). *Житомир в історії Волині і України* : тези Всеукр. наук. краєзн. конф. / відп. ред. М.Ю. Костиця. Житомир : ЖО СЖУ, 1994. С. 50–52.
31. Коник О.О. Селянські депутати з України в І і ІІ Думах Російської імперії. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 58–66.
32. Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3-х ч. / за ред. В.Г. Сарбея. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 445–470.
33. Коник О.О. Волинські першодумці в суспільному просторі пізньоімперської Росії: оцінка сучасників. *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття* : збірник наукових праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 149–158.
34. Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в І та ІІ Державних Думах (1906–1907 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1994. 24 с.
35. Киян М.Ш. Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.). Харьков : Основа, 1997. 191 с.
36. Топка Р.В. Що хвилювало волинське селянство під час першої російської революції? (Досвід контент-аналізу наказів та вироків селян до І Державної Думи). *Наукові записки Острозької академії*. 1999. Т. ІІ. Ч. І. С. 43–46.
37. Білокінь О.І. Українське питання в Державних Думах Російської імперії (1906–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2001. 20 с.
38. Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2004. 17 с.

39. Циганюк М.А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної Думи в Україні. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 7. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 2005. С. 264–274.
40. Реєнт О.П. Українці у Державній Думі Російської імперії. *Історія українського парламентаризму: від до парламентських форм організації політичного життя до сьогодні* / гол. ред. ради В.М. Литвин ; кер. авт. кол. В.А. Київ : Дніпро, 2010. С. 244–265.
41. Цецик Я. Вибори до I та II Державних Дум Російської імперії в Острозькому повіті Волинської губернії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* 2011. Вип. 22. С. 233–235.
42. Буліга М.М. Діяльність волинських депутатів у Державній Думі Російської імперії. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* 2011. № 23(220). С. 81–88.
43. Буліга М.М. Волинь у парламентському житті Російської імперії (1905–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2012. 20 с.
44. Милько В. Українське представництво в Державній Думі Російської імперії (1906–1917). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
45. Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914–1918 рр. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 242 с.
46. Макаренко Г. Губернський комісар Волині від Центральної Ради Андрій Григорович В'язлов. *Житомиру – 1135. Велика Волинь* : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 27–28 вересня 2019 р. / упоряд. П.С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. Вип. 59. С. 45–61.
47. Яцечко-Блаженко Т. Депутати від Волині 110 років тому: хто вони? *ВолиньPost.* 2018. 8 серпня. URL: <https://www.volynpost.com/news/118668-deputaty-vid-volyni-110-rokiv-tomu-hto-vony-chastyna-1>.
48. Яцечко-Блаженко Т. (Не)відомі волиняни: староста часів Скоропадського Дмитро Андро. *Хроніки Любарта.* 2020. 20 жовтня. URL: <https://www.hroniky.com/news/view/20355-ne-vidomi-volyniany-starosta-chasiv-skoropadskoho-dmytro-andro>.

УДК 94(477.82)“1965/1985”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.02>

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Гусак Дарія,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5229-6999

У статті проаналізовано сучасну українську та зарубіжну історіографію визначеної тематики. Історії України другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. присвячено великий масив наукової літератури. Основна частина публікацій із указаної тематики порушує проблеми суспільно-політичного життя республіки. Значно менше праць стосується питань соціально-економічного розвитку України цього періоду, зокрема стану промисловості й сільського господарства, спроб реформування в різних галузях економіки, механізмів функціонування господарської системи, динаміки виробництва найважливіших видів продукції тощо.

У радянський період було опубліковано низку робіт, які торкалися різних аспектів економічного життя Української РСР. Усі вони базувалися на марксистській ідеології і далеко не завжди відтворювали реальний стан господарства республіки. Навпаки, у зарубіжній історичній науці дається критичний аналіз радянської моделі економіки, хоча праці західних авторів носять переважно загальний теоретичний характер. Сучасна вітчизняна історіографія відмовилася від старих методологічних підходів і завдяки цьому зробила значний крок уперед у вивченні цієї тематики.

Історіографію проблеми ми поділяємо на три групи, а саме: радянську, сучасну українську та зарубіжну. Окрім того, у межах кожної зазначеної групи виділяються певні тематичні підгрупи: узагальнюючі праці з історії України, промисловості, сільського господарства СРСР та УРСР; проблемно-тематичні роботи, що присвячені розвитку окремих галузей промисловості та сільського господарства; регіонально-тематичні праці, у яких досліджується економічний розвиток Волинської області та її районів; науково-популярна література, що стосується окремих галузей економіки, історії заводів та установ.

Ключові слова: економіка, Волинська область, сільське господарство, промисловість, історіографія.

Husak Dariia. Development of the economy of the Volyn region in the second half of the 60s – the first half of the 80s of the 20th century: historiography of the problem

The article analyzes modern Ukrainian and foreign historiography of the specified topic. Stories of Ukraine in the second half of the 60s – the first half of the 80s of the 20th century. much of scientific literature is devoted to it. The main part of the publications on the specified subject raises the problems of the social and political life of the republic. Much fewer works deal with issues of the socio-economic development of Ukraine during this period, in particular the state of industry and agriculture, attempts at reform in various sectors of the economy, mechanisms of functioning of the economic system, dynamics of production of the most important types of products, etc.

During the Soviet period, a number of works were published that touched on various aspects of the economic life of the Ukrainian SSR. All of them were based on Marxist ideology and did not always reproduce the real state of the republic's economy. On the contrary, in foreign historical science, a critical analysis of the Soviet economic model is given, although the works of Western authors are mainly of a general theoretical nature. Modern domestic historiography abandoned the old methodological approaches and thanks to this made a significant step forward in the study of this topic.

We divide the historiography of the problem into three groups, namely: Soviet, modern Ukrainian, and foreign. In addition, certain thematic subgroups are distinguished within each specified group: general works on the history of Ukraine, industry, agriculture of the USSR and Ukrainian SSR; problem-thematic works devoted to the development of certain branches of industry and agriculture; regional-thematic works in which the economic development of the Volyn region and its districts is investigated; popular scientific literature related to certain branches of the economy, the history of factories and institutions.

Key words: economy, Volyn region, agriculture, industry, historiography.

Після краху радянської тоталітарної системи і здобуття Україною незалежності перед вітчизняними дослідниками відкрилися значні творчі можливості. Відсутність цензури і політико-ідеологічного контролю дала змогу по-новому розглянути різні проблеми історії України, зокрема критично оцінити розвиток радянської економіки. Учені отримали доступ до широкого кола джерел, які раніше приховувалися за грифами «таємно» та «цілком таємно», що також справило позитивний вплив на якість

наукових досліджень і сприяло швидкому подоланню колишньої пропагандистської риторики. У розвитку вітчизняної історіографії розпочався новий якісний етап, коли з'явилася можливість неупередженого висвітлення історії України та окремих її регіонів.

За два минулі десятиліття вийшла низка ґрунтовних праць з історії України та економічної історії республіки. Серед загальних робіт варто виділити праці «Сторінки історії України: ХХ століття» [1], «Історія України: Нове бачення» [2], «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [3], роботи О. Бойка [4; 5], Я. Грицака [6], В. Даниленка [7; 8], С. Кульчицького [9], М. Лазаровича, Б. Лановика [10], В. Литвина [11] та інших авторів. Значний інтерес викликають монографії В. Барана «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» [12] та «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)» [13]. У них показано трансформацію радянської тоталітарної системи після смерті Сталіна і дається комплексний аналіз розвитку України в 1945–1991 рр. Автор детально характеризує зміни, які відбулися в республіці у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст., зокрема розкриває стан промисловості, сільського господарства, сутність і наслідки реформи 1965 р., суперечливість і непослідовність господарських перетворень.

Важливим здобутком сучасної вітчизняної історіографії є колективна монографія «Економічна історія України», відповідальним редактором якої виступив В. Смолій [14]. Зазначена праця стала першим у науці підсумковим синтетичним виданням із цієї тематики, створеним великим колективом академічних і вузівських фахівців. Особливий інтерес викликає розділ «Економіка України в добу застою (1965–1985)», у якому розкривається широке коло проблем господарського життя Української РСР часів застою. Так, у розділі досліджуються становище в сільському господарстві, провал Продовольчої програми, міжреспубліканські і зовнішні економічні зв'язки республіки, розвиток транспорту й мережі сполучень та ін.

Розгорнуту картину суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, що відбувалися в аграрному секторі економіки, відображено в ґрунтовній колективній роботі «Історія українського селянства» [15]. Вона також стала певним підсумком сучасної вітчизняної історіографії з досліджуваної проблеми. Нашу увагу привертає насамперед розділ «Українське селянство в добу «розвинутого соціалізму», у якому досліджується аграрна політика компартійно-радянського керівництва в 60–80-х роках ХХ ст., показано поглиблення кризи колгоспно-радгоспного ладу, значне відставання соціально-культурної інфраструктури села тощо. Широке коло проблем аграрного сектору економіки висвітлено в монографії «Аграрна реформа в Україні», у працях М. Вівчарика, О. Завальнюка, О. Каде-нюка, І. Коропецького, Г. Кривчика, О. Малярчука, О. Мороза, В. Нечитайла, С. Павлюка, С. Падалки, П. Панченка, І. Рибачка, С. Тимченка, В. Шмарчука та ін.

Питанням розвитку промисловості й сільського господарства України, Волинської області в 60–80-х роках ХХ ст. присвячено низку наукових статей. Серед них варто виділити публікації Н. Барановського, Н. Бурчака, В. Денисюка, П. Овчаренка та В. Чижка, Г. Пасова, М. Плюща, А. Притулюка, Н. Пуш-кара, Я. Шабали та інших авторів. Так, Г. Пасов дослідив історію становлення Луцького автомобільного заводу, Н. Пушкар та А. Притулюк висвітлили історію Гнідавського та Горохівського цукрових заводів, Я. Шабала займався дослідженням аграрної політики і розвитку сільського господарства Волині.

Значний внесок у вивчення економічної історії Волині, зокрема сільського господарства краю, зробив Я. Шабала [16]. Він глибоко дослідив аграрні реформи, проведені на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст., показав їхній вплив на соціально-економічне становище села. Один із розділів його монографії присвячений періоду застою і містить змістовний аналіз розвитку сільського господарства Волинської області 60–80-х років ХХ ст. Праця Я. Шабали написана на широкій, різноманітній джерельній основі й відзначається ґрунтовними висновками. Разом із тим автор не порушував у своїй роботі деяких проблем, які стосуються сільського господарства області, зокрема організації управління галуззю і функціонування сфери виробничого обслуговування.

Окремо слід сказати про колективну монографію волинських учених «Сврореґіон Буг: Волинська область», яка вийшла за редакцією Б. Клімчука, П. Луцишина, В. Лажніка [17]. У праці дається детальна економіко-географічна характеристика Волинської області. Указана робота – одне з перших узагальнюючих досліджень, присвячених проблемам територіальної організації господарства Волинської області. На значному фактичному, насамперед статистичному, матеріалі автори розкрили економічний потенціал краю, його зовнішньоекономічні зв'язки, динаміку й масштаби розвитку промисловості, сільського господарства та інших галузей економіки.

Вивченням історії органів державної влади і місцевого самоврядування на Волині займалися В. Бортніков та А. Пархом'юк [18]. Особливий інтерес для нас становить третій розділ праці вказаних

авторів «Волинська область в період стагнації радянської системи (1965–1985 рр.)». У ньому досить детально показано суперечності у соціально-економічному розвитку області цього періоду. У роботі відображено головні напрями перебудови системи управління, питання інтенсивного індустріального будівництва Волині. У виданні подаються відомості про осіб, які керували областю, у тому числі обласним комітетом Компартії України, виконкомом обласної Ради депутатів трудящих (Ради народних депутатів), Луцькою міськрадою.

У пострадянській історіографії вийшло кілька цікавих публікацій, присвячених раніше не досліджуваним тематикам. У цьому контексті слід назвати працю П. Бойка та Б. Максимюка «Літопис ветеринарної медицини Волині. Історія створення та сучасність» [19] та роботу Б. Максимюка «Зооветеринарне постачання на Волині» [20]. Не варто також недооцінювати невеликі публікації, написані переважно дослідниками-аматорами, які стосуються історії та виробничої діяльності окремих підприємств Волинської області. Авторка опрацювала низку таких робіт, що дають можливість більш конкретно і предметно на прикладі окремих заводів та трудових колективів простежити тенденції господарського розвитку Волині досліджуваного періоду (Ковельський завод сільськогосподарських машин, Луцький картонно-руберойдовий завод, Луцький завод синтетичних шкір, Луцький шовковий комбінат та ін.).

Третю групу історіографії становлять праці зарубіжних учених, зокрема представників західної української діаспори. Вони дають критичну оцінку радянської тоталітарної системи, у тому числі планово-директивної моделі господарювання. У роботах цих авторів наводиться великий фактичний матеріал, зібраний із відкритих офіційних радянських джерел, насамперед із газетної періодики, статистичних довідників, документів партійних і державних органів. Одним із найбільш повних і ґрунтовних досліджень з історії України 50–80-х років ХХ ст. стала монографія Б. Левицького «Політика і суспільство в радянській Україні 1953–1980», видана у 1984 р. в Едмонтоні [21]. Ця праця, без сумніву, є вагомим внеском у вивчення новітньої історії України, але вона прямо не торкається проблем господарського життя Волині і в ній відсутній сучасний джерельний матеріал.

Значний науковий інтерес становить робота І. Майстренка, присвячена історії Комуністичної партії України [22]. Автор указує на ключову роль партії в політичній системі СРСР і, відповідно, Української РСР. Він підкреслює цілковитий контроль із боку Компартії України за всіма сферами суспільного життя республіки, у тому числі за господарським. Та все ж у вказаній праці недостатньо уваги приділяється питанням партійного керівництва економікою України, у ній відсутній матеріал із господарського життя Волинської області. Серед робіт українських діаспорних учених варто назвати також публікації М. Прокопа, які стосуються різних аспектів суспільного розвитку УРСР і містять глибоку характеристику політичних, економічних і культурних процесів, розкривають корінні суперечності радянської тоталітарної системи. Окремі питання, що торкаються нашої тематики, порушуються в роботах Б. Нагайла та інших учених.

Загальним проблемам історії СРСР другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. присвячено чимало праць російських дослідників. На нашу думку, особливе зацікавлення викликають ґрунтовні дослідження І. Земцова «Крах епохи», М. Геллера та О. Некрича «Утопія при владі», а також Р. Піхої «Під знаком Сталіна», «Радянський Союз: історія влади. 1945–1991», «Москва. Кремль. Влада. Дві історії однієї країни. Росія на зламі тисячоліть, 1985–2005». Привертають увагу роботи Є. Артьомова «Науково-технічна політика в радянській моделі пізноіндустріальної модернізації», Г. Іванової «На порозі «держави загального благоденства»: Соціальна політика в СРСР (середина 1950-х – початок 1970-х років)». Варто назвати також колективні праці з історії радянського суспільства, зокрема видану в 2014 р. «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу».

У західній зарубіжній історіографії зберігається традиційно великий інтерес до радянської тематики. У працях сучасних західних дослідників залучено чималий документальний матеріал з архівів Російської Федерації, розсекречений упродовж двох минулих десятиліть. Ці роботи відзначаються високим аналітичним рівнем, глибокою і всебічною характеристикою різних боків життя радянського суспільства, увагою до соціальних проблем, історії повсякдення тощо. Серед загальних праць варто виділити роботи Дж. Боффа, Н. Верга, Дж. Кіпа, В. Лакера, М. Маля, Дж. Хоскінга, Л. Шапіро, присвячені історії Радянського Союзу. Зі спеціальних досліджень радянської планово-директивної системи назвемо цікаву роботу американського вченого П. Грегорі «Політична економія сталінізму», у якій розглядаються різні аспекти становлення, функціонування і занепаду радянської господарської моделі.

Завершуючи огляд історіографії проблеми, укажемо також на автореферати дисертацій, присвячених різним проблемам економічного розвитку України і західних областей УРСР. Було захищено низку докторських і кандидатських дисертацій, які стосуються близької, суміжної з нашим дослідженням

тематики. Серед них роботи Р. Вепрів, С. Давидович, Н. Жулканич, М. Ігнатенко, Г. Кривчика, О. Кузнецова, В. Михайлюка, О. Михальчук, С. Падалки, Я. Шабали. Абсолютна більшість із названих праць порушує проблеми аграрної політики радянської влади, розвитку українського села. Одна з указаних дисертацій – Я. Шабали – присвячена аграрним реформам на Волині ХХ – початку ХХІ ст.

Таким чином, огляд історіографії свідчить про значний масив наукової літератури з питань економічного розвитку України і відносно невелику кількість публікацій, безпосередньо пов'язаних із вивченням господарського життя Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. З утвердженням сучасної демократичної Української держави вітчизняна історіографія зробила значний крок уперед у переосмисленні минулого, зокрема у вивченні проблем економічного розвитку УРСР періоду застою. У зарубіжній історіографії також написано чимало серйозних праць, які стосуються, насамперед, загальних питань функціонування радянської тоталітарної системи, планово-директивної економіки.

Література:

1. Сторінки історії України: ХХ століття : посібник для вчителя / за ред. С.В. Кульчицького. Київ : Освіта, 1992. 336 с.
2. Історія України. Нове бачення / за ред. В.А. Смолія. Київ, 1995. Т. 2. 350 с.
3. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / за ред. П.П. Панченко. Київ : Либідь, 1977. 352 с.
4. Бойко О.Д. Історія України. Київ : Академія, 2001. 656 с.
5. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія. Київ : ППІЕНД, 2002. 306 с.
6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
7. Даниленко В.М., Новохатко Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). *Економічна історія України*. Т. 2. Київ : Ніка-Центр, 2011. С. 406–456.
8. Даниленко В.М., Романюк І.М. Українське село в добу реформ М. Хрущова. *Історія українського селянства* : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 411–476.
9. Кульчицький С.В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 181–217.
10. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія України і світу. Тернопіль : Джура, 2003. 316 с.
11. Литвин В. Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). Київ : М-ТЕРРА, 2004. 256 с.
12. Баран В.К. Україна 1950–1960-х роках: еволюція тоталітарної системи. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 447 с.
13. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
14. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : у 2-х т. / ред. рада: В.М. Литвин (гол.) та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
15. Історія українського селянства: нариси : у 2-х т. / О.В. Андрощук та ін. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 652 с.
16. Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : монографія. Луцьк : Терен, 2012. 360 с.
17. Єврорегіон «Буг»: Волинська область / за ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, В.Й. Лажніка. Луцьк : Ред.-вид. від Волин. ун-ту, 1997. 448 с.
18. Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.). Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, Держ. арх. Волин. обл., Волин. краєзн. музей, 2009. 384 с.
19. Бойко П.К., Максимюк Б.В. Літопис ветеринарної медицини Волині. Історія створення та сучасність / редкол.: О.П. Бойко та ін. Луцьк : Вид-во Волинської обласної друкарні, 2006. 392 с.
20. Максимюк Б.В. Зооветеринарне постачання на Волині. Історія та сучасність. Луцьк : Християнське життя, 2003. 213 с.
21. Lewitskyj V. *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 222 p.
22. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Київ : б. в., 1979. 259 с.

УДК 94(477.81/.82+100):711.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.03>

ЖИТЛОВА СФЕРА МІСТ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Денисюк Василь,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1660-0070

У статті досліджено проблеми житлової сфери міст Західної Волині (Луцьк, Дубно, Рівне та ін.) в умовах Першої світової війни. Розвиток будівельної галузі напередодні війни визначався помітним економічним зростанням, характерним як для Правобережної України, так і для усїєї Російської імперії. Вагомим чинником у цьому контексті було домінування у містах деревинної забудови над кам'яною.

Проте вже на початку війни виникла «житлова криза», що було зумовлено низкою обставин. У статті охарактеризовано такі чинники проблеми, як розквартирування військових, руйнація житлового фонду, зумовлена військовими діями, розширення кількості готелів, присутність біженців та переселенців у прифронтових містах тощо. Зокрема, поява мільйонів солдатів на фронтівій, а також штабних армійських інституцій на прифронтовій території призвела до помітного загострення житлової проблеми у містах та селах, у тому числі Західної Волині. Ситуація погіршувалася через значну кількість біженців та переселенців, для яких Волинь була одним із головних напрямків руху з польських територій. Нестача житлового фонду призводила до різного роду порушень санітарно-епідеміологічних норм та побутових і міжвідомчих конфліктів.

Будівельна галузь не могла отримати суттєві ресурси для розв'язання проблеми у зв'язку з критичними чинниками. Перш за все, це пов'язано з відсутністю достатньої кількості робочих рук (через мобілізацію та евакуацію населення у 1915–1916 рр.). Іншою причиною неспроможності будівельної галузі забезпечити потреби населення та армії була вкрай складна ситуація з будівельними матеріалами. Це було зумовлено як загальними економічними тенденціями у державі, так і транспортною кризою, що мала особливо виразний характер на прифронтових територіях. У підсумку ситуація в житловій сфері в роки Першої світової війни в містах Західної Волині вкрай ускладнилася і мала кризовий характер.

Ключові слова: Перша світова війна, житло, руйнування, біженець, переселенець, солдат, готель, розквартирування.

Denysiuk Vasyli. Housing in towns of Western Volyn in the conditions of the First World War

Problems of the residential sphere in towns of Western Volyn (Lutsk, Dubno, Rivne etc.) in the conditions of the First World War have been researched in the article. The development of the construction industry on the eve of the war was determined by a noticeable economic growth, characteristic of both Right-Bank Ukraine and the entire Russian Empire. An important factor in this context was the dominance of wooden buildings over stone in towns.

However, already at the beginning of the war, a «housing crisis» arose, which was caused by a number of circumstances. The article describes such factors of the problem as the quartering of the military, the destruction of the housing stock caused by military actions, the expansion of the number of hotels, the presence of refugees and displaced persons in the frontline towns etc. In particular, the appearance of millions of soldiers on the front and near-front territories led to an extreme aggravation of the housing problem in towns and villages, including in Western Volyn. The situation worsened due to a significant number of refugees and displaced persons, for whom Volyn was one of the main directions of movement from Polish territories. The lack of housing stock led to various violations of sanitary and epidemiological norms and conflicts.

The construction industry could not get substantial resources to solve the problem due to critical factors. First of all, this is due to the lack of a sufficient number of workers (due to mobilization and evacuation in 1915–1916). Another reason for the inability of the construction industry to provide needs of the population and the army was the extremely difficult situation with building materials. This was caused both by general economic trends in the state and by the transport crisis, which had a particularly pronounced character in the front-line territories. As a result, the situation in the housing sector during the First World War in the towns of Western Volyn became extremely complicated and had a crisis character.

Key words: World War I, apartment, destruction, refugee, displaced person, soldier, hotel, quartering.

Вступ. Перша світова війна стала військовим конфліктом, що призвів до катастрофічних результатів щодо людських жертв і руйнувань. Однією з головних проблем військового часу було питання будівельної інфраструктури. Приміщення були життєво необхідними як для військових, так і для мешканців населених пунктів регіону. У статті досліджено вплив війни на житлову сферу міст Західної Волині, перш за все, через руйнування та розселення великої кількості військових.

У фокусі уваги дослідження перебувала, головним чином, житлова сфера таких міст, як Луцьк, Дубно, Рівне, Сарни, Здолбунів (міста, що переважно контролювалися російською владою). Разом із тим до міст Західної Волині потрібно віднести і Ковель та Володимир, повітові центри, що із середини 1915 р. опинилися під німецько-австрійською окупацією. Окрім того, у регіоні було досить багато містечок та новопосталих міст, що мали велике значення у житловому аспекті, хоча формально і не відносилися до категорії міст. За чисельністю міста були не надто більшими за містечка. Головна відмінність полягала у виконанні адміністративних функцій. Тим не менше варто відзначити зростаючу диференціацію у розвитку міст на початку ХХ ст. через економічні чинники (наприклад, стрімкий розвиток Здолбунова).

Ключовим предметом наукової розвідки стало житло – приміщення для коротко- або довготермінового проживання цивільних та військових. Деякою мірою досліджено електричне освітлення, що з'являлося на початку ХХ ст. в містах Волині. Проте водопостачання, телефонний зв'язок як елементи поліпшення комфорту житла залишилися поза предметом дослідження. Це пояснюється як їх непоширеністю, особливо на прифронтовій території, так і тим, що ці питання потребують окремого та ширшого дослідження.

Історіографія. Питання впливу війни на цивільне населення ворогуючих сторін у роки Першої світової війни в останні десятиліття досліджувалося досить активно. Військові дії найпомітніше вплинули на масові руйнування міст на територіях, де йшли бойові дії. Цій темі присвячено низку наукових досліджень в англійській історіографії. У цьому відношенні варто відзначити роботи М. Проктор та С. Гібсона [20; 22]. Помітний внесок у розвиток теми впливу війни на населення українських територій, зокрема Правобережної України, у роки війни зробили праці вітчизняних істориків Т. Герасимова та О. Дем'янюка [1; 4].

Основна частина. Напередодні війни міста прикордонних губерній, у тому числі Волинської, розвивалися досить динамічно. Однак їх прикордонне становище разом з іншими чинниками негативно впливало на згаданий процес і позначалося на розбудові міст [1, с. 46–48]. Незважаючи на динамічний розвиток та розбудову міст на початку ХХ ст., навіть повітові центри губернії у цей час залишалися переважно з дерев'яною, а не кам'яною забудовою. За офіційною статистикою, у Дубно і Рівному була найбільша серед повітових центрів Волині частка кам'яних будівель (36,7% та 26,3% від загальної кількості будинків, решта – дерев'яні). У Луцьку та Володимирі-Волинському частка кам'яних приміщень була посередньою для губерньського рівня (13,3% і 10,2% відповідно). Однак у Ковелі цей показник був найнижчим серед повітових міст – 2,1%. У містечках та інших містах кам'яні будівлі зустрічалися вкрай рідко. Скажімо, у Полонному цей показник становив 0,5%. Варто відзначити і низьку чисельність населення міст Західної Волині напередодні війни. У 1904 р. у Рівному проживало 34 319, у Луцьку – 20 232, в Ковелі – 21 789, у Володимирі-Волинському – 12 555, у Дубно – 15 694 мешканців. Вартість житла як індикатор житлового питання у 1904 р. показували Луцьк та Рівне як повітові міста, де вона була особливо високою не тільки для Волині, а й для Правобережної України [3, с. 506, 508, 584].

Тотальна війна 1914–1918 рр. вимагала підпорядкування усіх ресурсів потребам війни. Багатомільйонні армії потребували величезної кількості їжі, одягу, взуття, зброї, будівельних матеріалів, палива, а також житлового забезпечення солдатів і офіцерів та армійських (штабних) структур. Кожне повітове місто було місцем квартирування армійських підрозділів ще до початку війни. До 1914 р. у кожному повітовому місті Волинської губернії, окрім Овруча, розміщувалося військове містечко, що складалося з основних (житлові, навчальні, адміністративні будівлі), допоміжних (пекарня, лазня, пральня, стайні) та господарських (сараї, навіси, склади, павільйони, льодовні, туалети, вигрібні ями) будівель. Такі гарнізони будувалися за визначеними вимогами та плануванням. Переважно йшлося про кам'яне будівництво [18, с. 66–67].

Однак гарнізонних містечок було недостатньо навіть для мирного часу. Поширеним тимчасовим рішенням у таких випадках була оренда приміщень для військових. Для цього відводилися переважно великі будівлі, де можна було розмістити роту (подекуди кілька рот) солдат одного полку. Окрім того, для обслуговування потреб солдатів потрібні були господарські будівлі, побудова яких доповнювала проблему для міських бюджетів [6, арк. 33–34 зв.; 15, арк. 11].

Після початку війни та мобілізації мільйонів військовозобов'язаних житлова проблема для забезпечення військових у край загострилася, особливо на прифронтових територіях. За наближення зими та фронту потреби військових у приміщеннях тим більше зростали, тому подекуди доводилося наймати квартири простих мешканців міста або хоча б кімнати в них.

Теза про постійне перебування солдатів у траншеях під час цієї війни стала дуже популярною. Однак насправді значна частина солдатів армії перебувала на прифронтових територіях. Це було характерно

як для Східного, так і для Західного фронту [20, р. 14–16]. Причини їх присутності у прифронтових містах могли бути різні: тимчасове розміщення у рамках ротації, недовга зупинка на шляху з/або на фронт, військовий гарнізон у місті. Значна кількість військових виконувала свої обов'язки при штабах військових частин, що розміщувалися в містах. Станом на 1917 р. на території Волинської губернії перебувало 11 гарнізонів загальною чисельністю 65,5 тис осіб. Загалом у квітні 1917 р. у військових частинах Південно-Західного фронту (територія Волинської та Подільської губерній) нараховувалося 2 315,1 тис солдатів і офіцерів [4, с. 113–114].

Лише в 1914 р. Рівненська міська управа виділила 29 029 крб. на найм приміщень для військ, 105 крб. – на опалення приміщень для військових, 1 082 крб. – на господарські витрати військових. Це була лише частина видатків міського бюджету, що спрямовувалася на військовий напрям [11, арк. 40]. Подібним чином м. Дубно в 1914 р. виділило 18 376 крб. на найм приміщень для військ з опаленням та освітленням [12, арк. 154, 182]. Загалом такі суми були значними для міських видатків, що становили для Рівного 352 379 крб. на рік, Дубна – 53 383 крб., тобто 8,2% та 34,4% усіх витрат відповідно. Держава повинна була повертати частину коштів, але це відбувалося не завжди.

Однак усе ж у 1914 р. фронт не був близько від цих міст, як це було в 1915–1918 рр. У подальшому видатки міст за цією категорією зросли, а компенсації від центральних органів у військовий час ставали все більш нерегулярними та неповними. У 1915 р. у Рівному на військову квартирну повинність було виділено 46 216 крб., з яких лише 28 221 крб. планувалося повернути як компенсацію від центральних органів [11, арк. 35, 41; 12, арк. 154, 182; 15, арк. 2–3].

Окрім того, роки війни стали періодом стрімкого поширення електричного освітлення в містах, тому за військовим напрямом з'явилася додаткова позиція витрат. Містам Правобережної України по-різному вдавалося вирішити питання освітлення, але пріоритетом у цьому відношенні було забезпечення електричним освітленням штабів та казарм, що розміщувалися в містах. У січні 1917 р. головний інженер луцької міської електростанції А. Яр на засіданні міської думи чітко визначив головне завдання роботи свого підприємства – «давати електричну енергію штабу [Осібної] армії і її відділам», що з літа 1916 р. розміщувалися у місті [7, арк. 104]. Це створювало суттєвий напрям видатків міст. Підрахунки комісії щодо освітлення казарм військових частин, які розміщувалися в Рівному, дали приблизний результат у 6 тис ламп, що коштувало місту 7 774 крб. на рік [15, арк. 12].

У роки війни місцева влада на фронтівій або прифронтовій території опинилася під тиском великої кількості додаткових обов'язків, що було характерно для Східного і Західного фронтів [22, р. 39–40]. Окрім іншого, від представників міської влади військове командування вимагало розквартирування великої кількості солдатів та офіцерів. Зважаючи на невеликі та малі розміри міст губернії, виконати ці вимоги часто було неможливо.

У зв'язку з відступом із Галичини російської армії незадовго перед червнем 1915 р. в Дубно переїхали штаби Командуючого арміями і Головного начальника забезпечення армій Південно-Західного фронту. Подекуди неможливість повноцінного забезпечення військ призводила до конфліктних ситуацій. Військове командування звинуватило керівника міста Міщерука у недостатній наполегливості в питанні розквартирування солдатів, у зв'язку з чим його на деякий час було відсторонено від управління [13, арк. 197, 204–206]. У серпні 1916 р. міська влада Луцька жалілася на те, що всі приміщення в місті зайняті військовими, а містяни, які повернулися, змушені орендувати номери в готелях, не отримуючи жодної компенсації від армії. Ба більше, Луцька міська управа, що повернулася до міста в червні 1916 р., змушена була довгий час орендувати інше приміщення, бо колишня будівля управи була зайнята передовою майстернею 18-ї автомобільної роти [9, арк. 25–25 зв., 51].

Така практика кардинально відрізнялася від Західного фронту, де для солдатів зазвичай вистачало приміщень шкіл, громадських установ, закладів громадського харчування, а для офіцерів – навіть комфортних будинків за наймом (billet) з обслуговуючим персоналом. Домовленості з міською владою укладалися, як правило, на рівні батальйонів за уніфікованими цінами та реалізовувалися досить швидко. Органи міської влади часто стимулювали містян до розміщення солдатів грошовими винагородами [20, р. 33, 98–99, 119].

Біженці та переселенці ускладнювали і без того серйозні проблеми житлової сфери. Військова адміністрація змушена була зважати на їхні проблеми, виділяти місця для їх проживання. Йшлося переважно про тилові міста, куди їх відправляли. Разом із тим біженців було багато і на Волині. Через цей регіон, зокрема Луцьк, Ковель, Сарни і Рівне, вглиб України пролягав один із головних напрямків руху біженців та переселенців. Через Рівне на схід йшло 30 тис осіб щоденно [21, с. 21]. Міста Західної Волині в таких випадках були місцями їх тимчасового проживання, але через транспортну кризу часто це розтягувалося на помітний проміжок часу.

Руйнація значної частини будівель за наявності великої кількості солдатів, біженців та переселенців призводила до надзвичайної насиченості людей у тих приміщеннях на прифронтових територіях, що ще не були зруйновані. У лютому 1916 р. помічник роздавача одягу при харчовальному пункті рапортував, що часто в одному будинку неподалік від фронту (в Олиці, Пересопниці та Підгородцях) можна було застати, окрім 20–25 біженців, ціле відділення солдат. Проте набагато поширенішим явищем, особливо не в зимовий період, було розміщення солдатів у землянках за кілька десятків кілометрів від фронту, як це описує один із солдатів російської армії (у цьому випадку – у липні 1916 р. між Ківерцями та Луцьком) [17, с. 141].

Іншою важливою потребою армії були склади для забезпечення армій. Вони розміщувалися у містах, що знаходилися на певній відстані від фронту та неподалік від залізничних станцій [19, арк. 20]. Один із таких складів розміщувався в місті Сарни, важливому залізничному вузлі у північній частині Волинської губернії. Він повинен був займати великі приміщення, адже під час передачі майна в серпні 1918 р. список категорій включав сотні позицій, у тому числі великогабаритних товарів [16, арк. 15–15 зв., 21–25 зв.].

Важливою проблемою житлової сфери у роки війни стала майже повна відсутність будівельних матеріалів, особливо після просування військ на території, які перед тим були істотно позбавлені ресурсів супротивником та потребували відбудови. Наприклад, після повернення Луцька під контроль російської армії влітку 1916 р. вже в жовтні-листопаді в місті була критична проблема зі склом для ремонту будинків. Окрім того, помітно не вистачало металевих виробів та кваліфікованих робітників [8, арк. 5].

Повне домінування дерев'яної забудови, про що згадувалося вище, спрощувало ремонт, проте негативно впливало на міцність конструкцій. Це питання було особливо важливе в умовах бойових дій. Стан прифронтових міст, зокрема ступінь руйнування, був досить різним. Із кожним роком ситуація погіршувалася. Близькість до фронту, з одного боку, породжувала великий попит на житло, з іншого – високий ризик для відбудови будівель. Під час війни будівництво зупинилося у прифронтовій частині губернії і навіть у тилу. Значною мірою це пояснювалося катастрофічною нестачею робітників у галузі будівництва (близько 50% із цієї сфери було мобілізовано) [1, с. 263–265]. У листопаді 1916 р., через п'ять місяців після відвоювання Дубна російською армією, міська влада змушена була констатувати, що через близькість фронту місто залишається напівзруйнованим. У результаті ціни на найм нерухомості значно піднялися, не відповідаючи при цьому мінімальним вимогам. Це спричиняло санітарно-гігієнічні проблеми та поширення хвороб [2, с. 440–442; 14, арк. 153–153 зв.].

Деякі міста постраждали від військових дій менше. Російський військовий у липні 1916 р. описував Луцьк, який був відбитий у австрійців напередодні: «...місто досить велике і будівлі в ньому, за виключенням дуже небагатьох, і то у передмістях, залишилися всі цілі...». Але загалом було небагато міст, що не втратили великої частини будинків через військові дії [17, с. 149]. Для порівняння: на Західному фронті усталена лінія зіткнень давала змогу вести активнішу торговельну та виробничу діяльність місцевим мешканцям (працювала велика кількість магазинів та навіть заводів і фабрик у кількох кілометрах від фронту) [20, р. 79–81].

Деякою мірою спрощували житлове питання готелі, особливо якщо йшлося про розселення офіцерів. Їхня кількість у таких містах, як Луцьк і Рівне, зросла в період 1915–1916 рр., що було зумовлено наближенням фронту. У Луцьку в липні 1916 р. працювали 11 готелів: «Вікторія», «Брістоль», «Версаль», «Пасаж», «Надія», «Комерційний», «Росія», «Одеський», «Французький», «Європейський», «Бель-В'ю». Кожен із них мав по 8–12 номерів. Виняток становив «Бель-В'ю», де було 32 номери. У 1916 р. середня вартість оренди одного номера коливалася від 1,5 крб. до 2,9 крб. на добу. За бажання клієнти готелів могли отримати додаткові послуги (освітлення, додаткове ліжко, постіль, опалення тощо) [5, с. 135].

Нерідко для відкриття готелю використовували не окреме приміщення, а велику квартиру. Скажімо, 16 квітня 1915 р. мешканка Рівного Рося-Бейла Фарбер отримала дозвіл від міської управи на відкриття готелю «Англія» в п'ятикімнатній квартирі, із яких чотири планувалося використовувати під здачу номерів, а одну – для власного проживання. Такі заклади часто лише формально відповідали назві «готель» [10, арк. 177].

Однак для великої кількості солдатів та офіцерів, що переправлялися з фронту або до нього, такі готелі були вкрай важливі, щоб зупинитися на кілька днів, чекаючи потрібного потягу. Зважаючи на транспортні проблеми військового часу, це було поширене явище. Разом із тим власники закладів досить часто мали проблеми з військовими через це [17, с. 148]. Конфлікти між військовими та цивільними, що надавали в оренду житло, у тому числі готелі, були типовим явищем і для Західного фронту [20, р. 119].

Рух фронту через міста мав часто катастрофічні наслідки для розвитку міста та його будівельної інфраструктури. Перш за все, це пояснюється значним скороченням приміщень, придатних для використання. Окрім згаданих вище руйнувань через військові дії, були й інші систематичні проблеми. Під час відступу війська намагалися не лише вивезти дороги та рідкісні елементи об'єктів міської інфраструктури, а й часто свідомо руйнували будівлі житлового та господарського призначення [9, арк. 7–9].

Висновки. Загалом у роки Першої світової війни житлова проблема в прифронтових містах Волині зумовлювалася присутністю великої кількості військових, біженців та переселенців і низкою інших чинників. Міста Західної Волині в умовах Першої світової війни отримали велику кількість руйнувань, хоча і різну за своїми масштабами для різних міст. Зважаючи на те, що міста регіону були малі, поступове скорочення житлового фонду та потреба у забезпеченні великої кількості військових надзвичайно загострювали житлову проблему. Збільшення кількості готелів у містах деякою мірою полегшувало ситуацію, зокрема щодо тимчасового забезпечення військових житлом, проте не могло повністю ліквідувати проблему. Транспортна криза, мобілізація чоловіків і криза в будівельній сфері зумовили подальше наростання проблеми.

Література:

1. Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. ; відп. ред. О.П. Реєнт ; авт. кол.: Ю.В. Берестень та ін. Київ : Кліо, 2015. 800 с.
3. Города России в 1904 году. Центральный статистический комитет. Санкт-Петербург, 1906. 1788 с.
4. Дем'янюк О. Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2018. № 29. С. 111–120. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.29.2018.111-120> (дата звернення: 10.01.2023).
5. Денисюк В. Розвиток готельно-ресторанної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр. *Літопис Волині*. 2016. Число 16. С. 133–137. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14830> (дата звернення: 10.01.2023).
6. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 441. Постанови Луцької міської думи, 1901 р., 139 арк.
7. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1145. Переписка з Луцьким електро-технічним товариством і постанови Луцької міської думи про освітлення вулиць і майданів м. Луцька, 1913–1919 рр., 176 арк.
8. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1569. Переписка з волинським губернатором про потребу м. Луцьк металу, 1916 р., 7 арк.
9. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1584. Постанови Луцької міської думи, 1916 р., 53 арк.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 165. Рівненська міська управа, 1874–1918 рр., оп. 1, спр. 28. Журнали чергових зібрань Рівненської міської думи, 1915 р., 160 арк.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 165. Рівненська міська управа, 1874–1918 рр., оп. 1, спр. 29. Звіт Рівненської міської управи про доходи за 1914 р., 1914–1915 рр., 81 арк.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр., оп. 1, спр. 12. Журнали зборів міських уповноважених за 1914 р. 542 арк.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр., оп. 1, спр. 13. Журнали Дубенського зібрання міських уповноважених за 1915 р., 272 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр., оп. 1, спр. 14. Журнали Дубенського зібрання міських уповноважених за 1916 р., 202 арк.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 616. Рівненська міська дума, 1912–1915 рр., оп. 1, спр. 2. Журнали надзвичайних зборів, 1914–1915 рр., 15 арк.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 630. Ліквідаційна комісія при Рівненському повітовому коменданту, 1918 р., оп. 1, спр. 1. Акти та інші документи про передачу Сарненського складу № 37 Всеросійського земського союзу ліквідаційній комісії, 1918 р., 71 арк.
17. Первая мировая: взгляд из окопа / предисл., сост. и коммент. К.А. Пахалюка. Москва ; Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014. 216 с.
18. Сергіюк І.М. Архітектура військових гарнізонів Волинської губернії XIX – початку XX століття (формування, спадщина, принципи реабілітації) : дис. ... канд. архіт. (доктора філософії) : 18.00.01. Львів, 2018. 212 с. URL: <http://ena.lp.edu.ua/handle/ntb/42930> (дата звернення: 10.01.2023).
19. Центральный державный исторический архив Украины в м. Київ, ф. 930. Волинський губернський комітет Всеросійського земського союзу, м. Житомир, 1915–1918 рр., оп. 1, спр. 15. Циркуляри комітету, 1917 р., 100 арк.
20. Gibson C. Behind the lines British soldiers and French civilians, 1914–1918. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 453 p.
21. Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 238 s.
22. Proctor Tammy M. Civilians in a World at War, 1914–1918. New York: New York University Press, 2010. 379 p.

УДК 27-9(091)(477.84) «16/20 ст»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.04>

ЦЕРКВА СВЯТОЇ ТРІЦІ В ЗАЛІЗЦЯХ: ІСТОРІЯ І ДАТУВАННЯ

Павлишин Андрій,

доктор філософії в галузі історії,
старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-7127-2340

Ільчишин Василь,

старший викладач кафедри історії та методики навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії
імені Тараса Шевченка,
в.о. директора
КЗ «Залозецький краєзнавчий музей» Залозецької селищної ради
ORCID ID: 0000-0002-9476-7530

Статтю присвячено висвітленню історії пам'ятки сакрального будівництва – церкви св. Трійці у місті Залізці Тернопільської області, що знаходиться на межі історичних Волині та Галичини. Метою статті є аналіз, узагальнення і систематизація опублікованих матеріалів до історії церкви, введення до наукового обігу нового джерела та реконструкція на їх основі хронології існування храму, а також спроба датування пам'ятки. У результаті аналізу збережених джерел удалося встановити, що перші документально підтверджені згадки про існування церкви походять із 1687–1688 рр., хоча церква у Залізцях існувала щонайменше з початку XVI ст. У статті опубліковано детальний опис церкви, що його містить візитація 1784 р., який дає змогу скласти повне уявлення про пам'ятку станом на другу половину XVIII ст. Зокрема, документ містить детальний опис інтер'єру храму (включно з іконостасом та іконами, літургичним начинням, літургичними шатами і книгами) та його оточення (дзвіниця, кладовище, паркан), а також нерухомого майна (церковні землі). Візитація також включає цінну інформацію про місцевого пароха, статистику про населення парафії, її топоніміку та антропоніміку. У дослідженні вдалося прослідкувати хронологію душпастирів церкви св. Трійці від другої половини XVII ст. до середини XX ст., зокрема встановлено ім'я першого відомого в актових матеріалах священика церкви Олександра Злотковича (1688 р.). У статті здійснено і спробу датування пам'ятки: джерела та сама будівля дають змогу висунути припущення, що церква св. Трійці є пам'яткою української сакральної архітектури щонайменше XVIII ст., а можливо, й ранішого періоду. Важливим доповненням, що збагачує інформацію про церкву, є австрійські мапи кінця XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: Залізці, церква св. Трійці, історія церкви, сакральні пам'ятки, сакральна архітектура.

Pavlyshyn Andrii, Ilchishyn Vasyl. Holy Trinity church in Zalitzsi: history and dating

The article is dedicated to highlighting the history of the monument of sacred construction – the church of St. Trinity in the city of Zalitzsi, Ternopil region, located on the border of historical Volyn and Halychyna. The purpose of the article is the analysis, generalization and systematization of published materials on the history of the church, the introduction of a new source into scientific circulation and the creation of the chronology of the existence of the temple based on them, as well as an attempt to date the monument. As a result of the analysis of preserved sources, it was possible to establish that the first documented references to the existence of the church date from 1687–1688, although the church in Zalitzsi existed at least from the beginning of the 16th century. The article publishes a detailed description of the church, which is contained in the visitation of 1784, which allows us to get a complete picture of the monument as of the second half of the 18th century. In particular, the document contains a detailed description of the interior of the church (including iconostasis and icons, liturgical utensils, liturgical vestments and books) and its surroundings (bell tower, cemetery, fence), as well as immovable property (church lands). The visitation also includes valuable information about the local parish priest, statistics about the parish's population, its toponymy and anthroponymy. In the study, it was possible to trace the chronology of the pastors of the church of St. Trinity from the second half of the 17th century – until the middle of the 20th century, in particular, the name of the first priest of the church, Oleksandr Zlotkovych (1688), known in the act materials, has been established. The article also attempts to date the monument: the sources and the building itself allow us to suggest that the church of St. The Trinity is a monument of Ukrainian sacred architecture of at least the 18th century, and possibly even earlier. Austrian maps of the late 18th – mid-19th centuries are an important addition that enriches information about the church.

Key words: Zalitzsi, Church of St. Trinity, history of the church, sacred monuments, sacred architecture.

Постановка проблеми. Збереження культурної спадщини – один із найважливіших напрямів у галузі культури, особливо актуальний у час російської агресії, що вже призвела до знищення чи пошкодження

великої кількості об'єктів української культури, зокрема сакральної спадщини. З огляду на такі обставини, відкриття та атрибуція кожної нової пам'ятки надзвичайно важливі, оскільки дають змогу збагатити скарбницю української культури, що зазнає безповоротних утрат. Прикладом такої пам'ятки є церква Святої Трійці у Залізцях, що на Тернопільщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Церква св. Трійці у Залізцях досі не була об'єктом спеціальних історичних досліджень. Певну інформацію про неї містять краєзнавчі дослідження про Залізці, зокрема, С. Баронча [11], чи про сакральні пам'ятки міста – В. Мороза [6]. Однак ці фрагментарні згадки не дають змоги повною мірою відтворити історію храму, а отже, і датування.

Мета статті. Дослідження присвячене висвітленню історії пам'ятки сакрального будівництва – церкви св. Трійці у Залізцях. Метою статті є аналіз, узагальнення і систематизація опублікованих джерел, уведення до наукового обігу нового джерела та створення на їх підставі історичного нарису храму, а також спроба датування пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. Коли була заснована церква св. Трійці у Залізцях, що у ранньомодерний період мали назву Старих Залізців, достеменно не відомо. З огляду на те, що поселення існувало вже у XV ст. (належало до Волинського воєводства), а у першій чверті XVI ст. отримало локацію на магдебурзькому праві, то й храм, очевидно, існував уже тоді [11, с. 3–5].

Розташовані на межі Волині і Галичини, Залізці у XVI–XVII ст. хоч адміністративно були приналежними вже до Львівської землі Руського воєводства, проте місцеві парафіяльні спільноти належали до Луцько-Острозької єпархії Київської митрополії Константинопольського патріархату [12, с. 74–75]. З огляду на погану збереженість архівів єпархії, важко реконструювати історію храму у той час. Можна припустити, що у XVI ст. чи на початку XVII ст. було утворено Залозецьку протопопію (намісництво), і настоятелі церкви св. Трійці отримали також адміністративну владу над цією церковною одиницею.

Перше опосередковане свідчення про існування церкви св. Трійці у Старих Залізцях походить із 9 січня 1687 р. Цього дня у кафедральному соборі св. Юрія у Львові львівський православний єпископ Йосиф (Шумлянський) (1644 – 1708), який тоді був адміністратором Луцько-Острозької православної єпархії, висвятив на священника о. Олексія, який мав виконувати обов'язки вікарія залозецької протопопії (намісництва) [8, с. 65]. Зазвичай протопопами (намісниками) призначали настоятелів головного храму намісництва, розташованому у місті, що було його центром. Імовірно, о. Олексій був сином настоятеля церкви св. Трійці, і батько прагнув таким чином зберегти за сином місце на цій парафії. Владика Йосиф був адміністратором Луцько-Острозької єпархії двічі: 17.11.1684 – 18.05.1687 та 12.07.1694 – 12.05.1696 [9, с. 95, 103]. У цей період, як згадувалося, він висвячував священників для парафій Залозецького намісництва, зокрема окрім Залізців для Чистопадів (1685) та Панасівки (1700) [8, с. 60; 105].

У березні 1688 р. у судових книгах Залізців згадано залозецького протопопа Олександра Злотковича, який продав залозецькому орендареві та міщанину Михелю Гиршевичу за 310 злотих земельну ділянку посеред площі Ринок у Старих Залізцях, де раніше стояв його будинок [5, арк. 12 зв.]. Імовірно, о. Олександр ідентичний з о. Олексієм, а різницю в імені можна пояснити опискою єпископського писаря. Таким чином, першим відомим парохом церкви Святої Трійці можна вважати о. Олександра Злотковича, який згадується у документах ще у березні 1691 р., коли він був членом комісії, що розслідувала вбивство Єнджеєм Шидловським кравця Зеліка Жиди [5, арк. 22 зв. – 23].

Перше безпосереднє свідчення про існування церкви св. Трійці у Старих Залізцях походить із листопада 1688 р., коли залозецька міщанка Агафія Телючиха разом із синами Петром, Іваном (Яном) і Хомою (Томою) продала свій будинок за 343 польських злотих у Старих Залізцях, розташований «поруч із церквою Пресвятої Трійці, виїжджаючи із Львівської брами в місто по праву руку» [5, арк. 13–13 зв.]. У судових документах 1690 р. уточнено, що церква Святої Трійці знаходилася «у кінці площі Ринок» у Старих Залізцях [5, арк. 18].

У 1702 р. Залозецька протопопія разом із Луцько-Острозькою єпархією приєдналася до постанов Берестейської унії. Унаслідок поділу Речі Посполитої у 1772 р. Залозецьке намісництво, що складалося із 18 парафій, опинилося у складі Австрійської імперії, однак, як і раніше, ним управляли луцькі владика. Щойно у 1782 р. львівський греко-католицький єпископ Петро (Білянський) (1736–1798) з дозволу Папи Римського Пія VI (1717–1799) приєднав Залозецьке намісництво разом із іншими колишніми намісництвами Луцької єпархії до Львівської єпархії [9, с. 768–769].

За часів згаданого владика 2 березня 1784 р. генеральний візитатор Олексій Ганкевич провів візитацію церкви св. Трійці у Старих Залізцях. Церква була мурованою, мала склепіння над бабинцем і вівтарем, накрита гонтовим дахом, з одним верхом, який водночас виконував роль дзвіниці (містив чотири дзвони). Дах увінчували три залізні хрести. У нішах стін знаходилися сім подовгуватих вікон, а восьме

мало округлу форму. Церква мала двоє дубових дверей на металевих завісах із ретяжем. Біля церкви розташовувалося кладовище, з боку вулиці обгороджене парканом. У середині храму була цегляна підлога, під якою знаходився потужний мурований склеп. У вівтарній частині знаходився мурований престол, оздоблений полотняним антипендіумом, на якому між білими обрусами лежав антимінс 1783 р., підписаний єпископом Кипріаном (Стецьким) (1734–1787). На престолі був дерев'яний помальований у блакитний колір киворій, а за ним – ікона Богородиці на полотні в різьблених позолочених рамах. За престолом також знаходився жертвник із шухлядами, вкритий обрусом. У наві праворуч під стіною стояв незавершений різьблений і мальований вівтар. У храмі було вісім ікон, намальованих на полотні, та вісім намальованих на дереві полушчених ікон, процесійна ікона із зображенням св. Трійці та Богородиці, полотняна плащаниця. Дерев'яний процесійний хрест прикрашали зображення страстей Господніх; також була намальована на полотні хоругва. Церква мала доволі багато срібного літургійного начиння: дві срібні позолочені дарохранильниці, дві срібні чаші з дискосами, ложками і звіздцями, з яких один комплект повністю позолочений, а інший лише всередині. Срібний напрестольний хрест на олов'яній підставці. Три срібні корони (дві позолочені) та сім менших корон (три позолочені). Одна велика срібна таблиця-вотум та вісім менших; двоє вот у формі серця. Десять шнурів коралів і срібний хрестик. Срібне і латунне кадила. Дві таці: латунна і бляшана. Три пари малих олов'яних ліхтарів та дві пари точених. У ризниці зберігали також сім фелонів із різного матеріалу та кольору. Серед церковних книг згадано напрестольне Євангеліє, опрацьоване у багряний оксамит і прикрашене п'ятьма більшими срібними бляхами (центральна позолочена) і 16 меншими спереду та чотирма з тилу. Були також: два служебники, апостол, октоїх, трифолой, тріодь постова і святкова, псалтир, требник та книга проповідей. Церкві належала ділянка, на якій знаходився будинок священика, що прилягала одним боком до кладовища, а другим – до вулиці, два поля (на шість та на чотири дні оранки) під Тростянцем, а також сіножать під Олексином на вісім косарів. Священиком був о. Тимофій Левицький, якого парохом призначив єпископ Кипріан (Стецький) 2 липня 1782 р. Він отримував від кожного парафіянина по 1 зл. раз на рік. Парафіян було 16 родин – загалом 111 осіб. При церкві існувало братство, затверджене у 1750 р. єпископом Феодосієм (Рудницьким), а також зберігалися метричні книги з 1740 р. [7, с. 485–489].

Цей опис є дуже цінним з огляду на докладність, зокрема він указує на те, що вже у другій половині XVIII ст. церква св. Трійці була мурованою, мала цегляну підлогу і цікаву особливість – потужний підвал, що, очевидно, служив криптою для поховань добродійців.

Варто зазначити, що в кінці XVIII ст. (1789–1783) австрійський уряд провів інвентаризацію земель, що увійшли до складу Австрійської імперії. Тоді ж укладено перші детальні карти з описами території Східної Галичини – так звані «карти Фрідріха фон Міга». На цій карті Старих Залізців на місці, де і тепер стоїть церква св. Трійці, позначена церква червоним кольором та обведена червоним кільцем, що означає, що будівля церкви на той час є мурованою та має кам'яний мур довкола (рис. 1) [2].

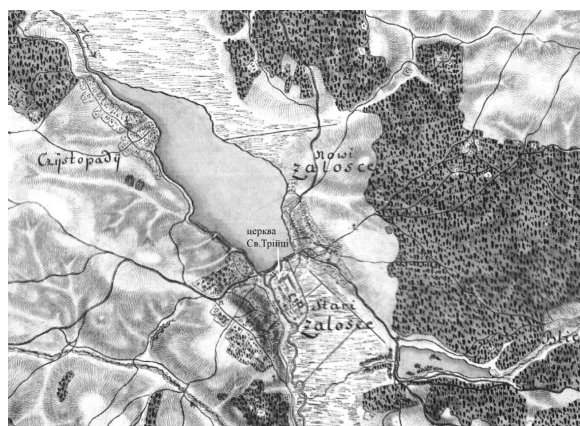

Рис. 1. Фрагмент із Йосифінської карти Галичини 1779–1783 рр. із позначенням мурованої церкви св. Трійці у Старих Залізцях

Відомо, що у 30-х роках XIX ст. адміністратором церкви св. Трійці був священик Григорій Рачинський (перед 1831–1836 рр.), а його наступниками: Стефан Левицький – адміністратор у 1838–1840 рр.; Іван Федакевич – адміністратор (1840–1843) та парох (1843–1874). Упродовж 1874–1875 рр. парафією адміністрував о. Іван Сподарик, а з 1875 р. і до Першої світової війни (1875–1914) – Антін Гутковський,

що активно протидіяв полонізації не лише Залізців, а й сусідніх громад [3, с. 1]. Йому також допомагали помічники: о. Кипріян Домбчевський (1909–1910), о. Сильвестер Калиневич (1910–1911) та о. Іван Костельний (1911–1914) [1, с. 870]. Із цього періоду походить і перший детальний план церкви та прилеглої території, виконаний на кадастральній карті тогочасного містечка Заложці (рис. 2). Із цього плану видно, що конфігурація периметру стін церкви є такою ж, як і сьогодні (рис. 3, 4) [4].

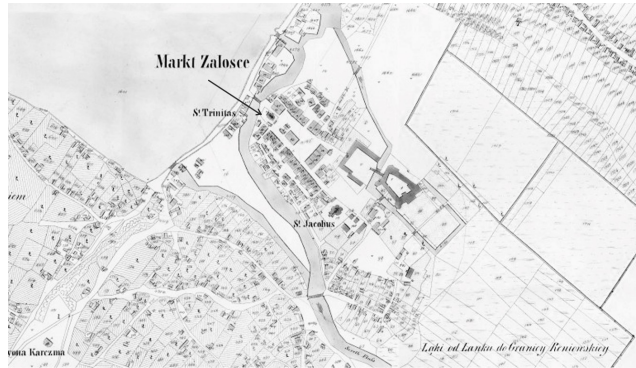

Рис. 2. Фрагмент кадастрової карти Залізців 1850 р. із позначенням церкви св. Трійці

Рис. 3. Сучасний вигляд церкви св. Трійці з висоти пташиного польоту.
Справа від храму – в'їзд у місто з греблі (фото В. Ільчишин, 2021 р.)

Рис. 4. Вигляд на церкву св. Трійці з північного заходу (фото В. Ільчишин, 2021 р.)

За часів о. Антіна Гутковського (близько 1881 р.) церкву пошкодила пожежа. Певну плутанину про її масштаби вносить тогочасна преса: одні видання інформують про будівництво нової церковної споруди після пожежі, інші – лише про реставрацію. Імовірно, вогонь знищив усі дерев'яні конструкції храму, і парафіяни на чолі з о. Гутковським за фінансової підтримки власника місцевого маєтку графа

Володимира Дідушицького найняли для відновлення церкви місцевого будівельника Фердинанда Пакушевського, з яким був укладений контракт 30 червня 1881 р. Весною наступного 1882 р. роботи були завершені, і на церкві встановили хрести, що призвело до серйозного конфлікту у містечку. Він полягав у тому, що о. Гутковський наказав установити на «новозбудованій» церкві трираменні православні хрести, що викликало спротив місцевого римо-католицького пароха. Останній звернувся до діди́ча – графа Дідушицького, і той через суд домігся заборони встановлення трираменного хреста. Однак українська громада прогнала робітників, які мали зняти хрести, що спричинило новий судовий процес [14, с. 1].

Під час Першої світової війни внаслідок обстрілу російських військ церква, як і інші важливі об'єкти містечка, зокрема костел, зазнала ушкоджень. Її відбудовою зайнявся о. Володимир Склепкович, який був парохом Старих Залізців із 1923 р. до кінця Другої світової війни. За даними шематизму, церкву «збудували наново» у 1926 р. [1, с. 870]. Як і у попередньому випадку з пожежею у 1881 р., важко встановити, чи це було будівництво абсолютно від фундаментів, чи лише реконструкція пошкодженої обстрілами будівлі. Часткове пошкодження заліщицького костелу, розташованого поруч, кількість і конфігурація вікон сучасної споруди (сім вузьких вікон і одне округле), а також наявність крипти згаданих у візитації дають змогу висунути обережне припущення про те, що у 1926 р. відбулася знову ж таки реконструкція церкви. У такому разі можна вважати церкву св. Трійці пам'яткою української сакральної архітектури щонайменше XVIII ст., а можливо, й ранішого періоду. Однак це питання потребує більш ґрунтовного дослідження як архітектури самої будівлі, так і архівних матеріалів.

Висновки. Церква св. Трійці у Залізцях належить до числа небагатьох збережених мурованих храмів, що постав, імовірно, у XVIII ст. Християнський храм у Старих Залізцях міг існувати вже на початку XVI ст., однак перша документально підтверджена згадка про церкву св. Трійці сягає другої половини XVII ст. Візитація церкви 1784 р. вказує, що храм був мурованим із таким самим склепінням над вівтарем і бабинцем, мав підлогу із цегли і потужну крипту. Опублікований документ містить детальний опис інтер'єра храму (включно з іконами, літургичним начинням, шатами та книгами) та його оточення (паркан, дзвіниця, кладовище), а також нерухомого майна (будинки пароха і землі). Візитація також включає інформацію про місцевого пароха, статистику щодо населення парафії, її топоніміку та антропоніміку. У дослідженні вдалося встановити хронологію настоятелів церкви св. Трійці від другої половини XVII ст. до середини XX ст. Проаналізовані архівні матеріали та мапи дають змогу висунути припущення, що церква св. Трійці у Залізцях є пам'яткою української сакральної архітектури щонайменше XVIII ст., а можливо, й ранішого періоду, та потребує додаткових досліджень як архітектури споруди, так і архівних матеріалів.

Додаток

Візитація церкви св. Трійці у Старих Залізцях 1784 р.

Джерело: Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. Відділ рукописів і стародруків. РКЛ-27.

[с. 485] 2. III. 1784

Miasteczko Założce Stare zwane

Cerkiew pod tytułem Nayswiętszey Troycy, w kollacyi J[ego] M[ości] Michała Ronkiera cześnika Wielkiego Księstwa Litewskiego cała kosciołkowato murowana z sklypieniem pod dachem gątowym nad prezbyterium y babinćem z wierzchem miasto dzwonicy wiązanym reparacyi potrzebuiaćym w którym dzwonów większey y mnieyszey cztery, w sciennych framugach okien podługowatych siedem y osme krągłe, tudziesz krzyżyków zelaznych trzy na dachu maiąca. Przy tey cerkwi cmentarz od ulicy tylko wiezdney z parkanem, w reszcie bez ogrodzenia zostaie. Drzwi zas do cerkwi dwoie, z tych iedne malowane zawiasami zamkiem y rzeciązem żelaznemi opatrzone. Drugie także dębowe są opposito wielkiego ołtarza, zawiasami y rzeciązem podobnie żelaznemi tudzisz drągiem ab intus zasuwaiąćym się ubezpieczone. W srodku posadzka wszędzie cyglna pod którą sklep fundamentalnie murowany. Tandem mensa wielkiego ołtarza murowana o antypendium na płotnie malowanym zwyczajnie obrusami y tuwalnią nakryta pod którą antemiss W[ielebnego] Cypriani Stecki eppi[scope] Luceorie de anno 1783. Cyborium zamczyste niebeisko malowane przy obrazie Beatisime na blacie płuciennym między floresami marcypanowey pozłoty dawno gruntowanemi, y kolumenkami odmalowanym. Za mensą zertownik stolarski za z szufladami zamczysty y bez zamku obrusem przykryty. Item na prawey stronie pod scianą ołtarz struktury snycerskiey w malowidle niedokończony.

Obrazy cerkiewne

Obraz procesyonalnyh na blacie drewnianym z iedney strony Sanctissime Trinitiss z drugiey Beatisime V[irgine] M[arie] między ornamentem wkoło snycerskim malarsko złoconym odmalowany. Płaszczena

i różnych obrazów ściennych na płótnie [c. 486] malowanych ośm, na drzewie zaś dawnych miejscami łuszczących się, także osobnych tyleż. Chorągiew na płótnie malowana jedna. Krzyż processjonalny drewniany z passyą, malowaną, połuszczoną y krucyfixów na postumentach z korpusami trzy małe.

Sprząt cerkiewny

Puszka z monstrancją srebrna suto pozłacana pro conservatione Sanctissimi, druga formą kielicha zrobiona także srebrna intus wyzłacana. Kielichow srebrnych z patenami, gwiazdami y łyżeczkami dwa, z tych ieden cum omni suto złożony, drugi intus tylko y pateną z iedney strony wyzłacany. Myrnice cynowe cum oliis sancti. Krzyż dęty srebrny na sedesie cynowym, koron większych trzy, z tych jedna bez pozłoty, y mniejszych także srebrnych siedm, z tych trzy tylko pozłacanych. Woto in forma tabliczki srebrne większe iedne, mniejszych ośm, in forma serca dwoie, koralików sznurków 10 y krzyżyk wiszący z korpusem srebrny ieden. Tacek dwie mosiężna y blaszana. Trybularzów tyleż srebrny z łancuszkami cały y mosiężny. Dzwonków ołtarzowych dwa. Lechtarzów cynowych dużo małych par trzy, tokarskich par dwie, z tych para malowana. Pod postawniki wielkich także malowanych para a trzeci nie malowany. Apparatus siedm: lamowy biały z rekwizytami dobry; grodetorowy niebieski sam [...]; parterowy cynamonowego koloru z rekwizytami poszarpanymi dobry; półparterowy niebieski poprzecierany; kitaykowy ciemnozielony poszarpany z woźdudem tylko; parterowy biały z kwiatem odmiennym cum omnibus requisitis poszarpany; żałobny kamlotowy az krzyżem białym szkotowym cum requisitis. Zbytni woźduszek axamitny karmazynowy y bursa także. Zasłonek kitaykowych różnego koloru 5, grudetorowych w kratki ciemne trzy, adamaszkowa jedna, odziadełko [...] axamitne poplamione. Materyi półiedwabney cytrynowego koloru kawałków 3, y cynamonowego koloru parterowej kawałek ieden. Obiatko [...] wełniane w paski przy mense ołtarza pobocznego. Alb lnianego płótna 2 y konopnego tyleż. Komuszka [...] szwabsaka. Korporalów cztery, puryfikaterzów tyleż. Humeralów dwa. Pasków włóczkowych [?] dwa, ręczników tyleż. Ampulek szklanych para, kropydło iedne. Stołków drewnianych 3, z tych ieden wysoki. Forma stolarskiej roboty po lewey stronie [c. 487] y szufladek na swice brackie dwie z tych jedna na kłodkę zamykająca się.

Księgi cerkiewne

Ewangelia w axamicie obtartym karmazynowym przy pięciu sztukach blachy srebrnej większych z których na sredniej korpus pozłacany, szesnastu drobnych y czterech z drugiey strony puklach będących. Mszałów dwa: dobry i z korzenia wydarty. Apostoł poszarpany, oktoich i tryfoley y [...]. Tryod cwitna i postna, obydwie z korzenia wynurzone [?]. Psalterz, trebnik, in octavo y mowy Busarabskiego [?] in credo [...]. Czasosłowa zaś obszerny y jermołoy in niedosc [...].

Grunta cerkiewne

1. Plac na którym rezydencya kapłańska takowey długości, iak y cmentarz bokiem iednym do cmentarza drugim do ulicy przylega. 2. Grunt pod Trościańcem na sześć dni orania od brzeziny Białogłowskiej do folwarku pańskiego ciągnaca się, bokiem iednym do gruntów kościoła farnego, drugim do pola parocha cerkwi S[więtego] Jana Teologa Załozieckiej. 3. Grunt na cztery dni orania od Traktu Lwowskiego do dębiny Białogłowskiej ciągnący się, podobnie między miedzami gruntów wzmiankowanych leżącego. 4. Sianożęci od Olexinia na kosarzy ośm od Milenskich sianożęci do pańskiej Załozieckiej sugłowkiem przytykający się, między miedzami funduszowej cerkwi S[więtego] Mikoła tuteyszey sianożęci będący [...] ab antiquo posesionem specyfikow gruntów i sianożęci y onych przez parochów cerkwi S[więtey] Troickiej używanie sławetni Grzegorz Strzelecki, Teodor Skorobohaty, Grzegorz Kulikowski y Jan Rozdolski parochianie rzeczoney cerkwi indogowani pod sumieniem przyznali.: = Prezenta zaś utrzymująca dswne używanie z innemi wolnosciami terazniejszemu parochowi konferowana [...]: = Michał Alexander na Założcach hrabia Ronikier cześ[nik] W[ielkiego]K[sięstwa] Lit[ewskiego], Ch[?]ydański, Sniatyński starosta, Orderów S[więtego] Stanisława y S[więtey] Anny kawaler. = J[ego] M[ości] X[iędzu] Cyprianowi Steckiemu, z Bożey i S[więtey] Stolicy Apostolskiej łaski biskupowi Luckiemu y Ostrogskiemu, a memu wielkiemu panu y dobrodzieiowi z uprzymą chęcią oświadczam, gdy po zawakowaniu [?] cerkwi w mieście Starym Założcach pod [c. 488] tytułem Trójcy Przynajświętszey w dobrach w dekanacie Załozieckim a w ziemi Lwowskiej leżący, w której aby nabożeństwo zwykłe odprawowywało się Przeżto x[iędza] Mateusza Lewickiego tą moją prezentą, prezentuję, upraszając zanim JW pana i dobrodzieia, abyś go do przeznaczoney cerkwi Załozieckiej installować raczył. Ja zaś przy wszystkich od świętey pamięci antecessorów moich należytościach wyż rzeczoney prezentariusza zachować deklaruję, wolnym go przy tym czyniąc od wszystkich powinności dworskich y gromadzkich, a mianowicie dziesięcin pszczelnych y owczych, et quovis titulo [...] zwanych Ru. [...] Co dla lepszey pewności przy przyciśnieniu pieczęci ręką moją własną stwierdzam/ Działo się w zamku Załozieckim roku 1782 [go] miesiāca marca dziesiątego dnia = Michał Ronikier cześ[nik] W[ielkiego]K[sięstwa] Lit[ewskiego], locus sigilli.

Paroch mieysca

W[ielebny] X[iądz] Mateusz Lewicki za prezentą, wyżey ingrosowaną [...], od JW Cypriana Steckiego Luckiegp y Ostrogskiego Biskupa tituli parocha do cerkwi S[antissimus] Trinitatis tuteyszey legetimis wakuiący w r[oku] 1782 miesiāca lipca drugiego dnia wyordynowany y instytuowany w szkołach łacińskich medio inter [...] edukowany. Jemu parochianie in vim rokowego po zł[oty]ch pol[skich] 1 daią. Diaka zaś do ktorego przedasz ofiarek należy podług możności ugodzenia pensyonuią; do wysz rzeczoney cerkwi parochian familii 16 z dusz ogołem wszystkich 111 należy. Bractwo artykułami JW Teodozego Rudnickiego w roku 1750 zaszczycone. Regestra perceptu y expensy cerkiewney pisane produkował.

Decretum reformat[ionis]

Nayprzę[wielebniejszy] J[ego] M[ość] X[iędz] Alexy Hankiewicz kancle[rz] katedralny Halicki generalny wizytator. Zważywszy małość parochian do cerkwi S[więto] Troickiey należących lubośby rozdyspartyrendowanie [...] równe wszystkich parochii pod aktem wizyty niniejszey ułożone bydź powinno. Ze iednak koordynacya na skutek podziału uczyniona wkrutce ma bydź promultowana [...], tymczasem adprecesens [...] mającym staranność o całości wyrażoney cerkwi S[więto] Troickiey bratczyków [c. 489] y parochianów dach na cerkwi należycie poprawić. Cmentarz podług możności oparkanic, aparaty poszarpane do przyzwoitey całości sposobami zwyczajnemi przyprowadzić, nakazał y od tą aby księgi cerkiewne poreparowane w nienaruszeniu utrzymywane były, a o niedostaiących staranności dokupienia miano. Regestra perceptit [...] y expensy rzetelnie zapisywano, y iak tylko tylko wystarczać może ozdobę wewnętrzną cerkwi pomnażaną zalecił. Co się zaś tyczy w[ielebny] x[iędz] Lewickiego parocha o żadną nieprzezwoitosc z parochian indagowanych nieobwinionego, teologii moralney miernie umieiatnego nasutki iednak doskonalenia się stanowi kapłańskiemu w nauce potrzebney, pilne czytanie ksiąg do tey nabycia służących powołaniu swojemu we wszystkim zadosyc [...], w cnotach trzeźwości, łagodności y rzetelności utwierdzeniu się. Metryk od r[oku] 1740 nie w całości znaydujących sie, konserwowanie y terażniejszych podług formularzów, iako też y protokołu mierne y czyste pisanie, diaka do edukowania dzieci parochialnych usilne nakłanianie y w notaty przychodów y rozchodów cerkiewnych rostopnie wzieranie pod surową sądowi przyzwoitemu odpowiedzią, nawet za niekatechizmowanie y w artykułach wiary świętey parochian o nieośmieszanie, onemu przykazał.

Література:

1. Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944). Т. 1. Київ : Академія, 2004. 570 с.
2. Будзинський З. Галичина на Йосифінській топографічній мапі 1779–1783. Т. 12. Ч. С. Секція № 378. 90 с.
3. Діло. 1884. № 14. С. 1.
4. Кадастрова карта центру міста Залізці 1850 р. URL: <https://maps.geshergalicia.org/cadastral/zaliztsi-zalosce-1850/>.
5. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. спр. 3885/II.
6. Мороз В. Релігійна історія Залізців: на гербі – Пречиста з Ісусом. URL: http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/r_maps/regions/ternopilaska/zaliztsi/44177/.
7. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. Відділ рукописів і стародруків. РКл–27.
8. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. Відділ рукописів і стародруків. РК–89.
9. Сkochиляс І. Утворення Королівства Галичини і Людомерії та зміни в адміністративно-територіальному устрої Львівської єпархії у 1772–1787 роках. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2010. Кн. 1. С. 767–775.
10. Andrusiak M. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708). Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1934. 212 s.
11. Barącz S. Założce. Poznań: W. Simon, 1889. 31 s.
12. Szady B. Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010. 745 s.
13. Unia. 1882. № 1. S. 6.
14. W sprawie trzyramiennego krzyża na gr. kat. cerkwi w Założcach. *Dziennik Polski*. 1882. № 116. S. 1.

УДК 94(477.82)''1918/1939''+94(438)''1918/1939''
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.05>

МАТЕРІАЛЬНІ УМОВИ ДУШПАСТИРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ТЮРМАХ ВОЛИНИ ТА ГАЛИЧИНИ В 1918–1939 РР.

Разиграєв Олег,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0480-6936

У статті розглянуто матеріальні умови душпастирської діяльності римо-католицького духовенства у тюрмах Волині та Галичини між двома світовими війнами. У Другій Речі Посполитій духовна опіка над ув'язненими покладалася на духовенство переважно християнських конфесій, яке було покликане морально підтримати в'язнів у складних життєвих обставинах. У капеланському служінні в пенітенціарних установах міжвоєнної Польщі закономірно домінувало римо-католицьке духовенство. Це зумовлювалося місцем та статусом західної гілки християнства в державі. Душпастирі працювали на контрактній основі, а їхню діяльність регламентували окремі законодавчі акти Другої Речі Посполитої у сфері пенітенціаристики, а також певні норми канонічного права. Капелани звершували богослужіння, виголошували морально-релігійні промови, проводили з в'язнями духовні бесіди, здійснювали реколекції тощо.

Матеріальні умови душпастирської діяльності римо-католицького духовенства у тюрмах Волині та Галичини залишалися непротими впродовж усього досліджуваного періоду. Надзвичайно складна ситуація простежувалася у перші роки після завершення Великої війни. У другій половині 1920-х років фінансування душпастирів покращилося. Міністерство юстиції обумовило їхню зарплату фіксованим відсотком від окладу державного службовця. У різні роки міжвоєнного двадцятиліття джерела повідомляють про винагороду римо-католицьких капеланів у розмірі від 12% до 50% окладу неодруженого державного службовця X ступеня. Зарплата римо-католицьких душпастирів була значно вищою порівняно з винагородою тюремних капеланів греко-католицької та православної конфесій. Духовенство західного християнського обряду припинило своє служіння у пенітенціарних установах Волині з початком Другої світової війни у вересні 1939 р.

Ключові слова: Волинь, Галичина, Польща, в'язниця, римо-католицьке духовенство, капелан, матеріальні умови.

Razyhrayev Oleh. Material conditions of the pastoral activities of the Roman Catholic clergy in the prisons of Volyn and Galicia in 1918–1939

The purpose of the proposed article is to present the material conditions of the pastoral activity of the Roman Catholic clergy in the prisons of Volyn and Galicia between the two world wars. In the Second Polish Republic, the spiritual care of prisoners was entrusted to the clergy of mainly Christian denominations, that were called to support morally prisoners in difficult life circumstances. Roman Catholic clergy naturally dominated chaplaincy in penitentiary institutions in interwar Poland. It was determined by the place and status of the western branch of Christianity in the state. Pastors worked on a contract basis, their activities were regulated by some legislative acts of the Second Polish Republic in the field of penitentiary, as well as certain norms of canon law. Chaplains performed religious services, gave moral and religious speeches, held spiritual talks with prisoners, conducted retreats, etc.

The material conditions of the pastoral activity of the Roman Catholic clergy in the prisons of Volyn and Galicia remained difficult throughout the whole studied period. The situation was extremely difficult in the first years after the end of the Great War. In the second half of the 1920s, the funding of pastors was improved. The Ministry of Justice conditioned their salary on a fixed percentage of the salary of a civil servant. During various years of the interwar period, sources report that the remuneration of Roman Catholic chaplains ranged from 12% to 50% of the salary of an unmarried civil servants of the X degree. The salary of Roman Catholic pastors was significantly higher, compared to the remuneration of prison chaplains of Greek Catholic and Orthodox confessions. The clergy of the Western Christian rite stopped their service in the penitentiary institutions of Volyn and Galicia with beginning of the Second World War in September 1939.

Key words: Volyn, Galicia, Poland, prison, Roman Catholic clergy, chaplain, material conditions.

Завершення Першої світової війни зумовило розпад полінаціональних імперій та утворення нових незалежних держав у Центрально-Східній Європі. Цей процес нерідко супроводжували численні збройні конфлікти за спадщину Габсбургів, Романових чи Гогенцоллернів. Відомий британський історик Д. Вінтер окреслив їх концептом «Друга Велика війна» й хронологічно означив 1918–1923 рр.

[1]. Наслідком згаданих вище подій стало входження теренів Західної Волині та Східної Галичини¹ до складу нововідродженої польської держави – Другої Речі Посполитої. Волинь увійшла до складу Польщі на підставі Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р., а Галичина – згідно з рішенням Ради Послів країн Антанти від 14 березня 1923 р. [2; 3]. На цих теренах було утворено чотири воєводства: Волинське, Львівське, Станіславське та Тернопільське. Галицькі адміністративні одиниці постали на підставі закону від 3 грудня 1920 р. [4]. Волинське воєводство було утворене відповідно до закону від 4 лютого 1921 р. [5].

Галичина та Волинь мали специфічну національну та релігійну структуру. У Волинському, Станіславському та Тернопільському воєводствах чисельно домінували українці, натомість у Львівському воєводстві переважали поляки. На теренах Волині українці у переважній більшості сповідували православ'я, у Галичині – належали до Греко-католицької церкви. Серед поляків, які проживали на землях усіх чотирьох згаданих воєводств, домінували прихожани римо-католицького костелу. Євреї, котрі мешкали на досліджуваних територіях, традиційно сповідували юдаїзм [6; 7].

Важливим завданням, яке постало перед новою польською адміністрацією з перших днів присутності в указаному регіоні, стало створення органів влади та управління, військових та правоохоронних органів, у тому числі й пенітенціарної системи – державного інституту, який забезпечував виконання кримінальних покарань, накладених на осіб згідно із законом.

За останні три десятиліття у вітчизняній та закордонній історичній науці з'явилося чимало праць, присвячених різним аспектам політичного, економічного чи культурного життя Західної України між двома світовими війнами. Проте окремі аспекти минувшини краю залишилися поза дослідницьким інтересом учених, в тому числі функціонування пенітенціарної системи.

У міжвоєнній Польщі забезпеченню духовної опіки над ув'язненими відводилося важливе місце. Ця функція покладалася державою на представників здебільшого християнських конфесій, хоча в'язні-юдеї теж мали доступ до релігійних послуг. Провідне місце у капеланському служінні в пенітенціарних установах Другої Речі Посполитої закономірно належало римо-католицькому духовенству з огляду на місце і статус цієї конфесії в державі. У запропонованій статті здійснено спробу висвітлити матеріальні умови душпастирської діяльності римо-католицького духовенства у тюрмах Волині та Галичини між двома світовими війнами.

Законодавчі акти Другої Речі Посполитої у сфері пенітенціаристики передбачали присутність серед особового складу тюрми духовних осіб (капеланів), які були покликані морально підтримати в'язнів у непростій життєвій ситуації. В абсолютній більшості польських карних закладів на контрактній основі працювали римо-католицькі душпастирі. Вони звершували богослужіння у неділі, релігійні та державні свята, а також виголошували морально-релігійні промови, проводили з в'язнями духовні бесіди, у тому числі з особами, засудженими на смерть, здійснювали реколекції, обряд хрещення тощо [8–11].

Практично у кожній тюрмі Польщі функціонувала каплиця. В'язні в недільні та святкові дні мали змогу відвідати богослужіння. Приміром, у 1926 р. в Каліській тюрмі працював римо-католицький капелан С. Сметанко, у Келецькій тюрмі «Святий Хрест» на постійній основі теж здійснював службу римо-католицький душпастир [12, s. 98; 13, арк. 4 зв. – 5]. У «Розпорядженні президента Польщі щодо організації тюрем» від 7 березня 1928 р. на римо-католицьку конфесію було звернено особливу увагу. Зазначалося, що «у тюрмах I та II класів для в'язнів римо-католицького віровизнання повинні бути, а у тюрмах III класу можуть бути організовані систематичні богослужіння та інші релігійні практики» [10].

Становлення душпастирської діяльності римо-католицького духовенства на теренах Волині та Галичини мало місце впродовж перших повоєнних років. Так, у 1920 р. у Дрогобицькій тюрмі тривало вирішення питання працевлаштування римо-католицького духівника на штатній основі. Ситуацію ускладнювала відсутність належного приміщення, у якому міг би проживати капелан, з огляду на фізичну віддаленість цієї пенітенціарної установи від міста. Означене питання не було вирішено навіть на початку 1922 р., а богослужіння відбувалися лише під час приїзду духовенства на окремі державні та релігійні свята. Завершення ремонтних робіт у Дрогобицькій тюрмі сприяло вирішенню питання душпастирської роботи та функціонування християнської каплиці. Зокрема, у другій половині 1930-х років обов'язки римо-католицького капелана виконував ксьондз Борковський [14, арк. 1–3, 11 зв.; 15, s. 10].

Станом на квітень 1922 р. у Львівській тюрмі «Бригідки» на контрактній основі працював римо-католицький капелан, який одночасно виконував душпастирські обов'язки у іншій Львівській в'язниці – «Баторія» [16, арк. 127]. На контрактній основі здійснював своє душпастирське служіння й

¹ У запропонованій статті автор для позначення західноволинських та східногалицьких теренів послуговується термінами «Волинь» та «Галичина».

римо-католицький капелан Станіславської в'язниці [17, арк. 1]. У міжвоєнний час діяльність римо-католицького духовенства зафіксована також в інших пенітенціарних установах Галичини, зокрема Бережанській, Золочівській, Коломийській, Перемишльській, Стрийській, Сяноцькій, Самбірській та Тернопільській в'язницях [18, s. 211–224]. Приміром, у 1921 р. функції римо-католицького капелана Перемишльської тюрми виконував В. Галант [19, арк. 1–2]. У лютому 1924 р. в Бережанській в'язниці працював римо-католицький капелан Ф. Возний. У Самбірській в'язниці в тому ж році служив римо-католицький духівник В. Шафранський [20, арк. 19, 22]. Станом на червень 1926 р. у Сяноцькій тюрмі на контрактній основі теж працював римо-католицький капелан – настоятель місцевого храму [21, s. 17].

Джерела повідомляють про духовне служіння римо-католицьких капеланів й у пенітенціарних установах Волинського воєводства, зокрема у Луцькій тюрмі. Так, у 1920-х роках ув'язненими римо-католиками тут опікувався Є. Зволінський [22, арк. 8]. У другій половині 1920-х років функції римо-католицького душпастира в Ковельській в'язниці виконував ксьондз Бродецький. Діяльність римо-католицьких капеланів зафіксована також у Рівненській та Дубенській тюрмах [23, арк. 118 зв.].

Заробітна плата християнських капеланів різнилася залежно від конкретного пенітенціарного закладу та обсягу покладених обов'язків. Упродовж усього міжвоєнного періоду останні не отримували належної фінансової винагороди з боку держави. Приміром, у перші повоєнні роки для врегулювання фінансування діяльності капеланів, які здійснювали душпастирське служіння у Львівській тюрмі «Баторія», місцева адміністративна влада неодноразово й безрезультатно зверталася до Міністерства релігійних визнань та публічної освіти Польщі з проханням виділення коштів для виплати заробітної плати духівникам [24, арк. 16, 20].

Серйозною проблемою, пов'язаною з фінансуванням діяльності капеланів Галичини, була неврегульованість бюджетних справ на міністерському рівні. У важких повоєнних матеріальних умовах Міністерство юстиції вважало, що капелани повинні перебувати на утриманні Міністерства релігійних визнань та публічної освіти. Водночас цей урядовий підрозділ мав іншу думку. Зокрема, у листі від 24 березня 1921 р. щодо фінансування капеланської діяльності заступник міністра – директор Департаменту релігій писав таке: «Міністерство релігійних визнань та публічної освіти донедавна передбачало у своєму бюджеті видатки, спрямовані на зарплату духівників за виконання ними душпастирських обов'язків у тюрмах Малопольщі. Водночас Міністерство юстиції у своєму бюджеті передбачало кошти на духовну опіку в тюрмах... Під час переговорів щодо бюджету на поточний період Міністерство скарбу звернуло увагу на цей невідповідний спосіб формування видатків на ті самі цілі у бюджетах двох центральних органів влади. Як результат, Міністерство (Міністерство релігійних визнань та публічної освіти. – О. Р.) виключило зі свого кошторису видатки, що стосуються тюремних капеланів Малопольщі (подані в окремому списку) і направляє Міністерству юстиції запити... щодо підвищення винагороди для капеланів у Перемишлі, Золочеві та Стрию...» [24, арк. 39]. Варто додати, що кошторис Міністерства релігійних визнань та публічної освіти на 1921 р. передбачав таку місячну зарплату для тюремних капеланів Галичини: Коломия – 168 польських марок, Станіславів – 280, Тернопіль – 168, Чортків – 140, Золочів – 112, Стрий – 112, Перемишль – 350, Сянок – 210, Львів – 368 польських марок тощо [24, арк. 39]. 29 липня 1921 р. Міністерство юстиції інформувало керівника Львівського апеляційного суду, що для трьох капеланів, які виконували свої обов'язки на теренах Галичини, передбачалася зарплата в сумі 600 польських марок на місяць, а для решти – по 300 польських марок [16, арк. 169].

Питання підвищення винагороди капеланам було характерним і для інших пенітенціарних установ досліджуваного регіону. Приміром, 22 січня 1921 р. Міністерство юстиції у листі до керівника Львівського апеляційного суду зазначало: «У зв'язку з поданням тюремних капеланів Львова та Бережан щодо підвищення місячної винагороди Міністерство юстиції повідомляє, що з метою уніфікації зарплат у тюрмах колишньої Конгресувки та Малопольщі в бюджеті на період з 1 січня по 31 грудня 1921 р. передбачена місячна зарплата капеланів на рівні контрактних службовців у сумі 700 польських марок для кожної в'язниці або карної установи Малопольщі. Окрім того, передбачено 150 польських марок на місяць для костельного інвентаря в'язниці, яка має штатного капелана» [24, арк. 35]. Вірогідно, ці фінансові гарантії для капеланів не були реалізовані на практиці, адже Міністерство юстиції наказом від 29 липня 1921 р. передбачало винагороду для тюремних душпастирів Галичини у сумі лише 300 польських марок. Керівник Львівського апеляційного суду в листі від 2 вересня того ж року до очільників повітових судів писав, що «подана сума становить максимум винагороди, яку слід виплачувати не одразу, а лише в міру зростання інфляції». Для порівняння варто додати, що в цей час зарплата тюремного лікаря становила 2 тис польських марок на місяць [24, арк. 1].

Надзвичайно складна ситуація з фінансуванням діяльності капеланів в означений час простежувалася й у Станіславській тюрмі. Зокрема, римо-католицький душпастир Ю. Кумер, який виконував свої

обов'язки з 1 листопада 1920 р., не отримав жодної виплати до 30 травня 1921 р. і навіть відмовився від духовного служіння у вищеподаному пенітенціарному закладі [24, арк. 53]. Зі звіту керівника Станіславської в'язниці за 1921 р. ми дізнаємося, що «духовна опіка та церковне служіння були нерегулярними та недостатніми через те, що ... римо-католицький духівник не виконував своїх обов'язків через нерегульованість питання фінансування його роботи» [16, арк. 160]. Ситуація з римо-католицьким душпастиром у Станіславській тюрмі залишалася без змін і в 1922 р. Ю. Кумер далі не погоджувався працювати у складних матеріальних умовах. Натомість інших претендентів на його посаду не простежувалося. В одному з листів 1922 р. керівника цієї в'язниці читаємо: «...капелан Ю. Кумер відмовився від винагорода за травень поточного року у сумі 600 польських марок. Він ствердив, що така зарплата жодним чином не відповідає його роботі, й узагалі відмовився приймати таку мінімальну зарплату» [16, арк. 176]. Джерела свідчать, що в 1923 р. Ю. Кумер знову виконував душпастирське служіння у Станіславській тюрмі, але продовжував нарікати на незадовільне фінансування його діяльності. У цій справі Міністерство юстиції інформувало керівника Львівського апеляційного суду, що зарплату згаданому капелану можна максимально підвищити до 12% окладу неодруженого держслужбовця X ступеня без різних доплат (напр., «за вислугу», вищу освіту і т. д.) [16, арк. 65].

Із 1923 р. фінансування тюремних капеланів Волині та Галичини частково покращується. Більшість пенітенціарних духівників отримує статус контрактного працівника, а їхня зарплата визначається певним відсотком від окладу держслужбовця [20, арк. 98]. Так, на основі договору між начальником Луцької тюрми та римо-католицьким ксьондзом Є. Зволінським із 1925 р. духівник отримував зарплату в розмірі 24% окладу неодруженого державного службовця X службового ступеня, а також спеціальну «кресову» доплату. До обов'язків капелана Є. Зволінського згідно з контрактом належало звершення богослужіння в неділю, урочисті релігійні та державні свята; відвідування в'язнів у камерах після відповідного погодження з керівництвом тюрми; проведення регулярних розмов на духовну тематику; викладання науки про релігію у в'язничній школі; здійснення усіх інших римо-католицьких релігійних практик; участь у нарадах адміністрації тюрми, напрацювання проєктів та звітування на вимогу управління в'язниці. Пізніше заробітна платня римо-католицького капелана Луцької тюрми була підвищена за одночасного скасування «кресової» доплати. Наприклад, у договорі між начальником в'язниці А. Сурмінським та ксьондзом О. Спісацьким від 21 січня 1930 р. зазначалося, що капелан отримуватиме щомісячну винагороду в розмірі 40% окладу неодруженого державного службовця X службового ступеня. Видатки, призначені на оплату праці капеланів, а також на духовну опіку загалом, становили складову частину бюджету Луцької тюрми [25, s. 67–68].

28 вересня 1928 р. начальник Станіславської в'язниці Р. Старк-Хлопецький уклав угоду з римо-католицьким капеланом Б. Шведом. Заробітна платня духівника становила 24% окладу неодруженого державного службовця X ступеня. Капелан був зобов'язаний звершувати богослужіння кожен другу неділю та на свята, проводити заняття з катехізису з молодшими в'язнями, сповідати ув'язнених та проводити реколекції у передвеликодній період, у разі потреби сповідати хворих в'язнів. Своєю чергою, в'язнична адміністрація зобов'язувалася покривати видатки на ритуальні свічки та вино, прання церковної атрибутики [26, арк. 2]. Наприкінці березня 1929 р. начальник Станіславської тюрми отримав лист від Міністерства юстиції, у якому зазначалося, що богослужіння для в'язнів – греко- та римо-католиків – повинні відбуватися кожної неділі та у святкові дні. Окрім того, капелани були зобов'язані проводити щонайменше дві духовні бесіди на тиждень. У зв'язку зі збільшенням обсягу релігійних практик зростала й заробітна платня капеланів. Таке підвищення фінансування знайшло своє підтвердження в оновленій угоді між очільником Станіславської в'язниці та римо-католицьким капеланом Б. Шведом від 10 квітня 1929 р. Винагорода духівника збільшувалася з 24% до 48% окладу неодруженого державного службовця X ступеня [26, арк. 5].

У другій половині 1930-х років начальник Рівненської тюрми А. Хмельовець уклав два контракти з римо-католицьким та православним капеланами. Зокрема, угода з православним священником М. Яковлівим від 1 червня 1937 р. передбачала винагороду духівника в розмірі 25% окладу державного службовця X ступеня. Уже наступного року очільник Рівненської тюрми підписав контракт із настоятелем Рівненської римо-католицької парафії Л. Сиревичем, закріпивши зарплату останнього в розмірі 50% окладу державного службовця X ступеня, тобто вдвічі більшу, ніж у його православного колеги [27, s. 240–246].

Римо-католицький капелан ксьондз-декан Л. Сиревич, який на початку 1938 р. змінив на цій посаді переведеного до Клесівської парафії капелана А. Хоміцького, мав зауваження до запропонованого йому контракту. Зокрема, він вимагав викреслити з договору пункти, які регламентували кількість робочого

часу, а також накладення фінансових санкцій за неналежне виконання службових обов'язків. На його думку, такі положення суперечили нормам канонічного права. 16 лютого 1938 р. Л. Сиревич писав до начальника Рівненської тюрми А. Хмельовця: «...повертаю три примірники договору й зазначаю, що ані я, ані жоден із духівників його не зможе підписати, адже його зміст характерний для працевлаштування тюремного охоронця... священник з огляду на своє становище не може підпорядковуватися цим вимогам. Прошу оновити договір та надіслати його мені на підпис» [27, s. 247]. Реагуючи на зауваження капелана, очільник Рівненської тюрми зазначив, що зміст договору, визначений урядом, є типовим для всіх контрактних працівників, не може бути змінений і в жодному разі не принижує честі капелана.

Отже, у пенітенціарних установах міжвоєнної Польщі на контрактній основі працювали християнські капелани, зокрема римо-католицькі. Душпастирі мали у своєму віданні тюремну каплицю, де вони звершували богослужіння, проводили з в'язнями духовні бесіди, реколекції тощо. Матеріальні умови діяльності римо-католицького духовенства у тюрмах Волині та Галичини залишалися непростими впродовж усього досліджуваного періоду. Особливо складна ситуація простежувалася у перші повоєнні роки, коли бракувало матеріальних ресурсів навіть на виплату капеланам мінімальної винагороди. Згодом фінансування душпастирів покращилося, а Міністерство юстиції обумовило зарплату духівників певним відсотком від окладу неодруженого держслужбовця. У різний час винагорода римо-католицьких капеланів варіювалася від 12% до 50% окладу неодруженого державного службовця X ступеня. Водночас урахувався й обсяг обов'язків, які мав виконувати духівник. Як правило, зарплата римо-католицьких душпастирів була значно вищою порівняно з винагородою тюремних капеланів греко-католицької та православної конфесій. Духовенство західного християнського обряду припинило своє служіння у пенітенціарних установах Волині та Галичини з початком Другої світової війни у вересні 1939 р.

Література:

1. Кісь Н. «Друга Велика війна», або «Друга» Перша світова війна. Переосмислення періодизації історії як ключ до розуміння причин нового світового конфлікту. *Zaxid.net*. 2018. 7 вересня. URL: https://zaxid.net/statti_tag50974/.
2. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski (DzU RP)*. 1921. № 49. Poz. 300.
3. Republika. 1923. № 68. 15 marca. S. 1.
4. Ustawa z 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *DzU RP*. 1920. № 117. Poz. 768.
5. Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. *DzU RP*. 1921. № 16. Poz. 93.
6. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski 1924. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1925. S. 15–17.
7. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski 1925/1926. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. S. 25–26.
8. Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z dnia 8 lutego 1919 r. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. № 15. Poz. 202.
9. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 kwietnia 1926 r. o zaspakajaniu potrzeb religijnych więźniów i o działalności oświatowej, szkolnej i pozaszkolnej w więzieniach. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości*. 1926. № 9. Poz. 10.
10. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa. *DzU RP*. 1928. № 29. Poz. 272.
11. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego. *DzU RP*. 1931. № 17. Poz. 577.
12. Archiwum Państwowe w Kaliszu. Zesp. 195. Sygn. 14.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАЛ України) Ф. 611. Оп. 1. Спр. 15.
14. ЦДАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1593.
15. W służbie penitencjarnej. 1936. № 13. 1 listopada.
16. ЦДАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 636.
17. Державний архів Івано-Франківської обл. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 89.
18. Razyhrayev O. Działalność kapelanów rzymsko- i grekokatolickich w więzieniach Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Rocznik Skrzatuski*. 2019. T. VII.
19. ЦДАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 2367.
20. ЦДАЛ України. Ф. 151. Оп. 1 а. Спр. 1225.
21. Archiwum Państwowe w Rzeszowie. Oddział w Sanoku. Zesp. 134. Sygn. 20.
22. Державний архів Волинської області. Ф. 47. Оп. 4. Спр. 1342.
23. Державний архів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 75.

24. ЦДАЛ України. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 323.
25. Razyhryayev O. Życie religijne w łuckim więzieniu w latach 1919–1939. *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*. T. 1 / pod red. J. Durki. Kalisz : Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014. S. 61–74.
26. Державний архів Івано-Франківської обл. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 206.
27. Razyhryayev O. Chrześcijańscy kapelani w więzieniach II Rzeczypospolitej w świetle dokumentów archiwalnych (na przykładzie więzienia w Równem). *Rocznik Skrzatuski*. 2020. T. VIII. S. 237–249.

УДК 94 (477.82) „19”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.06>

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ НА ВОЛИНІ В 1944–1991 РР.

Філіпович Мирослава,кандидат історичних наук, доцент,
докторантка

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

ResearcherID Web of Science: GPW-7877-2022

У дослідженні висвітлено вплив радянської влади на релігійні установи, які діяли на території Волинської області. Здійснено ретроспективний аналіз політики органів радянської влади на Волині у релігійній сфері, висвітлено засоби адміністративного втручання влади в управління церквами, а також реакцію місцевого населення на це.

З'ясовано стан, тенденції серед віруючих, їхню діяльність у період тоталітаризму, розкрито особливості діяльності православних церков на Волині. Розкрито специфіку атеїстично-пропагандистської діяльності партійних органів влади. Увагу приділено методам ведення боротьби з релігійними течіями Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

Мета статті – на тлі суспільно-політичних та соціокультурних процесів із залученням архівних джерел охарактеризувати регіональні особливості державно-церковних відносин у Волинській області. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі діяльності радянського адміністративного апарату у релігійній сфері на Волині.

Зроблено висновок, що, незважаючи на масовість та регулярність заходів, які проводив радянсько-партійний владний апарат, вони були малоєфективними та не мали впливу на високу релігійність населення області. Зроблено припущення, що причинами малоєфективної діяльності радянських/партійних органів влади були насамперед «поверхневість роботи», а також певна лібералізація влади та послаблення репресивно-каральної системи на населення.

Відзначено, що на Волині фіксувався значний відсоток населення, яке й надалі відвідувало культові споруди, дотримувалося релігійної обрядовості, проводило служби поза закритими чи знищеними церквами, а також робилися спроби створення нових релігійних громад та намагання збереження від руйнації існуючих релігійних споруд.

Ключові слова: релігія, церкви, радянська влада, державно-церковні відносини, Волинська область, віруючі, Комуністична партія.

Filipovych Myroslava. The policy of the Soviet government in the religious sphere in Volyn in 1944–1991

The study highlights the influence of the Soviet government on religious institutions operating in the Volyn region. A retrospective analysis of the policy of the Soviet authorities in Volyn in the religious sphere is carried out, the means of administrative interference of the authorities in the management of churches, as well as the reaction of the local population to it.

The state and tendencies among believers, their activities in the period of totalitarianism are clarified, the peculiarities of the activities of the Orthodox churches in Volyn are revealed. The specifics of the atheistic and propagandistic activities of the party authorities are revealed. Attention is paid to the methods of combating religious movements by the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR.

The aim of the article is to characterize the regional features of state-church relations in the Volyn region against the background of socio-political and socio-cultural processes with the involvement of archival sources. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the activities of the Soviet administrative apparatus in the religious sphere in Volhynia.

It is concluded that despite the mass and regularity of the events carried out by the Soviet-party power apparatus, they were ineffective and did not have an impact on the high religiosity of the population of the region. It is assumed that the reason for the ineffective activity of the Soviet-party authorities was, first of all, the "superficiality of work", as well as a certain liberalization of power and the weakening of the repressive and punitive system on the population.

It was noted that in Volyn there was a significant percentage of the population who continued to visit places of worship, adhered to religious rituals, held services outside closed or destroyed churches, as well as attempts were made to create new religious communities and attempts to save existing religious buildings from destruction.

Key words: religion, churches, Soviet power, church-state relations, Volyn region, believers, Communist Party.

Мета статті – охарактеризувати регіональні особливості державно-церковних на основі аналізу архівних документів, загальні тенденції та локальні особливості державно-церковних відносин в Українській РСР у контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів. Показано, що основна відмінність Західноукраїнського регіону від інших областей УРСР – висока релігійність населення,

більшість із якого до проведення Львівського псевдособору (1946 р.) належала до Греко-католицької церкви. Відзначено, що боротьба з віруючими всіх конфесій у досліджуваній період не приносила очікувальних результатів для місцевих уповноважених у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, радянсько-партійних органів влади, насамперед, через «поверхневисть роботи», а також через певну лібералізацію всіх сфер суспільно-політичного життя в республіці та зменшення впливу репресивно-каральної системи на населення регіону. Зазначено, що в західноукраїнських областях Компартія України фіксувала значний відсоток населення, яке відзначалося релігійністю (відвідування культових споруд, дотримання обрядовості), що показує безуспішність політики викорінення релігійної свідомості у населення краю. Констатовано, що з метою протидії активізації релігійного впливу на населення західних областей УРСР Російської православної церкви, а також запобігання негативних антигромадських проявів «залишків уніатства» місцеві радянські державно-партійні органи влади проводили низку пропагандистських і масових політичних заходів щодо викриття антирадянської релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу».

Виклад основного матеріалу. Сьогоднішня ситуація навколо діяльності релігійних інституцій в Україні актуалізувала питання ролі та їх значення серед населення, а також потребу переосмислення методологічного складника досліджень з історії України. Слід відзначити, що дана тема є актуальною завжди. Чимало науковців зверталось до цієї теми, зокрема Р. Пуйда висвітлював питання політики радянської влади на західноукраїнських землях, О.Л. Михальчук у своїй дисертації зупиняється на релігійній сфері у волинському селі часів «застою» [15; 18]. Боротьбу за права і свободу віруючих досліджували О. Бажан та В. Данилюк [1]. До узагальнюючих праць можемо віднести праці П. Бондарчука, В. Войналовича, В. Марчука [2; 3; 14]. Однак, незважаючи на чисельність і ґрунтовність наукових розробок, питання адміністративного втручання у діяльність церков на Волині фактично не досліджувалося.

Зайнявши Волинську область у 1944 р., радянська влада стала активно впроваджувати поширення та утвердження комуністичної ідеології. На ситуацію значний вплив мав так званий «псевдособор» 1946 р., проведений радянською владою у Львові, унаслідок чого значна когорта віруючих Греко-католицької церкви пішла у підпілля, а Українська автокефальна православна церква, яка утвердилася за часів Другої Речі Посполитої і була поширена на території Волині, змушена була підпорядкуватися Руській православної церкви.

Попри всі зусилля влади на Волині легально або підпільно продовжують діяти різного роду протестантські громади і спільноти, які проводили свої культові обряди на дому або у молитовних будинках, ігноруючи радянське законодавство про релігійні культу.

Одним із важливих чинників поширення комуністичної ідеології та утвердження атеїстичного світогляду було те, що волиняни відрізнялися великою релігійністю. «Складну» релігійну ситуацію в області було вирішено розв'язати шляхом видання різного роду загальносоюзних і республіканських нормативних актів про культу, причому їх кількість за досліджувані роки була настільки великою, що місцеві представники влади часто їх не знали.

Слід відзначити, що постанови уряду СРСР, прийняті за роки війни і відразу після її закінчення, майже не відповідали нормам основоположного ленінського декрету, виданого 5 лютого 1918 р., «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Відміну і зміну низки попередніх рішень уряду СРСР передбачала прийнята Радою Міністрів від 16 березня 1961 р. Постанова «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Вона включала в себе спеціальну інструкцію, що встановлювала нові норми і правила з питань, що стосувалися релігійних культів [4; 13].

Відповідно до інструкції, основною умовою діяльності релігійних об'єднань була їх реєстрація. Реєстрація служителів культу, – зазначалося в документі, – а також зняття їх із реєстрації мало проводитися обласними чи республіканськими уповноваженими Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР чи Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Там, де не було уповноважених Ради, реєстрація служителів культів, а також зняття їх з реєстрації проводилося особами, уповноваженими на це виконкомом обласних рад депутатів трудящих, радами міністрів автономних республік.

При цьому порядок реєстрації релігійних об'єднань був таким: мало податися прохання віруючих про реєстрацію до виконавчого комітету районної чи міської Ради депутатів; заява про реєстрацію об'єднання, яку повинні були підписати не менше 20 повнолітніх місцевих жителів; заява про реєстрацію групи віруючих, яку мали підписати всі віруючі.

У спеціальному розділі інструкції, який складався з восьми пунктів, викладалися законодавчі вимоги до діяльності релігійних об'єднань та духовенства. Наприклад, згідно з документом, релігійні об'єднання

і служителі культів не повинні були використовувати молитовні зібрання віруючих для політичних виступів, що суперечили інтересам радянського суспільства, а також закликати віруючих відмовлятися від виконання своїх громадянських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і суспільно-політичному житті країни [4, с. 13].

Діяльність усіх релігійних об'єднань вивчалася комісією сприяння по контролю за дотриманням радянського законодавства про релігійні культу при виконкомах районних рад народних депутатів. Свою роботу комісія проводила згідно з планом, який складався на півріччя. Між усіма членами комісії сприяння було розподілено обов'язки з урахуванням їхніх знань і здібностей.

В обов'язки членів комісії входило надання допомоги виконкомам селищної та сільських рад у роботі з роз'яснення радянського законодавства про релігійні культу, контроль за правильністю ведення господарсько-фінансових документів у релігійних об'єднаннях. Так, на засіданнях комісії сприяння при виконкомі Локачинської районної Ради народних депутатів розглядалися питання: про роботу, спрямовану на зниження релігійної обрядовості на території Дорогочинської сільської ради; про стан навчання та виховання учнів шкіл району, які проживали в родинях сектантів; про правильність ведення фінансових документів в окремих церквах [12, с. 45].

У планах роботи комісія передбачала такі основні питання, як вивчення форм і методів впливу на населення духовенства, церковників, сектантів. Перевіряла дотримання релігійними об'єднаннями законодавства про культу, особливо використання коштів, утручання духовенства в адміністративну діяльність релігійного об'єднання, дотримання згоди батьків при хрещенні дітей.

Радянська управлінська система була побудована так, що не лише комісія сприяння по контролю за дотриманням радянського законодавства про релігійні культу перевіряла та контролювала діяльність релігійних громад, а й саму комісію неодноразово перевіряли з метою посилення контролю за її діяльністю. Так, у 1972 р. було перевірено роботу таких комісій при Костюківській, Рудниківській, Будківській сільських радах. Результати перевірки обговорювалися на засіданні комісії сприяння Маневицького райвиконкому [21, с. 27].

Однією з форм тиску на церковну громаду було запрошення церковного активу до райвиконкомів. Зокрема, Рожищенський райвиконком періодично запрошував церковний актив, служителів культу та ознайомлював їх із положенням законодавства про релігійні культу, аналізував допущені ними порушення, проводив профілактичну бесіду [16, с. 2]. Представники комісії контролювали роботу служителів культу, відвідуючи їх під час проведення релігійних обрядів, запрошували на лекції, присвячені міжнародному становищу, радянському законодавству, розвитку науки тощо.

Проте, як зазначалося в доповідних щодо перевірки діяльності комісій у низці районів, особливо сільських рад народних депутатів, робота проводилася на вкрай низькому рівні. Так, у Камінь-Каширському районі засідання комісій відбувалися рідко, не всі її члени бували на них. Не відвідували члени комісій і молінь у православних храмах, майже не вивчався зміст проповідей служителів культу і проповідників [10, с. 16]. Аналогічною була робота комісії і групи сприяння з дотримання законодавства про релігійні культу Ратнівського району, де вони «працювали слабо. Плани роботи не конкретні, проповідницька діяльність служителів культу вивчалася недостатньо» [17, с. 21].

Відповідно до Указу Президії ВР СРСР, Рада Міністрів 10 травня 1966 р. затвердила «Положення про Раду в справах релігії при Раді Міністрів СРСР», було розроблено план роботи на рік. Так, І. Ф. Павицький здійснював контроль за православними віруючими, Г. Й. Мажуга – за протестантами. Контролюючи діяльність членів комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу при райміськвиконкомах вони зобов'язані були проводити районні семінари з головами і членами відповідних районних комісій. Своєю чергою, роботу вищезгаданих груп і комісій контролював Апарат уповноваженого у справах релігії по області.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян» передбачалося, що всі державні органи повинні були забезпечувати необхідні умови для здійснення наданого і гарантованого громадянам СРСР права звертатися із заявами, скаргами і пропозиціями у письмовій чи усній формі. Заяви, скарги і пропозиції повинні бути бути вирішені в строк до одного місяця, а ті, які не вимагали додаткового вивчення і перевірки, – не пізніше п'ятнадцяти днів зі дня подання. Таким правом повною мірою користувалися віряни Волинської області. Найбільше скарг від вірян стосувалося питань реєстрації релігійних об'єднань.

Реєстрація релігійних об'єднань була однією з форм державного контролю над їхньою діяльністю. Хоча відповідно до існуючого порядку реєстрації і зняття з реєстрації релігійних громад остаточно вирішення цих питань належало Раді у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, на місяць воно

розглядалось обласними та районними органами державної адміністрації. Останні, часто безпідставно, відхиляли клопотання віруючих про реєстрацію релігійної громади, тим самим перевищуючи надані їм повноваження у вирішенні цих питань.

Звернення релігійних об'єднань про реєстрацію православних церков у різних районах області у цей період були масовими. Про це свідчить той факт, що лише за перше півріччя 1968 р. в різні інстанції надійшло 52 заяви, а на прийомі в Уповноваженого ради у справах релігії побувало 22 делегації, які піднімали питання про поновлення діяльності православних церков у 27 населених пунктах області [19, с. 5]. У селі Облапи Ковельського району в липні 1966 р. згоріла церква. Релігійна громада звернулася з проханням придбання чи спорудження нового приміщення. Однак Ковельський райвиконком відхилив клопотання [4, с. 31]. В іншому випадку 160 віруючих міста Ківерці майже рік клопотали про реєстрацію релігійної громади, проте Ківерцівський райвиконком також відхилив і ці звернення, навіть не надсилаючи при цьому відповідних матеріалів до обласної адміністрації [8, с. 45].

Працівники Ради вважали прохання про реєстрацію православних церков необґрунтованими, оскільки віруючі мали змогу молитися в інших релігійних об'єднаннях, розташованих недалеко, і відмовляти у задоволенні прохань. Зокрема, у 1973 р. надходили заяви з проханням відкрити церкви в селах Кульчин та Жорнище Ківерцівського району. Мешканці с. Кульчин тривалий час добивалися відновлення богослужінь у місцевій Георгіївській церкві, яка була знята з реєстрації у вересні 1961 р. До цієї церкви ходили віруючі не тільки с. Кульчин, а й більш віддалених сіл Озерце, Небожка, Липляни, Клепачів, Валер'янівка, які знаходяться за 5–10 км. Віруючі писали листи в Ківерцівський райвиконком, в обласну Раду у справах релігій, Раду у справах релігій при РМ УРСР і РМ СРСР. Своєю відмовою керівні органи обґрунтовували тим, що для потреб віруючих є церква в сусідньому с. Жидичин, яке знаходиться за 2 км від Кульчина. Таку ж відмову отримали й жителі с. Жорнище, яким було вказано на те, що поруч із їхнім селом діє православна церква в с. Олика, а також мешканці сіл Чевель Старовижівського, Карасин Маневицького і Охлопів Горохівського районів [6, с. 18; 7, с. 3; 20, с. 12].

Свої відмови влада пояснювала й іншими причинами. На прохання жителів села Секунь Старовижівського району про відновлення реєстрації релігійного об'єднання і діяльності Михайлівської церкви державна адміністрація відповіла відмовою, аргументуючи це тим, що приміщення церкви розташовувалося у «небезпечній зоні газопроводу високого тиску і за правилами техніки безпеки не може бути використане для проведення масових зібрань людей» [9, с. 22]. Із середини 1970-х років помітно збільшилася кількість заяв, листів, скарг про відкриття православних церков, знятих із реєстрації. Лише у 1979 р. їх надійшло 100 із 24 населених пунктів. Найбільше їх надходило із Горохівського, Маневицького, Старовижівського, Ратнівського, Ківерцівського районів.

Основною причиною такого «поток» скарг уважалася наявність великої кількості «неосвоєних» культових приміщень, знятих із реєстрації православних церков.

Прохання віруючих, як правило, залишалися без задоволення, хоча, згідно із законодавством, у реєстрації релігійному об'єднанню можна було відмовити лише в тому разі, коли цілі і методи його діяльності, віровчення і виконання обрядів не відповідають діючим законам та посягають на особу і права громадян. Масові відмови викликали обурення віруючих. У деяких місцях вони вибрали своєрідну форму протесту. Прихожани відкривали церкви, проводили ремонт на зібрані ними кошти і влаштували богослужіння. Так сталося у селах Рудники, Карасин і Ситниця Маневицького району, Жорнище і Кульчин Ківерцівського району, Чевель Старовижівського, Шклінь Горохівського, Веселе Луцького районів [20, с. 12; 16, с. 2; 19, с. 5].

Віруючі окремих сіл зверталися також із проханнями поновити релігійну діяльність у храмах, які раніше з різних причин припинили свою діяльність, але не були зняті з реєстрації. Станом на 1968 р. в області було 23 такі церкви. Заяви надійшли із сіл Вишнів Любомльського, Півно Камінь-Каширського, Романів Луцького, Хотячів Володимир-Волинського районів [20].

Реєстрації також підлягали всі священнослужителі Православної церкви, у т. ч. й псаломщики (дяки), які постійно брали участь у виконанні релігійних обрядів і одержували за це певну грошову винагороду від релігійної громади або безпосередньо від віруючих. Усі вони повинні були мати довідку від Уповноваженого Ради у справах Православної церкви про реєстрацію. Ті священнослужителі, які її не одержали, втрачали право брати участь у виконанні релігійних обрядів.

У 1960–1980-х роках священники обслуговували по декілька приходів. Так, на території Горохівського району в 1981 р. було 22 діючі православні храми, у яких правили 18 священників. Цікавим є віковий і освітній склад священнослужителів цього району: так, віком до 40 років було 5 осіб, понад 60 років – 6; 2 мали вищу освіту, 14 – середню; вищу духовну освіту мали 4 священники, середню – 12,

початкову – 2. Окрім того, серед них було два магістри і два кандидати богослов'я [5, с. 6]. У Маневицькому районі на кінець 1970-х років було лише вісім православних священників: віком до 40 років – 1, старших 60 років – 4 [11].

Згідно з рішенням виконкому Волинської обласної Ради від 11 квітня 1961 р. № 386, виконкоми районних, міських, селищних та сільських рад повинні здійснювати контроль за дотриманням законодавства про культу, у т. ч. і за діяльністю псаломщиків. Як свідчать архівні дані, у 1960–1970-х роках за будь-яке порушення законодавства про культу священнослужителів притягували до відповідальності аж до зняття їх із реєстрації. У 1960 р. було шість порушень із боку священників, трьох з яких було знято з реєстрації. За залучення до виконання релігійного обряду (прислугування біля вівтаря) юнаків, яким не виповнилося вісімнадцяти років, був знятий із реєстрації А. Н. Ляшук (архімандрит Антоній); за організацію збору грошей по домах селян – священник П. В. Собуцький. Окремі священнослужителі отримували попередження. Так, за проведення служби у церкві, знятий із реєстрації, були попереджені священники Павло Мельник і Олексій Ткачук. Священник Н. Довмат був попереджений за служіння молебню на дому з нагоди «оновлення ікони». Шестеро священників були попереджені за освячення жителів у день Водохреща [13, с. 53]. Були випадки, коли окрім винесення попередження про порушення писалося у засобах масової інформації. Так, дії священника православної церкви с. Привітне Локачинського району Г. І. Саковича стосовно проведення хрещення без згоди і заяви батьків були обговорені на засіданні адмінкомісії і висвітлені в газеті «Колгоспна правда» у статті «Гріхопадіння отця Георгія» за 25 листопада 1972 р. [21, с. 27]. У разі неодноразового порушення законодавства про культу чи небажання їх усунути органи влади і уповноважені Ради повинні були в установленому порядку ставити питання про зняття з реєстрації служителів культу чи релігійних об'єднань.

Висновки. Отже, реєстрація духовенства і релігійних об'єднань була однією з форм державного контролю над їхньою діяльністю. Хоча відповідно до існуючого порядку реєстрації і зняття з реєстрації релігійних громад остаточне вирішення цих питань належало Раді у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, на місцях воно розглядалося обласними та районними органами державної адміністрації. Останні часто безпідставно відхиляли клопотання віруючих про реєстрацію релігійної громади, тим самим перевищуючи надані їм повноваження у вирішенні цих питань.

Література:

1. Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
2. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ, 2012. 321 с.
3. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.
4. Директивні листи уповноваженого у справах релігій. Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 31, арк. 13.
5. Довідки про діяльність церков в області. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 227, арк. 6.
6. Документи з реєстрації та зняття з обліку молитовних будинків. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 207, арк. 14, 15, 18–20.
7. Документи реєстрації та зняття з обліку церков. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 158, арк. 3.
8. Інструкція про застосування законодавства про культу. Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 122, арк. 45.
9. Інформаційні звіти уповноваженого у справах релігії Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 129, арк. 22.
10. Інформація про релігійність людей в області в 1961–1972 рр. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 189, арк. 3.
11. Інформація про релігійність людей в області в 1978–1981 рр. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 164, арк. 16.
12. Інформація про релігійність людей в області в 1983–1985 рр. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 201, арк. 45.
13. Квартальні звіти уповноваженого у справах релігій. Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 114, арк. 53.
14. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ, 2004. 464 с.
15. Михальчук О. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2010. 180 с.
16. Положення у справах релігій. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 216, арк. 2.
17. Посадові інструкції. Державний архів Волинської області. Р. 393. Оп. 2. Спр. 225, арк. 21.
18. Пуйда Р. Політика радянських органів влади у релігійній сфері у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст.: західні землі Української РСР. *Регіональні студії*. 2021. № 26. С. 14–18.
19. Списки священників, дияконів та псаломщиків. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 134, арк. 5.
20. Список пам'яток архітектури в області. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 205, арк. 12.
21. Статистичні і інформаційні звіти. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 156, арк. 27.

УДК 069.7/.8(477.82)"1991/2021"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.07>

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1991–2021 РР.)

Юхимчук Микола,

аспірант

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-4948-8794

У статті проаналізовано процеси активного залучення музейних установ Волинської області у 1991–2021 рр. до організації та проведення різноматематичних наукових заходів, публікації наукових збірників за їх результатами; прослідковано нові тенденції у діяльності музеїв краю порівняно з радянським етапом їх функціонування.

Метою статті є характеристика практики проведення музеями Волинської області впродовж 1991–2021 рр. наукових заходів, реалізації ними за її результатами видавничої діяльності. Увагу акцентовано на вказаному напрямі діяльності Волинського краєзнавчого музею як головного музейного осередку області. Охарактеризовано тематику, форми організації та проведення наукових заходів, тематичну спрямованість музейної наукової продукції.

На основі опрацьованих джерел прослідковано динаміку залученості музеїв та їхніх співробітників до організації і проведення наукових конференцій, регіональних зокрема. Визначено, що помітна активізація наукової діяльності музеїв припала на 1994–1995 рр., коли установи виступили базою проведення наукових заходів, розгорнули співпрацю з вітчизняними та зарубіжними навчальними закладами, науковими інституціями, музеями, громадськими організаціями. Названа тенденція продовжувала виявлятися з деяким послабленням і до кінця досліджуваного періоду.

Узагальнено інформацію про внесок співробітників музеїв Волинської області у дослідження питань історії, теорії і практики музейної справи на Волині. Звернено увагу на співробітництво Волинського краєзнавчого музею та кафедри документознавства і музейної справи Волинського державного університету імені Лесі Українки у проведенні музеологічних досліджень.

Зроблено висновок, що музеї Волинської області починаючи з 1991 р. значно активізували науково-видавничу діяльність, ініціювали проведення важливих для регіональних студій наукових заходів, перетворилися на наукові осередки, у яких розробляються профільні та музеологічні дослідження.

Ключові слова: музей, Волинська область, Волинський краєзнавчий музей, науково-видавнича діяльність, наукова конференція, музеологічні дослідження, наукові заходи.

Yukhymchuk Mykola. Scientific and publishing activities of museums in Volyn region (1991–2021)

The publication is devoted to the review of the organization and conduct of scientific events and publication of editions by museums of Volyn region as one of the main activities of museum institutions in the historical period 1991–2021. We have reviewed the historical period when Ukrainian statehood was established and all spheres of Ukrainian life, including the museum sector, were revived. Museums are actively involved in the scientific life of the Volyn region. The purpose of the article is to study the process of involving museums of the Volyn region in holding various scientific conferences, raising museum topics at them, establishing the publication of popular science catalogs, and publishing catalogs of museum objects. Based on the study of the content of the collections of conferences held in the Volyn region, it is concluded that since the early 1990s museums have been joining in their organization and holding, and museum workers have been actively participating in them. The emergence of purely museum conferences and roundtables, the publication of specialized museum publications, such as "Volyn Museum. History and Modernity" and "Volyn Museum Journal". The article summarizes information about the venues and topics of conferences held with the participation of museums in the Volyn region since 1991.

Considerable attention is paid to scientific work in the field of cataloging museum collections.

It has been concluded that with the involvement of museums in holding local history conferences, museum studies topics are actively being raised there. The greatest stimulus for the establishment of purely museum publications was the establishment of the Department of Documentation and Museum Studies at Lesya Ukrainka Volyn National University. Currently, there is a slight decline in the scientific and publishing activities of museums in the Volyn region, which is due to a number of external factors.

Key words: museum, Volyn region, Volyn Museum of Local Lore, scientific activity, scientific publications, museum work.

Музей є багатопрофільною соціокультурною установою, яка виконує низку важливих функцій. Серед завдань, які активно реалізують у сучасних музейних установах та які визначають їхні сутнісні ознаки, – організація і проведення науково-дослідної роботи. Маючи широку джерельну основу у вигляді фондової збірки, а також штат наукових співробітників, музеї виступають потужними регіональними науковими осередками. Такий статус зобов'язує музеї до проведення власних наукових

заходів, здійснення видавничої діяльності. Дослідження названого складника роботи вітчизняних музеїв, Волинської області зокрема, дасть змогу проаналізувати накопичений у цій царині досвід, вибудувати подальшу стратегію розвитку музеїв з урахуванням існуючих здобутків та проблем.

Метою статті є характеристика практики проведення музеями Волинської області наукових заходів, реалізації ними видавничої діяльності впродовж 1991–2021 рр. Основними цілями роботи є з'ясування тематики, форм організації та проведення наукових заходів, їх результативності; тематичної спрямованості музейної наукової продукції; визначення новітніх підходів до проведення цього складника роботи музеїв Волинської області у досліджуваній період порівняно з радянською добою їх функціонування.

Наукова діяльність музеїв Волинської області в роки незалежності розглядається в останні десятиріччя у працях низки вітчизняних дослідників. У першу чергу різні її аспекти висвітлюються у публікаціях співробітниці Волинського краєзнавчого музею Є. Ковальчук [22]. Узагальнюючі матеріали про науково-дослідну роботу музеїв Волині у 1991–2016 рр. подано у статтях Л. Більо [2], В. Надольської, Ю. Кальченко [20]. Вивченню стану розвитку краєзнавчої науки на Волині та включеності у цю роботу музеїв області присвячено роботи Г. Бондаренка [4].

Джерельну базу дослідження становлять документи наукового архіву Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) як головної музейної установи області¹. Опрацьовано річні звіти ВКМ, які містять інформацію про проведення всіма комунальними музеями області основних напрямів роботи, науково-дослідної зокрема, що вміщені у фондах Державного архіву Волинської області [10–18]. Починаючи з 2011 р. музей готує порівняльно-довідкове видання «Комунальні та громадські музеї Волинської області», яке теж містить важливу фактографічну інформацію [1]. Для написання статті проаналізовано наукові видання волинських музеїв, опубліковано результати досліджень наукових співробітників музеїв. На підставі аналізу всього комплексу названих матеріалів здійснено загальну характеристику організації та проведення музеями наукових заходів, їхньої видавничої діяльності.

Із проголошенням незалежності України у Волинській області налічувалося 15 комунальних музеїв. Розбудова демократичної держави започаткувала трансформацію вітчизняної музейної галузі, зміну музейної мережі (впродовж досліджуваного періоду виникло ще сім комунальних музеїв, приватні музеї), перехід на нові засади організації музеями фондової, експозиційно-виставкової, культурно-освітньої діяльності. Названі процеси позначилися й на науково-організаційній та видавничій діяльності установ.

Проголошення незалежності України активізувало розгортання українського краєзнавчого руху. Відкриття партійних архівів, публікація спогадів політв'язнів та репресованих, увага до «білих плям» в історії сприяли розвитку регіональних історичних студій, започаткуванню документального проекту «Реабілітовані історією». Вагому роль у названих процесах відіграла Національна спілка краєзнавців України, зокрема її волинський відділ. Нагромадженню краєзнавчого матеріалу сприяло проведення наукових конференцій.

Музеї області активно долучилися до вивчення раніше замовчуваних тем, питань історичного розвитку Волині. Дієвою платформою дослідження широкого спектру регіональних краєзнавчих проблем стали щорічні наукові конференції. У 1994 р. ВКМ увійшов до складу організаторів конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», яка збирає вчених для обговорення актуальних питань і сьогодні [41]. Перша конференція під такою назвою відбулась у 1985 р. На той час конференцію та збірник готували Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки, Волинська обласна організація охорони пам'яток історії та культури, Волинський обласний інститут удосконалення вчителів [42]. У 1995 р. відбулась VIII конференція «Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура» [14, с. 5], співорганізатором якої виступив ВКМ. Згодом до проведення наукового заходу долучилися й інші комунальні музеї Волині. Присвячені регіональній краєзнавчій тематиці конференції відбувалися у різних населених пунктах області. Місцеві музеї зазвичай виступають базою для їх організації і проведення. Серед збірників – матеріали, присвячені Старовижівщині та Сереховичам [38], Ратнівщині [37], колишнім Локачинському району та Затурцям [31], Шацькому поозер'ю [40], Ковелю та Ковельщині [26], Ківерцівщині та Олиці [30], місту Володимирі [33], Луцьку [23], Камінь-Каширську [29] та Любомлю [32]. У кожному із цих населених пунктів до проведення наукового заходу долучилися працівники музеїв. Фондові збірки комунальних музеїв, їхня діяльність зазвичай ставали предметами дослідження учасників конференцій, статті про них публікувалися у збірниках їхніх матеріалів.

¹ До структури Волинського краєзнавчого музею входять філії: Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського, Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, а також відділи: Музей волинської ікони, Художній музей м. Луцька, Музей історії Луцького братства.

Чимало конференцій збирали дослідників життя і діяльності видатних волинян: Олени Пчілки, Лесі Українки та родині Косачів загалом [36], Модеста Левицького [34], Юзефа Ігнація Крашевського [25] та ін. Серед проблем, які обговорювали краєзнавці, – християнство в історії Волині [39], історія та культура національних меншин [28], некрополі краю [35], бібліотечна справа на Волині [27]. До кожного з названих збірників увійшли розвідки співробітників музеїв області Н. Пушкар, І. Несторук, С. Чибирак, Т. Тищенко, Б. Зека, Н. Пась, Я. Лис, О. Корецької, Л. Завади, Н. Гатальської та багатьох інших. У них публікувались як наукові розвідки історичної тематики, так і дослідження фондкових збірок музеїв. Слід окремо згадати про публікацію у збірниках конференцій музейних каталогів.

Закономірним є те, що базою для проведення конференцій, присвячених родині Косачів, виступав відділ ВКМ – Літературно-меморіальний музей Лесі Українки у Колодяжному [27]. На базі Володимирського історичного музею проводилася конференція «Християнство в історії та культурі Володимира-Волинського та Волині» [39].

Уперше в 1991 р. у матеріалах названої конференції з'явилися публікації працівників музею [10, арк. 4], присвячені історії та теорії музейної справи, музейництву на Волині. Упродовж досліджуваного періоду кількість таких розвідок щораз збільшувалася. Іноді публікації, присвячені музейній справі, виділялися в окрему рубрику. Наприклад, у 2010 р. у рубрику «Мистецтво та художня спадщина Луцька» увійшли статті про музейні колекції та історію музеїв І. Несторук та Л. Кревської, Д. Зінька та ін. [23]. У 2017 р. була проведена конференція, присвячена власне етнографічному музейництву [24]. Отже, до профільних досліджень наукових співробітників музеїв додалися й почали розвиватися музезнавчі та пам'яткознавчі дослідження, що позитивно вплинуло на розбудову національної музейної справи.

Якщо розглядати діяльність ВКМ у перші роки незалежності, то можна чітко простежити позитивну динаміку збільшення кількості наукових заходів, організованих за участі установи. У 1991 р. працівники музею лише долучалися до роботи наукових конференцій. Так, у конференції «Минуле і сучасне Волині: історичні постаті краю» узяли участь О. Бірюліна, О. Сокол, О. Ошуркевич, Л. Коваленко, Н. Гатальська. Завідуюча відділу історії дорадянського періоду О. Огнева виступила на симпозіумі ЮНЕСКО «Леся Українка і світова культура» з повідомленням «Лесі Українка у перекладах Ге Баоцюаня» [10, арк. 4].

Уже наступного 1992 р. музеєм було проведено круглий стіл із питань дослідження та охорони пам'яток археології Волині, у роботі якого взяли участь науковці зі Львова, Києва, Рівного, Луцька, Познані [11, арк. 4]. Наступного року таких заходів стало ще більше: організовано краєзнавчі читання, присвячені літописним містам Волині, 120-му дню народження П. Скоропадського, 74-й річниці проголошення Української держави, Голодомору 1933 р. в Україні [12, арк. 5]. Варто зауважити, що ще в перші роки незалежності у музеї піднімалися дуже сміливі історичні проблеми, що робило його вагомим осередком наукових досліджень.

Завдяки активізації музезнавчих досліджень у 1994 р. ВКМ ініціював проведення власне наукової конференції, присвяченої історії музейної справи на Волині [13, арк. 5]. У 1997 р. вийшов перший збірник матеріалів конференції «Волинський музей. Історія та сучасність» [7]. Організатори конференції, редактори збірника матеріалів ставили собі за мету висвітлити найважливіші аспекти діяльності ВКМ та інших музеїв області за останні сорок років, увести у науковий обіг невідомі раніше джерела, імена та події, сприяти розвитку музейної справи у незалежній Україні [7]. Крайній випуск збірника вийшов у 2019 р. і був присвячений 90-й річниці Волинського краєзнавчого музею. На жаль, останні роки вихід збірника призупинений, що пов'язано з низкою чинників об'єктивного характеру.

Окремої уваги заслуговує проведення наукових заходів ВКМ за участі закладів освіти і культури України та зарубіжжя. Круглий стіл, присвячений польсько-українським відносинам, був проведений у 1994 р. і організований спільно з викладачами тодішнього Волинського державного університету імені Лесі Українки (далі – ВДУ) та Інститутом менеджменту і маркетингу м. Кошеліна (Польща) [13, арк. 5]. Починаючи з 1995 р. музей спільно з ВДУ майже щороку проводив «Читання пам'ять В. Липинського» [14, арк. 5]. У 1996 р. відбулася спільна міжнародна археологічна конференція «Спільне коріння – спільне майбутнє» у рамках спільних днів спадщини у Грубешові, Замості, Луцьку, Володимирі [15, арк. 2].

У перше десятиліття незалежності також спостерігається активна співпраця ВКМ із польськими установами. У 2000 р. за спільної організації ВКМ, ВДУ та Люблінського університету Марії Складовської-Кюрі пройшла конференція «Волинь і Замойщина у минулому тисячолітті: історія, культура» [17, арк. 4].

Розгорнулася співпраця ВКМ з іншими музеями та науковими інституціями, громадськими організаціями. У 1995 р. музей спільно з Львівським інститутом історії Церкви провів Четверті «Берестейські

читання» на тему: «Вплив Берестейської унії на внутрішнє життя церкви у XVII ст.» [14, арк. 5]. Разом із Волинським крайовим братством святого Андрія Первозваного у 1999 р. організовано науково-теоретичну конференцію «Луцькому братству – 380» [16, арк. 4]. Наступного 2000 р. спільно з Маневичьким музеєм проведено конференцію «Маневиччина на межі тисячоліть» у с. Старий Чарторийськ, а також спільно з Нововолинським історичним краєзнавчим музеєм – конференцію «Прибузький край на межі тисячоліть» у м. Нововолинськ [17, арк. 4]. У 2001 р. ВКМ разом із ВДУ та Любомльським краєзнавчим музеєм провели конференцію «Любомль в історії України і Волині» [18, арк. 5].

Представницька конференція відбулася у 2001 р. – «Духовна культура українців на етнічних західних землях упродовж віків». Окрім ВКМ, її організаторами виступили: Центр українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Острозька академія, Волинське обласне товариство краєзнавців, Національна рада жінок України, товариство «Холмщина». На конференції чи не вперше на такому високому рівні піднімалося питання виселених українців з етнічних територій України та масових депортацій [18, арк. 5].

Підвищенню рівня теоретичних музеологічних досліджень, розширенню тематики прикладних музеєзнавчих розробок співробітників музеїв сприяло відкриття 2008 р. у Волинському національному університеті імені Лесі Українки кафедри документознавства і музейної справи, налагодження тісної співпраці між музеєм та університетом. Разом із тим кафедра сприяла підготовці кваліфікованих кадрів для роботи у музеях Волинської області [21]. Із 2010 р. завдяки спільній ініціативі співробітників ВКМ та науковців кафедри розпочато видання «Волинського музейного вісника». Ініціатори видання ставили мету сприяти поглибленому вивченню історії музейництва і колекціонування, теорії музейної справи [7]. Його перший випуск було присвячено законодавчим та нормативним засадам діяльності музейних закладів України. В одній книжці було зібрано розпорошені у різних джерелах та інформаційних базах тексти законодавчих актів та інструктивних документів, які регулюють функціонування музеїв та становлять національну нормативну базу музейної галузі [7].

Другий випуск «Волинського музейного вісника» вийшов того ж року за результатами проведення спільного круглого столу на тему: «Музей як науково-дослідний та культурно-освітній заклад» (13 травня 2010 р.) [6, с. 3]. На даний час вийшло двадцять випусків видання. У виданні розглядаються проблеми історії, теорії та практики музейної справи на Волині, нові форми роботи музеїв, питання охорони культурної спадщини, а також можливості та перспективні напрями діяльності волинських музеїв.

У зв'язку з відкриттям у 1993 р. Музею волинської ікони – відділу ВКМ і необхідністю поглиблення наукових досліджень питань, пов'язаних з іконописом, у музеї започатковано традицію проведення спеціалізованих конференцій та друк збірника «Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації». Перший випуск матеріалів конференції був присвячений 90-річчю П. М. Жолтовського (1994 р.). Нині вийшло 27 випусків збірника, останній – у 2022 р. Вітчизняні і зарубіжні вчені продовжують оприлюднювати у збірнику актуальні тематичні матеріали [5].

Окрім щорічних конференцій, музеї Волинської області виступали організаторами одноразових тематичних наукових заходів, значна частина з яких завершувалася друком матеріалів. Наприклад, у 2014 р. ВКМ і Торчинський історико-краєзнавчий музей імені Григорія Гуртового ініціювали проведення перших Волинських обласних краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового [19]. Хоча планувалося проводити названий захід регулярно, проте відбулися лише Другі читання (2016 р.). У 2017 р. вийшов збірник матеріалів конференції, присвяченої 135-й річниці від народження В. Липинського [9], базою для проведення якого став відділ ВКМ – Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського.

Знаковою подією для ВКМ стала передача у його підпорядкування палацу Радзівілів в Олиці. Із метою вироблення стратегії актуалізації названого об'єкта культурної спадщини 30–31 жовтня 2021 р. була проведена міжнародна конференція, у роботі якої взяли участь українські, польські та білоруські вчені. Озвучені та опубліковані матеріали значно розширили інформаційне поле, присвячене Олиці та Радзівілам, проблемам теорії і практики атрибуції, збереження і популяризації музейних колекцій та нерухомих пам'яток [43].

Отже, упродовж досліджуваного періоду музеї Волинської області істотно активізували науково-видавничу діяльність, що стало можливим завдяки розбудові національного музейництва після проголошення Україною незалежності. ВКМ ініційовано та проведено десятки наукових конференцій, круглих столів, окремі з яких («Минуле і сучасне Волині та Полісся», «Волинський музей: історія та сучасність», «Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації») щороку або з

установленою періодичністю збирають науковців для обговорення низки важливих історичних, краєзнавчих, мистецтвознавчих, музеєзнавчих тем. Значна частина проблем, які увійшли до дослідницького поля вчених, уведена у науковий обіг уперше. Це стосується й музейних предметів із фондів музеїв області, які вперше стали важливим досліджуваним ученими джерелом.

В останні роки спостерігається деякий спад активності волинських музеїв у провадженні науково-видавничої діяльності, що пов'язано з низкою об'єктивних чинників (пандемія, повномасштабна російсько-українська війна). Ще одним негативним чинником, який уповільнює розвиток науково-видавничої діяльності музеїв, є фінансування установ культури за залишковим принципом. Хоча практика підготовки електронних збірників матеріалів та їх оприлюднення на офіційних сайтах музеїв робить установи культури менш залежними від фінансування.

Література:

1. Андрейчук Т., Вернидубов О., Панасюк В. *Інформаційно-статистичний огляд діяльності комунальних і підвідомчих музеїв Волинської області за 2021 р.* Луцьк : б.в., 2022. 50 с.
2. Більо Л. Науково-дослідна робота музеїв волинської області (1991–2016 рр.). *Гілея. Історичні науки.* 2017. Вип. 122. С. 89–93.
3. Бондаренко Г. Роль музеїв у краєзнавчій освіті Волинської області 1939–2019 роках. *Fine Art and Culture Studies.* 2021. № 2. С. 9–22.
4. Бондаренко Г.В. Інформаційне забезпечення бібліотечних і музейних краєзнавчих заходів: підготовка, проведення, підсумки. *Волинський музейний вісник.* 2020. Вип. 10. С. 75–79.
5. Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези і матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю П.М. Жолтовського, 23–24 листопада 1994. Луцьк, 1994. 82 с.
6. Волинський музей. Історія та сучасність : науковий збірник. 1999. Вип. II. 206 с.
7. Волинський музей. Історія та сучасність : тези і матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р. Луцьк : Ініціал, 1997. 52 с.
8. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 458, 465, 470, 476, 483, 489, 497, 507, 514, 521, 529.
9. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-й річниці від дня народження В. Липинського. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 192 с.
10. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1991 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 458. На 17 арк.
11. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1992 рік. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 465. На 17 арк.
12. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1993 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 470. На 21 арк.
13. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1994 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 476. На 16 арк.
14. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1995 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 483. На 17 арк.
15. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1996 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 489. На 17 арк.
16. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 1999 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 514. На 20 арк.
17. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 2000 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 521. На 24 арк.
18. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею за 2001 рік. Держархів Волинської області. Р. 2083. Оп. 1. Спр. 529. На 26 арк.
19. І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового : науковий збірник. Луцьк, 2014. 340 с.
20. Кальченко Ю., Надольська В. Розвиток музейної справи у Волинській області (1991–2010 рр.). *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* 2011. Вип. 3. С. 68–71.
21. Кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності. URL: <https://vnu.edu.ua/uk/chairs/dokumentoznavstva-i-muzeypouyi-spravi> (дата звернення: 26.07.2023).
22. Ковальчук Є. Музейні круглі столи. До 5-річчя спільного проекту Волинського краєзнавчого музею та кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки *Волинський музейний вісник.* 2015. Вип. 7. С. 44–47.
23. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України : матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, 2010. Вип. 35.
24. Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині : матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, м. Луцьк, 27–28 квітня 2017 р. Луцьк, 2017. Вип. 61. 228 с.
25. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Юзеф Ігнацій Крашевський і Волинь : матеріали XLIII Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2012. Вип. 43. 180 с.
26. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії. Ковель, 2018. Вип. 65. 624 с.

27. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років : матеріали LIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 75-річчю Волин. держ. обл. універс. 6-ки ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2015. Вип. 54. 180 с.
28. Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. *Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині»*, смт. Маневичі, 20–21 серпня 2013 р. та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», м. Луцьк, 3–4 квітня 2014 р. Луцьк, 2014. Вип. 49. 296 с.
29. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Камінь-Каширський район в історії України та Волині* : матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, м. Камінь-Каширський, 6 грудня 2017 р. Луцьк, 2017. Вип. 64. 328 с.
30. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Ківерціщина та Олика в історії України та Волині* : матеріали краєзнавчих читань, Ківерці, 22 вересня 2017 р. Луцьк, 2017. Вип. 62. 527 с.
31. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Локачинський район та Затурці в історії України та Волині* : матеріали XLVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. Вип. 46. 202 с.
32. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії* : матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль 24–25 жовтня 2017 р. Луцьк, 2017. Вип. 63. 680 с.
33. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України* : матеріали 55-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р. Луцьк, 2015. Вип. 55. 412 с.
34. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти* : матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження відомого українського письменника, педагога, державного і громадського діяча Модеста Левицького (1866–1932), м. Луцьк, 15–16 грудня 2016 р. Луцьк, 2016. Вип. 60. 212 с.
35. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Некрополі краю* : матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Луцьк, 25 листопада 2015 р. Луцьк, 2015. Вип. 56. 250 с.
36. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Олена Пчілка, Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури* : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 165-річчю від дня народження Олени Пчілки та 65-річчю з часу створення Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, с. Колодяжне на Волині, 26–27 червня 2014 р. Луцьк, 2014. Вип. 51. 312 с.
37. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Ратнівщина в історії України та Волині* : матеріали XLII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 р., смт. Ратне – с. Кортеліси, 20 вересня 2012 р. Луцьк, 2012. Вип. 42. 396 с.
38. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії* : матеріали LIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України, смт. Стара Вижівка – с. Сереховичі, 20 травня 2015 р. Луцьк, 2015. Вип. 53. 531 с.
39. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині* : матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2013. Вип. 47. 332 с.
40. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Шацьке поозер'я у світовій та українській історії* : матеріали XLV Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Луцьк – смт. Шацьк, 24–26 травня 2013 р. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. Вип. 45. 206 с.
41. Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Луцьк, 1994.
42. Минуле і сучасне Волині. *Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції*, 26–28 вересня 1985 р. Луцьк, 1985, 294 с.
43. Олика в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини : Матеріали Міжнар. наук. конф., м. Луцьк – смт. Олика, 29–30 жовтня 2021 р. Луцьк : Волинська друкарня, 2022. 270 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 929.52:94 (477.4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.08>

НАРИСИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОДОВОДІВ ШЛЯХТИЧІВ ЗАБЛОЦЬКИХ ЗІ СКВИРЩИНИ

Берест Павло,
аспірант

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-5218-4812

У статті завдяки детальному аналізу широкого кола наукових та архівних джерел зібрано основні дані й окреслено ключові шляхи подальших досліджень питань генеалогії, вивчення родоводів шляхтичів Заблоцьких, що на кінець XIX ст. мешкали у Сквирському на інших сусідніх повітах Київської губернії.

Актуальність теми дослідження полягає у недостатньому рівні наукового опрацювання та уваги до вивчення даного питання. Подальший його розгляд необхідний для якісного відтворення цілісної картини історичного та соціокультурного життя Центральної України XIX ст. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні принципів об'єктивності та використанні загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема індукції й дедукції, аналізу та синтезу, генетичного, бібліографічного, історичного, культурологічного та ін.

У роботі простежено ключові моменти розвитку шляхетських родів Заблоцьких від XIV ст., часів Королівства Русь-України, до кінця XIX ст. Звернено увагу на причини та шляхи міграції українських еліт протягом окресленого періоду, а також на залежність політичних, соціальних, культурних чинників від еволюції та становицтвстародавньої української шляхти. Констатовано, що прізвище «Заблоцькі» було одним із доволі поширених на Волині, Берестейщині, Житомирщині, Київщині, Черкащині. Його представники були як серед оточення українських королів та князів, так і козацькими полковниками або старшиною часів Гетьманщини, дипломатами, знаними землевласниками тощо.

За результатами здійсненого дослідження зроблено унаочнення основних ліній родоводів шляхтичів Заблоцьких, проаналізовано їхній статус та місце проживання. Висновком є підтвердження давності й елітарності прізвища «Заблоцький», що відноситься до цілої плеяди одних із перших відомих стародавніх, спадкових, гербових українських шляхтичів. Також до висновків можна віднести глибше розуміння генеалогії цих аристократичних династій. Перспективою подальших досліджень є вишукування, збір, аналіз архівних матеріалів, проведення прискіпливих студій задля формування комплексної, детальної картини хронології та історії родин Заблоцьких.

Ключові слова: родовід Заблоцьких, генеалогія, шляхтичі Заблоцькі, Центральна Україна, Сквирщина, історія і культура.

Berest Paulo. Exploratory essays of the genealogies of the noblemen Zablocky from Skyvra

The article examines a wide range of scientific and archival sources; the baseline on the Zablocky (Zablocki) gentry genealogy, who by the end of the 19th century lived in Skyvra and other neighbouring municipalities of Kyiv province has also been also tracked down.

The relevance of the research is driven by the insufficient level of scientific development and study of the topic. Its further consideration is necessary for a qualitative reproduction of the aggregate picture of the historical and sociocultural life of Central Ukraine in the 19th century. Research design is based on the use of general scientific and special methods, in particular, induction and deduction, analysis and synthesis, genetic, bibliographic, historical, cultural and others.

The work traces the signature moments of the development of the Zablocky (Zablocki) nobility families from the 14th century, the times of Rus'-Ukraine Kingdom to the end of the 19th century. Attention has been drawn to the causes and ways of migration of Ukrainian elites during the specified period; as well as the co-dependence of political, social, and cultural factors with the evolution and position of the ancient Ukrainian gentry. It has been established that the surname Zablocky (Zablocki) was one of the fairly common ones in Volhynia, Berestia, Zhytomyr-, Kyiv- and Cherkasy-Regions. Its representatives were among the entourage of Ukrainian kings and princes, as well as Cossack colonels or senior officers from the times of the Cossack Hetmanate, diplomats, noble landowners, etc.

The conclusion is a confirmation of the antiquity and elitism of the surname Zablotsky, which belongs to a whole galaxy of one of the first known heraldic Ukrainian noblemen. The conclusions also include a deeper understanding of the genealogy of these aristocratic dynasties. Prospects for further research are the search, collection, analysis of archival materials, conducting thorough studies in order to form a comprehensive, detailed picture of the chronology and history of the Zablotsky families.

Key words: Zablotsky (Zablocki) ancestry, genealogy, nobility, Central Ukraine, Skyvra, history and culture.

Вступ. Біографії окремих представників шляхетських родів Заблоцьких, їх генеалогія, родоводи сімей та династії Заблоцьких є недостатньо дослідженими та системно маловивченими в науковій, періодичній та популярній літературі. Водночас серед носіїв цього прізвища було багато шанованих осіб, українських політичних, військових і громадських діячів, дипломатів, фундаторів церков тощо.

Мета статті – дослідити процеси становлення і розвитку шляхетських родів Заблоцьких; проаналізувати та висвітлити основні ключові моменти появи представників цих родин у Центральній Україні, зокрема на Сквирщині.

Виклад основного матеріалу. Перша з відомих згадка про український шляхетський рід Заблоцьких походить із Перемишльської Землі й відноситься до часів Королівства Русі. У XIV ст. після занепаду Великого князівства Київського (Київської Русі) внаслідок монгольської навали постало Королівство Русі-України, що перейняло тисячолітню естафету функціонування давньоукраїнської держави та в якому продовжила формуватися та розвиватися давньоукраїнська шляхта.

Удільні Перемишльське, Холмське, Волинське (Володимирське) та Русо-Влахське (Молдавське) князівства, що перебували у складі Королівства Русі-України, стали одними з головних осередків розвитку давньоукраїнського боярства та шляхетства. У 1340–1380 рр. після вигасання королівської династії Романовичів у їхній державі, що простягалася від Закарпаття до Києва й Переяслава, від Берестейщини до Чорного моря, у процесі боротьби за спадщину Королівства Русі-України (землі, титул та корону) між Польщею, Угорщиною та Великим князівством Литовським відбувалися також поступові зміни в структурі та складі давньоукраїнської шляхти.

За свідченням документів, перші збережені згадки про шляхетський рід Заблоцьких відомі від 1323 р., коли останній король незалежного Королівства Русі Юрій II Болеслав разом зі своєю матір'ю (королівна Марія Юріївна – донька Короля Русі Юрія I Львовича) підтвердили на прохання Ходора Головача попередній привілей від короля Русі-України Льва II Юрійовича, що був ним наданий на право володіння селом Заболотці (Перемишлянська земля). Із цього випливає, що село Заболотці вже в часи правління Короля Русі-України Льва II Юрійовича було надане у володіння шляхтичу Юрію Заблоцькому – батьку Ходора. Із подальших збережених документів відомо, що нащадки Ходора залишалися власниками частини села Заболотці ще в 1460-х роках. Поряд із ними з 30-х років XV ст. з'являються інші родини, котрі розпоряджалися частиною села Заболотці. Вони доводилися ріднею першим Заблоцьким, однак їхні прізвища не використовували [19, с. 15].

Після того як у другій половині XIV ст. західні українські землі увійшли до складу Королівства Польського, на них створилися спільноти дрібної православної шляхти, які в силу військово-службової залежності від володаря місцевого замку або повітового старости стали мати тісніші зв'язки, підтримували один одного та продовжували родичатися між собою [20, с. 106].

Важливо розуміти, що протягом першої половини XV ст. Перемишлянська шляхта формувалась як за рахунок місцевого населення, вихідців із різних верств давньоукраїнського суспільства: бояр, нарочитих (вельможних) мужів, князівських і королівських дружинників, лицарів тощо, так і з мігрантів. При цьому серед прийшлих шляхтичів спочатку домінували як представники західнослов'янських племен, споріднених з українцями (кашуби з Помор'я, лужани із Сілезії та ін.), так і давньоукраїнська шляхта, яка мешкала на Закарпатті, Поділлі, Молдові, Буковині, але після занепаду Королівства Русі (до складу якого входили всі ці землі) вони мігрували до Галичини. Тут прибули ставали «новою» шляхтою з давньоукраїнського (русько-волоського або русько-угорського) населення Мармарощини, з межиріччя Дністра і Пруту та з Угорщини [10, с. 72–73]. Меншою мірою були також переселенці з Волині та Берестейщини (*ще називалися «з-під Литви»*), Сіверщини, Придніпров'я та інших українських земель. А вже згодом відбулась агресивна полонізація західноукраїнських земель зайдами з польської шляхти.

Залежно від примх нових королів змінювалися власники земель й угідь, відходили правлячі представники старіших шляхетських і боярських родів та формувалися нові династії. Пізніше протягом усього XV ст. нові чужинські монархи (королі і великі князі) надавали захоплені українські землі своїм лицарям або підтверджували шляхетські привілеї та право на володіння землею старим автохтонним дідачам і панським родам.

У період 1372–1378 рр. привілеї на землю та шляхетство на західних українських теренах надавав намісник угорського короля Людовика в Королівстві Русі-України Володислав Опольчик, що титулувався «Господарем і Дідичем Руської землі». Після цього з 1378 до 1386 р. вся західна частина Королівства Русі: Галичина, Перемишля, Холмщина, Буковина, Поділля, Придністров'я, Закарпаття перебувала під безпосереднім управлінням спочатку короля Угорщини (а також титулярного короля Польщі та Русі) Людовика Анжуйського, який був небожем (*племінником*) попереднього короля Польщі і Русі

Казимира III і троюрідним братом останнього незалежного короля Русі-України Юрія II Болеслава, а після смерті Людовика (1382 р.) – під управлінням його доньки королеви Угорщини і королеви Русі Марії I Анжуйської. Безумовно, що за ці 12 років панування були як нові дарування або підтвердження прав володіння земель їхнім попереднім власникам (у кінці 1370-х – 1380-х роках), так і прибуття нових так званих «угорців» – переважно давньоукраїнських шляхетських родів із-під Угорщини: Закарпаття, Мармарощини, Буковини, Молдови.

За свідченням дослідників, ціла низка давньоукраїнських шляхетських родів із так званих «волохів» та «угорців» переїхала на Перемишльщину. Наприклад, із території Марамарощини та Молдови одним із перших мігрував засновник родової спільноти Риботицьких – Буховських – Берестянських – Губицьких – Степан, відомий на Перемишльщині з 1359 р. нащадок Молдавського господаря (*князя*) Саса [20, с. 95], що став також фундатором цілої плеяди шляхетських династій герба Драго – Сас.

Відповідно до «Слов'яно-Молдавського Літопису», із міста Венеції, де мешкали південнослов'янські племена венеців, прийшли два брати – Роман і Влахат, що були віри православної. Тікали вони від гонінь «Нового Риму» (*романо-германців*). Жили вони та їхній рід у Венеції віками, аж поки папа Формос відступився від православ'я у латинство. Відтоді воювали вони аж до правління Володислава, короля Угорського. У роки королювання Володислава рушили на угрів війною татари – князь Неймет зі своїх кочовищ, із річки Прута і з річки Молдави. Пройшли вони через високі гори і поперек угорської землі Ердель і прибули до річки Мореш і стали тут. Почув же угорський король Володислав про наступ татарський і послав невдовзі до Рима, до імператора і папи, аби прийшли йому на допомогу. Послав він прохання і до венеців, і до Романовичів. Старі римляни (слов'яни-венеци) зібралася і прийшли на поміч королю Володиславу. За це король дав їм землю в Мармароші, між річками Морешем і Тисою. Вибрали венеци собі розумного чоловіка на ім'я Драгош і поставили його господарем і воєводою. І відтоді, з волі Божої, почалася Молдавська земля. Після Драгоша правив його син, воєвода Сас. Після Саса – його син Лацько, вісім років. Потім господарював воєвода Богдан – шість років [18].

Історичним фактом є те, що у XIV ст. Молдавські господарі були васалами Королівства Русі. Нащадки Молдавських господарів і воєвод Драгоша і Саса після занепаду Королівства Русі-України переселилися до Перемишльщини. У наступні десятиліття й до початку 1430-х років на територію Перемишльської землі з Дністра та Карпат переїхало та осіло кілька давньоукраїнських представників знаті, які започаткували окремі шляхетські роди. А небіж Господаря і воєводи Молдавського Богдана I – Степан брав участь у поході 1359 р., у якому він зі своїм дядьком здобули перемогу над намісником угорської корони, яка хотіла підкорити ці землі. 1366 р. король Польщі і Русі Казимир III дарував Степану (Стефану) маєтки із селами та монастирями у верхів'ї річки Вьяра (Вігор) у Перемишльській землі. Центром цих земель було село Риботичі, від назви якого Степан і взяв прізвище Риботицький. Зауважимо, що від Молдавського правителя Богдана I походять як подальший рід Молдавських господарів, так і українські шляхетські родини Риботицьких, Буховських, Губицьких, Волосецьких та Берестянських, які мали осідок у селі Берестяни (Бжесцяни) на річці Болозівка [16].

При цьому слід наголосити, що серед усіх українських земель, які перебували на той час під владою різних монархів: королів угорських – Закарпаття і частина Буковини; королів Польщі і Русі – Західна Україна, Поділля, Придністров'я, Русо-Влахія; Великих князів Литовських і Руських – Центральна, Північна, Південна Україна, у період після занепаду Королівства Русі-України Перемишльська земля зберегла чи не найбільшу кількість пам'яток питомого давнього українського родового герботворення (герби, печатки, родові знаки) та була осідком значної кількості родин корінної української шляхти [10, с. 110].

Загалом, оцінюючи вище означене, можемо констатувати, що у XIV–XV ст. Перемишль та навколишні Підкарпатські терени стали місцем прихисту великої кількості родів давньоукраїнської аристократії. Серед них були й потужні панські (господарські) родини, що прагнули зберегти своє становище еліти в умовах поступової асиміляції під впливом Польщі та Угорщини. Значну частину місцевої знаті також становила так звана дрібна шляхта, що вела боротьбу за офіційне визнання та збереження своїх шляхетських привілеїв. На Перемишльській землі також було досить розвинуто використання старовинних українських родових гербів, що репрезентували давність династій та знатність походження їхніх власників. У великій кількості родових гербів Перемишльської землі простежуються як ознаки регіональної системи герботворення із власними сюжетами, так і подібність зі шляхетськими гербами інших українських земель, що абсолютно доводить, що давня українська геральдика являла собою взаємопов'язану та цілісну спільну геральдичну систему [10, с. 110].

Завдяки збереженому судовому запису від 1478 р. ми знаємо про опис герба шляхтичів Заблоцьких із Перемишльської землі. У документі згадуються герб Юноша (Баран) та його власники перемишльські

земляни – Зянка і Прокоп Заблоцькі. В іншому джерелі тієї доби згадується про герб Вовчі коси під хрестом та герб шляхтича Іванка Заблоцького (Iwanko de Zabloczcze), на якому зображений косоподібний (півколом) символ [10, с. 111, 127].

Зображення кола або напівкола з загостреннями чи заокругленнями на кінцях є доволі поширеним у давньоукраїнській геральдиці. Із цих дуже давніх родових знаків із часом виникають похідні від них герби із зображенням підкови, півкола, півмісяця та знаком хреста поруч із ними. Пізнішим поширеним сюжетом на додачу до підкови чи місяця та хреста є зображення стріли або декількох стріл. Подібними гербами були Сас, Побог, Прус, Лада, Яструбець та ін. Коли з XV ст. на українські землі повністю поширилося польське, у тому числі й геральдичне, право, усі українські шляхетські роди мали підлаштовуватися під ті чи інші «офіційно» затверджені герби, тому переважну більшість Перемишльської шляхти було записано до герба Драго – Сас. Хоча початково до цього герба відносилися лише рід панів Риботицьких та їх відгалуження – Берестянські, Бісковицькі, Буховські, Волосицькі та Губицькі [11, с. 142].

Окрім цього, слід відзначити, що до кінця XV ст. давньоукраїнська шляхта Перемишльської землі у цілому була досить однорідною та взаємопов'язаною. Тому родинні зв'язки Заблоцькі мали з багатьма представниками тогочасної Перемишльської аристократії, зокрема з родинами Копистинських, Ритаровських, Ступницьких, Берестянських, Любоменських, Гостиславських, Татомировичів та ін. Загалом генеалогія давньоукраїнської шляхти Перемишльської землі охоплює понад сотню родів [20]. Поступово на західні українські етнічні землі (Перемишль, Холмщина, Червона Русь (Червенські міста), Лемківщина, Берестейщина) усе більше прибуває польської католицької шляхти, яка починає витісняти корінну українську шляхту з її володінь.

Одночасно відбувається процес асиміляції давніх питомих українських гербів та підлаштування їхніх назв та зовнішнього вигляду до польських зразків. Особливо цей вплив посилюється після укладання Люблінської унії 1569 р. та створення на теренах Польщі, України, Білорусі і Литви спільної держави – Речі Посполитої з єдиним зводом законів та норм. Як зазначає знаний дослідник вітчизняної геральдики О. Однороженко, протягом кінця XV–XVI ст. давньоукраїнські герби, у яких було зображення зірок та півмісяця, ставали в судових записках, а згодом і в гербовниках Речі Посполитої «загальноприйнятими» гербами Леліва, Сас, Древиця; старовинні українські шляхетські герби з хрестом та півколом ставали Побогом, Остоєю, Яструбом, Бялиною, Ладною; з хрестом і розгалуженнями – Нечуєю, з колом і хрестами – Салавою або Осориєю. Цей процес асиміляції питомих українських гербів значно посилюється у другій половині XVI ст., коли в Речі Посполитій з'являються перші друковані гербовники, що масово тиражують та закріплюють у шляхетській свідомості ці нечисленні «законні» та «затверджені» форми герботворення. Даними подіями фактично було завершено добу функціонування давньоукраїнської геральдики та діяльності української шляхти часів Великого князівства Київського (Київської Русі), Королівства Русі-України та Великого князівства Руського (Українського) й розпочато нову віху вітчизняного герботворення та шляхетства – добу Речі Посполитої [10, с. 109].

Описані політичні та соціокультурні зміни відобразилися й на демографічній ситуації та чисельності місцевих українських шляхетських родів. У зв'язку з агресивною польською експансією давня українська шляхта Перемишльського та північної частини Самбірського повітів стає на кінець XVI ст. дуже малочисельною. Ранню генеалогію шляхетських родин Заблоцьких із Перемишльської землі детально описав у своїх працях видатний сучасний науковець І. Смуток. Учений з'ясував, що, окрім родового маєтку в селі Заболотці (Заболоття), українські шляхтичі Заблоцькі мали також землі у селі Угерці (Угорці), за яку відбували васальну (лицарську) службу боярам Бибельським та володіли частиною села Ритаровичі [19, с. 15]. Село Заболоття знаходилося між селами Молодовичі, Боршевичі і Нижанковичі. Поступово колишні власники села Заблоцькі зникають зі списків шляхти Перемишльського повіту та Самбірщини, частково через вигасання чоловічої лінії, частково через міграцію за межі цих земель.

Окреме відгалуження в роду Копистинських у XVI–XVIII ст. створили сини Занька Заблоцького: Стецько, Васько, Марець. Таким чином, на Перемишльщині залишалися пани Заблоцькі-Копистинські у селі Копистна (нині Кописно). Івашко Заблоцький-Копистинський, що помер близько 1557 р., мав трьох синів та дочку й міг належати до нащадків Занька Заблоцького, оскільки він та його сини володіли земельною часткою у Заболотті. Молодші гілки цих династій Лесьовичі та Костьовичі започаткували Васько Заблоцький і Анна, донька Оначка Копистинського [20, с. 131]. Із 1580-х років представники власне роду Заблоцьких у селі Заболоття вже не мешкали. Хоча вони через найближчі родинні зв'язки (матерів, бабів, синів і дочок, племінників, тіток і дядьків) були пов'язані з десятком шляхетських родів Перемишльського та Самбірського повітів [20]. А носії прізвища «Заблоцький» згадуються й у пізніших юридичних документах Галичини, хоча їх походження потребує окремих наукових пошукувань.

Наведемо таку статистику: у 1490–1500-х роках на Перемишльщині представників роду Заблоцьких було п'ять чоловіків та п'ять жінок; у 1590–1600-х – вісім чоловіків та дев'ять жінок; у 1690–1700-х роках – нуль [20, с. 125, с. 228]. Озвучені тенденції були результатом витіснення корінної української шляхти з її найзахіднішої історичної етнічної території під впливом дій польської влади. Не в змозі протистояти зазіханню більш заможних та сильних сусідів, котрі активно розширювали свої маєтності, українська шляхта або занепадала, або асимілювалася, або змушена була мігрувати на дальші терени Берестейщини, Волині, Поділля.

Із XVI ст. шляхетський рід Заблоцьких із Підкарпаття стає відомим на Волині в оточенні князів Острозьких, що були прямими нащадками Великих князів Київських та Королів Руси-України. Окрім того, Острозькі в ті часи були наймогутнішими та найвпливовішими магнатами українських земель. Їх навіть називали «некоронованими королями Руси». Так, в історичних записках згадуються Матеї (Матей) та Ольбрахт Заблоцькі. Перший із них служив князю Янушу Острозькому (1554–1620), а другий – князю Олександру Острозькому (1570–1603) та його нащадкам [23, с. 209]. Тривалий час життя та діяльність шляхтичів Заблоцьких були тісно пов'язані з могутніми українськими князями, господарями Острозької ординації, з Луцьком, Острогом, Житомирщиною та навколишніми землями.

Знаємо, що Ольбрахт (*Ольбрихт*) Заблоцький був одним із найдовіреніших осіб та найближчих помічників воєводи Київського, князя Василя Костянтина Острозького (1526–1608), для якого виконував різні «делікатні завдання», навіть був спеціальним посланцем великого українського князя до патріарха московського Іова [25, с. 1157]. Ще відомо, що всіма документами та архівом князів Острозьких опікувався Ольбрахт Заблоцький, який розбирав і переписував їх у процесі поділу маєтків між княжатами Олександром та Янушем у 1603–1604 рр. та завідував паперами 1627 р. після смерті Януша Острозького [25, с. 55]. Зустрічаємо також згадки про Заблоцьких, що були при дворі Ганни Алоїзи (1600–1654) – доньки князя Олександра Острозького, яка 1620 р. вийшла заміж за Великого гетьмана Литовського Яна Кароля Ходкевича [12, с. 380]; Йосипа (Юзефа) Заблоцького, генерального возного на землях князя Юрія Заславського [13, с. 447]; Самійла Заблоцького, що був при князі Владиславі Домініку Заславському й отримав від нього село Будараж Дубенського повіту [1, с. 36]; Олександра Заблоцького, вихованця Луцької колегії та означеного вище Ольбрахта (*або Ольбрихта*), що мав села у Звягольському і Суразькому повітах [27, с. 267]; Матея Заблоцького, який після смерті Януша Острозького перейшов на службу до князів Заславських [22, с. 267] – молодшої гілки князів Острозьких, що також були нащадками великих князів Мономаховичів та королів Романовичів. Зокрема, князь Олександр Заславський займав посади Житомирського старости (1609–1627), Брацлавського (1613–1628) та Київського (1628–1629) воєводи.

Власністю одного з родів Заблоцьких на Волині було село Заболотці, що над річкою Стир, на південний схід від Торчина. За реєстром Луцького повіту з 1577 р. село належало до маєтків князя Михайла Чарторийського, Житомирського старости. А після 1583 р. від князів Чарторийських Заболотці перейшли до Павла Заблоцького [26, с. 409]. Існувало також село Волиця Заблоцького, Крем'янецького повіту, що згідно з реєстром 1583 р. належало до земель справця (*заступника воєводи*) Київського, князя Владислава Збарзького [26, с. 219].

У документах від 1612 р. є відомості про Волинського підвоєводу Яна Заблоцького, котрий від 1620 р., коли князь Адам Олександр Сангушко отримав після смерті князя Януша Острозького у володіння Володимирське староство, служив в уряді нового господаря Волинських земель. Також знаємо, що Ян Заблоцький пожертвував 1635 р. на Володимирське уніатське братство 85 злотих [13, с. 89].

А в заповіті княжни Ганни-Алоїзи Острозької, удови Віленського воєводи Яна-Кароля Ходкевича, від 12 вересня 1651 р. згадується пані Михаловська (із Заблоцьких), донька Ольбрахта, що була дружиною N Михаловського. Збереглися згадки й про Стефана Заблоцького, посесора села Індики Базалійського ключа, товариша Золотої хоругви полку Острозької ординації [12, с. 380].

Також варто відзначити, що прізвище «Заблоцький» увійшло в усну народну творчість часів Речі Посполитої нарівні з переказами про Марка у пеклі чи Пилипа з конопель. Розповідь про Заблоцького та мило була доволі поширеним оповіданням у тогочасній Польщі, Україні, Литві та Білорусі, на основі якого письменник Володислав Людвік Сирокомля-Кандратович створив свою «Приповідь шляхетську о Заблоцьком та милі» [29]:

Є і приклад гарний в тім,

Про Заблоцького повім.

А, Заблоцький... так сталося –

На весь світ прославився,

Що з великої рахуби
Милом все довів до згуби...

...

Отож такий прибуток й слава,
Хто із німцем заграва,
Хто в Литві чи у Русі
Їхнім зиском спокусивсь¹.

Протягом XVII ст. відбувається процес становлення й розвитку Козацької держави (Гетьманщини) та спостерігається міграція давньої української шляхти з теренів Волині та Берестейщини на східну Житомирщину, Київщину, Черкащину.

У 1630–1660-х роках у козацьких реєстрах записані: Прокіп Заблоцький, Яцько Заблоцький, Іван Заблоцький у Канівському полку, Овсій Заблоцький – у Переяславському полку, Кириак і Лесько – у сотні Романенковій, Андрій Заблоцький – Лубенській сільській сотні Миргородського полку. До того ж у 1650 р. Канівським наказним полковником був Н Заблоцький [5, с. 86]. А в списках показаної шляхти полкової сотні Білоцерківського полку можна знайти Демка Заблоцького.

Були Заблоцькі, які продовжували підтримувати короля Речі Посполитої, що мав повний титул: З Божої ласки король Польщі, Великий князь Литовський, Великий князь Руський (*тобто Давньоукраїнський*), Пруський, Мазовецький, Жмудський, Інфляндський, (*Великий князь*) Київський, Волинський, Смоленський, Подільський, Підляський, Сіверський і Чернігівський тощо. А 1661 р. Папа Римський Олександр VII надав спеціальний титул «Православний король» (Rex Orthodoxus) королю Яну II Казимиру та його наступникам [30]. У своїй фундаментальній «Історії України-Руси» Михайло Грушевський згадує зустріч у Ніжині на початку 1654 р. козацької старшини з посланцем пана Заблоцького з містечка Загалья (*можливо, Загальці на Київщині або Звягель на Житомирщині*), який переконував козаків, що між королем і гетьманом Б. Хмельницьким сталося замирення і що навесні планується «іти всім на Московське царство» [3, с. 749].

Як зазначає класик української політології та культурології В'ячеслав Липинський, єднання української аристократії в одну верству за часів Гетьмана і князя всієї України Б. Хмельницького призвело до утвердження ідеї об'єднання всіх українських земель у цілісній своїй державі. Адже з усіх етнічних українських земель прибувала і формувалася нова українська державна верства. Цілком природними були й зусилля цієї верстви поширити українську владу на ті українські терени, що поки не увійшли до складу Війська Запорізького. Великою мірою козацька старшина була вихідцями з попередньої князівської шляхти, що мала родинну пам'ять із державотворчими традиціями Великого князівства Київського (Київської Русі) та Королівства Русі. До прикладу, найбільш видатні Пінські місцеві шляхетські роди: Дольські, Четвертинські, Оранські, Гедройці, Нелюбовичі-Тукальські, Костюшки, Заблоцькі, Зачинські, Зеленські, Лади, Кунцевичі, Терлецькі й багато інших, незважаючи за поверхову державно-культурну колонізацію, зберегли ознаки стародавньої руської (української) ідентичності та засвідчили приналежність їхньої землі до Київського державного центру й підтримали ідею створення великої Гетьманщини. На превеликий жаль, внутрішній розбрат української аристократії після смерті гетьмана Б. Хмельницького призвів до поділу України між ворожими країнами [7].

Частина представників шляхетського прізвища «Заблоцькі» залишалася й далі урядовцями при дворах великих князів українських Вишневецьких, Заславських, Любомирських, Сангушко та ін. Наприклад, 1734 р. в селі Мормилиївка на Сквирщині, що належало до володінь князя Михайла Вишневецького (1680–1744), стараннями управляючого його маєтком шляхтичем Заблоцьким було збудовано Свято-Михайлівську церкву [14, с. 205].

Доволі цікавим та маловідомим фактом є існування у 1780-х роках в Україні офіційного дипломатичного консульства Речі Посполитої. Так, у липні 1781 р. король Речі Посполитої, Великий князь Литовський, Руський, Київський, Волинський, Подільський, Сіверський, Чернігівський та ін. Станіслав-Август пожалував шляхтичу Антону Заблоцькому уряд Херсонського консула та надав йому чин військового радника з рангом полковника [4]. Російська влада всіляко перешкоджала цьому призначенню, і лише 1783 р. в ранзі консула Антоній Заблоцький прибув до Херсону, де розгорнув доволі активну дипломатичну діяльність, через яку імперський намісник Причорноморської України Г. Потьомкін доходив висновку, що існування консульства Речі Посполитої в Херсоні «не відповідає державним інтересам Росії». Із початком російсько-турецької війни (1787–1792) імперська влада під приводом турботи про «безпеку консульств у театрі воєнних дій» та задля усунення небажаних спостерігачів

¹ Переклад власний.

змусила всі іноземні консульства виїхати з Херсона. Уже в березні 1789 р. керівник дипломатичної місії Речі Посполитої А. Заблоцький переїздить до Миргорода. Таким чином, місто Миргород на деякий час стає осідком офіційного консула Речі Посполитої в українських землях. Консул і тут зав'язує активні зносини з представниками української шляхти і навіть веде перемовини про підтримку лівобережних українців у разі формування з правобережних козаків спеціальних загонів та переходу ними Дніпра. У своїх дипломатичних донесеннях Антон(ій) Заблоцький писав, що місцеве українське населення перебуває під «тягарем московської неволи» та що він особисто готовий організувати на Правобережжі загін із 6 тис козаків, очолити його та перейти на Лівобережжя. Польська влада не наважилася на такі кроки, а консулу А. Заблоцькому закидала, що він «надмірно грав роль міністра». Довідавшись про таку організаційну діяльність консула, російська імперська влада зажадала від нього в грудні 1791 р., щоб той повернувся до Херсона. Коли ж дипломат відмовився, змусила його протягом 48 годин покинути межі Російської імперії [8]. А вже 23 січня 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої, у результаті якого Російська імперія окупувала Київщину, Східну Волинь, Поділля, Брацлавщину, Берестейщину та білоруські землі.

Наприкінці XVIII ст. після загарбання Центральної України, скасування владою Російської імперії козацької автономії та зруйнування Запорізької Січі частина української шляхти та козацької старшини приєдналася до Дунайського козачого війська. На початку XIX ст. на Півдні України було створено Чорноморське козацьке військо. Воно діяло на колишніх землях Запорізької Січі та теренах Причорномор'я. У різних районах Бессарабії та Херсонської губернії виникали козацькі станиці. Першими їх керівниками часто призначалися представники колишньої козацької старшини. Наприклад, першим маршалком шляхти Херсонського повіту став отаман Чорноморців Сидір Білий. Також збереглися відомості, що близько 1830–1832 рр. завідуючим станиці Акмангіт був сотник Чорноморського війська Ф. К. Заблоцький, а на хуторі Ново-Троїцькому при осавулі Черниловському перебував козак Григорій Заблоцький [2, с. 43, 162].

Варто зауважити, що загалом за період розвитку шляхетства та уніфікації герботворення часів Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. відомо про цілу низку родів і династій Заблоцьких, які відносилися до різних гербових спільнот. Дослідник геральдики Тадеуш Гайль нараховує дев'ять гербів з офіційних гербовників Речі Посполитої, до яких належали різні гілки шляхетського прізвища «Заблоцькі». Це герби Бялина, Лада, Любич, Лук, Прус, Рамульт, Скворонський, Сулима і герб Заблоцьких. На гербі під назвою «Заблоцькі» зображено у синьому полі щита золотий хрест та срібну підкову [28]. Зустрічаються також згадки, що деякі роди Заблоцьких володіли до XIX ст. гербом Іллорія, гербом Кривда [21, с. 362], та попередньо озвучені приклади використання гербів Юноша й Вовчі Коси або Прус II. Окрім цього, до шляхетського герба Лук належать як носії прізвища Заблоцьких, так і династія Заблоцьких [28]. Відомо й про Заблоцьких із Перемишльщини, що користувалися гербом Сулима [11, с. 190].

Ба більше, із високою вірогідністю можемо стверджувати, що в окремих випадках спостерігається паралельне використання прізвищ «Заблоцький» та «Заболоцький» до одних і тих самих осіб або родин [13, с. 157, 447; 20, с. 15]. Зустрічається ще варіант російської транскрипції написання прізвища – Заблотський (Заблотский). Заслужують на увагу й літописні згадки про князів Заблоцьких, що походили від Смоленських Ростиславовичів – молодшої гілки династії Великих українських князів Мономаховичів. Також зберіглося імення давніх князів Червлених-Заболоцьких. Проте питання, чи пов'язані ці прізвища спільним походженням з якимись Заблоцькими або є просто співзвучними, потребують окремого наукового студіювання.

Протягом XIX ст. в декілька етапів на окупованих українських землях уряд Російської імперії провів низку юридичних та адміністративних реформ, у тому числі вимагав від давнього українського шляхетства заново доводити й підтверджувати свій «дворянський» статус. У підсумку в списках шляхетських родів – офіційних друкованих виданнях дворянських депутатських зборів, де наводився реєстр дворянських прізвищ, визнаних імперською владою, та подавався перелік осіб, яких зараховували до дворянського стану – у Київській, Мінській, Могилевській, Подільській, Чернігівській губерніях були записані Заблоцькі. При цьому у списку дворянських родів Чернігівської губернії значаться лише Заблоцькі-Десятівські, що були молодшою гілкою цієї шляхетської лінії й походили від генерального возного Григорія Заблоцького, відомого на початку XVII ст. Син цього шляхтича Петро Григорович Заблоцький переїхав до Стародубського полку, придбавши село Десятусі, від назви якого й пішло нове подвійне прізвище. На початку XVIII ст. їхні нащадки остаточно осіли в Козацькій державі (Гетьманщині) й обіймали старшинські урядові посади [24].

У Київській губернії протягом XIX ст. у списках легітимованої шляхти зустрічаємо Заблоцьких у реєстрах Таращанського, Уманського повітів [6, с. 74]. Також в архівах ми знайшли дані про наявність

шляхтичів Заблоцьких у Звенигородському, Липовецькому, Бердичівському, Радомишльському, Сквирському, Васильківському та інших повітах. Відповідно до архівних документів (ДАКО, 782), прослідковується лінія шляхетського роду Заблоцьких зі Сквири, що походять від гербового шляхтича Стефана (Степана), сином якого був Ісаакій Стефанович. В іншому документі від 1802 р. згадуються дворяни брати Франц, Микола, Лука, Войчих, Григорій і Станіслав Заблоцькі, що володіли грунтами у Тарашанському і Липовецькому повітах, придбаніми у князя Януша Томи Четвертинського. Князі Святополк-Четвертинські походили з Турово-Пінської (Волинської) гілки королівської династії Ізяславичів (*прим. нащадки королів Русі Ізяслава Ярославича та Ярополка Ізяславича*), були адміністраторами Острозької Ординації, а пізніше володіли частиною цих земель.

Знані серед носіїв досліджуваного прізвища й репрезентанти наукової спільноти. Принагідно можемо перелічити праці: А. Заблоцький «Зібрання народних українських пісень у Подільській губернії» (1871–1878), А. Заблоцький «Пісні родинно-побутові, жартівливі, чумацькі, приспівки (м. Проскурів, с. Нова Ушиця Подільської губ.) (1871–1878) [15]; Мих. Заблоцький «О цінностях Древньої Русі» (1854), А. П. Заблоцький-Десятовський «Статистическое обозрение государственных и общественных повинностей, доходов и расходов в Киевской губернии».

Не забуваймо, що різні родини шляхтичів Заблоцьких можемо зустріти в сусідніх реєстрах Волинської губернії: у Житомирському, Острозькому, Новоград-Волинському (*Звягельському*), Старокостянтинівському повітах; Подільській губернії: Брацлавському, Гайсинському та інших повітах. Проте через утиски російської імперської адміністрації усі ці старовинні українські шляхетські роди не були легітимізовані окупаційною владою.

Згаданий раніше відставний консул та кавалер Антон Заблоцький (шляхтич герба Лада) після 1804 р. оселився у Липовецькому повіті Київської губернії. У дворянській родовій книзі початку XIX ст. також записаний представник іншої родини – Яків Андрійович Заблоцький, герба Лада, Уманського повіту [4]. У середині XIX ст. частина села Коротине, що біля села Антонівки Звенигородського повіту, та 843 десятин землі належали поміщику й шляхтичу Карлу Заблоцькому [14, с. 414].

Доречно відзначити, що серед мешканців Київщини та Житомирщини відсоток стародавньої спадкової української шляхти був доволі високий. Так, наприклад, на середину XIX ст. у місті Корнин нараховувалося мешканців обох статей 1 112 православних і 16 католиків, 250 із котрих були спадковими шляхтичами. У селі Рубченки Сквирського повіту серед 1 358 православних та 72 католиків також нараховувалося близько 250 шляхтичів. У селі Завадівка з 581 православного і 102 католиків більша частина мешканців була шляхтою. У селі Вербове з 1 056 православних і 122 католиків третина відносилася до уродженої шляхти. У місті Кальник Липовецького повіту з 1 220 православних обох статей понад 200 належало до шляхтичів, а в селі Кантелина з 1 407 осіб третина належала до спадкової шляхти. Село Потіївка Васильківського повіту мало населення 2 066 осіб обох статей, із яких 1 100 були православними шляхтичами [14]. Подібна картина спостерігалася й в інших населених пунктах у всіх повітах Київської та сусідніх губерній. Щоправда, через асиміляційну, дискримінаційну політику російської влади далеко не всі українські й польські шляхтичі змогли підтвердити офіційно в Петербурзі свій дворянський статус.

У першій половині XIX ст. марудними бюрократичними процедурами легітимації та доведенням свого шляхетства були змушені займатися тисячі представників стародавніх аристократичних родів на Київщині та в інших регіонах України. У силу своїх можливостей допомагали цим процесам і деякі губернські та повітові маршалки шляхти. Серед інших, маршалки шляхти Сквирського повіту, представники українських родів К. Проскура-Суцанський, С. Залеський, Т. Рильський та ін. намагалися сприяти процесам легітимації шляхетства. Так, відомо про рапорт Сквирського повітового маршалка Михайловського до Київського, Подільського і Волинському військового генерал-губернатора В. Левашова від 17 серпня 1832 р., у якому він пише про «достатню кількість документів, надану колишньою шляхтою» та просить залишити їх у своїх правах, визнавши дворянами [17, с. 212]. Проте процес русифікації українських земель та позбавлення шляхетських привілеїв давніх українських та польських родів тривав. Відомо, що на початку XIX ст. у Волинській, Київській, Подільській губерніях було близько 130 тис шляхтичів, 122 тис з яких були давньою традиційною (*так званою «дрібною»*) шляхтою. Так, у Київській губернії нараховувалося понад 38 тис спадкових шляхтичів, а в Сквирському повіті – понад 6 тис. Лише в 1835-х роках у Волинській, Подільській, Київській губерніях російською владою було декласовано понад 93 тис осіб.

Наслідки дій російських урядовців по відношенню до питомої автентичної української шляхти дуже добре описав у творі «Живцем поховані» геній української літератури І. Нечуй-Левицький. В оповіданні йдеться про

панів-господарів, що мали свою споконвічну батьківщину й дідищу, яких колись було чимало на Київщині. Із давніх-давен вони були православними шляхтичами «з батьків, з дідів». У підсумку всіх цих шляхтичів-дідичів позбавили їхніх прав, ґрунтів, маєтностей. Усі вони виявилися живими свідками великої історичної несправди, а могли стати рушіями просвітнього розвитку, нести високі ідеї, стати суспільними діячами в Україні. У примітках автор описує відомий йому реальний випадок, коли Сквирський маршалок Хаєцький (Хоецький) зібрав у дрібних українських шляхтичів документи щодо прав на землю та не повернув їх. Така політика щодо дрібних православних українських дворян практикувалася скрізь на Правобережній Україні та Білій Русі [9].

Окрім того, у другій половині XIX ст. бачимо на посадах маршалків шляхти Сквирського та інших повітів, не кажучи вже про рівень губерній призначених із Петербургу представників окупаційної імперської влади. А згідно з указом російського царя Олександра II від 19 січня 1866 р., усіх шляхтичів, яким офіційно документально не вдалося довести імперським чиновниками своє право на російське дворянство, було переведено до нижчих станів. Саме тому 1897 р. багато хто зі старовинних українських спадкових шляхтичів у російському імперському переписі населення був записаний як міщанин.

Спираючись на опрацьовані архівні Родословні книги дворян Київської губернії (ДАКО, 782-2-359), можемо зазначити, що найбільш поширеними гербами, які подавали на підтвердження свого шляхетства представники родин Заблоцьких, були герби Лада і Сулима. В аркушах перепису та підрахунку населення Сквирського повіту (ДАКО, 384) можемо знайти родину Петра Заблоцького з передмістя Сквири – Ярки, якому на момент опису було 44 роки. Разом із ним мешкали: його дружина Агафія Мусіївна (38 років), її мати Феодосія Бондаренко (67 років) та діти: Заблоцький Ігнатій (Гнат) Петрович (18 років), Євдокія (12 років), Мефодій (9 років), Антон (6 років) та Яків (3 років). Є також дані про Ульяна (Юліана) Заблоцького зі Сквири, якому на момент перепису в 1897 р. було 48 років. Його родина складалася з дружини Акуліни Андріївни (34 роки) та дітей: Яристини (14 років), Агафії (11 років), Домнікії (6 років) та Василя (2 роки).

Добре пам'ятаючи вчинки та наслідки дій представників імперської окупаційної російської влади, констатуємо, що вже на початку XX ст. у «Списку дворян Волинської губернії» Заблоцькі взагалі не вказані, у «Списку дворян Подільської губернії» було записано дві родини, а в книзі «Список дворян Київської губернії» до цього привілейованого класу віднесли лише один рід Заблоцьких – Карла-Ігнатія Сильвестровича. Його діти (*) та онуки (**):

- * Вацлав-Сильвестр-Симон; ** Карл-Вікентій, Олександр-Генріх, Богдан-Вільгельм, Іполит-Антон;
- * Ємельян-Симон; ** Леон;
- * Іван-Карл; ** Франц;
- * Август Карлов-Ігнатієв та його дружина Марія Феліксівна;
- ** Вітольд, Яніна, Аліна [22, с. 89].

За результатами проведених нами особистих інтерв'ю з колишніми мешканцями Сквирщини вдалося занотувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. спадковий шляхтич Ігнат Заблоцький та його дружина Марія мали трьох дітей: Неонілу (Ніну), Катерину та Олексія.

Дітьми Олексія Заблоцького були Анатолій та Інна.

Неоніла Ігнатівна Заблоцька вийшла заміж за шляхтича з містечка Корнин Олексія Феофіловича Корінчевського. Їхніми дітьми були: Вадим, Лариса, Володимир, Галина, Катерина і Борис Корінчевські.

А Катерина Ігнатівна Заблоцька взяла шлюб із Володимиром М'яловицьким із Житомирщини. У них народилися Галина, Анатолій, Валентина й Клавдія. Анатолій М'яловицький став пізніше відомим українським громадським діячем, а Клавдія Володимирівна одружилася з Іваном Тимофійовичем Мазепою.

Висновки. Перші відомі представники шляхетського роду Заблоцьких були лицарями-землянами з Перемишльщини, що мали відповідні обов'язки перед Руською (Українською) Коронаю на польсько-українському пограниччі аж до остаточної окупації цих земель Польщею та введення польського права у 1434 р. Пізніше носії прізвища переселилися на Волинь і були високопоставленими урядниками при дворах великих князів Острозьких та спадкоємців їхніх володінь українських князів Вишневецьких, Заславських, Сангушків, Четвертинських та ін.; деякі Заблоцькі служили в королів Речі Посполитої. Окрім Волині, протягом століть шляхтичі Заблоцькі відігравали значну роль у житті Берестейщини, Пінщини, Житомирщини, Київщини, Черкащини та інших українських земель. На Сквирщині шляхетські родини Заблоцьких відомі до початку XX ст., хоча й досі на Київщині та Житомирщині мешкають нащадки цих династій.

Література:

1. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ : ВУАН, 1930. 155 с.

2. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса: Астропринт, 1998. 232 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн., Т. 9. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 1996. 880 с.
4. Заблоцький. *Український генеалогічний форум*. URL: <https://ukrgenealogy.com.ua/viewtopic.php?t=3506> (дата звернення: 15.08.2023).
5. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
6. Лисенко С., Чернецький Є. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.). Т. 2. Біла Церква : О. Пшонківський, 2006. 223 с.
7. Липинський В. Україна на переломі, 1657–1959: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Відень : Дніпросоюз, 1920. 304 с.
8. Мирончук А. Переписка польського консула Антонія Заблоцького як джерело з історії України другої половини XVIII ст. *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива*. Київ, 2001. Ч. 1. С. 91–97.
9. Нечуй-Левицький І.С. Живцем поховані. *Збірник творів у 10 томах*. Т. 7. Київ : Наукова думка, 1966. 460 с.
10. Однороженко О.А. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. Харків, 2009. 312 с.
11. Однороженко О. Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV–XVIII ст.) : дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2009. 545 с.
12. Острозька давнина / ред. кол. І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.) та ін. Острог : Острозька академія, 2019. Вип. 6. 496 с.
13. Пам'ятки: археографічний щорічник. *Архів української церкви, вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.* / упоряд. М.В. Довбищенко. Київ, 2001. 464 с.
14. Похилевич Л.І. Сказання про населені місцевості Київської губернії. Київ : Тип. Києво-Печерської лаври, 1864. 763 с.
15. Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського / відп. ред. Г.А. Скрипник ; заг. ред. Г.В. Довженок. Київ, 2005. 408 с.
16. Риботицькі (Буховські, Бжестянські, Губицькі, Волосецькі). *Шляхта руських земель 1350–1650 рр.* URL: <https://sites.google.com/site/slahtavkl/Altavet/r/i> (дата звернення: 15.08.2023).
17. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава : Studio Literka, 1999. 249 с.
18. Слов'яно-молдавський літопис (1359–1504). *Повне зібрання руських літописів. Воскресенская летопись*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1856. С. 256–258.
19. Смуток І.І. Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Родоводи. Т. 3. Львів : Простір-М, 2020. 624 с.
20. Смуток І.І. Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2018. 590 с.
21. Смуток І., Смуток Л. Матеріали до генеалогії шляхти Галичини. Т. 1. Легітимації 1776–1817 рр. Біла Церква : Пшонківський О.В., 2016. 600 с.
22. Список дворян Киевской губернии. Київ : Тип. 1-й Київ. Артели Печ. Дела, 1906. 327 с.
23. Студії і матеріали з історії Волині / ред. Вип. В. Собчук. Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. 394 с.
24. Томазов В.В. Заблоцькі-Десятівські. *Енциклопедія історії України*. Т. 3 / В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zablocki_Desyatovsky (дата звернення: 15.08.2023).
25. Ульяновський В.І. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ : Простір, 2012. 1370 с.
26. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : у 2-х т. Т. 1. Вінніпег : Volyn Society, 1984. 600 с.
27. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ : Laurus, 2012. 472 с.
28. Gajl T. Herbarz Polski. Lista Herbów. URL: http://gajl.wielcy.pl/herby_lista.php?query=9Zab%C5%82ocki&startp=0&herbcnt=9&lang=pl (дата звернення: 15.08.2023).
29. Kondratowicz L. O Zabłockim i mydle. Przypowieść szlachecka. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/O_Zab%C5%82ockim_i_mydle (дата звернення: 15.08.2023).
30. Król Jan II Kazimierz – jezuita, kardynał, rex orthodoxus. *Salon 24*. URL: <https://www.salon24.pl/u/ryuuk/624956,krol-jan-ii-kazimierz-jezuita-kardynał-rex-orthodoxus> (дата звернення: 15.08.2023).

УДК 930(477):272(4/9)"19"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.09>

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. У СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ЗРІЗ

Калішчук Оксана,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

У статті висвітлено історіографічні дослідження вітчизняних та зарубіжних (передовсім польських) науковців, присвячені проблемам діяльності Римо-католицької церкви на українських землях у повоєнні роки. Розсекречення великого масиву джерел, доступ до нової інформації (особливо у 90-х роках ХХ ст.), широке використання нових методологічних підходів (зокрема, *oral history*) дали змогу розкрити авторам новітніх студій замовчувані або штучно приховувані моменти історії Римо-католицької церкви. Зі здобуттям Україною незалежності починається якісно новий етап у дослідженні діяльності Римо-католицької церкви, розширюється спектр досліджуваних проблем, і предметами наукового пошуку стають питання правового регулювання Римо-католицької церкви, її узалежнення від світської влади. Стверджено, що фундаментальні дослідження з історії Римо-католицької церкви в Україні у другій половині ХХ ст. доповнюють студії, у яких розглядали особливості функціонування Костелу в окремих регіонах. Указано на нерівномірність вивчення різних частин України: якщо діяльність католицького духовенства на західноукраїнських землях присвячено численні роботи вітчизняних та зарубіжних (передовсім польських) учених, то особливості функціонування на Півдні та Сході маловивчені. Пояснено тим, що Римо-католицька церква там не мала міцного коріння і впливу. Історіографія охоплює праці різного наукового рівня, достовірності наведеної в них інформації. Водночас попри зростаючу активність наукових пошуків кількість «білих плям» указує на перспективи нових історичних студій. Зазначається, що подальші наукові розвідки особливостей функціонування Римо-католицької церкви в українських регіонах після Другої світової війни доповнять її розуміння як живого, динамічного організму.

Ключові слова: Римо-католицька церква, повоєнні роки, Волинь, Закарпаття, Тернопільщина, Буковина, Львівщина, історіографія.

Kalishchuk Oksana. The Roman Catholic Church in Ukraine in the late 20th century in contemporary historiographic discussion: a regional assessment

The article highlights historiographical research by domestic and foreign (primarily Polish) scholars on the problems of the Roman Catholic Church's activities in the Ukrainian lands in the postwar years. The declassification of a large array of sources, access to new information (especially in the 1990s), and the widespread use of new methodological approaches (including *oral history*) allowed the authors of modern studies to reveal silenced or artificially concealed moments in the history of the Roman Catholic Church. With Ukraine's independence, a qualitatively new stage in the study of the Roman Catholic Church begins, the range of problems under study expands, and the issues of legal regulation of the Roman Catholic Church and its dependence on secular authorities become the subjects of scientific research. It is argued that fundamental research on the history of the Roman Catholic Church in Ukraine in the second half of the 20th century complements the studies that examined the peculiarities of the Church's functioning in certain regions. The author points out the unevenness of the study of different parts of Ukraine: while numerous works by domestic and foreign (primarily Polish) scholars are devoted to the activities of the Catholic clergy in western Ukraine, the peculiarities of functioning in the South and East are poorly understood. This is explained by the fact that the Roman Catholic Church did not have strong roots and influence there. Historiography covers works of different scientific levels and the reliability of the information they contain. At the same time, despite the growing activity of scientific research, the number of "white spots" indicates the prospects for new historical research. It is noted that further scientific research into the peculiarities of the functioning of the Roman Catholic Church in the Ukrainian regions after the Second World War will complement its understanding as a living, dynamic organism.

Key words: Roman Catholic Church, postwar years, Volyn, Transcarpathia, Ternopil, Bukovyna, Lviv, historiography.

Римо-католицька церква впродовж багатьох століть відігравала суттєву роль у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянщини, Волині й Східної Галичини. Однак якщо за часів Речі Посполитої вона була панівною релігією, то входження «Південно-Західного краю» (Юго-Западного краю) до складу Російської імперії шалька терезів впливу переважила на користь Російської православної церкви. Відновлення Польської держави ХХ ст. знову дало змогу відновити впливи Римо-католицької церкви (заради справедливості вкажемо, що відновлення прав Католицької церкви на тій же

Волині розпочалося з виданням маніфесту Миколи II від 23 лютого 1903 р., який проголошував свободу віросповідань [60, с. 139]), які були нівельовані з приходом радянської влади. Повоєнний період у церковно-державних відносинах поділяють на три етапи: 1945–1953 рр. – налагодження співробітництва між релігійними громадами та владою; 1954–1957 рр. – лібералізація відносин і 1958–1964 рр. – новий наступ на релігію й церкву [61; 62].

Для розуміння історіографічного процесу слід також ураховувати поділ дослідників на «світських» та «церковних», яких, своєю чергою, слід розрізняти за конфесійною приналежністю. Це важливо з огляду на те, що часто-густо на об'єктивність студій впливає не так ідейна заангажованість авторів, відмінності методології дослідження, джерельна база, як конфесійна приналежність.

Класично сучасну історіографію діяльності Римо-католицької церкви в Україні у повоєнні роки поділяють на декілька груп. До першої групи належать видання загального характеру, де відображена історія Римо-католицької церкви в Україні. Відмова від «вписування» християнських церков в Україні в етнічний дискурс дала змогу авторам «Історії церкви та релігійної думки в Україні», «Історії релігії в Україні» та «Історії Христової Церкви в Україні» пов'язати їх із дискурсом територіальним та охопити увагою і православних уніатів, і протестантів, і римо-католиків [76]. Нагадаємо, що загальні питання з історії Католицької церкви висвітлювали українські Володимир Байдич [27–31], Петро Бондарчук [34], Олексій Гура [43–46], архієпископ Ігор (Ісиченко) [55], Володимир Сергійчук [73] та польські дослідники Адам Глебович [6], Юзеф Дембінський [1], Володимир Осадчий [67] та ін. Згадаємо також спроби аналізу взаємовідносин між Римо-католицькою та Греко-католицькою церквами Інни Поїздник [69; 70] та Андрія Чорненького [81].

Іншу велику історіографічну групу становлять дослідження, які відображають особливості діяльності Римо-католицької церкви в окремих українських регіонах. Значно менша частка студій, присвячених історії Костелу на Лівобережжі (як приклад назвемо статтю Наталії Мосюкової, присвячену римо-католицькій громаді Дніпропетровщини [65]). Брак уваги вчених до вивчення діяльності вказаної конфесії на Півдні та Сході України слід пояснити тим, що Римо-католицька церква там не мала такого міцного коріння і впливу, як у західних регіонах.

Звертають на себе увагу розвідки Андрія Моренчука [63], Ярослава Стоцького [75] щодо церковно-релігійного життя 1944–1964 рр. у західноукраїнських областях. Останній, досліджуючи трансформації релігійних об'єднань, і офіційно діючих, і нелегальних, приділив увагу розкриттю становища та змін у УГКЦ та РКЦ в умовах репресивної політики радянської влади та войовничого атеїзму.

Історію Римо-католицької церкви на території Київщини і Волині від заснування до сьогодення, політичні події, які відбувалися у єпархії, освітню й культурну діяльність духовенства, особливості католицьких храмовбудівних традицій висвітлили Юрій Білоусов [33], Олена Горбик [41].

Ситуацію у Луцькій дієцезії відтворює звіт кс. Яна Шиха [3]. Наслідки для Костелу Другої світової війни увиразнюють кількісні показники: втрати капеланів у 1939–1945 рр. становили 2/3 особового складу Луцької дієцезії, оприлюднені Марією Дембовською [2, с. 146]. Однією з основних цілей видання «Волянн з Волині», судячи з його контексту, є примирення поляків з українцями, укорінення думки, що ці нації споріднені. Найбільше це простежується в матеріалах саме історичної тематики. У публікації «Вчинки на медаль» йдеться про вручення медалей українцям, які рятували поляків у 1940-ві роки [5, с. 30]. Волинський досвід взаємовідносин Римо-католицької церкви та радянського режиму висвітлювали Володимир Баран [32], Ігор Булига [35], Ірина Панчук [68]. Історію Римо-католицької церкви після встановлення там комуністичної влади на теренах Волині розглядали у своїх студіях Андрій Куцик і Віктор Шостак [60], Павло Хом'як [79; 80], Катерина Якуніна [82–84] і польські автори Марія Дембовська [2], Адам Качинський [7], Леон Попек [13], Роланд Прейс [14] та ін. [12]. Релігійне життя Волинської області у другій половині ХХ ст. на прикладі окремих римо-католицьких громад аналізували Ілона Савицька [71], Олег Савчук [72], Катерина Якуніна [83]. Геннадій Гулько описав історію будівлі та громади головного храму Луцької дієцезії – костелу св. Петра і Павла [42]. Звертає на себе увагу висновок Андрія Жив'юка про цілком усвідомлене й системне провокативне використання компартійною номенклатурою представників церкви (православного та католицького кліру), розглядаючи релігійні конфесії винятково як інструмент для утвердження тоталітарного режиму [54]. Варто вказати на особливу увагу у польській історіографії до постаті біскупа Адольфа Пьотра Шельонжека. Його постаті присвячено розвідки Даріуша Загурського [21; 22], Лешека Зигнера [23], Вальдемара Розинковського [16; 17] та ін. [4; 15]. Хоча просопографія волинських душпастирів не обмежується лише його особою [77; 78].

Для Галичини впродовж століть був характерним вплив Римо-католицької церкви. Друга світова війна змінила цю звичну картину: Друга світова війна принесла втрати серед духовенства Львівської

дієцезії (проаналізовані у виданні за редакцією Юзефа Крентоша та Марії Павловичової) [9], а після її завершення духовенство та вірні діяли в умовах жорсткої антирелігійної політики комуністичного режиму, реалізацію якого на Львівщині показав Тарас Дідух [47; 49].

Релігійному життю після звільнення від гітлерівських військ Поділля та особливостям історії Римо-католицької церкви в регіоні присвячені дослідження Івана Дробота і Надіри Ільницької [53], Валерія Сторчового і Валерія Нестеренка [74].

Релігійному житті на Прикарпатті, ліквідації релігійних громад та монастирів Римо-католицької церкви на Станіславщині присвячено розвідки Ігоря Андрухівця [25; 26], Дідуха – на Тернопільщині [48; 50], Сергія Ткачова – на Тернопільщині [20]. Протидію вірних Римо-католицьких церкви у 40–50-х роках ХХ ст. на Буковині, як і віруючих інших конфесій, аналізує у своїй статті Ірина Мусієнко [66].

Лариса Капітан аналізує особливості еволюції Римо-католицької церкви у повоєнні роки на Закарпатті [57–59]. Дослідниця акцентує на прагненні республіканської комуністичної номенклатури не просто тримати «у тіні» Римо-католицьку церкву Закарпаття, а консервувати своєрідний стан закарпатського «католицького гетто» [56, с. 82]. Звертає на себе також її висновок, що мовна й етнічна специфіка складу римо-католицького духовенства та вірних (переважно угорців) визначила її консолідує роль та міцні позиції в регіоні попри всі пропагандистські репресивні зусилля радянської влади.

Сучасні дослідження відкривають нові перспективи в розвитку історіографії діяльності Римо-католицької церкви в Україні. Видається перспективним розвиток історичних студій компаративного аналізу становища Римо-католицької та Греко-католицької церков у повоєнні роки в УРСР та ПНР (тим паче що особні дослідження сьогодні ми вже маємо [10]).

Література:

1. Dębiński J. Kościół katolicki obrządku łacińskiego na Ukrainie. *Ateneum Kapłańskie*. 2015. T. 165, z. 1. S. 50–79.
2. Dębowska Maria. Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945 / Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział. Rzeszów 2008. 479, [1] s.
3. Diecezja Łucka w latach 1939–1945% sprawozdanie ks. Jana Szycha / opracowanie Maria Dębowska. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, 2018. 67, [1] s.
4. Droga krzyżowa ze Sługą Bożym biskupem Adolfem Piotrem Szelażkiem / opracowanie s. Hiacynta Augustynowicz, dk. Waldemar Rozynkowski. Toruń: Machina Druku, 2023. 108 s.: fot., portr.
5. Dytkowski Jacek. Postawa na medal. *Wołania w Wołynia = Воляння з Волині*. 2009. № 3. S. 30.
6. Hlebowicz A. Kościół w niewoli: Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej. Warszawa: Głos, 1991. 148, [4] s.
7. Kaczyński Adam Rafał. Polityka wobec Cerkwii i Kościoła Katolickiego, w *Adam Kaczyński. Sowietyzacja Wołynia 1944–1956*. Warszawa 2022. S. 233–271.
8. Kaliszczuk O. Wolność religijna a religijna polityka państwowa w powojennej sowieckiej Ukrainie Kardynał Wyszyński a wolność religijna w Europie. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2021. C. 297–314.
9. Lista strat wśród duchowieństwa metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1945: publikacja w uczczeniu 60-tej rocznicy zakończenia II wojny światowej: praca zbiorowa / pod red. nauk. Józef [i. e. Józefa] Krętosza i Marii Pawłowiczowej. Opole: Wydawnictwo Świętego Krzyża, 2005. 74, [5] s.
10. Majkowitz Teodor (ks.). Kościół greckokatolicki w PRL. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. T. 1 /Pod redakcją Stanisława Stępnia. Przemyśl, 1990. S. 251–256.
11. Phayer M. The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965. Indiana University Press, 2000. 298 p.
12. Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997: materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9–10 grudnia 1997 r. / oprac., przypisy oraz wybór aneksów i fot. Leon Popek. Lublin: TRKiZW-P, 1999. 211, [1] s.
13. Popek Leon. Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997: materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9–10 grudnia 1997 r. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999 211, [1] s.
14. Prejs Roland. Wołyński Kościół czasu wojny. *Kościół w Polsce: dzieje i kultura*. 2011. № 10. S. 255–258.
15. Różaniec ze Sługą Bożym biskupem Adolfem Piotrem Szelażkiem / opracowanie s. Hiacynta Augustynowicz. dr. Waldemar Rozynkowski. Poznań: Flos Carneli, 2021. 97, [2] s.: fot., portr.
16. Rozynkowski Waldemar. Ksiądz biskup Adolf Piotr Szelażek – wierny Bogu, Kościołowi i Ojczyźnie. *Wielkie postacie tysiąclecia Chrztu Polski* / pod redakcją księdza Pawła Nowogórskiego, Wojciecha Polaka, Waldemara Rozynkowskiego. Toruń; Górsk: Fundacja Centrum Edukacji Młodzieży im. ks. Jerzego Popiełuszki, 2016. S. 47–76.
17. Rozynkowski Waldemar. Sługa Boży biskup Adolf Piotr Szelażek. *Diecesis nostrae patroni: wydawnictwo jubileuszowe z okazji trzydziestej rocznicy erygowania Diecezji Toruńskiej* / pod redakcją Juliusza Raczkowskiego. Toruń: TNOiK Toruń Dom Organizatora, 2022. S. 191–207.
18. Sługa Boży biskup Adolf Piotr Szelażek: życie, działalność i duchowość / pod redakcją Leszka Zygnera, Rafała Dmowskiego; Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Ciechanowie, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistycznym w Siedlicach. Ciechanów: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2017. 224 s.: fot., portr.

19. Szymański Józef. Kościół katolicki w obwodzie winnickim na Podolu w latach 1941–1964: autoref. *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*. 2002. № 4. S. 165–171.
20. Tkaczow S. Losy kościoła rzymskokatolickiego w czasie transferu ludności 1945–1946: Tarnopolszczyzna. *Kieleckie Studia Historyczne*. 1999. T. 15. S. 195–202.
21. Zagórski Dariusz (ks.). Biskup Adolf Szelązek: niezatarty ślad. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum; Toruń: Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne Tuba Dei, 2021. 118, [2] s.
22. Zagórski Dariusz (ks.). Stopień heroicznego cnót w życiu Sługi Bożego biskupa Adolfa Piotra Szelązka. *W przestrzeni słowa i czasu: księga jubileuszowa dla księdza profesora Jana Walkusza / redakcja ks. Tomasz Moskal, ks. Marcin Nabożny*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2020. S. 911–923.
23. Zygmunt Leszek. Więzień i wygnaniec: ostatni okres działalności ordynariusza łuckiego biskupa Adolfa Piotra Szelązka (1945–1950). *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski "Ludowej"*. T. 2 / pod redakcją Rafała Łatki; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Warszawa, 2022. S. 127–149.
24. Андрухів І.О. Ліквідація громад та монастирів римо-католицької церкви на теренах Станіславської області в 1944–1960 рр. *Carpatica – Карпатика*. 2006. Вип. 35. С. 117–125.
25. Андрухів І.О. Ліквідація релігійних громад та монастирів Римо-католицької церкви на теренах Станіславської області в 1944–1960 рр. *Схід*. 2008. № 4(88). С. 93–97.
26. Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ : Обласна друкарня, 2004. 344 с.
27. Байдич В.Г. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків у СРСР (1920–1960 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2008. Вип. 36. С. 294–315.
28. Байдич В.Г. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1938–1964 рр.: Римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2011. Вип. 2. С. 295–309.
29. Байдич В.Г. У боротьбі за віру: Римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.). Хмельницький : Мельник А.А., 2014. 479 с.
30. Байдич В.Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2012. 219 с.
31. Байдич В.Г. Становище римо-католицького духовенства в Україні в роки «хрущовської відлиги» (1953–1957 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 48(6). С. 172–179.
32. Баран В.К. Репресії сталінського режиму щодо Римсько-католицької церкви на Волині і в Східній Галичині у 1939–1941 рр. *Komunizm: system – ludzie – dokumentacje*. 2014. № 3. S. 49–63.
33. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. Житомир : Житомирська обл-друкарня, 2000. 337 с.
34. Бондарчук П. Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 57–72.
35. Булига І. Репресії тоталітарного режиму проти Римо-католицької церкви на Волині у 1939–1941 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». 2009. Вип. 1. С. 32–40.
36. Васильєва О.В. Українські католицькі релігійні організації в умовах російської воєнної агресії. *Вісник національного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2021. № 3(50). С. 196–210.
37. Войналович В.А. Обмежувальні заходи влади щодо римо-католицького духовенства в Україні: причини, механізми, наслідки (друга половина 40-х–50-ті роки ХХ ст.). *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. Серія «Гуманітарні науки». 2002. № 2(6). С. 64–71.
38. Войналович В.А. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2002. Вип. 20–21. С. 405–425.
39. Войналович В.А. Римо-католицькі громади в Україні у вимірах державної релігійної політики (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 1999. Вип. 7. С. 151–158.
40. Войналович В.А. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944–1946 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2004. Вип. 8. Ч. 2.
41. Горбик О.О. Римо-католицькі костьоли Києва і Київщини. Київ : Техніка, 2004. 128 с.
42. Гулько Г. З історії будівлі та римсько-католицької громади кафедрального костелу св. Петра і Павла в Луцьку (1944–1948 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: 3 історії національних менишин на Волині*. Вип. 49. Луцьк, 2014. С. 128–133.
43. Гура О.А. Діяльність світських організацій католиків в УРСР наприкінці 1940-х – 1950-х років. *Українське релігієзнавство*. 2015. Вип. 73. С. 142–149.
44. Гура О.А. Доля римо-католицьких громад у період форсованого антирелігійного наступу радянської держави (1950-ті – перша половина 1960-х рр.). *Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору* : науковий збірник. Київ : УАР, 2013. 504 с.
45. Гура О.А. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви у другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ століття. *Історична пам'ять*. 2009. № 1. С. 60–68.
46. Гура О.А. Становище римо-католицької церкви в Україні в умовах антирелігійної політики радянської держави (кінець 50-х – перша половина 60-х років ХХ століття). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 4. С. 77–83.
47. Дідух Т.Г. Особливості конфесійного життя Римо-католицької церкви на території Львівської області у 1958–1964 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». 2019. Вип. 1. С. 152–159.

48. Дідух Т.Г. Стан Римо-католицької церкви на Тернопільщині у контексті антирелігійної політики радянської влади в 1957–1964 рр. *Мандрівець*. 2013. № 4(106). С. 53–57.
49. Дідух Т.Г. Становище Римо-католицької церкви на території Дрогобицької області у 1953–1958 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 207–212.
50. Дідух Т.Г. Становище Римо-католицької церкви на Тернопільщині у 1953–1964 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2011. Вип. 2. С. 234–240.
51. Довбня О. Політичні репресії проти Римо-католицької церкви в УРСР (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 66–71.
52. Довбня О. Політичні репресії на Волині (1939–1953): історіографічний аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. Ч. 4. С. 150–155.
53. Дробот І.І., Ільницька Н.В. Релігійне життя Поділля після звільнення від німецько-фашистської окупації. *Науковий часопис НТУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. Вип. 7. С. 16–23.
54. Жив'юк А. Інструменталізована церква: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 2(33).
55. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 1999. 472 с.
56. Капітан Л.І. Етноконфесійні процеси на Закарпатті у 1944–1964 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 95(4). С. 82.
57. Капітан Л.І. Антирелігійний курс радянського керівництва щодо Римо-католицької церкви в Закарпатті (1945–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 157–168.
58. Капітан Л.І. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви у повоєнному Закарпатті. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 3. С. 8–15.
59. Капітан Л.І. Пристосування: спроби Римо-католицької церкви Закарпаття вижити. *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 87–94.
60. Куцик А., Шостак В. Католицизм на історичній Волині: соціально-церковний аспект (початок ХХ ст. – 1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 16. С. 139–143.
61. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та соціум*. 2010. № 1(3).
62. Миколайко Т. Закриття Троїцького монастиря у м. Чернігові на початку 1960-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2(152). С. 116–122.
63. Моренчук А. Церковно-релігійне життя в Україні 1953–1964 рр.: на матеріалах західних областей України. Луцьк, 2009.
64. Мосюкова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви у другій половині 40-х років ХХ сторіччя (на прикладі римо-католиків Дніпропетровська). *Вісник науки і освіти*. 2023. № 2(8). С. 700–711.
65. Мосюкова Н. Римо-католицькі спільноти Дніпропетровщини у другій половині 1940-х років. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. Вип. 4. С. 97–105.
66. Мусієнко І.В. Згуртування віруючих як форма протидії радянському тоталітаризму: з досвіду Буковини 40–50-х рр. ХХ ст. *Український досвід спільнотного згуртування : матеріали міжнар. наук. конф., 26 жовтня 2006 р. Київ : Українська видавнича спілка, 2006. С. 236–247.*
67. Осадчий В. Католицька церква в Україні: історичний нарис. Луцьк : Luceoria Books, 2001. 112 с.
68. Панчук І. Тенденції розвитку католицизму у Волинському регіоні в тоталітарну добу. *Українська полоністика*. 2020. Вип. 17. С. 50–58.
69. Поїздник І.І. Відносини між греко-католицькими церквами на україно-польському порубіжжі (1939–1946 рр.): авто-реф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2007. 20 с.
70. Поїздник І.І. Історіографія розвитку відносин греко-католицької та римо-католицької церков у роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 184–198.
71. Савицька І. Релігійне життя населення УРСР в епоху «застою» на прикладі Волинської області. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 14–15 травня 2013 р. : у 3-х т. Луцьк, 2013. Т. 2. С. 33–34.*
72. Савчук О. Віхи католицької історії Рожищенського краю. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Місто Рожище в історії України та Волині : матеріали LXXLII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., м. Рожище, 8–9 грудня 2022 р. Луцьк, 2022. Вип. 72. С. 59–64.*
73. Сергійчук В.І. У боротьбі за рідну віру. Римо-католики України завжди були несхитні. Київ : Дніпро, 2001. 228 с.
74. Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст.: історико-релігійно-ознавче дослідження. Коломия, 2001.
75. Стоцький Я.В. Римо-католицька церква в західних областях України під тиском влади у хрущовський період. *Схід*. 2008. № 51(89). С. 73–78.
76. Ульяновський В.І., Крижановський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3-х кн. Київ, 1994 ; Історія релігії в Україні. Т. 4: Католицизм / ред. П. Яроцький. Київ, 2001 ; Ісиченко І. (архиєп.). Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2003.
77. Хом'як П. Аналіз діяльності римсько-католицьких священників Владислава Буковинського та Яна Рутковського на Волині у 1939–1954 рр. *Літопис Волині*. 2021. Ч. 24. С. 52–57.
78. Хом'як П. Аналіз становища Луцької дієцезії Римсько-католицької церкви у 1943–1954 роках на основі душпастирської діяльності отця каноніка Яна Рутковського. *А'ОГОС*. 2021.

79. Хом'як П. Римсько-католицька церква на Волині в час Другої світової війни крізь призму польської історіографії. *Літопис Волині: Всеукраїнський часопис*. 2022. Ч. 26. С. 71–76.
80. Хом'як П. Становище Римо-католицької церкви у Луцьку в період Другої світової війни. *Старий Луцьк*. 2021. Вип. XVII. С. 125–129.
81. Чорненький А. Діяльність Римо-католицької церкви на користь Української греко-католицької церкви в 1946–1989 роках. *Acta studiosa: Богословський науковий збірник*. 2017. Ч. 9. С. 115–138.
82. Яқуніна К.І. Роль о. С.–А. Кашуби у збереженні літургійної практики РКЦ на Рівненщині в умовах упродовження нової релігійної політики радянської влади (40–50 рр. ХХ ст.). *Міжнародна наукова збірка «Ucrainica – Polonica» (історична серія)*. Житомир ; Київ ; Краків, 2012. Вип. 4. С. 218–223.
83. Яқуніна К.І. Становище римо-католицької громади м. Острога в ХХ ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2010. Вип. 2. С. 205–210.
84. Яқуніна К.І. Християнські конфесії у Волинській та Рівненській областях у 1944–1953 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Острог, 2014. 222 с.

УДК 94(477)“1930/1941”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.10>

РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙНИ СПРАВЕДЛИВІ ТА НЕСПРАВЕДЛИВІ

Нікітенко Костянтин,

доктор історичних наук, доцент,
декан факультету історії та теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-5801-6131

У статті досліджено особливості підготовки суспільства в СРСР до можливого воєнного конфлікту. Акцентовано на тому, що радянська пропаганда прагнула сформувати свій особливий погляд на інтерпретацію норм міжнародного права. Так, ані лідери країни, ані численні пропагандисти не заперечували можливості нападу на іншу країну. «Справедливою» визнавали війну, яка є «продовженням політики прогресивних, революційних класів», яка слугує «інтересам народу». А несправедлива – це та, яка розв'язана в інтересах капіталістів та експлуататорів. Питання, хто нападав, а хто захищався, у цьому контексті взагалі не мало виникати. Акценти було змінено принципово. Червона Армія буде вести війну за справу всього «прогресивного людства», проти «реакції, експлуатації, контрреволюції». Отже, будь-яка війна, хоча би де вона велася і хоча би хто її почав першим, з участю Червоної Армії в будь-якому варіанті априорі буде справедливою. Навіть у разі нападу СРСР на будь-яку країну війна буде аж ніяк не окупаційною, загарбницькою, а революційною і, більше того, – громадянською. Адже під час наступу Червоної Армії населення, а конкретно трудівники капіталістичних країн, будуть надавати їй цілковиту підтримку і допомогу. Так, головним завданням проголошували перетворення ізольованої революції на революцію всесвітню. Й. Сталін багаторазово підкреслював незрівнянну зацікавленість саме СРСР у здійсненні світової революції, адже це гарантовано убезпечило б країну від реставрації старих буржуазних порядків, допомогло б остаточно викоринити атавізми капіталізму і побудувати нарешті соціалізм-комунізм. Відповідно, Червону Армію трактували як «зброю визволення трудящих усіх країн». Доведено, що радянська пропаганда в міжвоєнний період була заснована на численних безпідставних класових штампях: очікуванні «світової революції», яка мала розпочатися у разі воєнної агресії; переконанні у «швидкій війні на чужій території»; свідомому заниженні воєнної спроможності потенційних противників тощо. Така воєнна доктрина дала змогу Й. Сталіну надзвичайно вільно поводитися з нормами міжнародного права й виступити разом зі своїм союзником А. Гітлером одним із паліїв Другої світової війни.

Ключові слова: Червона Армія, війна, пропаганда, світова революція, сталінізм.

Nikitenko Kostiantyn. Soviet propaganda on the eve of the Second World War: fair and unfair wars

The purpose of the article is to analyse the general trends and characteristic features of the organisation and efficiency of the USSR propaganda machine on the eve of the German attack. The author emphasises that Soviet propaganda sought to form its own special view of the interpretation of international law. Thus, neither the country's leaders nor numerous propagandists denied the possibility of an attack on another country. A «just» war was recognised as a «continuation of the policy of the progressive, revolutionary classes» that serves the «interests of the people». An unjust war is one that is unleashed in the interests of capitalists and exploiters. In this context, the question of who was attacking and who was defending should not have arisen at all. The emphasis was fundamentally changed. The Red Army would wage war for the cause of all «progressive humanity», against «reaction, exploitation, counter-revolution». Therefore, any war, no matter where it was fought and no matter who started it first, with the participation of the Red Army in any variant would be a priori just. Even if the USSR attacked any country, the war would not be an occupation or aggression, but a revolutionary and, moreover, civil war. After all, during the Red Army's offensive, the population, and specifically the workers of the capitalist countries, would give it full support and assistance. Thus, the main task was to transform an isolated revolution into a world revolution. J. Stalin repeatedly emphasised the incomparable interest of the USSR in the world revolution, as it would guarantee the country's protection from the restoration of the old bourgeois order, help to finally eradicate the atavisms of capitalism and build socialism-communism. Accordingly, the Red Army was interpreted as «a weapon of liberation for the workers of all countries».

It is proved that Soviet propaganda in the interwar period was based on numerous groundless class clichés: the expectation of a «world revolution» that was to begin in the event of military aggression; the belief in an «imminent war on foreign territory»; deliberate underestimation of the military capabilities of potential opponents, etc. Such a military doctrine allowed J. Stalin to treat the norms of international law extremely freely and, together with his ally A. Hitler, to become one of the arsonists of the Second World War.

Key words: Red army, war, propaganda, world revolution, Stalinism.

Ступінь готовності країни до війни складається з багатьох чинників. Поряд із суто військовими (кількість бійців регулярної армії, забезпеченість зброєю, її технічні характеристики тощо) не менш важливою є й загальна державна воєнна доктрина. Радянська пропаганда безперервно експлуатувала тезу про неминучість війни з «ворожим» капіталістичним оточенням. В умовах перших п'ятирічок, коли нереально завищені плани індустріалізації виснажили економіку країни, на дефіцит перетворилися навіть товари першої потреби, знов була запроваджена карткова система постачання, пропаганда неминучої війни набула гіпертрофованих форм. Вона давала змогу виправдовувати ігнорування людських потреб, формувала в суспільстві образ ворога, на діяльність якого можна було б списати всі «тимчасові» негаразди, а також постійний акцент на небезпеці збройного конфлікту давав змогу виправдати карально-репресивні заходи.

Прагнення зцементувати авторитарний режим в. путіна на росії призвело до того, що пропагандистські штампи, створені ще у сталінські часи, отримують нове життя. Немотивований напад на Україну в XXI ст. російські пропагандисти подають своєму суспільству як «вимушений» крок, боротьбу з «нацизмом» та не соромляться проводити прямі паралелі з «Великою Вітчизняною війною». Питання, хто напав, а хто захищається, у повній відповідності до канонів сталінської воєнної доктрини, сформованої ще в 1920–1930-ті роки, узагалі не має виникати. Історія має здатність повторюватися, тому тематика аналізу механізмів роботи пропаганди в тоталітарних/авторитарних суспільствах ще довго не втратить своєї актуальності.

Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій як Другої світової війни, так і підготовки до неї, свідчить про те, що порушена в статті проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. Це дослідження В. В'ятровича [4], М. Коваля [5], В. Косика [6], С. Кульчицького [7], Ф. Левітаса [8], В. Литвина [10; 11], О. Литовченко та Т. Литовченка [12], К. Нікітенка [14; 15], І. Патриляка та М. Боровика [17], авторського колективу за загальною редакцією Я. Примаченко [3], О. Реєнта та І. Коляди [19] та ін. Утім, тема аналізу механізмів роботи радянської пропаганди напередодні Другої світової війни є досить вузькоспеціалізованою, згадується лише фрагментарно, тому, на нашу думку, містить значний потенціал для вивчення. Так, спираючись на результати праць дослідників, автор з'ясовує малодосліджені проблеми теми.

Завдання – аналіз загальних тенденцій і характерних особливостей організації пропагандистської підготовки суспільства в СРСР до можливого воєнного конфлікту напередодні Другої світової війни.

Офіційна воєнна доктрина СРСР сформувалася вже на початку 1920-х років. Уважали, що в разі воєнного конфлікту для Радянського Союзу це буде швидка переможна наступальна війна, яка забезпечить остаточну перемогу світової революції. Нарком військових і морських справ М. Фрунзе був одним із перших її теоретиків. Він стверджував, що в принципі взагалі неможливо розвивати добросусідські стосунки між СРСР і «ворожим» йому капіталістичним оточенням. Тож вірогідність збройних конфліктів у майбутньому не просто була високою, а навіть цілком закономірною, зумовленою тенденціями історичного розвитку. Навіть не вірогідність, а неминучість. «Доки існує імперіалізм, – підкреслив В. Ленін у грудні 1920 р., виступаючи перед делегатами VIII Всеросійського з'їзду рад, – буде існувати й вірогідність збройних конфліктів у майбутньому». В. Ленін у тому ж грудневому виступі наголошував, що тільки «дурні і злочинці» можуть припустити, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному відношенні можуть виявитися наступальними» [9, с. 166]. Війна буде аж ніяк не окупаційною, загарбницькою, а революційною і, більше того, – громадянською. Адже під час наступу Червоної Армії населення, а конкретно трудівники капіталістичних країн, будуть надавати їй цілковиту підтримку і допомогу. Отже, головним завданням проголошувалося перетворення ізольованої революції на революцію всесвітню.

Й. Сталін теж багаторазово підкреслював пряму зацікавленість саме СРСР у здійсненні світової революції, адже це гарантовано убезпечило б країну від реставрації старих буржуазних порядків, допомогло б остаточно викоринити атакізми капіталізму і побудувати соціалізм-комунізм. Відповідно, Червону Армію трактували як «зброю визволення трудящих усіх країн».

Прихід до влади А. Гітлера започаткував у світовій історії нову сторінку. Радянське керівництво це зрозуміло одним із перших. Так, на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. делегати детально проаналізували міжнародну ситуацію. Загострення обстановки на Далекому Сході внаслідок експансії Японії, реваншистські настрої в Німеччині, що посилювало напруту в Європі, а також вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй, милітаризація розвинених держав – усе це свідчило, що світ стоїть перед загрозою нової війни. «Явно йде до нової війни», – зробив висновок Сталін у своїй доповіді на з'їзді [22, с. 10].

Не виключав він і можливого нападу на СРСР, але катастрофи у цьому не вбачав, бо вважав, що після такої агресії народи в капіталістичних країнах одразу виступлять «проти своїх гнобителів». Ба

більше, Й. Сталін був переконаний, і саме це намагався донести до делегатів з'їзду, що війна проти СРСР поховає й остаточно доб'є саме капіталістичні держави: призведе до повної поразки нападників, до революції в низці країн Європи й Азії і до розгрому буржуазно-поміщицьких урядів цих країн. Швидка й повна перемога з мінімальним напруженням, практично все трудівники інших держав зроблять самі. Такі настрої домінували в суспільстві.

Надзвичайно важливою є теза, що радянська військова доктрина ніколи – ні за В. Леніна, ні за Й. Сталіна – не заперечувала можливості першого удару по іншій країні (у випадку з Фінляндією підступний напад цинічно назвали «контрударом»). Саме в такому наступальному дусі виховувалася Червона Армія. Розглянемо, для прикладу, статтю полкового комісара Осипова в часописі «Политучеба красноармейца» під промовистою назвою «Війни справедливі й несправедливі», яка вийшла у вересні 1939 р. [16, с. 19–27]. Публікацію можна назвати квінтесенцією сталінської подвійної моралі, прикладом псевдонаукового викривлення понять. Можна сказати, що пересічна стаття стала водночас пам'ятником епосі.

Автор її одразу переходив до справи й розтлумачував (цільова аудиторія публікації – бійці Червоної Армії), що війни у світі бувають двох типів: справедливі та несправедливі. Із цим важко не погодитися, твердження цілковито відповідає нормам міжнародного права. Утім, у демократичному світі все однозначно: якщо на країну напав агресор і вона борониться, то для неї війна буде справедливою, бо не вона розв'язала конфлікт, вона лише захищається. Відповідно, війна з боку країни-нападника, окупанта, порушника міждержавних договорів визнається несправедливою.

Однак полковий комісар мав своє бачення цієї проблеми. Він розтлумачував, що справедлива війна – це та, яка є «продовженням політики прогресивних, революційних класів», яка слугує «інтересам народу». А несправедлива – це та, яка розв'язана в інтересах капіталістів та експлуататорів. Питання, хто нападає, а хто захищається, узагалі не виникало. Акценти змінено принципово. Червона Армія буде вести війну за справу всього «прогресивного людства», проти «реакції, експлуатації, контрреволюції». Отже, будь-яка війна, хоч би де вона велася і хоч би хто її почав першим, з участю Червоної Армії у будь-якому варіанті априорі буде справедливою.

Комісар не відкидав і можливості завдання першого удару, тобто нападу Червоної Армії на сусідню державу. Політпрацівник засадничо позбавляв можливості опонувати його «теорії», зараховуючи собі в союзники «сам хід історичного процесу». Можна сказати, що комісар виступав лише ретранслятором, передвісником подій, які неминуче повинні були розгорнутися згідно із законами розвитку людства, сперечатися з якими марна річ. Отже, автор припускав, що хід історичного процесу може скластися так, що «робітничий клас змушений буде взяти на себе ініціативу військових дій». У статті немало таких сентенцій. Автор наголошував, що «наша принципово мирна політика» не дає права на відмову від «наступальних дій Червоної Армії у військово-стратегічному та оперативно-тактичному сенсі». Справжнім злочином не лише проти людства, а й проти самого історичного процесу може стати саме факт невтручання і ненападу Червоної Армії на міфічного потенційного «агресора». А якщо, як наголошував Й. Сталін, у нас капіталістичне оточення, а значить, вороги всі навколо, то цим «агресором» легко могла виявитися будь-яка країна [16, с. 19–27].

Офіційна пропаганда в Радянському Союзі використовувала всі можливості впливу на свідомість і навіть підсвідомість населення. Завдання ж агітаційної підготовки суспільства до такої близької «світової революції» і нової війни було одним із найголовніших. Унаслідок постійного піклування на найвищому рівні міцнішала й машина сталінської пропаганди. Так, у своєму виступі на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р. Сталін підкреслив необхідність створення одного керівного центру радянської пропаганди, об'єднання в ньому всіх існуючих структурних підрозділів.

Ініціатива вождя одразу знайшла своїх прихильників, і вже 3 серпня 1939 р. було утворено Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б). На це управління покладали функцію керівництва пропагандою й агітацією в країні, а також підготовку в теоретичному плані всієї маси радянського населення. Виховання в дусі відданості ідеям Леніна – Сталіна. Спочатку управління складалося лише з п'яти відділів: партійної пропаганди, марксистсько-ленінської підготовки кадрів, друку, агітації і культурно-просвітницьких установ. У штаті працювало лише 115 співробітників [15, с. 320]. Однак згодом ускладнилася структура і значно зросла кількість працівників.

Звісно, що армія й тут була «на передньому рубежі». Нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов підкреслював: «Потрібна вперта, гарно продумана робота над безперервним політичним, класовим, партійним шліфуванням кадрів армії» [15, с. 321]. Загальне керівництво таким «шліфуванням» армії контролювало Політичне управління РСЧА, яке було створено в 1929 р. У 1938 р. управління

реорганізовано: збільшилася кількість відділів до дев'яти: керівних партійних органів; партійної пропаганди, агітації і друку; культурно-просвітницької роботи; кадрів; політико-пропагандистської роботи в повітряних силах; політико-пропагандистської роботи у бронетанкових частинах; відділ роботи серед комсомольців; мобілізаційний і відділ забезпечення політпросвітмайном.

Пропаганда в армії мала свою потужну видавничу базу. Центральним друкованим органом була газета «Красная звезда». Окрім неї, видавали газети «На страже» і «Боевая подготовка». Наклади і періодичність виходу цих видань невинно зростали. Із 1939 р. газета «На страже», наприклад, почала виходити тричі на тиждень, а наклад «Красной звезды» і «Боевой подготовки» збільшився до 500–600 тис. примірників. Загалом наприкінці 1930-х років вихованням солдатів займалися 2 центральних, 16 окружних, 11 армійських, 3 корпусних і майже 600 газет з'єднань і навчальних закладів. Їх кількість щорічно збільшувалася: у 1938 р. друкували 13 щоденних армійських газет, а в 1941 р. – уже 17. Виходили друком і 11 військових журналів («Пропагандист и агитатор РККА», «Политучеба красноармейца» та ін.) [15, с. 321].

Агітатори і пропагандисти неухильно впроваджували в життя сталінську концепцію радянської воєнної доктрини. З їхньої подачі такої ж лінії послідовно дотримувалася і вся радянська пропагандистська машина. Її основними і непорушними постулатами стали: швидка війна на чужій території, переможна, – і трудящі капіталістичних країн одразу ж масово переходять на бік ЧА, тож війна для них перетворюється на громадянську. Відповідно, Червоній Армії відводили почесну й відповідальну місію – «допомоги» робітникам інших країн. Кожен, хто наважився би виступити проти такого оптимістичного бачення майбутньої війни, без перебільшення ризикував головою.

Теоретики і стратеги ЧА дуже добре зрозуміли головну лінію партії, що в СРСР було запорукою виживання. Максимальне прославлення ЧА і безмежне презирство та зневага до всіх інших армій світу. Неймовірно приниження їхньої боєздатності. Скажімо, учасник Другої світової війни В. Смирнов згадував: «Ще у 30-ті роки в початкових класах школи нам вчителька втовкмачувала, що «брати по класу», переодягнені у солдатські шинелі, силою зігнані капіталістами для війни із нами, не будуть воювати проти країни робітників і селян... Ця віра була і в Червоній Армії. На навчаннях перед війною один із «червоних» взяв у полон червоноармійця з групи «синіх» і привів до командира на допит. Той сказав: «Ну навіщо ти взяв його у полон? Якщо почнеться війна, солдати ворога будуть батальйонами переходити на наш бік, у нас буде багато «язиків» [20, с. 79].

Так створювалася і працювала теорія переможної війни на чужій території. Перед війною побачила світ книга М. Шпанова «Перший удар» (у ній він фантазував щодо можливої війни з Німеччиною). Автор за лічені хвилини знищив німецьку авіацію, лише за 30–45 хвилин одним нальотом радянської бомбардувальної авіації вивів із ладу всю німецьку військову промисловість, після чого німецький робітничий клас підняв масове повстання проти Гітлера. Червона ж Армія перейшла кордон Польщі й воювала виключно на чужій території. У підсумку всі військові операції Червоної Армії тривали лічені хвилини (приміром, останній ворожий літак із тієї армади, яка атакувала СРСР, був знищений лише через пів години, як прикордонники зафіксували порушення кордону) й закінчувалися тільки перемогами [24]. Ось така фантазія автора. Але фантазія, яка повністю відповідала офіційній воєнній доктрині, тож і була з прихильністю прийнята у видавництвах. Зауважимо, що книжку випустило Військове видавництво Наркомату оборони в навчальній серії «Бібліотека командира». Таку собі фантастику рекомендували як підручник для офіцерів.

Уперше окремі глави «Першого удару» надруковані в першому номері журналу «Знамя» за 1939 р., у якому «для підсилення» містилася й «фахова наукова думка» комбрига Ф. Чернишева з промовистою назвою «Блеф гітлерівської військової могутності». Радянський офіцер у цій статті розповідав про зубожіння робітників Німеччини, нечуване поширення страйкового руху, який уже повністю паралізував економіку, а також про величезну армію членів і симпатиків Комуністичної партії. Як наслідок: «моральний дух фашистських інтервентів не на висоті», «окремі частини залишилися майже без офіцерських кадрів», «у німецького війська відсутній вишкіл, необхідний для організації та здійснення маршів», «дезертирство... прийняло небувалі розміри в гітлерівській армії», «саботаж, псування продукції стали частим явищем, насамперед на військових підприємствах» тощо [23, с. 260–262].

Маємо яскравий приклад удалого співробітництва митців і фахівців. Фантазії письменника-публіциста були доповнені не менш фантастичними думками комбрига. Головну ідею повинні були зрозуміти навіть діти – Червона Армія найсильніша у світі. Тільки вона готова до будь-яких несподіванок, здатна знищувати армії та фронти за лічені хвилини. Агресія проти СРСР – «блеф» і самогубство.

Тож і виходило, що на довоєнних навчаннях червоноармійці щиро дивувалися: навіщо брати полонених, якщо в разі війни в нас і так будуть батальйони перебіжчиків. Варто наголосити на справжньому

культі такої наївності. Так, у 1941 р., на західних кордонах були розставлені плакати, звернені до «братів по класу»: «Стій! Тут країна робітників і селян. Не стріляй у братів-пролетарів!» [20, с. 79]. Таке нестримне бажання видавати бажане за дійсне було характерним, за невеликими винятками, для всієї країни. Згадаємо, приміром, як навіть вище керівництво уявляло собі війну з Фінляндією. М. Хрущов у своїх спогадах писав: «Достатньо гучно сказати їм (фінам. – *Авт.*), і все. А якщо не почують, то вистріляти з гармати, і фіни піднімуть руки, погодяться з нашими вимогами» [13, с. 100].

Такі настрої панували і в армії. Показово: керівництво розвідки Ленінградського військового округу напередодні війни з Фінляндією теж було переконане в тому, що «з перших днів білофіни побіжать, а в їхньому тилу буде хаос». Відповідно, інструктаж розвідників зводився до того, що вони повинні були «за допомогою радіо повідомляти про шляхи відступу фінської армії» [15, с. 329]. І тільки про відступ. Те, що фіни чинитимуть опір, командування навіть не припускало.

Усі ці уявлення виявилися абсолютно безпідставними. Як показало життя, фінські робітники зовсім не поспішали не лише підняти повстання проти своїх «капіталістів», а й навіть масово кидати зброю. Навпаки, солдати й офіцери героїчно захищали свою країну. Без сумніву, політичне і військове керівництво СРСР, зважаючи на програну війну, важкі втрати, а також серйозний удар по міжнародному іміджу держави, могло і повинно було зробити з фінської кампанії унікальні висновки. Адже Червона Армія під час бойових дій мала в рази більше солдатів та в десятки разів більше танків і літаків, ніж фінська. Планували, що така армада просто розчавить Фінляндію приблизно за десять діб (а то й значно швидше). Натомість війна тривала 105 днів, загинуло майже 130 тис радянських бійців, а це в понад п'ять разів більше, ніж утратили фіни, які свою країну таки відстояли. Ця війна повинна була б дати найцінніший досвід боротьби проти противника, який за деякими показниками мав перевагу в десятки, а то й сотні разів. Однак досвід радянсько-фінського протистояння переконав у тому, що кількість – це ще далеко не гарантія перемоги.

Утім, висновків із програної фінської війни зроблено не було. Абсолютно ігноруючи реальність, пропагандисти продовжували безпідставно стверджувати все те саме: «негайне повстання проти експлуататорів», «іноземні робітники за великий капітал воювати не будуть» тощо. Такі думки були практично єдиною державною точкою зору. Наприклад, за два місяці до нападу А. Гітлера на СРСР академік Є. Варга переконував слухачів військово-політичної академії, що в разі агресії пролетаріат Німеччини (і взагалі будь-якої капіталістичної країни) миттєво підніметься на «світову революцію», а отже, і війни як такої, звісно, не буде [21, с. 77]. Ось така лекція. Такі переконання були в академіків. Так виховували командний склад.

Серед вищого армійського керівництва фактично відбувалося негласне змагання, хто краще похвалить Червону Армію, яка розвивалася під керівництвом Й. Сталіна. Очевидно, що реальну ситуацію до уваги не брали. Приміром, командарм Г. Штерн на нараді комскладу ЧА проголосив, що у будь-якій війні ворогам доведеться заплатити велику ціну за протистояння з ЧА, кожен убитий боєць ворожій армії обійдеться у 10 солдатів (так і залишилося невідомим, на які факти або розрахунки спирався командарм, називаючи це число). Безперечно, це були голі й грубі фіміама, але надзвичайно приємні вищому керівництву, тому інші воєначальники, присутні на цій нараді, мабуть, зрозуміли, що втратили хорошу нагоду вислужитися, нічим при цьому особливо не ризикуючи. Нарком К. Ворошилов зорієнтувався першим і поспішив заявити: «Десяти мало – двадцяти!». Фактично він використав «подачу» Штерна і навіть переграв його. Тому нічого не залишалось, як поплескати в долоні і попрохати занести ці слова до протоколу [5, с. 38].

Теоретики і академіки змагалися між собою, співаючи дифірамби максимально послабленій репресіями армії, яка вимагала негайного переозброєння та розроблення нових стратегій ведення сучасної війни. Виникали абсолютно нічим не підкріплені теорії щодо безпрецедентних переваг ЧА і в обороні, і в нападі. Радянське керівництво максимально занижувало воєнну спроможність потенційних противників. Скажімо, наголошуючи, що одна дивізія ЧА в обороні здатна легко розбити дві-три ворожих [18, с. 46].

Секретар ЦК ВКП(б) О. Щербаков 2 червня 1941 р., виступаючи перед партактивом Москви, вихвалявся: «Наша Червона Армія готова до будь-яких несподіванок». «Всесоюзний староста» М. Калінін теж за кілька тижнів до нападу Німеччини, виступаючи в одній із військових академій, переконував слухачів: «Чим швидше німці нападуть на нас, тим скоріше ми зламаємо їм шию» [5, с. 43].

Навіть із початком бойових дій для багатьох воєначальників протверезіння так і не настало. Нищівні поразки на фронтах, загибель тисяч бійців, швидке просування німців – навіть ці реальні факти не змогли переконати вихованців сталінської школи. Так, на засіданні військової ради Південно-Західного

фронту 23 червня 1941 р. обговорювали питання подальших бойових дій. Москва наполягала: «Наступати!». Начальник штабу фронту генерал-лейтенант М. Пуркаєв зазначив, що завдання виконати неможливо, натомість він пропонував реально дивитися на речі й зосередитися на обороні. Це викликало серйозне обурення члена військової ради фронту комісара М. Вашугіна: «А ви подумали, яку моральну шкоду нанесе той факт, що ми, хто виховував Червону Армію у високому наступальному дусі, з перших днів перейдемо до пасивної оборони?». Переконавання в неминучості «швидкої війни на чужій території» стало смертельним для цього офіцера. Він не зміг винести катастрофи початку війни. Так і не дочекавшись ні «світової революції», ні «батальйонів перебіжчиків» із німецького боку, а натомість побачивши на власні очі, як відступає ЧА, як провалюються навіть оборонні операції, М. Вашугін наприкінці червня 1941 р. покінчив життя самогубством [1, с. 113, 147].

Зауважимо, що, незважаючи на факти, радянська пропаганда й надалі робила спроби експлуатувати перевірені часом тези. Так, газета «Правда» 9 серпня 1941 р. присвятила окрему статтю моральному духові німецьких солдатів. Як наголошували кореспонденти, «у німецькій армії сильні антивоєнні настрої, небажання воювати. Це підтверджують численні заяви полонених і перебіжчиків, які в один голос стверджують, що воюють лише через страх перед жорстокими репресіями». Для переконливості в тексті були й «свідчення» німецьких полонених. Так, єфрейтор 24-го піхотного полку 21-ї дивізії Фріц Ріндок нібито стверджував: «Солдати воювати не хочуть, але їх змушують. Були спроби перебігти на бік Червоної Армії, але тих, хто це спробував, розстрілювали». Єфрейтора підтримав і офіцер, старший лейтенант Шмідт, який був «змушений визнати, що моральний дух армії невисокий. Солдати воювати не хочуть... їх змушують» [2, с. 4].

Оптимістичну картину малювали радянські кореспонденти: приречена, розкладена німецька армія, солдати якої нізащо не хочуть воювати і тільки й думають, як би перебігти на бік Червоної Армії. Зауважимо, що на той час «приречені німці» вже окупували Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно, Львів, Бердичів, Житомир та багато інших великих і малих населених пунктів.

Таким чином, радянська пропаганда прагнула сформулювати свій особливий погляд на інтерпретацію норм міжнародного права. Так, ані лідери країни, ані численні пропагандисти не заперечували можливості нападу на іншу країну. «Справедливою» визнавали війну, яка є «продовженням політики прогресивних, революційних класів», яка слугує «інтересам народу». А несправедлива – це та, яка розв'язана в інтересах капіталістів та експлуататорів. Питання, хто нападав, а хто захищався, у даному контексті взагалі не мало виникати. Акценти було змінено принципово. Червона Армія буде вести війну за справу всього «прогресивного людства», проти «реакції, експлуатації, контрреволюції». Отже, будь-яка війна, хоч би де вона велася і хоч би хто її почав першим, з участю Червоної Армії в будь-якому варіанті апріорі буде справедливою.

Доведено, що радянська пропаганда в міжвоєнний період була заснована на численних безпідставних класових штампах: очікуванні «світової революції», яка мала розпочатися у разі воєнної агресії; переконанні у «швидкій війні на чужій території»; свідомому заниженні воєнної спроможності потенційних противників тощо. Така воєнна доктрина дала змогу Й. Сталіну надзвичайно вільно поводитися з нормами міжнародного права й виступити разом зі своїм союзником А. Гітлером одним із паліїв Другої світової війни.

Література:

1. Баграмян И.Х. Так начиналась война. Киев : Политиздат Украины, 1984. 493 с.
2. Борисов Е., Селезнев К. Фашистский солдат. *Правда*, 1941. 9 августа.
3. Від Рейхстагу до Івдзими. *У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій* / В. В'ятрович та ін. ; за заг. ред. Я. Примаченко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
4. В'ятрович В. Війна і міф. *Невідома Друга світова*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
5. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : НТШ, 1993. 658 с.
7. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
8. Левітас Ф.Л. Друга світова війна: український вимір. Київ : Наш час, 2012. 272 с.
9. Ленін В.І. Заключне слово по доповіді Всеросійського ЦВК і РНК про зовнішню і внутрішню політику 23 грудня. *Повне зібрання творів*. 1974. Т. 42. С. 165–170.
10. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ : Альтернативи, 2003. 512 с.
11. Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Лі-Терра, 2004. 464 с.
12. Литовченко О., Литовченко Т. Книга Спустошення. 1939–1945. Від війни до війни. Харків : Фоліо, 2018. 219 с.
13. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущова. *Вопросы истории*. 1990. № 7. С. 75–106.
14. Нікітенко К. 1941 – злочин і покарання: причини поразок Червоної Армії. Історичне розслідування. Львів : Triada plus, 2014. 248 с.

15. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів : Левада, 2017. 604 с.
16. Осипов Н. Войны справедливые и несправедливые. *Политучеба красноармейца*. 1939. № 17. С. 19–27.
17. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ ; Ніжин : Лисенко М., 2010. 590 с.
18. Перечнев Ю.Г. О некоторых проблемах подготовки страны и Вооруженных сил к отражению фашистской агрессии. *Военно-исторический журнал*. 1988. № 4. С. 42–50.
19. Реєнт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії. Київ : Школа, 2004. 542 с.
20. Самсонов А.М. Знать и помнить. Москва : Политиздат, 1989. 368 с.
21. Семененко В.И., Радченко Л.А. Великая Отечественная война: как это было... Харьков : Клуб семейного досуга, 2008. 416 с.
22. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва : Партиздат, 1934. 716 с.
23. Чернышев Ф. Блэф гитлеровского военного могущества. *Знамя*. 1939. № 1. С. 251–267.
24. Шпанов Н. Первый удар (Повесть о будущей войне). *Знамя*. 1939. № 1. С. 14–122.

УДК 341.41/.46:341.485

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.11>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ

Панишко Галина,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8870-1543

У статті досліджено та проаналізовано сутність поняття геноциду в міжнародному праві. Геноцид визнано небезпечним міжнародним злочином проти людства та людяності, який не можна виправдати. До наукового обігу цей термін було введено у 1944 р. Р. Лемкіним у книзі «Правління держав «Осі» в окупованій Європі». Ученим було доведено, що цей злочин існував протягом усієї історії людської цивілізації. Слід робити все можливе для упередження й унеможливлення його виникнення. Автором указано, що Міжнародним злочином геноцид визнали у 1946 р. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. 9 грудня 1948 р. був прийнятий основоположний документ – Конвенція про запобігання і покарання за злочин геноциду. У статті не обійдено увагою важливий та основоположний документ – Римський статут, який установлений Міжнародним кримінальним судом у 1998 р. та набрав чинності з 1 липня 2002 р. Станом на вересень 2019 р. Римський статут підписали 155 держав, ратифікували 122. Україна 20 січня 2000 р. підписала Статут, але не ратифікувала його. Ратифікація Римського статуту дасть змогу поширити юрисдикцію МКС на Україну та почати розслідування злочинів на території нашої держави. Сьогодні це єдина можливість притягнення до відповідальності на міжнародному рівні Путіна та його оточення за злочини росії, скоєні у перебігу подій російсько-української війни. Україна зобов'язана ратифікувати Статут згідно зі статтями 8 і 24 Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Акцентовано, що доказ злочину геноциду у правовій площині доволі складний і може тривати роками, він потребує не тільки доказової бази, а й підтвердження, що всі ці дії мали цілеспрямований намір знищення українців як нації чи етносу. Громадські організації, політики всіх рівнів повинні бути готовими діяти у частині запобігання геноциду як явища глобального характеру.

Ключові слова: геноцид, Голокост, Україна, влада, держава, Міжнародний кримінальний суд, Конвенція, Римський статут, превентивність, злочин, путінська Росія.

Panyshko Halyna. International legal issues of prevention and punishment for the crime of genocide

The article elucidates and analyzes the essence of the concept of the crime of genocide in terms of international law. Genocide is a dangerous international crime against humanity and humaneness that cannot be acquitted or apologized. This term was introduced into scientific use in 1944. R. Lemkin in his book *The Rule of the Axis Powers in Occupied Europe*. The scientist proved that this kind of crime existed throughout the history of human civilization. Everything possible should be done to prevent and prevent its occurrence. The author points out that genocide was recognised as an international crime in 1946. by a resolution of the UN General Assembly. On 9 December 1948, the fundamental document was adopted – the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. The article does not ignore an important and fundamental document – the Rome Statute, which was established by the International Criminal Court in 1998 and entered into force on 1 July 2002. As of September 2019, 155 states have signed the Rome Statute, and 122 have ratified it. Ukraine signed the Statute on 20 January 2000 but did not ratify it. Ratification of the Rome Statute will provide for extending the jurisdiction of the ICC to Ukraine and start investigating crimes on the territory of our country. Today, this is the only opportunity to bring Putin and his entourage to justice at the international level for crimes committed by Russia during the Russian-Ukrainian war. Ukraine is obliged to ratify the Statute in accordance with Articles 8 and 24 of the Association Agreement with the European Union. It is emphasised that proving the crime of genocide in the legal plane is quite complicated and can take years, it requires not only an evidence base, but also confirmation that all these actions had a deliberate intention to destroy Ukrainians as a nation or ethnic group. Civil society organisations and politicians at all levels should be prepared to act to prevent genocide as a global phenomenon.

Key words: genocide, Holocaust, Ukraine, power, state, International Criminal Court, Convention, Rome Statute, preventive measures, crime, Putin's Russia.

Однією з найактуальніших проблем нашого часу є злочини проти миру і безпеки людства. Такі міжнародні злочини, як агресія, військові злочини, злочини проти людяності, колоніалізм, геноцид, апартеїд, рабство, екоцид, являють собою найбільшу небезпеку. Суть геноциду полягає в умислі злочинців будь-яким способом знищити окремі групи населення чи цілі народи за расовими, національними, політичними або релігійними мотивами, що відрізняє це поняття від інших злочинів. Геноцид називають злочином злочинців через його суспільну небезпеку.

9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про запобігання і покарання за злочини геноциду (СРРСГ), яка вперше дала визначення поняття «геноцид». Конвенція набрала чинності 12 січня 1951 р. Міжнародно прийняте визначення геноциду було включене до національного кримінального законодавства багатьох країн та знайшло відображення у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Стаття II Конвенції визначає геноцид як «...будь-яку з наступних дій, скоєних із наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку...» [1].

У той час тільки два з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН стали учасниками договору: Франція і Китайська Республіка. Радянський Союз ратифікував Конвенцію у 1954 р., Велика Британія – у 1970 р., Сполучені Штати – у 1988 р., Китайська Народна Республіка – у 1983 р. Така тривала затримка у підтримці Конвенції з боку найбільш могутніх країн світу робила її слабкою понад чотири десятиліття. Тільки в 1990-ті роки міжнародне право про злочин геноциду набуло повноцінної сили. Сьогодні 149 держав світу ратифікували Конвенцію.

Геноцид (від грец. Γένος – рід, плем'я та лат. *Caedo* – вбиваю) – це цілеспрямовані дії з метою повного або часткового знищення груп населення чи народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать:

- убивство членів цієї групи;
- нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- створення членам групи умов, які розраховані на повне чи часткове її знищення;
- унеможливлення народження дітей у середовищі групи;
- насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Конвенцією закріплені ознаки геноциду: вбивство членів групи або заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на знищення групи; запобігання дітонародженню та насильницька передача дітей з однієї групи до іншої; публічне підбурювання до вчинення таких дій [2].

Термін «геноцид» уперше був запропонований польським та американським науковцем-правником єврейського походження, який став фундатором дослідження явища геноциду, Рафалом Лемкіним. На П'ятій міжнародній конференції з питань уніфікації кримінального законодавства, що відбулася у 1933 р., учений подав на розгляд проект, у якому знищення расових, релігійних чи суспільних колективів оголошувалося злочинами не лише проти законів даного народу, а й проти законів нації, законів людства і людяності. Р. Лемкін проводив наукові дослідження з історії трагедій вірмен та євреїв, здійснив наукове розроблення правового поняття «геноцид» [3].

До можливих жертв геноциду вчений зараховував не лише національні, етнічні, релігійні та расові групи, покарання за злочин проти яких передбачає Конвенція, а й політичні, соціальні та інші людські колективи. Проте наявність голодомору як геноциду українського народу Лемкін аргументував виходячи саме з дефініції ООН. Вивчаючи та аналізуючи геноцид українського народу, вчений виділяв чотири складника:

- 1) винищення української інтелігенції як розуму нації;
- 2) ліквідація Української православної автокефальної церкви – душі України;
- 3) виморювання голодом селян – носіїв української культури, мови, традицій тощо;
- 4) заселення України іноетнічними елементами з метою зміни складу населення [4].

У часи Другої світової війни Р. Лемкін ще більше переконався в тому, що злочини проти законів націй отримали глобальний характер і їхньою метою була насильницька зміна етнічної карти Європи. Це була скоординована програма штучного ослаблення поневолених народів Європи, щоб німці залишилися домінуючою групою навіть у разі програшу А. Гітлером війни. Лемкін уперше окреслив термін «геноцид» як «знищення національних зразків поневоленої групи та насадження національних зразків поневолювачів на корінне населення чи на території після усунення поневоленого населення». Він детально проаналізував використання нацистами соціологічних, економічних, біологічних, фізичних, релігійних, моральних технологій для підризу основи національного життя поневолених народів та підготовки ґрунту їх германізації [3].

Український історик та публіцист Ярослав Грицак, вивчаючи доробок Р. Лемкіна про злочин геноциду, підкреслював, що «у нашому світі дії, що мають характер геноциду, трапляються набагато частіше, ніж ми думаємо». Це відбувається тому, що насильство постійно супроводжує людську історію. Під час застосування геноциду використовуються різноманітні засоби. Наприклад, не завжди геноцид відбувається там, де йдуть воєнні дії. «Голодомор був актом геноциду, але відбувався у формально

мирних умовах, через те, що в 1933 році ніякої війни не було ні в радянській Україні, ні в країнах СРСР». Згвалтування жінок під час війни не можна вважати просто воєнним злочином, це також є актом геноциду. Метою таких спеціальних дій проти жінок є забезпечення неможливості відтворення наступників певної групи осіб. Характер геноциду також мають дії, коли винищуються не лише люди, а й культура, забороняються їхні книжки, стирається будь-яка згадка про них в підручниках історії. Отже, відбувається знищення національної ідентичності, і це, беззаперечно, є актом геноциду. Я. Грицак наголошує на тому, що «націю можна знищити, якщо забрати еліту – найбільш активну частину цієї групи, зокрема письменників, політиків, журналістів, громадських чи політичних діячів... Тут є виразний акт геноциду, тому що знищується та група, яка є найбільшим носієм національної ідентичності, політичної культури та культури в широкому сенсі» [5].

Важливо підкреслити, що масовість не обов'язково є ознакою геноциду. Наприклад, Міжнародний суд та Югославський трибунал визнали геноцидом різанину в Сребрениці наприкінці лютого 2007 р. з метою знищення релігійної групи (було вбито кілька тисяч людей). Під час Голокосту і Голодомору було знищено мільйони жертв. Але це теж злочини геноциду [6].

Усім країнам – членам ООН рекомендовано запобігати актам геноциду та карати за них під час війни та в мирний час. У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН Резолюцією 96 (I) оголосила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права і суперечить духу та цілям ООН. Тогочасне визначення геноциду включало також злочини, здійснені з політичних мотивів, але згодом вони були вилучені під тиском Радянського Союзу.

Створений у 1998 р. для розслідування та переслідування осіб, звинувачених у геноциді, воєнних злочинах та злочинах проти людяності Міжнародний кримінальний суд – це міжнародний трибунал, який діє на постійній основі. Процес формування та комплектації МКС зайняв приблизно три роки. Суд почав роботу з липня 2002 р. після того, як 60 країн ратифікували Римський статут.

Міжнародний кримінальний суд заснував міжнародний договір – Римський статут, який надає право Суду розглядати такі міжнародні злочини, як:

- геноцид (намір винищити певну національну, расову, етнічну або релігійну групу);
- злочини проти людяності (масштабне переслідування мирного населення);
- воєнні злочини (порушення законів та звичаїв ведення війни, наприклад щодо поводження з військовополоненими або використання заборонених видів зброї);
- злочини агресії (планування або здійснення особою, яка здійснює контроль над силовими формуваннями, акту агресії, який є порушенням Статуту ООН) [7].

Римський статут був ухвалений на дипломатичній конференції в Римі 17 липня 1998 р. та набрав чинності з 1 липня 2002 р. Статут – це основоположний документ міжнародного права, установлений Міжнародним кримінальним судом, метою якого є переслідування найважливіших злочинів проти міжнародного правопорядку. Станом на вересень 2019 р. Римський статут підписали 155 держав, ратифікували 122.

Україна підписала Статут 20 січня 2000 р., але не ратифікувала його. Ратифікація Римського статуту дасть змогу поширити юрисдикцію МКС на Україну та почати розслідування злочинів на території нашої держави. Сьогодні це єдина можливість притягнення до відповідальності на міжнародному рівні Путіна та очільників так званих «ЛНР» та «ДНР» за злочини, скоєні на Донбасі. Україна зобов'язана ратифікувати Статут згідно зі статтями 8 і 24 Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Необхідно привести внутрішнє законодавство, зокрема Кримінальний кодекс, у відповідність до норм Римського статуту. 20 травня 2021 р. було прийнято відповідний закон № 2689, але він ще не підписаний Президентом, а отже, не набрав чинності [8].

15 липня 2022 р. Державний департамент США презентував Стратегію із передбачення, попередження та реагування на звірства у воєнних конфліктах. Цей перший в історії публічний стратегічний документ США щодо звірств підтверджує, що «запобігання масовим звірствам і геноциду є основним інтересом національної безпеки та основною моральною відповідальністю Сполучених Штатів», окреслює головну роль, яку має відігравати очолювана Білим домом Цільова група із запобігання звірствам, визначає ролі та обов'язки Державного департаменту, міністерств оборони, фінансів, юстиції, національної безпеки та інших федеральних органів. Україна названа серед країн, що потребують реагування на вчинення жорстоких злочинів.

Важливу роль у розв'язанні проблеми покарання воєнних злочинців та осіб, що вчинили злочини проти людства, відіграла Економічна і соціальна рада ООН, яка у своїх резолюціях 1965 та 1966 рр. порушила питання стосовно недопустимості застосування строків давності щодо воєнних злочинів і

злочинів проти людства. Таке рішення, безумовно, вплинуло на подальше розроблення Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (26 листопада 1968 р.), яка остаточно визначила, що покарання за такі злочини застосовують незалежно від часу їх учинення. Це положення Конвенції підтвердило принцип невідворотності покарання. Міжнародні кримінальні суди та трибунали не використовують смертну кару. Найвищою мірою покарання є довічне ув'язнення або ув'язнення на термін до 30 років.

Установлення факту геноциду є неодмінним елементом процесу переслідування осіб, винних у його вчиненні. Згідно з Конвенцією, переслідування за вчинення геноциду здійснюють національні або міжнародні кримінальні судові органи. Міжнародний кримінальний суд не замінює, а доповнює повноваження відповідних національних судів. Відповідальність держави за вчинення геноциду можлива лише згідно з рішенням Міжнародного Суду ООН.

На Нюрнберзькому трибуналі (1945–1946) за участь у Голокості до відповідальності були притягнуті нацистські лідери, 24 з яких визнані винними у скоєнні злочинів проти людяності та інших більш конкретних злочинах, таких як убивства. За загальним визнанням Голокост – це геноцид, і в обвинувальному висновку говориться, що всі обвинувачені «проводили умисний і систематичний геноцид, а саме знищення расових і національних груп...».

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Югославії (з 1993 р. дотепер) у 2001 р. вирішив, що різанина 1995 р. у Сребрениці була актом геноциду. 26 лютого 2007 р. Міжнародний суд у справі щодо боснійського геноциду підтримав рішення МКТЮ та визнав різанину в Сребрениці та Жепіє геноцидом. Близько 30 особам були пред'явлені звинувачення за участь або співучасть у геноциді на початку 1990-х років у Боснії, більшість з яких було визнано винними у скоєнні цього злочину і покарано. Колишній президент Югославії Слободан Мілошевич був найстаршим політичним діячем, що постав перед судом у МКТЮ, де він був звинувачений у геноциді або співучасті в геноциді. Він помер 11 березня 2006 р. в ході судового розгляду, коли ще вирок не був ухвалений.

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (із 1995 р. дотепер) виніс обвинувачення щодо 93 осіб, яких він уважав відповідальними за серйозні порушення міжнародного права, вчиненого в Руанді в 1994 р. Надзвичайні палати в судах Камбоджі (із 2003 р. дотепер) розглядають злочини, учинені найбільш високопоставленими чиновниками червоних кхмерів. Звинувачення в геноциді пов'язані з десятками тисяч убивств в'єтнамських і тямських меншин Камбоджі.

З історії України ми знаємо про масові винищення людей на нашій території. Наймасовішим було вбивство голодом етнічних українців Радянської України у 1932–1933 рр. Голодомор поступово визнається іншими націями саме геноцидом. До масових жертв у Європі призвів геноцид євреїв, зокрема українських євреїв. Названий Голокостом, він відбувався за допомогою розстрілів та спалення людей. Обидва наймасовіші геноциди, що сталися у Європі в ХХ ст., відбувалися на території сучасної України і стосувалися української нації. Під час Другої світової війни на території України нацисти знищили близько 3,9 млн мирних громадян, убили 1,4 млн військовополонених, насильно вивезли на роботи в Німеччину та окуповані нею країни 2,3 млн осіб.

Цілеспрямований терор народу України відбувається з приходом на її окремі території російських військ у 2014 р., а з 24 лютого 2022 р. в усіх українських регіонах: окупація, бомбардування, обстріли і повне знищення населених пунктів, масові вбивства та викрадення, звалтування і катування. Багаторазові заяви керівництва Росії, підтримані нарративами російського медіапростору про те, що України та українського народу не існувало і не існує, доводять факти вчинення геноциду з метою повного знищення української нації.

14 квітня 2022 р. Верховна Рада Постановою № 7276 прийняла заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», у якій зазначено, що Росія вчиняє на території України всі визначені Конвенцією форми геноциду, окрім дій, розрахованих на запобігання дітонародженню серед українців. У Пояснювальній записці до заяви наводяться окремі докази існування державної політики Росії щодо знищення українського народу.

Кримінальним кодексом України, ст. 442 «Геноцид», дано визначення злочину і передбачено покарання позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі (п. 1). Також визначено, що публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, караються арештом на термін до шести місяців або позбавленням волі на термін до п'яти років (п. 2) [9].

Сьогодні Україна не ратифікувала Римський статут, але визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів проти людяності та воєнних злочинів, у тому числі й геноциду, учинених на її території з 20 лютого 2014 р. Прокурор МКС уже розпочав розслідування щодо злочинів, учинених на території України.

Україна володіє великою кількістю доказів примусового вивезення дітей з окупованої території до Росії та про наявність планів щодо спрощення їх усиновлення. Ці дії не є ізольованим актом, вони вчиняються на тлі повного фізичного знищення міст, масових вбивств та створення нестерпних умов життя, а отже, можуть бути кваліфіковані як «умисне створення членам групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи» або «заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди членам групи» і, відповідно, як акт геноциду українського народу.

Юридичний процес доказу злочину геноциду доволі складний і може тривати роками. Потрібно зібрати не тільки доказову базу, а й підтвердити, що всі ці дії мали цілеспрямований намір знищення українців як нації чи етносу.

Із метою акцентування та важливості запобігання і припинення виявів геноциду у світі 11 вересня 2015 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію A/RES/69/323, згідно з якою 9 грудня проголошено Міжнародним днем пам'яті жертв злочинів геноциду, вшанування їх людської гідності та запобігання цим злочинам. Дата приурочена до дня прийняття Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [10].

Геноцид є небезпечним міжнародним злочином, і тільки сильна, національна за змістом держава з відповідальною владою вбереже громадян від нових геноцидів, масових знищень, збройних конфліктів тощо. Геноцид проти будь-якого народу, нації, етнічної або релігійної групи – це найтяжчий злочин проти людства і людяності, його неможливо виправдати. Геноцид означає реальну загрозу не лише для миру, а й для існування цивілізації та є найбільшою проблемою людства у цілому.

Література:

1. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, 9 грудня 1948 року. A/RES/260 A (III). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
2. Поняття геноциду: характеристика, об'єкти та ознаки. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/10789/>.
3. Мейс Дж. Геноцид. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І.М. Дзюба та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-29090>.
4. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Радянський геноцид в Україні*. Київ, 2009.
5. Котубей О. Що таке геноцид і чи вчиняє його Росія в сучасній Україні? Говоримо з істориком Ярославом Грицаком. 24 травня 2022 р. URL: <https://suspilne.media/242447-so-take-genocid-i-ci-vcinae-jogo-rosia-v-sucasnij-ukraini-govorimo-z-istorikom-aroslavom-gricakom/>.
6. Антонович М. Злочин злочинів: що таке геноцид та як він карається. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/zlochyn-zlochyniv-shcho-take-genocid-roz-yasnyuye-ekspert-48260.html>.
7. Юридична сотня закликає підтримати ратифікацію Римського статуту в Україні, що дасть змогу поширити юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на територію України. URL: <https://legal100.org.ua/bills/ratifikatsiyarimskogo-statutu/>.
8. Що таке Римський статут та чому його потрібно ратифікувати в Україні? URL: <https://legal100.org.ua/shho-take-rimskiy-statut-ta-chomu-yogo-potribno-ratifikuvati-v-ukrayini/>.
9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. 9 грудня – Міжнародний день вшанування пам'яті та гідності жертв злочину геноциду та запобігання цим злочинам. URL: <https://dn.gov.ua/news/9-grudnya-mizhnarodnij-den-vshanuvannya-pamyati-ta-gidnosti-zhertv-zlochynu-genocidu-ta-zapobigannya-cim-zlochynam>.

УДК 271.4(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.12>

ЙОСИФ СЛІПІЙ У РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЕМІГРАЦІЇ

Пилипів Ігор,

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0001-7569-069X

Турків Світлана (сестра Дарія Турків ЧСВВ),

кандидат історичних наук,
викладач
Василіянського інституту філософсько-богословських студій
імені Йосифа Веляміна Рутського
ORCID ID: 0000-0003-2857-8798

Мета статті – висвітлити діяльність митрополита, кардинала та патріарха Йосифа Сліпого в розбудові Української греко-католицької церкви в діаспорі.

Методологія дослідження. У роботі використано принципи історизму, науковості, об'єктивності; просопографічний, порівняльний та статистичний методи.

Наукова новизна. У статті вперше комплексно висвітлюється діяльність Йосифа Сліпого у зміцненні та згуртуванні українців діаспори через розбудову Української греко-католицької церкви в місцях компактного проживання українців у різних країнах світу.

Висновки. Після звільнення з більшовицьких концтаборів, де він перебував 18 років, та приїзду до Ватикану митрополит Йосиф Сліпий розгорнув активну діяльність у питанні розбудови Української греко-католицької церкви в діаспорі та захисту мільйонів українців у Радянському Союзі. Із метою привернути увагу до становища українців та переслідуваної Церкви в СРСР брав участь у різноманітних публічних заходах. Зустрічався з керівниками держав, відомими європейськими та американськими політиками, релігійними та культурними діячами. Другим важливим напрямом діяльності митрополита була розбудова Української католицької церкви у Європі та Америці. Метою було збереження візантійського обряду в богослужінні, української мови, культури та єдності української діаспори. Із цією метою Й. Сліпий відвідав місця компактного проживання українців у Європі, Північній та Південній Америці, Австралії. Для фахової підготовки греко-католицького духовенства заснував Український католицький університет у Римі. Із метою консолідації українського духовенства проводилися спільні синоди єпископів із різних країн. Велике значення мав виступ Йосифа Сліпого на II Ватиканському соборі 11 жовтня 1963 р., на якому поставив вимогу про надання статусу патріархату для Української греко-католицької церкви. Такі заходи сприяли розбудові адміністративно-церковної структури, збереженню української мови, візантійського обряду та культури українців у діаспорі.

Ключові слова: Ватикан, Другий ватиканський собор, українська діаспора, Українська греко-католицька церква, Йосиф Сліпий.

Pylypiv Ihor, Turkiv Svitlana (sister Dariya Turkiv OSBM). Josyf Slipyi and his role in rebuilding of Greek Catholic Church in emigration

The purpose of the article is to highlight the activities of Metropolitan, Cardinal and Patriarch Josyf Slipyi in the development of the Ukrainian Greek Catholic Church in the diaspora.

Research methodology. The work uses the principles of historicism, scientificity, and objectivity; prosopographic, comparative and statistical methods.

Scientific novelty. For the first time, the article comprehensively highlights the activities of Josyf Slipyi in strengthening and uniting Ukrainians in the diaspora through the development of the Ukrainian Greek Catholic Church in places where Ukrainians live compactly in different countries of the world.

Conclusions. After his release from the Bolshevik concentration camps, where he was held for 18 years, and his arrival at the Vatican, Metropolitan Josyf Slipyi became active in the development of the Ukrainian Greek Catholic Church in the diaspora and the protection of millions of Ukrainians in the Soviet Union. In order to draw attention to the situation of Ukrainians and the persecuted Church in the USSR, he participated in various public events. He met with heads of state, famous European and American politicians, religious and cultural figures. The second important direction of the metropolitan's activity was the development of the Ukrainian Catholic Church in Europe and America. The goal was to preserve the Byzantine rite in worship, the Ukrainian language, culture, and the unity of the Ukrainian diaspora.

For this purpose, Josyf Slipyi visited places of compact residence of Ukrainians in Europe, North and South America, and Australia. He founded the Ukrainian Catholic University in Rome for the professional training of the Greek Catholic clergy. In order to consolidate the Ukrainian clergy, joint synods of bishops from different countries were held. Josyf Slipyi's speech at the Second Vatican Council on October 11, 1963, at which he demanded the granting of patriarchate status to the Ukrainian Greek-Catholic Church, was of great importance. Such measures contributed to the development of the administrative and church structure, the preservation of the Ukrainian language, the Byzantine rite, and the culture of Ukrainians in the diaspora.

Key words: *Vatican, Second Vatican Council, Ukrainian diaspora, Ukrainian Greek Catholic Church, Josyf Slipyi.*

Постановка проблеми. Визначною особистістю, яка зробила вагомий внесок у ХХ ст. у захист та розвиток Української греко-католицької церкви, боротьбу за українську державність, є Йосиф Сліпий (1892–1984 рр.). Йосиф Сліпий як кардинал Католицької церкви, патріарх, Верховний архієпископ та митрополит Львівський, предстоятель Української греко-католицької церкви (УГКЦ) увійшов в історію Української держави як визначна непересічна особистість. Його вплив на розбудову та захист УГКЦ надзвичайно великий. Будучи продовжувачем багатогранної роботи митрополита Андрія Шептицького, Йосиф Сліпий визначив своїм пріоритетним завданням захист та розбудову знищеної радянською владою УГКЦ.

Аналіз досліджень. Дослідженню діяльності митрополита Йосифа Сліпого у розбудові УГКЦ у діаспорі присвячено велику кількість публікацій, відео- та аудіозаписів. Після його звільнення з більшовицьких концтаборів та виступу на Другому ватиканському соборі із заявою про необхідність надання статусу патріархату УГКЦ з'явилися десятки статей у зарубіжних виданнях. Українці у США та Канаді заснували товариства та журнали на його підтримку. У журналі «Патріархат», який виходив у США, часто друкувалися статті відомих істориків та богословів [18]. Відомі українські історики в діаспорі А. Сороковський [26], Я. Пелікан [19], П. Біланюк [2], І. Хома [26], В. Ленцик [13], Б. Цимбалістий [29], В. Маркус [14], М. Рудницька [21] та ін. публікували численні наукові розвідки про діяльність Й. Сліпого. Більшість із них завдяки передруку в незалежній Україні дійшла до українського читача. Дослідження діяльності Й. Сліпого продовжили сучасні українські історики А. Бабинський [1], О. Киричук [11], М. Олійник [17], П. Глібчук [8], М. Бендик [3], М. Димид [9], М. Михайлишин [16], Д. Кравець [12], С. Штука [31], Л. Шептицька, Н. Захарчин, О. Ременяк [30] та ін.

Метою статті є аналіз діяльності Й. Сліпого в розбудові Української греко-католицької церкви в діаспорі та заходів із метою повернути увагу світової громадськості до становища духовенства та вірних переслідуваної церкви в радянській Україні.

Виклад основного матеріалу. Завдяки старанням Папи Іоанна ХХІІІ митрополита Й. Сліпого після перебування впродовж 18 років у більшовицьких концтаборах було звільнено 27 січня 1963 р., який 10 лютого 1963 р. прибув до Рима. Після недовгого перебування в монастирі отців-василіян у Грота Феррата, поблизу Рима, митрополит переїхав на постійне помешкання до Ватикану [26, с. 183].

Не маючи можливості захищати заборонену Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ), яка за межами України має назву Українська католицька церква (УКЦ), митрополит активно долучився до її розбудови в еміграції. Він розумів, що потрібно донести світу про існування української нації, яка перебуває під більшовицькою окупацією, та діяльність переслідуваної Української греко-католицької церкви. Митрополит докладав багато зусиль для розбудови УГКЦ за межами СРСР. Незважаючи на підірване здоров'я протягом 18-ти років більшовицьких концтаборів та поважний вік, він проявив небачену енергію у захисті УГКЦ в Україні та її розбудові серед українців у діаспорі. Митрополит постійно акцентував увагу світової спільноти на необхідності захисту українців та переслідуваної УГКЦ у СРСР. Другим основним напрямом діяльності стала ідея об'єднання українців у діаспорі та розбудова УГКЦ. Для реалізації цього плану глава УГКЦ використовував усі можливі публічні виступи, відвідував місця компактного проживання українців у Європі, Північній та Південній Америці та Австралії. Митрополит розумів, що для розвитку української діаспори в еміграції та Української католицької церкви потрібно багато висококваліфікованих священнослужителів. Із цією метою за сприяння Й. Сліпого в 1963 р. у Римі було створено Український католицький університет св. Климента (УКУ). У грамоті Блаженнішого митрополита від 8 грудня 1963 р. з нагоди відкриття УКУ було гасло: «Істина і любов науки собирає в розсіянні суцях» [26, с. 148–152]. Український католицький університет зібрав провідних українських науковців, розгорнув широку наукову діяльність в українському середовищі за кордоном. Старанням митрополита у 1966 р. на площі Собору св. Софії було збудовано величне приміщення для УКУ, створено архів, бібліотеку, музей та видавництво, працювало п'ять факультетів. Згодом були відкриті філії університету у Буенос-Айресі (1968 р.), Чикаго (1973 р.), Вашингтоні (1976 р.), Філадельфії (1977 р.), Монреалі (1977 р.), Лондоні (1979 р.) [27, с. 102].

Й. Сліпий брав дієву участь у роботі університету, підбирав кадри висококваліфікованих професорів, які проводили виклади українською мовою. Незважаючи на те що Верховний архієпископ Львівський вільно володів кількома іноземними мовами, він уважав, що українська мова є основою збереження українського етносу в еміграції [8, с. 108].

Митрополит активно долучився до розбудови УГКЦ в еміграції. Він розумів, що потрібно донести світу про існування української нації, яка перебуває під більшовицькою окупацією, та діяльність переслідуваної Української греко-католицької церкви.

На запрошення Папи Павла VI Й. Сліпий зумів двічі виступити на Другому ватиканському соборі, який розпочав роботу з ініціативи Папи Івана XXIII у жовтні 1962 р., а завершився у 1965 р. уже за нового Папи Павла VI. Митрополит двічі (11 жовтня і 12 листопада 1963 р.) мав виступи, а 29 жовтня служив перед початком нарад Святу літургію для учасників Собору [20, с. 98]. Авторитет митрополита Й Сліпого був настільки великий, що коли він був запрошений до слова, усі учасники Собору встали зі своїх місць та привітали його оплесками.

Усі свої виступи владика Йосиф використав для захисту українців у СРСР. Свій перший виступ на Соборі 11 листопада 1963 р. блаженний Йосиф почав із подяки Богові словами: «Нехай буде Благословенний Бог у Пресвятій Тройці з Пречистою Дівою Марією і всіма святими, за чудесну можливість брати участь у цьому славетному Священному Соборі...» [23, с. 86–87]. Владика висловив вдячність її учасникам за молитви, звернені до Бога, за український народ, що є актуальним у час героїчної боротьби українського народу за територіальну цілісність нашої держави в розв'язаній Росією у лютому 2022 р. війни проти України. У виступі не було жодного натяку на свої 18-річні страждання та тих, хто до них спричинився. Після подяки владика зупинився на історії Української церкви, зазначивши: «... мене уповноважують віки, мене уповноважують мої попередники, мене уповноважують неprisутні, переслідувані», звертаючи увагу на те, що УГКЦ не знищена, вона присутня не тільки на Соборі, незважаючи на більшовицькі репресії [24].

Аналізуючи стан УГКЦ у СРСР та за його межами, митрополит поставив питання про підняття її статусу до рівня патріархату. Такий амбітний проєкт мав на меті кілька важливих аспектів. Серед них – акцентувати увагу світової громадськості на переслідуваннях духовенства та забороні існування УГКЦ в Україні та визначній ролі української церкви в житті українців у діаспорі.

Проголошення патріархату для Йосифа Сліпого мало не тільки богословське, а й політичне значення. Адже визнання патріархату показало б усьому світу героїчну боротьбу українців у захисті забороненої та переслідуваної Церкви. Ці плани не відповідали намірам Святого Престолу налагодити уявні екуменічні контакти з Російською православною церквою. На жаль, і сьогодні в час російської агресії проти України питання надання патріархату залежить від проросійських лобістів у державних структурах Ватикану. Варто відзначити, що українці в діаспорі активно вимагали від Римської курії надання такого статусу. Активна підтримка ідеї патріархату сприяла об'єднанню українців у різноманітні культурні та освітні товариства, вивченню української мови, пропаганді української культури, створенню українськомовних журналів та часописів. Питання зміцнення та розбудови УГКЦ у діаспорі було важливим для існування самої Церкви та збереження українського етносу серед англосовітського та іспаномовного населення в місцях компактного проживання українців. Кризу посилювала ситуація з УГКЦ в Україні, яка була там під заборонаю, а церковний клір піддавався жорстоким репресіям. Згідно із церковним правом, канонічна територія церков поширюється на місця компактного проживання вірних, які здавна були під їхньою юрисдикцією. Водночас УГКЦ створила прецедент, розширивши межі своєї присутності в десятках країн світу. Відповідно, греко-католицькі єпархії були у безпосередньому підпорядкуванні Ватикану. Окремі владика виступали проти підпорядкування українському патріархові, вбачаючи у цьому обмеження своєї автономії. Наприклад, митрополит Філадельфійський Амвросій Сенишин писав доноси у Ватикан, безпідставно звинувачуючи Й. Сліпого [11, с. 136–139]. Окрім подолання опозиції з боку окремих діаспорних греко-католицьких єпископів до проголошення патріархату, Верховний архієпископ та кардинал прагнув вирішити зі Святійшим Престолом питання celibату для духовенства та календарної реформи, підпорядкованості єпархій та чернечих згромаджень.

Особливу увагу Й. Сліпий акцентував на збереженні східного візантійського обряду, який, на його думку, був унікальним для Католицької церкви та сприяв екуменізму усього християнства. Ця проблема, як зазначає Я. Пеликан, «стосувалася не стільки мови, скільки цілісності обряду», адже друге та третє покоління українців в діаспорі не розуміли української мови [19, с. 200, 207]. Багато греко-католицьких священників змушені були залишати свої посади через уведення celibату. У своєму виступі на Другому ватиканському соборі 15 жовтня 1964 р. Й. Сліпий звертав увагу кардиналів на неприпустимість латинізації східних церков та збереження їх самобутності [22, с. 225].

Питання надання патріархату УГКЦ знайшло широку підтримку серед українців діаспори. Вони писали численні листи і звернення до Ватикану з вимогою надання патріархату. Такий широкий ентузіазм сприяв згуртуванню українців у країнах діаспори. Усе це змусило Ватикан 23 грудня 1963 р. надати Й. Сліпому статус Верховного архієпископа та іменувати членом Східної конгрегації.

Перебуваючи у Римі, митрополит листувався з духовенством та монахами в Україні через осіб із країн Європи та США. Від них він дізнавався про переслідування та складне життя у підпіллі. Так, у листі від 31 січня 1980 р. до сестри Авксентії писав: «Хочу Вам допомогти і вислати посилку. Це буде моя вдячність для Вас. Про всіх Вас пам'ятаю і живу Вашими radoщами та смутком» [10].

Митрополит докладав значних зусиль для розбудови УГКЦ та згуртування українців за кордоном. У цей період українці традиційно відвідували як православні, так і греко-католицькі святині. Й. Сліпий прагнув, щоб у місцях компактного проживання українців у діаспорі були створені спільні духовні та культурні центри. Владика говорив, що для українців важливі «одна мова, одна Христова віра, одна молитва, одна Служба Божа, один обряд, одна національна українська свідомість» [25].

Незважаючи на свій вік, митрополит протягом 1968, 1970, 1973 і 1976 рр. здійснив довготривалі подорожі до місць компактного проживання українців. Лише між 1968 і 1970 рр. відвідав 18 країн, серед них – Канаду, США, Аргентину, Бразилію, Німеччину, Іспанію, Португалію, Австрію, Англію та Францію. Першу подорож на Американський континент Й. Сліпий зробив у червні 1968 р. до Канади, де проживало найбільше вихідців з України. Як відомо, першими емігрантами з України були жителі Галичини із села Небилів теперішнього Калуського району Івано-Франківської області, які у 1891 р. поклали початок еміграції українців до Канади [15, с. 26–27]. Українці, які проживали в Канаді та інших країнах, бачили в митрополиті мученика за віру та представника нескореної української нації, яка перебуває під гнітом більшовицького режиму. 14 червня 1968 р. в аеропорту Торонто Й. Сліпого з хлібом та сіллю урочисто вітали кілька тисяч українців та керівників Канади. Символічно, що оркестр під управлінням Василя Кардаша виконав гімн України. Така зустріч свідчила про велику віру українців у відновлення незалежності України, а з нею і легалізацію Української греко-католицької церкви [19, с. 239–245].

У Торонто, Вінніпезі, Едмонтоні, Монреалі та Оттаві митрополит проводив зустрічі з українцями, сприяв їх згуртуванню.

У поїзді митрополита супроводжували Вінніпезький митрополит Максим Германюк, єпископи з Торонто Ісидор Борецький та Михайло Руснак із десятками представників духовенства та громадських діячів. У процесі поїздки Й. Сліпий відвідав хворого православного митрополита Іларіона (Івана Огієнка) [31, с. 106]. Митрополит Й. Сліпий розумів, що для єдності необхідна співпраця між греко-католиками та православними українцями в діаспорі. Завдяки дружнім відносинам із православними ієрархами, зокрема митрополитом Іваном Теодоровичем та архієпископом Метиславом Скрипником, була налагоджена співпраця українців, які належали до різних конфесій. Створювалися спільні духовно-культурні центри [4]. У багатьох містах США та Канади греко-католицькі та православні собори збудовані поряд, що сприяє спільній діяльності українських громад. 16 червня 1968 р. у Торонто митрополит провів у церкві св. Покрови молебень да української молоді, після якого спілкувався у кількатисячнім зібранні молоді, а вже 1 липня в Едмонтоні обговорив із духовенством та представниками української громади питання необхідності збереження українських традицій і мови та розбудови церковного життя [5].

Перебуваючи у США, 28 липня 1968 р. Блаженіший патріарх Йосиф заснував парафію св. Володимира і Ольги в Чикаго та благословив наріжний камінь під будову цього храму і надав йому титул «Собору». 22 листопада 2009 р. на церковному майданчику перед собором св. Володимира й Ольги в Чикаго відбулося відкриття й посвячення пам'ятника Першому патріархові Української греко-католицької церкви кардиналові Йосифові Сліпому. Символічно, що завдяки Й. Сліпому при українських греко-католицьких церквах у США та Канаді українці створили культурні центри. Так, у Чикаго у «Культурному осередку» створено мистецькі та культурні організації, наукові інституції, професійні та молодіжні об'єднання. Серед них найбільш відомими є «Українська школа балету і народного танцю», благодійний фонд Українського католицького університету, представництво Українського конгресового комітету Америки, наукове товариство «Українська енциклопедія», Лікарське товариство та багато інших. Українська громада Іллінойсу бере активну участь у підтримці героїчної боротьби українців із російською агресією, урочисто відзначає державні свята України [28].

У заяві Президії закордонних представників Української головної визвольної ради о. Івана Гриньоха, Мирослави Прокоп, Євгена Врецьона, Дарії Ребет про візити митрополита писалося, що «...своєю появою серед народу Першоїєрарх угору підніс серця серед мас, оновив їхні душі, заставив відрізняти

велике від малого, шляхетне від низького, створив атмосферу щирого патріотизму та нефальшованої єдності. Серед народу появився автентичний, безспірний авторитет» [7].

Йосиф Сліпий як Патріарх та Верховний архієпископ Львівський –предстоятель Української греко-католицької церкви у 1969, 1971 та 1973 рр. провів синоди для єпископату УГКЦ у діаспорі. На синоді 1973 р. була ухвалена конституція патріархального устрою УГКЦ.

Висновки. Патріарх, кардинал, митрополит Йосиф Сліпий протягом свого життя працював на захист та зміцнення УГКЦ. Протягом двадцяти одного року перебування за кордоном відвідав багато українських поселень у світі, створив Синод української католицької церкви, навколо якого об'єднав український єпископат. Заснував Український католицький університет імені святого Климента та колеґію святої Софії у Римі, організував шість філій УКУ в різних країнах, збудував собор святої Софії, який 28 вересня 1969 р. освятив Папа Павло VI, повернув у власність УГКЦ церкву Сергія і Вахха з патріаршим двором, започаткував переклади літургійних книг українською мовою [26, с. 162–165].

На жаль, через консерватизм та упереджене ставлення Апостольської столиці до Української греко-католицької церкви Й. Сліпий не зміг завершити всі свої прагнення в питанні активнішого захисту репресованих українців у Радянському Союзі як із боку Католицької церкви, так і великих держав та піднесення УГКЦ до рівня патріархату. Виступаючи на Римському синоді у жовтні 1974 р., владики зробив докір очільникам Ватикану, що вони, виступаючи на захист переслідуваних невеликих груп римо-католиків у різних частинах світу, забувають про мільйони переслідуваних українських католиків східного обряду в СРСР. «Серед цих високопоставлених осіб, чиї імена загальновідомі, є історик В. Мороз, Є. Сверстюк, Л. Плющ, В. Чорновіл, Іван і Надія Світличні, Ю. Шухевич, В. Стус та багато інших...» [6, с. 14–16].

Перспективи подальших розвідок. Вивчення діяльності Йосифа Сліпого у справі зміцнення та розбудови УГКЦ у діаспорі потребує подальших наукових досліджень. Актуальними залишаються питання патріаршого статусу для сучасної Української греко-католицької церкви. Важливо звернути увагу на питання релігійної та духовної підтримки з боку Церкви мільйонів українських біженців від російської агресії у Європі та на Американському континенті.

Література:

1. Бабинський А. Ідея патріархату УГКЦ в українській діаспорі напередодні II Ватиканського собору. *Українське релігієзнавство*. 2020. Вип. 90. С. 71–87.
2. Bilaniuk P. The Ukrainian Catholic Lay Movement 1945–1975: An Interpretation, in Labunka and Rudnytzky, eds. *The Ukrainian Catholic Church 1945–1975: A Symposium*, Philadelphia, 1976. S. 90–106.
3. Бендик М. Помісність Української греко-католицької церкви та її бачення патріархом Йосифом Сліпим. Львів : Свічадо, 1996. 55 с.
4. Благовісник Верховного Архієпископа візантійсько-українського (греко-руського обряду). Ілюстративний матеріал з відвідин Верховного Архієпископа в різних країнах у 1969–1970 рр. Костельгандольфо біля Риму, 1968.
5. Благовісник Верховного Архієпископа візантійсько-українського (греко-руського обряду). Ілюстративний матеріал з відвідин Верховного Архієпископа в різних країнах у 1969–1970 рр. Костельгандольфо біля Риму, 1970.
6. Благовісник Верховного Архієпископа візантійсько-українського (греко-руського обряду). Ілюстративний матеріал з відвідин Верховного Архієпископа в різних країнах у 1969–1970 рр. Костельгандольфо біля Риму, 1974.
7. Відвідини Предстоятеля Української греко-католицької церкви Йосифа Сліпого на Північноамериканському континенті стало важливою подією у житті української діаспори за другої половини 60-х років. *Патріархат*. 1968. № 2(5).
8. Глібчук П. Патріарх Йосиф Сліпий. Через терня випробувань до зірок небесної слави. Тернопіль, 2002. 131 с.
9. Димид М. Шлях до завершення структури Української греко-католицької церкви. *Патріархат*. 1992. Листопад.
10. Лист Й. Сліпого (1980) до с. Авксентії від 31 січня 1980 р. Історичний архів УГКЦ у Римі. Ф.2, Оп. IV б. Спр. 133.
11. Киричук О. Йосиф Сліпий: ректор – митрополит – в'язень – кардинал і патріарх. Львів : Логос, 2017. 142 с.
12. Кравець Д. Дискусія навколо ідеї патріархату УГКЦ у середовищі української діаспори 1970-х рр. (За матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського). *Наукові записки УКУ*. 2019. Число XIII. Вип. 3. С. 182–192.
13. Ленчик В. Визначні постаті Української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. Львів : Свічадо, 2001. 608 с.
14. Маркус В. П'ятнадцять років українського патріархального руху. *Матеріали мирянських конгресів та з'їздів УПЦО*. Чикаго : Українське патріархальне світове об'єднання, 1981. С. 71–99.
15. Марунчак М. Історія українців Канади. Т. I. Вінніпег : Українська вільна академія наук у Канаді. 484 с.
16. Михайлишин М. Блаженніший Йосиф Сліпий та ідея патріархату УГКЦ. Львів : Свічадо, 2007. 192 с.
17. Олійник М. Йосиф Сліпий і питання українського патріархату у XX ст. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. 152 с.
18. Патріархат. Греко-католицьке аналітичне видання. Орган Українського патріархального товариства у США / The Ukrainian Patriarchal Society in the USA. URL: <http://www.patriarkhat.org.ua/>.
19. Пелікан Я. Ісповідник між Сходом і Заходом: Портрет українського кардинала Йосифа Сліпого / пер. з англ. І. Іванкович. Львів : АРТОС, 2015.

20. Пилипів І. Патріарх Йосиф Сліпий на Другому ватиканському соборі. *Україна і світ у концептуальних засадах патріарха Йосифа Сліпого* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 11–12 листопада 2022 р. / за заг. ред. О.Є. Гомотюк. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 97–99.
21. Рудницька М. Невидимі стигмати. Товариство за патріархальний устрій Української католицької церкви. Рим ; Мюнхен ; Філадельфія, 1971. 552 с.
22. Сапеляк А. Українська церква на II Ватиканському соборі. Салезіянське видавництво. Рим ; Буенос Айрес, 1967. 315 с.
23. Сліпий Й. Перша промова митрополита Йосифа на II Ватиканському соборі 11 жовтня 1963 р. *Твори Патріарха і Кардинала Йосифа* / зібрані о. проф. д-р Іван Хома і о. проф. д-р Іван Музична. Том XII. Рим, 1981.
24. Сліпий Й. Перша промова митрополита Йосифа на II Ватиканському соборі. *Патріархат*. 1983. № 12(156).
25. Сліпий Й. Проповідь на квітну неділю 1971 р. *Твори Патріарха і Кардинала Йосифа*. Т. IX / упоряд. І. Хома, І. Музичка. Рим, 1981.
26. Сороковський А. Нарис історії українського патріархального руху. *Матеріали до історії українського патріархального руху (1963–2001)* / ред. А. Сороковський. Львів : Свічадо, 2009. С. 19–70.
27. Турків С. Римський період життя та діяльності кардинала Йосифа Сліпого. *Україна і світ у концептуальних засадах патріарха Йосифа Сліпого* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 11–12 листопада 2022 р. / за заг. ред. О.Є. Гомотюк. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 100–103.
26. Хома І. Йосиф Сліпий. Отець та ісповідник Української мученицької церкви. Рим, 1992. С. 164–165.
28. Церква святих Володимира і Ольги у Чикаго (Іллінойс). URL: <https://chicagougcc.org/uk/eparckhiiia/parafii-kontakty/25> // 26-церква-святих-Володимира-і-Ольги-у-Чикаго-Іллінойс.html).
29. Цимбалістий Б. Рух за Патріархат і українська суспільність. Нью-Йорк, 1978. URL: <https://er.ucu.edu.ua/discover>.
30. Шептицька Л., Захарчин Н., Ременяк О. Становище Греко-католицької церкви у післявоєнні роки крізь призму діяльності Йосифа Сліпого. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. 2023. № 12/54. С. 633–651.
31. Штука С. Пастирські візити патріарха Йосифа Сліпого, 1967–1973. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 52. Т. 2. С. 105–107.

УДК 94(477) «1921/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.13>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ ПОШИРЕННЯ ДОНОСИТЕЛЬСТВА У 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Сергієнко Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі літератури, періодичних видань, архівних джерел та опублікованих документів розглянуто процес трансформації особистих відносин в Україні під впливом поширення доносителства у 1920–1930-ті роки. Обґрунтовано положення про те, що першими під тиском доносителства були викривлені особисті відносини членів правлячої партії. Партія стала основою мережі доносителства. У ній вкорінилося уявлення про доноси як важливе і життєво необхідне явище, що не могло не відбутися на взаємовідносинах її членів. Заохочуючи доносителство в партії, її лідери наполегливо розповсюджували це явище й у суспільстві. В особистому спілкуванні стали домінувати недовіра і підозріливість. Будь-хто міг виявитися сексотом і скалічити долю співбесідника.

Автор зазначає, що недовіру у відносинах у суспільстві породжували також методи провокації, які застосовували каральні органи. Провокатор умів розпочати бесіду з незнайомою людиною і викласти певні «антирадянські» погляди. Співбесідник міг погодитися з такими поглядами і в результаті потрапив до таборів ГУЛАГу. Тому коли навіть чесна людина намагалася відкрито виказати невдоволення діями влади, її, як правило, не слухали і в кращому випадку втікали від неї, у гіршому – доносили першій, щоб співбесідник не встиг донести правду.

У статті зауважено, що особливе стеження велося за інтелігенцією. Воно здійснювалося не тільки за допомогою сексотів, а й значною мірою за допомогою донощиків-колег. Нециристість в особистих стосунках набагато більше, ніж у цілому в суспільстві, укорінилася в середовищі освічених людей, які займали певні посади у державних структурах або ж відносилися до творчої інтелігенції. Автор дійшов висновку, що доносителство, котре процвітало у 20–30-х роках ХХ ст., негативно вплинуло не тільки на особисті відносини сучасників, а й на відносини прийдешніх поколінь.

Ключові слова: особисті відносини, доносителство, ГПУ, НКВС, суспільство, партія.

Serhiienko Serhii. The transformation of personal relationships in Ukraine due to the spread of whistleblowing in the 20s and 30s of the 20th century

Based on literature, periodicals, archival sources, and published documents, the transformation of personal relationships in Ukraine due to the spread of whistleblowing in the 1920s and 1930s is considered. The statement that personal relationships of members of the ruling party were distorted first under the pressure of whistleblowing is substantiated. The party became the basis of the whistleblowing network. The idea of whistleblowing as an important and vitally necessary phenomenon took deep root in the party that could not but affect mutual relationships of its members. Encouraging whistleblowing in the party, its leaders persistently spread this phenomenon in society as well. Distrust and suspicion began to dominate personal communication. Anyone could turn out to be a secret officer (an informer) and damage the interlocutor's life.

The author notes that mistrust in relationships in society was also caused by methods of provocation used by punitive authorities. The provocateur was able to start a conversation with a stranger and express certain "anti-Soviet" views. The interlocutor could agree with such views and as a result, ended up in the Gulag camps. Therefore, when even an honest person tried to openly express their dissatisfaction with the actions of the authorities, generally, they were not listened to and, in the best case, were run away from, in the worst case, they were the first to report so that the interlocutor did not have time to report earlier.

The article notes that special surveillance was carried out on the intelligentsia. It was conducted not only with the help of secret officers but also to a large extent with the help of informers-colleagues. Insincerity in personal relationships took deep root among educated people who held certain positions in state structures or belonged to the creative intelligentsia much more than in society as a whole. The author has come to the conclusion that whistleblowing, which flourished in the 20s and 30s of the 20th century negatively affected not only personal relationships of contemporaries but also relationships of next generations.

Key words: personal relationships, whistleblowing, HPU, NKVD, society, party.

Будь-який державний апарат для свого нормального функціонування потребує постійної інформації про настрої у суспільстві. Таку інформацію надають як спеціальні органи держави, так і громадські організації та окремі громадяни. У демократичних державах влада розраховує на свідомість громадян, які своєчасно повідомлять її про порушення законів і норм співжиття з боку будь-кого. Якщо громадяни

впевнені, що держава захищає їхні інтереси, то цілком логічно, що вони повинні дбати про державу і повідомляти її про порушення встановленого порядку конкретними людьми. У разі якщо вони не будуть цього робити, то в результаті безкарності протиправних або ж аморальних дій певних осіб життя громадян погіршиться. Але якщо держава не дбає про людей, душить суспільство, не дає йому вільно розвиватися, то свідомо підтримувати таку державу пересічний громадянин навряд чи захоче. Тому будь-яка держава намагається презентувати себе захисницею прав людей. Тобто вона прагне підтримки своїх громадян. Для цього застосовуються різні засоби. За умов диктатури одним із найбільш уживаних є пропаганда. За її допомогою держава намагається постати в очах громадян послідовною захисницею їхніх інтересів. І частина людей щиро вірить пропаганді і потенційно готова інформувати органи влади. Таке явище спостерігалось, наприклад, за умов двох найвідоміших диктатур ХХ ст. – Сталіна і Гітлера. Одіозне гестапо не було надмірно роздутою організацією, але мало величезне число інформаторів у суспільстві, значна частина яких діяла не за примусом, а по своїй волі. НКВС також заохочував добровольців-інформаторів, але й не цурався примушувати громадян до такої діяльності за допомогою шантажу. І тут постає питання: як оцінювати подібну діяльність? Якщо людина вірить у свою державу і допомагає їй своєю правдивою інформацією, тобто діє у злагоді зі своєю совістю, то її важко осудити. Якщо ж вона діє під примусом, то також потрібно враховувати обставини. Але, безумовно, заслуговують суворого засудження ті, хто дає завідомо брехливу, наклепницьку інформацію або ж і правдиву, але з метою знищити людину чи отримати нечесну матеріальну вигоду. Деякі дослідники вважають, що існували інформаторство і доносительство [1, с. 198], очевидно, маючи на увазі, що явні і таємні співробітники НКВС («сексот») давали інформацію, а інші учасники процесу писали доноси. Одні це робили в силу службових обов'язків, інші – у силу прагнення до викриття ближнього й отримання певних винагород. Можна прийняти і такий поділ, але будь-яка звинувачувальна інформація в державні органи без відома людини, про дії якої інформують, цілком підходить під визначення «донос» – тобто таємно подані відомості зі звинувачуванням кого-небудь у чомусь. Тому автор звинувачувальну інформацію з політичним ухилом проти конкретних людей, що йшла від штатних службовців НКВС, а також від «сексотів» і «аматорів», вважає доносительством.

Сьогодні існує чимало робіт, де тією чи іншою мірою розглядається проблема доносительства у 20–30-ті роки минулого століття [2], але ніхто з авторів не ставив спеціальним завданням розглянути його вплив на особисті відносини в Україні. Автор статті спробує висвітлити цей вплив.

Абсолютна більшість істориків погоджується з думкою, що 20-ті роки ХХ ст. порівняно з 30-ми були відносно вільними. Однак саме у ці роки вибудовувалася система тотального контролю за суспільством із боку держави. І слід ще раз наголосити, що кістяком цієї системи були не органи ГПУ-НКВС, а правляча партія. Саме в її структурі відпрацьовувалася схема масового доносительства. Уже в 1921 р. ЦК КП(б)У видав циркуляр, згідно з яким кожен комуніст повинен був негайно доносити в партійні органи про негативні факти діяльності своїх однопартійців, недонесення каралося. У циркулярі підкреслювалося: «Указуючи на той чи інший учинок членів партії, на ту чи іншу дію, поведінку, що суперечать пролетарській етиці, кожен член партії сприяє її оздоровленню і виконує свій обов'язок» [3]. Доносительство в партії прийняло масовий характер. У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) щодо цього розгорілася дискусія. Один із більшовиків із дореволюційним стажем гірко констатував, що доносительство в партії приймає такі форми, коли товариш своєму товаришеві «задушевної думки виказати не може» [4, с. 566]. Однак така точка зору не зустріла підтримки на з'їзді. Проти неї виступили як керівники партії, так і пересічні учасники з'їзду, у тому числі делегат від українських більшовиків К.В. Моїсеєнко [4, с. 566]. Член центральної контрольної комісії (ЦКК) ВКП(б) Гусєв заявив: «Я думаю, що кожен член партії повинен доносити... Можна бути прекрасними друзями, але якщо ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але і йти далі – йти на доносительство» [4, с. 601]. Його рішуче підтримав голова ЦКК ВКП(б) В. Куйбишев: «Починають розбиратися, чи є доносом, коли людина пише на організацію, і чи є доносом, коли людина пише про ту чи іншу окрему розмову. Усе це суцільна формалістика, тому що коли навіть окремих членів партії в окремій розмові побачить певну загрозу єдності партії, то цілком очевидно, що він не має права керуватися пустими формальними міркуваннями, його обов'язком є довести до відома партійних керівних органів те, що він знає» [4, с. 625]. Партія наполегливо проводила курс на масове доносительство. Хоча в ті роки свобода думок у партії ще не була задушена. Цікавий факт приводить секретар Й. Сталіна у 20-х роках Б. Бажанов: «Що мене дивує, це те, що після XIV з'їзду Сталін і його нова більшість у ЦК нічого не мають проти цієї свободи... Товариш Сталін посміхається: «Нехай говорять! Нехай говорять! Не той ворог небезпечний, котрий себе виявляє. Небезпечний ворог таємний, який нам невідомий. А ці, котрі всі виявлені, всі переписані – час розрахунку з ними прийде» [5, с. 27].

Саме у 20-ті роки йшла підготовка до масових репресій у подальшому. Одним із головних складників цієї підготовки було налагодження всеохоплюючої системи таємної інформації влади про життя суспільства в усіх його проявах, у тому числі й про особисте життя громадян і особливо про їхні політичні вподобання. Потрібно було виявити всіх «таємних» ворогів. Для цього залучалися тисячі і тисячі сексотів, що працювали всюди. Знавець цього процесу (сам був примушений дати підписку сексота) О. Солженіцин свідчить, що густоту мережі сексотів більшість відчувала, але не намагалася уявити кожного сексота в обличчя – у його просте людське обличчя, і від цього мережа здавалася загадковою і страшною. Хоча сексоткою була мила сусідка, котра прийшла позичити солі, а потім побігла повідомити в умовний пункт, що у вас сидить підозріла людина. Або ж свій хлопець Ваня, з яким ви випили, а він доніс, як ви лайали владу за те, що в магазині нічого не купиш. І тут письменник робить цікаве зауваження: «Якби набір сексотів був цілком добровільним, на ентузіазмі, то їх не набралось би багато (хіба що в 20-ті роки). Але набір іде опутуванням і примусом, і слабкості віддають людину цій ганебній службі. І навіть ті, що щиро бажають скинути із себе липучу павутину, цю другу шкіру – не можуть, не можуть» [6, с. 224]. Слід звернути увагу, що Солженіцин уважав, що у 20-ті роки добровольців у сексотів було чимало. Схоже, тому, що значна частина суспільства вірила в привабливі гасла більшовиків і особливо молодь намагалася допомогти в розбудові нового «щасливого» життя. Як сказав про молодь 20-х років сучасник: «Були молоді, дурні і молоді» [7, с. 5].

Цей ентузіазм молоді влада використовувала повною мірою, у тому числі й у створенні мережі сексотів. Робота у цьому напрямі велася наполегливо. У середині 20-х років між одним із керівників ГПУ Г. Ягодою і членом керівництва більшовицької партії А. Бубновим відбулася така розмова. Ягода вихвалявся успіхами у справі розвитку інформаційної мережі ГПУ, яка все більше і більше охоплювала всю країну. Бубнов коментував, що основою цієї мережі є члени більшовицької партії, котрі в нормі завжди повинні бути і є інформаторами ГПУ; що стосується безпартійних, то тут, на думку Бубнова, ГПУ спирається на елементи, найбільш близькі і віддані владі більшовиків. Ягода заперечив: ГПУ може зробити сексотом кого завгодно, і зокрема людей, цілком ворожих існуючій владі. Бубнов здивувався: яким же чином? Ягода пояснив: дуже просто. Хто хоче помирати з голоду? Якщо ГПУ бере людину в обробку з наміром зробити з неї інформатора, то якби вона не пручалася, у кінцевому підсумку вона буде примушена. Технологія така: звільнимо з роботи, а на іншу ніде не приймуть без таємної згоди ГПУ, і особливо якщо у людини є родина, жінка, діти, вона швидко капітулює [8, с. 22]. Така практика стала правилом на довгі роки. Отже, від самого початку приходу до влади керівництво більшовицької партії розгорнуло роботу зі створення мережі доносительства в країні. Кожен член партії мав за обов'язок повідомляти владу про дії, що могли загрожувати існуванню політичної системи.

До мережі також залучалася різними шляхами і чимала кількість пересічних громадян. У 1929 р. у більшовицьку організацію Луганщини були надіслані з Москви копії протоколів засідання партколегії ЦКК ВКП(б). У протоколі № 94 від 16.08.1929 розглядалася справа одного з високопоставлених московських комуністів. Суть справи така. Цей комуніст звинувачувався в тому, що знав про авантюрні нахили брата, але не попередив про це партійні і радянські органи, а також приймав участь у пиятиках із «чужим елементом» у брата. За це Московський міськом виключив його з партії. Але ще не настали жорстокі 30-ті. Тому ЦКК врахувала, що комуніст мав гарну характеристику з місця роботи, проявив себе позитивно в роки громадянської війни, чимало років добре працював у комсомолі, і вирішила винести йому сувору догану, але в партії залишила [9]. Даний протокол мав служити зразком відношення до порушень партійних вимог із боку комуністів, котрі працювали в Україні. Доносити потрібно було не тільки на товаришів по партії, а й на найближчих родичів. За недонесення загрожувала суворою відповідальністю. ЦКК ВКП(б) суворо вимагала «давати рішучий опір тим, хто буде вважати склочниками і наклепниками всіх, хто щиро прагне допомогти партії виявити ... чужі елементи в її лавах» [10, с. 5] Така практика логічно призвела до того, що поступово в особистих стосунках членів партії виникли підозрливості і недовіра. Це повною мірою проявилось у 30-ті роки. Недовіра до товариша по партії стала основою особистих відносин: може, товариш таємний ворог або ж сексот, або ж захотів зайняти твоє місце? Яка вже тут відвертість. Якщо у 20-ті роки члени правлячої партії могли спілкуватися між собою досить щиро і навіть відверто проявляти ненависть до Сталіна і називати його у своїх особистих розмовах «солдафоном» [11, с. 211], то з початку 30-х років особисті відносини між членами партії втратили щирість.

У результаті посилення арештів у другій половині 30-х років взаємовідносини у правлячій партії стали не просто недовірливими, а вкрай напруженими. Ось як описує події літа 1936 р. в Нікополі В. Кравченко. На зборах активу міста «старого відчуття товариства більше не було... Декілька місяців

тому можна було б почути гучні вітання. «Здоров був, товаришу Кравченко!». «А, ось і ти, старий дідьку!». Був товариський обмін плітками, анекдотами, цеховими справами, розмовами про партійні справи. Зараз було тільки напружене мовчання. Усі трималися осторонь один від одного, ніби остерегаючись смертельної зарази. Рятуйся, бережись! Уникай сусідів! Здавалося, що чуєш ці слова звідусіль». На активі був зачитаний лист ЦК ВКП(б). «Мета листа була досить ясна. Аудиторією пройшов страх. Як у минулому ми шукали «ворогів» серед усього населення, так тепер ми повинні шукати їх у наших власних лавах! У майбутньому мірилом буде кількість ваших доносів на ваших найближчих друзів. М'якотілі і зі слабким характером, котрі поставлять особисту дружбу вище інтересів партії, повинні будуть пізнати наслідки такої «нещирості» На збори із запізненням прибув М. Хатаєвич – секретар обкому, член ЦК ВКП(б). Він пройшов на трибуну в оточенні охоронців. «Це була новина, мабуть, найстрашніша з усіх: охоронці і револьвери на зборах активних членів партії!». Промова М. Хатаєвича була витримана в дусі листа ЦК ВКП(б). «Із цього моменту стало справою «честі» доносити і розкривати «прихованих ворогів» партії. Ви боялися говорити з вашими найближчими друзями. Ви відсторонювалися від друзів, родичів і співробітників. Що як вони були інфіковані, були носіями бацил страшної епідемії, яка охопила всю країну. Ви забували, що колись на світі існували такі речі, як відвертість, відданість, дружба ... щезли всі останні залишки товариства між нами. Зустрічаючись на вулиці або ж у коридорах, ми, технічні і партійні працівники, дивилися один на одного з подивом. «Як! Ви ще живете», – говорили наші погляди» [12].

Взаємовідносини між членами партії за таких умов не могли бути людськими, довірливими. Почалися відверті наклепи. П.Г. Григоренко, який у другій половині 20-х років очолював комсомольську організацію на Донбасі, був звинувачений місцевою газетою у тому, що він син куркуля. Звинувачення було бездоказовим. Тим не менше у партійному комітеті йому сказали: «Докажуй свою правоту, поки не доведеш». Справа тягнулася більше року. Урешті-решт виявилось, що наклеп виходив від одного з комсомольських активістів, який прагнув зайняти місце П. Григоренка [13].

На молодого 21-річного комуніста Петра Шелеста прийшла анонімка, у якій говорилося, що він, коли працював секретарем райкому комсомолу в Боровському районі, «посягав на честь дівчини-комсомолки», яка працювала в райкомі на громадських засадах. Анонімка прийшла напередодні партійної чистки. П. Шелест пише: «Я вперше в своєму житті тоді зіштовхнувся з підлістю і наклепом, дуже переживав, хоч і знав, що це якийсь наклеп, але як це все пояснити...». Потім у результаті перевірки виявилось, що анонімка була написана «заради жарту» самою ж «потерпілою» [14]. Чим такий «жарт» міг закінчитися для молодого хлопця, який стояв на нижніх щаблях блискучої кар'єри, зрозуміло. Але незрозуміло інше. Чому не була покарана дівчина-комсомолка, яка свідомо робила наклеп? Схоже, що вона виконувала волю місцевого ГПУ, котре за допомогою провокації намагалося перевірити перспективного молодика. Моральний бік справи нікого не цікавив. Країну все більше охоплювали лицемірство і брехня. Уже на схилі років П.Ю. Шелест, характеризуючи 30-ті роки, констатував: «Доносами було оплутано все і вся. Дуже був тяжкий час, і багато з нас вижили випадково» [14].

Отже, у правлячій партії укорінилося уявлення про доноси як важливе і життєво необхідне явище, що не могло не відбитися на особистих відносинах її членів. Недовіра і підозрливості стали складниками цих відносин. Заохочуючи доносительство в партії, її лідери наполегливо розповсюджували це явище й у суспільстві.

Ще у 20-ті роки в Україні цілеспрямовано почала створюватися система стеження за населенням. Згідно з таємною постановою ВУЦВК від 21 листопада 1923 р., у населених пунктах призначалися так звані «десятихатники», які повинні були регулярно доносити відповідним органам влади про підозрілі дії сусідів [15, с. 835]. Як зазначає відомий дослідник Ю. Шаповал, остаточне становлення агентурно-інформаційного апарату відбулося саме у «золоті» 20-ті роки [16, с. 51].

У 30-ті роки система була задіяна на повну потужність. Доносительство пронизувало суспільство і постійно підтримувалося владою, особливо серед тих соціальних прошарків, які могли суттєво впливати на поведінку людей, на їхні взаємовідносини. Зокрема, особливу увагу влади притягувала творча інтелігенція. На жаль, подібними речами займалися не тільки невдахи і зависники, а й талановиті особистості. Тоді це значною частиною людей не вважалося чимось непристойним. Навпаки, кожен відданий владі громадянин повинен був доносити про «негідні» вчинки співгромадян, а тим більше про контрреволюційні дії. Визначення контрреволюції було безмежним, тому кожен визначав його як завгодно. Якось в українському громадсько-політичному, літературно-мистецькому і науковому журналі «Червоний шлях», що виходив у Харкові в 1923–1936 рр. і з 1931 р. став органом Федерації об'єднань радянських письменників України, була опублікована новела Я.А. Мамонтова, у якій було

таке місце: «Спить обдурене село, засипане снігом і прокламаціями». Ураховуючи суцільну колективізацію та її наслідки, наведена фраза точно відображала історичний момент. Але це з погляду сьогодення. Тоді ж ця фраза «гостро обурила» молодого талановитого поета В. Сосюру, він назвав це «справжньою контрреволюцією» і сказав редактору, що піде скажитись у ЦК, чим довів останнього до переляку. В. Сосюра пошкодував редактора і в ЦК не пішов [17, с. 220]. Але коли його недоброчиницею письменник І. Микитенко після того, як утаїв своє соціальне походження, був прощений на основі того, що своєю творчістю він реабілітував себе, В. Сосюра наполягав, що І. Микитенко «своєю творчістю ще поглибив злочин приховання од партії свого соціального походження» [17, с. 272]. Атмосфера доносительства пронизувала суспільство, стимулювала лицемірство. К. Нікітенко відзначає, що, наприклад, М. Рильський на офіційному заході з приводу підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. сказав: «Я щасливий». А в приватній розмові сказав те, що дійсно думав: «Я все ж таки не бачу вагомих причин, котрі примусили нас кинутися на Польщу. Це протирічить тій гуманності і справедливості, про яку ми стільки завжди волали. Ось я пишу кожного дня вірші, які возвеличують мужність радянських військ і мудрість нашої політики, а у серці немає ніякого ентузіазму» [18]. Учасник розмови з Рильським швиденько доніс куди потрібно. Міжособисті відносини, які склалися у суспільстві у 20–30-ті роки, примушували творчих людей постійно кривити душею, підлаштовуватися під партійні установки. М. Рильський не був винятком.

Істерія викриття «ворогів» нівечила міжособисті стосунки. У суспільство була впроваджена ідея пошуку ворогів народу у власній родині. Ідея була підкріплена легендою про Павліка Морозова, який заради державних інтересів занапастив свого рідного батька. На основі даної легенди будувався виховний процес у суспільстві. Учинок Павліка Морозова настирливо подавався суспільству, перш за все його молодіжній частині, як зразок поведінки дітей по відношенню до батьків. Учні також привчалися доносити на однокласників. Киянин Д. Малаков згадував, що якось його брат, готуючись першим вибігти після уроків на вулицю, потихеньку склав зошити і книжки у портфель. І тут же піднеслася рука пильної учениці, яка донесла вчительці, що Малаков порушив дисципліну. Учениця була піонеркою і, мабуть, наслідувала Павліка Морозова. Д. Малаков констатує: «Донос процвітав. Народився навіть крилатий вислів: «Стук летить швидше за звук». Згадуючи ті часи, він пише: «Батько палив на кухні все, що могло здатися «не тим» – тим, хто шукав «не те»... Жах проймав кожного. Страх настільки міцно увійшов у свідомість, що навіть на схилі життя, коли вже й часи прийшли нові, батько так і не знайшов у собі душевних сил написати те, що хотів, знав. Але оповідав нам усе життя... Сталінщина пришибла кілька поколінь» [19, с. 32]. Цей же автор свідчить, що обивателі з довоєнним досвідом доносів у період окупації Києва «часом боялися сусідів більше, ніж гестапівців» [19, с. 236]. Ось такі особисті відносини у суспільстві породило масове доносительство.

У 30-ті роки доносительство стало невід'ємною часткою діяльності великої кількості людей. Особливо тих, хто займав більш або менш відповідальні посади. Ця якість зберіглася і в подальші роки. Донощики, чії дії калічили життя людей, дуже часто щиро вважали, що діють по совісті, на користь суспільству і державі. На Київській кіностудії (нині – Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка) знімалася в художній стрічці кінозірка радянської доби Т. Окуневська. На неї надійшов донос, у результаті якого вона отримала великий термін ув'язнення. Донощик був відповідальним співробітником кіностудії. Коли після смерті Сталіна почався перегляд справ засуджених із політичних мотивів, то була зроблена очна ставка Т. Окуневської з донощиком. Він був пригніченим, очевидно, розумів, що зламав долю людини, але не виглядав відвертою сволотою або ж пройдисвітом, а людиною, яка впевнена у своїй правоті. Доводячи цю «правоту», він запитав прокурора: «Якби при вас сказали про комуністів, що вони брехливі і нечесні люди, ви б написали про це куди належить?» У відповідь почув: «Без сумніву!». Тоді донощик заявив: «Я як комуніст не можу відмовитися від своїх слів, тим більше що вони дійсно були сказані». Те, що за слово людина відсиділа вже шість років за ґратами і повинна була ще відсидіти чотири, донощика не хвилювало. Головне, що він виконав свій партійний обов'язок – доніс вчасно на колегу [20]. Хоча наведений приклад дещо виходить за хронологічні межі статті, але він дуже переконливо свідчить про вплив доносительства на особисті відносини людей. Справа в тому, що донощик входив до ближнього кола знайомих актриси і донос написав після дружньої вечері з нею. Хоча тут із великою вірогідністю можна допустити і те, що донощик просто боявся, що його провокують «антирадянськими» розмовами і якщо він не повідомить про них, то буде відповідати сам. Так вплинули на відносини українців репресії 30-х років.

Характерним було і те, що доносів боялися навіть люди, для яких вони були необхідним джерелом їх успішного функціонування. Маються на увазі співробітники НКВС. Вони не були гарантовано

захищені від ударів кампанії доносителства і також боялися говорити відверто, потрапити у коло підозри. Прикладів таких є чимало. Слід навести один із них. У січні 1937 р. помічник головного чекіста Соловецьких таборів розмовляв з ув'язненим і назвав день смерті Леніна і день «Кривавої неділі» 9 січня, які на той час були вихідними, святковими днями. Із контексту було ясно, що людина просто обмовилася, але його співбесідник зреагував моментально і гучно (мабуть, щоб почули оточуючі) спитав: «Хіба у вас день смерті Леніна і 9 січня вважаються святковими днями?» Чекіст страшенно перелякався [21].

Шпигування і доноси стали звичайним явищем і у студентському середовищі. Недовіра в особистих стосунках між студентами була, як свідчать очевидці, дуже помітною. Один із них стверджує: «Життя примушувало студентів не довіряти один одному. Це недовір'я пригнічувало, усі прекрасно знали, що серед них хтось неодмінно та був інформатором, тільки досить часто не здогадувалися про це і думали на кожного. А іноді знали і боялись» [22]. Нашпиговані отрутою підозрливості, молоді люди доносили на своїх викладачів і, бувало, робили це не тільки зловливі невдахи, а й талановиті студенти.

За допомогою доносів деякі люди почали вирішувати свої матеріальні проблеми: отримання додаткової кімнати в комунальній квартирі, речей арештованого, інших статків. Нерідкою була і помста на ґрунті ревнощів, сексуальних домагань.

Відомо, що у будь-якої людини є два складника – добро і зло, або ж, як говорять, Бог і чорт. І держава має важелі, котрі дають змогу задіяти більшою мірою один або інший складник. Держава використовувала зло, закладене у людині, для спотворення взаємовідносин у суспільстві. Саме держава, використовуючи заздрість обмеженої людини по відношенню до людини більш обдарованої, організувала кампанію доносителства, саме держава розпалювала підозрливість до ближнього і саме держава вчила людей бути нещадними до собі подібних.

Дослідник І. Загородній стверджує, що в 30-ті роки «за найточнішими підрахунками, у кожному закладі кожний п'ятий працівник писав доноси на своїх колег» [1, с. 198]. Найбільше «прославилася» київська аспірантка Ніколаєнко. За її доносами було знищено 800 осіб [1, с. 199]. Були й інші «рекордсмени». Але жах, що породжувався доносами, створювався не окремими «рекордсменами», а масами донощиків.

Таким чином, у країні була організована мережа доносителства, яка, перш за все, була апробована у правлячій партії, а потім охопила все суспільство. В особистому спілкуванні стали домінувати недовіра і підозрливість. Будь-хто міг виявитися сексотом і скалічити долю співбесідника. Недовіру у відносинах породжували і методи провокації, які застосовували каральні органи. Провокатор міг розпочати бесіду з незнайомою людиною і викласти певні «антирадянські» погляди. Співбесідник у разі погодження з такими поглядами потрапляв до таборів ГУЛАГу. Тому коли навіть чесна людина намагалася відкрито виказати невдоволення діями влади, її, як правило, не слухали і в кращому випадку тікали від неї, у гіршому – доносили перші, щоб співбесідник не встиг донести раніше.

Особливе стеження велося за інтелігенцією. І тут потрібно підкреслити, що стеження велося не лише за допомогою сексотів, а й значною мірою за допомогою донощиків-колег. Нещирість в особистих стосунках набагато більше, ніж у цілому в суспільстві, укорінилася в середовищі освічених людей, які займали певні посади у державних структурах або ж відносилися до творчої інтелігенції. Доносителство, що процвітало у 20–30-х роках ХХ ст., вплинуло негативно не лише на особисті відносини сучасників, а й на відносини прийдешніх поколінь. Цю проблему варто розглянути надалі.

Література:

1. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с.
2. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с. ; Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с. ; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938) / С.В. Кульчицький та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2013. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019) ; Ролдугіна Я.О. Роль спецслужб у насадженні більшовицького режиму в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2018_23-24_11 ; ін.
3. Циркуляр ЦКК КП(б)У ко всім членам Коммунистической партии Украины. *Коммунист*. 1921. № 105.
4. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1926. 1030 с.
5. Бажанов Б. Кремль, 20-е годы. *Огонек*. 1989. № 40. С. 25–28.
6. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. *Малое собрание сочинений*. Т. 6. Москва : ИНКОМ НВ, 1991. 432 с.
7. Яшин А. Мы были молоды. *День поэзии 1968*. Москва : Советский писатель, 1968. 240 с.
8. Бажанов Б. Кремль, 20-е годы. *Огонек*. 1989. № 42. С. 20–23.

9. Державний архів Луганської області. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 64.
10. Инструкция по организации и проведению генеральной чистки и проверки рядов ВКП(б). Москва ; Ленинград : Госиздат, 1929. 32 с.
11. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон : Альбертський Університет, 1985. 417 с.
12. Кравченко В. Я избрал свободу. URL: <https://avidreaders.ru/book/ya-izbral-svobodu.html> (дата звернення: 10.04.2019).
13. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?i=book&num=808> (дата звернення: 24.01.2022).
14. Шелест П. Да не судимы будете. URL: https://royallib.com/book/neizvestno/shelest_da_ne_sudimi_budete.html (дата звернення: 12.04.2021).
15. Довженко А. Щоденникові записи. 1939–1956. Харків : Фоліо, 2013. 879 с.
16. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
17. Сосюра В. Третя Рота. Київ, 2010. 352 с.
18. Нікітенко К. На культурному фронті без змін. *Дзеркало тижня*. 2015. № 30. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/na-kulturnomu-fronti-bez-zmin-reakciya-radyanskih-diyachiv-kulturi-i-mistectv-na-pidpisannya-paktu-molotova-gibbentropa-.html> (дата звернення: 06.12.2020).
19. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2002. 317 с.
20. Окуневская Т. Татьяна день. URL: https://royallib.com/book/okunevskaya_tatyana/tatyanin_den.html (дата звернення: 02.05.2022).
21. Чирков Ю. А было все так... URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=170211> (дата звернення: 25.05.2022).
22. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938) / С.В. Кульчицький та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2013. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019).

УДК 94(477.82):070.1:321.64

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.14>

ІДЕОЛОГЕМА «ВОРОГ НАРОДУ» НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКИХ ПРЕСОВИХ ВИДАНЬ ВОЛИНИ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ¹

Стародубець Галина,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-2005-771X

У статті йдеться про відображення ідеологеми «ворог народу» на сторінках місцевих газет Волині у період утвердження тут сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1930-х років), досліджено динаміку використання цього образу в системі більшовицької пропаганди. Указано, що ця штучно сформована ідеологема використовувалася радянською владою як один з інструментів формування віртуального ідеологічного конструкту з метою трансформації його у реальне соціальне середовище. Образ «ворога народу», з одного боку, слугував маркером для соціальної стратифікації радянських громадян за ознакою політичної благонадійності, а з іншого – виступав тлом для найвигіднішої презентації персонажів, які представляли більшовицьку партію. Для утвердження нової радянської ідеології більшовикам необхідно було вдатися до чіткої структуризації суспільства, виокремлення прихильників і противників. «Ворог» стає неминучим атрибутом дихотомного уявлення/представлення реальності в тоталітарному суспільстві. Найбільш критичні й негативні явища спостерігалися в процесі розширювання селянського соціуму, свідомо поділеного на дві антагоністичні категорії. На одному полюсі були так звані бідняки, які є лідерами соціалістичних перетворень на селі, а на іншому – представники заможних верств, які апріорі оголошувалися «чужими», ворогами нової влади.

Наголошено, що основним транслятором більшовицької ідеології виступала преса, насамперед місцеві друковані видання. Використовуючи засоби друкованого слова, більшовицька влада сприяла посиленню процесу розширювання селянства: збереженню і зміцненню домінуючих позицій «бідняків» і «середняків» та викриттю «куркулів». Із метою формування негативного образу «ворога народу» у пресі активно послуговувалися «мовою ненависті», яка сприяла нагнітання у суспільстві атмосфери «класового протистояння», страху і підозрливості та впровадженню у масову свідомість «нової» системи соціальних і політичних уявлень про соціалізм. Спостерігається поступове залучення в офіційний дискурс активно тиражованої на сторінках друкованих видань експресивної лексики з виразно негативними конотаціями, яка фактично перетворилася на мовні кліше.

Ключові слова: ворог народу, сталінізм, тоталітаризм, пресові видання, радянська влада, куркуль, голод.

Starodubets Galyna. The ideology of “the enemy of the people” on the pages of the Soviet press in Volyn’ during the emergence of Stalinist totalitarianism

The article deals with the reflection of the ideologeme “enemy of the people” on the pages of local newspapers in Volyn’ during the period of the establishment of Stalinist totalitarianism there (late 1920s and early 1930s) and examines the dynamics of using this image in the Bolshevik propaganda system. It is pointed out that this artificially formed ideologeme was used by the Soviet authorities as one of the tools for forming a virtual ideological construct in order to transform it into a real social environment. The image of “the enemy of the people”, on the one hand, served as a marker for the social stratification of Soviet citizens on the basis of political trustworthiness, and on the other hand, it was the background for the most favorable presentation of characters representing the Bolshevik Party. In order to establish the new Soviet ideology, the Bolsheviks had to resort to a clear structuring of society, to distinguish between supporters and opponents. “The enemy” becomes an inevitable attribute of the dichotomous representation/representation of reality in a totalitarian society. The most critical and negative phenomena were observed in the process of stratification of peasant society, which was deliberately divided into two antagonistic categories. On one pole were the so-called poor, who were the leaders of socialist transformations in the countryside, and on the other were representatives of the wealthy strata, who were a priori declared «aliens», enemies of the new government.

It is emphasized that the main transmitter of Bolshevik ideology was the press, primarily local publications. Using the means of the printed word the Bolshevik government contributed to the process of stratification of the peasantry: preserving and strengthening the dominant positions of “the poor” and “the middle class” and exposing “the kulaks”. In order to form a negative image of “the enemy of the people”, the press actively used “hate speech”, which contributed to the atmosphere of “class confrontation”, fear and suspicion in society and the introduction of “a new” system of social and political ideas about socialism into the mass consciousness. There is a gradual involvement in the official discourse of expressive vocabulary with distinctly negative connotations, which is actively replicated in the pages of printed media and has actually turned into linguistic clichés.

Key words: enemy of the people, Stalinism, totalitarianism, press, Soviet power, kulaks, famine.

¹ Підготовка статті здійснена в рамках реалізації стипендіальної програми Центру діалогу імені Юліуша Мерошевського (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego).

Вступ. Ідея боротьби з «ворогами народу» залишалася стрижнем усього суспільно-політичного життя в СРСР у період правління Й. Сталіна. Ця штучно сформована ідеологема використовувалася комуністичною владою як один з інструментів формування віртуального ідеологічного конструкту з метою трансформації його у реальне соціальне середовище. Образ «ворога народу», з одного боку, слугував маркером для соціальної стратифікації радянських громадян за ознакою політичної благонадійності, а з іншого – виступав тлом для найвигіднішої презентації персонажів, які представляли більшовицьку партію. Для утвердження нової радянської ідеології більшовикам необхідно було вдаватися до чіткої структуризації суспільства, виокремлення прихильників і противників. Сутнісне наповнення цього конструкту змінювалося залежно від соціально-економічних та політичних завдань сталінського тоталітарного режиму.

Функціонування образу «ворога народу» характерне для тоталітарної свідомості, орієнтованої на стан перманентної соціальної мобілізації, підтвердженням чого слугує приклад цілеспрямованого розкручування цього образу сучасною путінською пропагандою з метою утримання російського суспільства у стані критичного паралічу та апатії. Вивчення сутнісних характеристик досліджуваного ідеологічного конструкту має стати передумовою глибшого осмислення детермінант тривалого збереження тоталітарних цінностей і моделей поведінки на рівні суспільної свідомості.

Тема використання більшовицьким режимом різноманітних форм і методів пропаганди з метою конструювання образу «класового ворога», «ворога народу» у різні періоди сталінського правління є досить репрезентативною в українській історіографії. У роботах відомих українських дослідників періоду становлення радянського тоталітаризму та політики державного терору 1920–1930-х років С. Кульчицького [13], Л. Гриневич [4], В. Морочко [20], Н. Романець [28; 29] та ін. ідеологема «класовий ворог» уживається у контексті як аналізу репресивної політики радянської влади, так і формування нової соціальної структури. Okремо виділимо низку збірників наукових праць, де вміщено статті про динаміку протікання репресивних кампаній сталінського режиму, характеризуються об'єкти та виконавці державного терору [3], повсякденне життя радянської людини в 1920–1930-ті роки [36].

З огляду на тему нашого дослідження, заслуговує на увагу монографія Л. Масенко, де на підставі аналізу текстів комуністичних вождів і документів каральних органів зроблено висновок про використання комуністичною владою, зокрема в період сталінізму, лексики, яку авторка називає мовою державного тероризму [18, с. 240]. Схожу позицію у цьому питанні займає мовознавиця Т. Коць. Дослідниця наголошує, що «у 30–50-ті роки ХХ ст. через посередництво періодичних видань до активного вжитку увійшли виразно негативно конотовані слова та словосполучення «куркуль», «буржуазний націоналіст», «ворог народу», «класовий ворог», «дрібнобуржуазні елементи» [11, с. 94]. Використання преси з метою культивування образу «ворога народу» розглядається у працях І. Сипченко [31; 32], О. Тарапон [35] та ін.

Сталінський варіант державного тоталітаризму є предметом вивчення зарубіжних дослідників. Зокрема, генеза пропагандистського образу «класового ворога» в СРСР розглядається у роботі американської дослідниці В. Боннелл (Victoria Bonnell), яка вважає, що його поява в квітні 1929 р. була зумовлена необхідністю «демаркації у більшовицькій ідеології. Понад усе режим прагнув забезпечити чітке розмежування між бінарними протилежностями: герої – вороги, добро – зло, священний – нечестивий та повністю позбутися двозначностей у цьому розподілі» [2]. А. Котлярчук, розкриваючи суть сталінських репресій у північних районах СРСР у період Великого терору, акцентує окрему увагу на ролі «пропагандистських кампаній ненависті в місцевій пресі, які були організовані з Москви і мали системний характер» [40, р. 112]. У контексті аналізу наративів «виключення» у дискурсі сталінського Великого терору розглядає різні категорії «ворогів», сконструйованих більшовицькою пропагандою в 1930-х роках, В. Паперний [43]. Темі «ворога народу» значну увагу приділено в монографії Куромії Гіроакі (Hiroaki Kuromiya). Аналізуючи причини виникнення цього образу та масштаби його поширення в регіональному розрізі Донбасу, автор зауважує, що на початку 1930-х років «відбувся концептуальний перехід від уявлення про «класового ворога» до класово нейтрального «ворога народу» [16, с. 267]. Темі способу формування сталінською пропагандою образу «ворога народу» опосередковано торкається у своїй праці Сара Девіс (Sarah Davies) [41]. Авторка аргументовано доводить, що «всепроникна радянська пропаганда не змогла викоринити дисонуючу думку, що терор не зміг повністю змусити людей замовкнути і що альтернативна «тіньова» політична культура змогла пережити жахиття сталінізму». Вона наголошує, що нав'язувана більшовицькими пропагандистами «картина світу», у тому числі й образи «ворогів народу» чи «класових ворогів», не сприймалася суспільством беззаперечно, а натикалася на тіньовий опозиційний спротив у вигляді листів, чуток, анекдотів тощо. Таким

чином, досліджувана нами проблема у розрізі вивчення смислового наповнення ідеологем «ворог народу», «класовий ворог», а також використання їх сталінською пропагандою з метою легітимізації державного терору широко представлена як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Однак, на нашу думку, потребують глибшого вивчення та аналізу особливості використання цих образів крізь призму регіонального досвіду.

Мета дослідження – визначити, які категорії населення Волині і за якими критеріями позиціонувалися владою наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років як «вороги народу», дослідити динаміку використання цього образу в системі комуно-більшовицької пропаганди на прикладі регіональних пресових видань.

Результати. Руйнування більшовиками старого світу детермінувало процес переформатування приаманної йому соціальної структури, створення нових владних інститутів, пошук способів контролю за цим процесом та методів впливу на динаміку його протікання. Структуризація нового суспільства за більшовицько-радянськими лекалами відбувалася шляхом формування в масовій свідомості картини світу, яка спиралася на бінарні конструкції типу «ми – вони». В умовах сталінської наздоганяючої модернізації роль основного механізму інтеграції соціуму, консолідації його від супротивного відіграв образ «ворога народу». Зусилля влади спрямовувалися на перетворення цього образу у важливий інструмент підтримання сегрегованої реальності. «Для того щоб зрозуміти, хто такі «ми», потрібно чітко уявляти, хто такі «вони», і чим ці дві категорії відрізняються одна від одної. Їхні базові цінності мали бути фундаментально відмінними, тому компроміс ставав неможливим» [42, р. 44]. Мета більшовицької політики, окрім іншого, полягала у необхідності змінити соціальну психологію селянства для утвердження аксіоми: біднота – це передова, прогресивно орієнтована верства, а «куркуль» мав асоціюватися із царським періодом, образом заможного глита, визискувача тої самої бідноти. Окрім того, ворог виступав апелятивним чинником мобілізації всіх членів спільноти до солідарності, згуртування навколо влади, яка в той чи інший спосіб гарантувала йому захист перед небезпекою зовнішніх чи внутрішніх загроз.

Зважаючи на низький рівень освіченості населення у 1920–1930-х роках, основним інструментом нав'язування нової системи морально-етичних цінностей виступали візуальні засоби пропаганди: плакати, карикатури тощо. Однак велике значення мало й використання засобів масової інформації, зокрема розвиток місцевих друкованих видань. Тема створення загальносоюзної мережі місцевої преси була піднята Й. Сталіним у 1923 р., коли він заявив: «Газета – це не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, це також колективний організатор». Ставилася завдання створити «мережу місцевих агентів єдиної партії, яка утворить кістяк саме тієї організації, яка нам потрібна, – досить великої, щоб охопити всю країну» [34, с. 283]. На Волині, зокрема на теренах сучасної Житомирської області, упродовж 1920-х років було започатковано випуск низки друкованих видань, серед яких: «Радянська Волинь» (1920 р.), «Шлях колективізації», «Колективіст Дзержинщини», «Поліська комуна» (1928–1929 рр.) та ін.

Характерною особливістю інформаційного наповнення регіональних газет цього періоду була їх максимальна ідеологічна зашореність. Комуно-більшовицький режим не прагнув тримати маси осторонь політики, навпаки, відбувалася загальна політизація масової свідомості. Газета виступала не так каналом інформації, як рупором пропаганди, через яку нав'язувалося дуальне сприйняття об'єктивної реальності виключно у чорно-білих тонах, де чорний – це «темні ворожі регресивні» сили в образі «класового ворога», «ворога народу», а «білий» – колір світлого прогресивного комуністичного майбутнього. Боротьба «п'їтьми» зі «світлом» – основна тема усіх без винятку газетних публікацій досліджуваного нами періоду. Оскільки Волинь – це аграрний регіон, то на вершині ідеолого-пропагандистської піраміди образу «ворога народу» перебував ідеологічний конструкт, сформований за кількома напрямками: учасники «бандитських петлюрівських формувань», «петлюрівці», «позбавленці», «куркулі», «підкуркульники», «пособники», «шкідники» тощо. Як правило, він доповнювався заходами соціальної політики, метою яких було виділення селян, звинувачених або ж підозрюваних в антирадянській діяльності чи навіть у поглядах (зазвичай їх маркували «куркулями»), в окрему групу для протиставлення її іншим соціальним категоріям і для подальшої ліквідації.

Для утвердження нової радянської ідеології більшовикам необхідно було вдатися до чіткої структуризації суспільства і виокремлення прихильників і противників. «Ворог» стає неминучим атрибутом дихотомного уявлення/представлення реальності в тоталітарному суспільстві. Найбільш критичні й негативні явища спостерігалися в процесі розшарування селянського соціуму, свідомо поділеного на дві антагоністичні категорії. На одному полюсі були так звані бідняки, які є лідерами соціалістичних перетворень на селі («5–6 біднячок, які працюють у колгоспі» [30]), а на іншому – представники заможних верств, які

апріорі оголошувалися «чужими», ворогами нової влади або ж «куркульськими агентами» [30] і повинні були доводити свою відданість їй конкретними справами. У тогочасних газетних публікаціях для поділу на «своїх» і «чужих» часто застосовується принцип співставлення, порівняння з використанням негативно-оцінних емоційних означень: «у колгоспі забрали верх не щирі, віддані соціалістичному будівництву люди, а чужаки, що використали новий колгосп тільки для того, щоб приховатися від хлібозаготівель та інших «неприємних» для твердоздатників кампаній» [30]; «організувати бідняцько-середняцьку людність на виконання планів хлібозаготівлі і троцита куркульські теревені [26]; «викрити і розбити вщент куркульських агентів» [24]; «приборкати куркуля та його помічників» [23].

Окрему пропагандистську нішу традиційно займали так звані «середняки», яких залежно від політичної кон'юнктури відносили то одного, то до іншого табору. Аналіз газетних публікацій за період 1929–1933 рр. дає підстави стверджувати, що наприкінці 1920-х років формувався образ «середняка» як передового трудівника, чесною, справедливою, відповідальною, старанною, грамотною людиною, завдяки якій тримається і процвітає село та сільське господарство. Пропагандистська риторика дещо змінюється в період Голодомору, коли влада намагається відповідальність за фактичний провал політики колективізації перекласти на управлінців місцевого рівня. Селян, котрі не виконали планових державних поставок хліба в голодні 1932–1933 рр., в місцевій пресі традиційно називають «підкуркульниками» або «куркульськими підспівувачами» [1].

Образ куркуля як «ворога народу» розумівся досить розмито: до цієї категорії селян відносили не так за економічними ознаками (розмір оподаткування, наявність найманої робочої сили, земельної власності тощо), як за політичними – минулим або передбачуваним теперішнім ставленням до радянської влади і до колективізації. Більшість сучасних дослідників стверджує, що «куркульство» як негативний елемент суспільства – це штучно створена в період правління більшовиків соціальна група заможних людей, виокремлена із середовища селянства [19], адже «наукового тлумачення категорії «куркуль» у 1920-х років офіційно визначено не було, тому під час переписів населення таку категорію окремо не ідентифікували, проте використовували в політичних цілях» [17, с. 117]. Насамперед загострювалася увага на «злочинному минулому» куркулів, називаючи їх «петлюрівцями й іншою контрреволюційною поганню» [15], учасниками антирадянського руху опору у складі різних повстанських загонів: «соколівської банди» [37], «недобитками з банди Струка – Петлюри» [39].

Майже у кожній газетній статті, у якій йдеться про «сільських глитаїв куркулів», наголошується на їхньому непролетарському походженні. Для прикладу, в одному з випусків «Радянської Волині» повідомлялося, що всією шкідницькою роботою у Барашівському колгоспі «орудувала невеличка кумпанія, що складалася з колишнього жандарма, дяка і церковного титаря. Головним натхненником виявився куркуль Петро Медведь, що служив колись у жандармах, має 7 га землі. Не обійшлося, очевидно, без загального керівництва з боку Барашівського попа» [38].

Звертає на себе увагу факт широкого використання у пресі «експресивно виразних слів із семантикою знищення (репресії, розстріл, винищувати, вбивати, ліквідувати)» [11, с. 100]. Газети рясніють заголовками на кшталт: «Даючи найнещаднішу відсіч куркульським недобиткам та їхній агентурі» [25]; «Розбити вщент куркульських агентів» [24]; «Викрити глитаїню, розігнати її кубло, оздоровити колгосп – ось невідкладне завдання, яке зміцнить колгосп» [22]; «Суворо карати крадіїв соціалістичної власності» [39]; «Розтроцити куркульсько-попівську зграю» [9]. У такий спосіб відбувалася легітимізація репресивних заходів, здійснюваних владою проти так званих «ворогів народу», із метою створення в країні/регіоні широкої масової підтримки внутрішньої політики сталінського режиму. Окрім того, образ «ворога народу» виступав інструментом стратифікації соціуму, нагнітання соціального протистояння на селі, виокремлення та стигматизації соціально-облікових «ворожих» групи, поширення атмосфери страху та взаємної недовіри.

Із метою маркування «ворогів» свідомо використовувалася мова ворожнечі, що в майбутньому закономірно вилилося «у функціонування мови насильства – дій» [8, с. 92]. Автори публікацій на сторінках регіональної преси відкрито закликають до застосування репресивних методів покарання тих, хто не вписується у прокрустове ложе «більшовицької справедливості». Так, в одній зі статей йдеться про те, що «за підкуркульником с. Левкова Калитою лічиться борг державі 1,67 ц хліба. 12 листопада він остаточно показав своє класове шкідницьке обличчя, вирішивши спалити свою клуню і хліб. Злочинця пощастило затримати, цей злочин остаточно викрив Калиту як класового ворога. Калиту і Ващенко передано до права як ворогів соцбудівництва, ворогів радянської влади» [21]. Заголовок одного з випусків «Радянської Волині» закликає «посилити класову пильність, даючи найнещаднішу відсіч куркульським недобиткам та їхній агентурі» [25].

Широко тиражована в засобах масової інформації мова ворожнечі знайшла широке застосування і в офіційному дискурсі. Виступи різного рівня партійців та чиновників кінця 1929-го – початку 1930-х років рясніють лексичними зворотами на кшталт «ворог радвлади» [6, арк. 54]; «злосний неплатник податків», «зліквідован як крупний спекулянт» [6, арк. 57]; «активний релігійник», «кулацький елемент» [6, арк. 65 зв.]. Так, у матеріалах до звіту Коростенського райвиконкому за 1929–1930 рр. читаємо: «Колективізація сільського господарства в останній рік проходила в умовах запеклої класової боротьби. Глитай усіма силами намагався загальмувати соціалістичну перебудову. Але біднота вкупі з середняцтвом під проводом робітничого класу провели рішучий наступ на капіталістичні елементи села» [5, арк. 4]. На початку 1930-х років ідеологема «ворог народу» акумулювала в собі раніше створені характеристики, зокрема для маркування так званих «позбавленців», і наповнювалася новими відтінками змісту в період розгортання політики «соціалістичних перетворень на селі» та індустріалізації.

Відповідальність за прорахунки у сільському господарстві, катастрофічне падіння, аж до голодної смерті, рівня життя селян у період колективізації комуно-більшовицька влада традиційно намагалася перекласти на «ворогів народу», значно розширивши їх перелік. Якщо на початку колективізації заможне селянство займало окрему нішу у загальній соціальній структурі українського села, то в період Голодомору рамки майнового розшарування були стерті унаслідок як репресивної політики сталінського режиму, так і голодної смерті, спричиненої організацією штучного голоду. Це стало причиною необхідності виокремлення в окрему групу ворожих елементів тих, хто до цього часу вважався «середняком» або навіть «бідняком». Арсенал комуно-більшовицької пропагандистської лексики поповнився новотворами, які почали широко застосовуватися у пресі і впроваджуватися на рівні офіційно використовуваної термінології: «глитай», «підглитайник», «підкуркульник», «куркульський агент», «куркульські підспівувачі». «Деякі підкуркульники проводять на полі під час роботи свою антирадянську агітацію» [7], – читаємо в одній зі статей; автори інших публікацій запевняють читачів, що «куркульський агент Ставовий Трохим – ворог колгоспний» [33], та закликають «викрити і розбити вщент куркульських агентів» [24]. Сміслові наповнення дефініцій так званих «підкуркульників», «підглитайників» залишалися дуже розмитим, що давало змогу місцевій владі чіпляти цей ярлик на окремих осіб за дуже суб'єктивними ознаками.

На початку 1930-х років у переліку ключових «злочинів» проти радянської влади почало широко використовувалося «шкідництво», зокрема у новостворюваних колгоспах. На тлі провальної хлібзаготівельної кампанії, яка перманентно проводилася владою в період голодних 1932–1933 рр., вістря революційної критики було спрямоване «на завгоспів, рахівників, рільників, які начебто найчастіше виступали організаторами приховування і крадіжок і до того ж належали до куркульських та ворожих елементів» [29, с. 161]. Автор публікації в «Поліській комуні» звинувачує уповноваженого райкому КП(б)У «т. Буха, який, перебуваючи в с. Білошичі, припустив величезну політичну помилку. Він забув, що революційна пильність є та сама якість, яка саме тепер потрібна більшовикам, забув, що класовий ворог змінив тепер свою тактику. Забув Бух слова т. Сталіна, що теперішній глитай та підглитайник, теперішні антирадянські елементи на селі – це здебільшого люди «тихі». Їх не треба шукати далеко від колгоспу, вони сидять у самому колгоспі і обіймають там посади кладовщиків, завгоспів, рахівників, секретарів та ін.» [26]. Схожі звинувачення знаходимо в одному з випусків «Радянської Волині»: «Колгосп засмічений куркулями, колгоспом керує глитайня. Шимонюки і Бойки – підглитайники. Наприклад, О. Шимонюк тапер старший конюх і взагалі «авторитет» – колишній спекулянт орендар та дяк з 20-річним стажем, мав 15 га землі, 4–5 коней, 3–4 корови, молотарку, січкарню, віялку, добру пасіку, тримав постійних 2–3 наймити. До колгоспу втягнув свою сімейку з 4-х синів. Молодші хлопці до комсомолу пролізли. Одного з них – Олексу за розклад комсомольського осередку нещодавно вилучили з комсомолу». Автор статті закликає до активних дій проти «ворогів радянської влади»: «Викрити глитайню, розігнати її кубло, оздоровити колгосп – ось невідкладне завдання, яке зміцнить колгосп» [22].

Широка комуно-більшовицька пропагандистська кампанія проти так званих «шкідників» у сільському господарстві мала на меті, з одного боку, перекласти відповідальність за масовий голод на «підступи ворогів радянської влади, а з іншого – легітимізувати право застосовувати репресії, нав'язуючи суспільству поведінку тотального стеження один за одним та страху бути звинуваченим та покараним, тому що «революційна законність пильно стежить за всякими проявами класового ворога, шкідника, дає їм нещадну відсіч» [27].

Висновки. Таким чином, у період утвердження сталінського тоталітарного режиму на теренах колишньої Волинської губернії наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років основним транслятором більшовицької ідеології виступала преса, насамперед місцеві друковані видання. Використовуючи

засоби друкованого слова, комуно-більшовицька влада сприяла посиленню процесу розшарування селянства: збереженню і зміцненню домінуючих позицій «бідняків» і «середняків» та викриттю «куркулів». Із метою формування негативного образу «ворога народу» у пресі активно послуговувалися «мовою ненависті», яка сприяла нагнітання у суспільстві атмосфери «класового протистояння», страху і підозрливості та впровадженню у масову свідомість «нової» системи соціальних і політичних уявлень про соціалізм. Спостерігається поступове залучення в офіційний дискурс активно тиражованої на сторінках друкованих видань експресивної лексики з виразно негативними конотаціями, яка фактично перетворилася на мовні кліше.

Література:

1. Андріївка загрузла в багні проривів. *Радянська Волинь*. 1932. 21 грудня.
2. Боннелл В. Більшовицька демонологія в радянських політичних плакатах 1930–1945 років. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1115-viktorii-bonnell-bilshovytska-demonolohiia-v-radianskykh-politychnykh-plakatakh-19301945-rokiv> (дата звернення: 20.10.2023).
3. Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці : збірник наукових статей. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. 210 с.
4. Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 389–401 ; Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. Вип. 20. С. 177–192 ; Гриневич Л. Уповноважені партійці в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері України узимку-навесні 1928 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19. С. 102–112.
5. Держархів Житомирської області. Ф. Р-671. Оп.2. Спр.9. Арк.4.
6. Держархів Житомирської області. Ф.1024. Оп.1. Спр.130. Арк.54
7. Доки це зрештою буде. *Радянська Волинь*. 1932. 15 липня. № 98.
8. Ісакова Т.О. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні пріоритети. Серія «Політика»*. 2016. № 4. С. 90–97.
9. Колективіст Дзержинщини. 1933. 9 лютого. № 14.
10. Коць Т. Мовна агресія в інформаційному просторі: між стильовою нормою і деструкцією. *Українська мова*. 2021. № 3(79).
11. Коць Т. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30–50-х років ХХ ст. *Культура слова*. 2015. Вип. 82. С. 93–102.
12. Краших активістів не залучено до боротьби за хліб. *Радянська Волинь*. 1932. 21 грудня. № 174.
13. Кульчицький С. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Р. Лемкіна. *Український історичний журнал*. 2018. № 4.
14. Кульчицький С.В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 137–141 ; Кульчицький С. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. Вип. 21. С. 118–134.
15. Куркульських агентів – обдурювачів держави – нещадно карати. *Шлях колективізації*. 1933. 12 липня. № 89.
16. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев. Київ, 2002.
17. Маркова С., Шеремета Л. Український селянин-хлібодар: історико-етимологічний дискурс. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 115–121.
18. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017. 240 с.
19. Масенко Л. Слово куркуль в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах. *Українська мова*. 2015. № 2. С. 24–37.
20. Морочко В. Справа «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УРСР»: механізми і наслідок терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1–2. С. 96–104.
21. Нешадної кари класовому ворогові, що намагається зірвати заходи партії і радвллади. *Радянська Волинь*. 1932. 15 листопада. № 157.
22. Оздоровити колгосп, вигнати глитаїв. *Радянська Волинь*. 1932. 17 липня. № 99.
23. Приборкати куркуля та його помічників. *Колективіст Дзержинщини*. 1932. 26 лютого. № 12.
24. Причини відставання. *Радянська Волинь*. 1932. 7 липня. № 94.
25. *Радянська Волинь*. 1932. 15 листопада. № 157.
26. Революційна пильність. *Поліська комуна*. 1933. 24 листопада. № 175.
27. Розтрощим маневри класового ворога. *Шлях колективізації*. 1933. 6 серпня. № 104.
28. Романець Н. Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах Голодомору. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 45–50.
29. Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939) : монографія. Кривий Ріг, 2014.
30. Сигнали з Сіньгурів. *Радянська Волинь*. 1932. 7 липня. № 84.
31. Сипченко І.В. Окружна газета на Сумщині (1923–1929): тематичне наповнення, редакційна політика. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2013. Т. 53. С. 232–235.

32. Сипченко І. Феномен «ворога народу» у місцевій пресі Сумщини 30-х рр. XX ст.: особливості культивування та еволюція образу. *Образ*. 2014. Вип. 15. С. 122–129.
33. Ставовий Трохим – ворог колгоспний. *Поліська комуна*. 1933. 24 листопада. № 175.
34. Сталин В. Сочинения. Т. 5. Москва : ОГИЗ, 1947. С. 281–285.
35. Тарапон О. Преса як засіб ідеологічної обробки населення в радянській Україні (1920–1930-ті рр.). *Наукові записки з української історії*. 2016. Вип. 39. С. 47–54.
36. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
37. Шкідників з Орелівського колгоспу покарано. *Соціалістичний наступ*. 1933. 24 квітня. № 403.
38. Шкідницька рука в Барашівці. *Радянська Волинь*. 1932. 3 серпня. № 107.
39. *Шлях колективізації*. 1933. 12 липня. № 89.
40. Andrej Kotljarchuk. Propaganda of Hatred and the Great Terror. A Nordic Approach. *Ethnic and Religious Minorities in Stalin's Soviet Union: New Dimensions of Research*. Olle Sundström, Huddinge: Södertörns högskola, 2017. P. 91–121.
41. Sarah Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934–1941. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
42. Sirenko L. Construction of «enemy's» image in soviet press in 1939-1953-s. *Torun International Studies*. 2015. № 1(7). P. 37–45.
43. Vladimir Paperni. Narratives of Exclusion in the Discourse of the Stalinist Great Terror. *Sociology and Anthropology*. 2015. № 3(9). P. 440–446.

УДК 321(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.15>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОСТРАДЯНСЬКІ НАРАТИВИ ТА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ СВЯТ)

Стрільчук Людмила,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

У статті аналізуються зміни у політиці пам'яті в сучасній Україні на прикладі державних свят, які унаочнюють, наскільки кардинально змінювався зміст національної політики пам'яті на початку XXI ст., протиставляються пострадянські та сучасні російські історичні наративи національній політиці історичної пам'яті.

Засади формування державної політики пам'яті в Україні на тридцять другому році незалежності в умовах повномасштабної війни з російською федерацією продовжують залишатися дискусійними. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минушини та ролі у цьому процесі національної історичної пам'яті. Тому не дивно, що на повісті денній сучасної України особливої актуальності набули питання вивчення національної замовчуваної раніше історії, руйнація радянських історичних міфів та наративів і формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Україна, як і більшість пострадянських республік, успадкувала пам'яттєву мапу «загальносоюзного» зразка з похибкою на національні історичні особливості, із певним набором героїв та визначних подій. Фактично у період незалежності в українському суспільстві відбувається трансформація історичної пам'яті: уявлень про найважливіші дати та події, національних героїв.

У статті доведено, що в українському суспільстві досить сильно вкоренилися радянські історичні наративи, і аналіз того, що саме «святкували»/«відзначали» в Україні на державному рівні впродовж трьох останніх десятиліть, засвідчує факт непослідовності здійснення державної історичної політики та формування національної історичної пам'яті. Наслідком такого стану речей стала поляризація історичної пам'яті у суспільстві по осі «Схід – Захід».

Ключові слова: історична політика, національна пам'ять, національна ідентичність, державна політика історичної пам'яті, Україна, державні свята, пострадянський спадок, російські наративи, суспільна свідомість.

Strilchuk Liudmyla. The evolution of the policy of memory in modern Ukraine: post-treatment narratives and the national policy of memory (on the example of public holidays)

The presented article analyzes changes in the politics of memory in modern Ukraine using the example of public holidays, which illustrate how radically the content of the national policy of memory changed at the beginning of the 21st century, contrasts post-Soviet and modern Russian historical narratives with the national policy of historical memory.

The principles of the formation of the state policy of memory in Ukraine in the thirty-second year of independence in the conditions of a full-scale war with the Russian Federation continue to remain debatable. The systemic transformations of recent decades have fundamentally changed the emphasis in approaches to understanding and studying the historical past and the role of national historical memory in this process. Therefore, it is not surprising that on the agenda of modern Ukraine, the issues of studying national history, which had been silenced before, the destruction of Soviet historical myths and narratives and the formation of a common collective memory, the construction of new schemes of national identity, have become particularly relevant.

Ukraine, like most of the post-Soviet republics, inherited a commemorative map of the «all-Union» model with an error on national historical features, with a certain set of heroes and notable events. In fact, during the period of independence, the Ukrainian society undergoes a transformation of historical memory: ideas about the most important dates and events, national heroes.

The presented article proves that Soviet historical narratives are quite strongly rooted in Ukrainian society, and the analysis of what exactly was «celebrated»/«celebrated» in Ukraine at the state level during the last three decades proves the fact of inconsistency in the implementation of state historical policy and the formation of national historical memory 'yati The consequence of this state of affairs was the polarization of historical memory in society along the «East-West» axis.

Key words: historical policy, national memory, state policy of historical memory, Ukraine, public holidays, post-Soviet legacy, Russian narratives, public consciousness.

Аналізуючи ситуацію зі святами, які відзначалися в Україні на державному рівні з 1991 р., за три десятиліття незалежності, не складно помітити, що у спадок від Союзу РСР наша країна отримала і чималу кількість «державних свят», які в силу різних причин залишалися у пам'яттєвому просторі України ще тривалий час. А між тим навіть сам термін «святкування» містить у собі чітко виражену оцінку подій, до яких він уживається, і передбачає як мінімум позитивну характеристику. Пропоную у представлений статті простежити, які дати української (а частіше зовсім не української) історії відзначалися на державному рівні у незалежній Україні і як еволюціонувала політика пам'яті впродовж останніх тридцяти років.

Засади формування державної політики пам'яті в Україні на тридцять другому році незалежності в умовах повномасштабної війни з російською федерацією продовжують залишатися дискусійними. Власне, як і саме поняття «історична пам'ять» щодо різних соціальних, регіональних та вікових груп є не вповні усталеним. А між тим системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини та ролі у цьому процесі національної історичної пам'яті. Тож на повістці денній новопосталої на початку 90-х років ХХ ст. України особливої актуальності набули питання вивчення національної замовчуваної раніше історії, руйнації радянських історичних міфів та наративів і формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності [5, с. 62].

Україна, як і більшість пострадянських республік, успадкувала пам'яттєву мапу «загальносоюзного» зразка з похибкою на національні історичні особливості, із певним набором героїв та визначних подій. Фактично у період незалежності в українському суспільстві відбувається трансформація історичної пам'яті: уявлень про найважливіші дати та події, національних героїв. Українська дослідниця С. Набок вважає, що зміни у національній історичній пам'яті відбувалися на двох рівнях: у державній політиці пам'яті, що, головним чином, відбито у нормативно-правових документах, та в уявленнях пересічних українців [3, с. 233].

Аналіз того, що саме «святкували»/«відзначали» в Україні на державному рівні впродовж трьох останніх десятиліть, засвідчує факт непослідовності здійснення державної історичної політики та формування національної історичної пам'яті і, як наслідок, поляризації історичної пам'яті у суспільстві по осі «Схід – Захід».

Отже, детальніше розгляньмо, що відзначалося в Україні у роки незалежності. Нескладно зауважити, що більшість свят залишилися у спадок від СРСР, наприклад 8 березня (Міжнародний жіночий день), 1–2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День перемоги у Великій Вітчизняній війні [3, с. 235]. Саме ці три дати, закріплені на законодавчому рівні як святкові дні, продовжували залишатися незмінними у державному святковому календарі України ще десятиліття після проголошення незалежності. Паралельно традиційними і досить масовими стають релігійні свята. Але поряд із цим починають з'являтися і дати, пов'язані з національною історією, наприклад 14 жовтня – День Українського козацтва, який було запроваджено згідно з Указом Президента Л. Кучми у 1999 р. [3, с. 238–239].

Парадоксально, але у тому ж таки 1999 р. згідно з Указу Л. Кучми на державному рівні було закріплено святкування Дня захисника Вітчизни і призначено його на 23 лютого. Як відомо, саме ця дата впродовж тривалих десятиліть відзначалася у СРСР як День Радянської армії. Даний приклад чітко унаочнює, що державна політика історичної пам'яті в Україні у той період формувалася у межах радянських історичних наративів.

Далі проаналізуємо походження вищезгаданих свят та їх ідеологічне забарвлення. У 2000 р. Верховна Рада України ухвалює Закон «Про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» [1]. Власне, щодо самого терміну «Велика Вітчизняна війна» як такого є чимало заперечень та контраргументів, зокрема: саме радянським керівництвом, на початку 40-х років ХХ ст. було придумано власну концепцію про початок Другої світової війни, аби заперечити свою причетність до поділу Другої Речі Посполитої у 1939 р. Так, у 1942 р. Й. Сталін видає книгу (брошуру) про Велику Вітчизняну війну, де виокремлює німецько-радянську війну і цим самим отримує окрему війну, що дає можливість заперечувати власну причетність до подій 1939 р. Цей історичний міф російська федерація використовує і сьогодні. Але і Україна на початок ХХІ ст. не звільняється від російських пам'яттєвих наративів. Формування «Велика Вітчизняна війна» на державному рівні залишалося незмінним аж до 2014 р.

У 2010 р., у період президентства В. Януковича, на нормативному рівні було закріплено уявлення про відокремлення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» від подій Другої світової війни [1]. А вже в 2015 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у

роки Другої світової війни 1939–1945 років». Фактично саме у цей період відбувається зміна риторики «перемог» та «визволень» на риторичу про масові жертви та трагічні сторінки і саме у цей період відбуваються найвідчутніші трансформації історичної пам'яті в українському суспільстві [4, с. 58–59].

Серйозні контраргументи існують і проти дати 9 травня як Дня Перемоги. Адже, як відомо, саме за вказівкою Й. Сталіна в офіційних радянських джерелах було змінено дату 8 травня на 9 травня як День Перемоги Радянського Союзу у війні з Німеччиною. Дана маніпуляція була необхідна радянському керівництву, аби підкреслити особливу роль (а у пізнішій риторичі – виняткову роль) СРСР у перемозі. Відомим фактом є й те, що 7 травня 1945 р. у Реймсі (Франція) союзники по антигітлерівській коаліції домоглися від німців підписання капітуляції, згідно з умовами якої мир наставав 8 травня пізно ввечері, саме ця дата і є датою перемоги над Німеччиною і святкується усім світом. Однак Й. Сталіна не влаштував цей документ, він уважав, що у такий спосіб союзники крадуть радянську перемогу, і домігся від Німеччини підписання повторної капітуляції вночі 8 травня, за три години до настання обумовленої союзниками капітуляції. У Москві на той момент було вже 9 травня.

Таким чином, Сталін добився окремої перемоги в окремій війні. І цей історичний міф десятиліттями культивувався радянською ідеологією, перейшовши у спадок більшості бувших радянських республік, у тому числі й Україні [5, с. 62–63]. Чому після проголошення незалежності в Україні ще декілька десятиліть уживався термін «Велика Вітчизняна війна» і 9 травня як дата Перемоги – запитання риторичне. На нього спробую дати відповідь у наступних публікаціях, а поки хочу звернути увагу на те, що і дата завершення Другої світової війни також була змінена у Радянському Союзі з 2 на 3 вересня. Щоправда, ураховуючи обставини підписання відповідного документу та роль при цьому СРСР, дана подія була затерта в історичній пам'яті і на державному рівні відзначалася лише у 1946 р.

Щодо ще одного «свята», успадкованого Україною з радянської святкової традиції, – Міжнародного жіночого дня 8 березня, відзначення якого бере свій початок на світанку індустріальної доби, а як свято на державному рівні воно постало у 1965 р. [2, с. 235] і стало незмінною атрибутикою радянської держави у формуванні інтернаціоналізму та рівності жінки у радянському суспільстві. Щодо «рівності жінки у радянському суспільстві», то дане свято дуже добре підпирало тези «коня на скаку остановит, в горящую избу войдѣт» і формувало викривлені уявлення про так звану «рівність», привчаючи суспільну свідомість до жінки, що укладає асфальт, працює у шахті тощо. А з приводу інтернаціоналізму, то саме цим святом викоринювалися з історичної пам'яті та нівелювалися національні свята, наприклад День матері.

Тривалий час досить наполегливо свято Міжнародного дня солідарності трудящих, як і 8 березня, позиціонувалися як свята весни, свята поза політикою. Щодо зацікавлених саме в такому позиціонуванні цих двох свят важко щось упевнено стверджувати за умови відсутності відповідних досліджень. Дозволю собі лише припустити, що коло таких зацікавлених не обмежується економістами, що переймаються маркетингом роздрібною торгівлі. Ураховуючи наявність досить широкого дискурсу, що формує ставлення до свят навздогінної модернізації не як до свят боротьби за права, а як свят «поза політикою» на тлі падіння їхньої популярності, питання про реальне ставлення українців до змісту цих свят та причин, з яких вони змінюють своє ставлення до них, видається вельми цікавим та практично не дослідженим.

На переконання авторки, в Україні у перші два десятиліття незалежності чітко простежується поляризація історичної пам'яті суспільства по осі «Схід – Захід», за якої увиразнилися пам'яттеві орієнтири, причому Схід України тяжів до пострадянських/російських наративів, а Захід країни орієнтувався на національних героїв та українські історичні цінності. На переконання авторки, історія незалежної України знає двох президентів, які чітко обстоювали національні цінності, ставили в пріоритет українську історію і відповідним чином формували державну політику історичної пам'яті, це Віктор Ющенко та Петро Порошенко. У всіх інших випадках керівники держави тяжіли до пострадянських/російських наративів, що увиразнювалося у формуванні державної політики історичної пам'яті, закріплюючи поляризацію українського суспільства по згаданій осі «Схід – Захід».

Кожен з українських президентів відповідно до своїх бачень та переконань впливав на формування державної політики історичної пам'яті. Зокрема, 1999 р. на підставі Указу Л. Кучми на державному рівні відзначали «60-річчя возз'єднання українських земель у складі Української держави», фактично відзначаючи напад радянсько-німецьких військ на Польщу [4, с. 59–61]. Відомо також, що за ініціативи Л. Кучми на державному рівні відзначалася 350-та річниця Переяславської ради як союз між росією та Україною, створено було робочу групу, яка спільно з російськими істориками здійснювала ревізію підручників з історії, написаних після 1991 р., на предмет спільних бачень у трактуванні історії тощо [2, с. 158].

Із приходом до влади В. Ющенко спостерігається кардинальний поворот у формуванні історичної пам'яті. Зокрема, на державному рівні з'являється тема УПА, уже в 2007 р. Президент підписує Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення УПА» [8], що було схвально зустрівлено Західним регіоном України і викликало обурення на Сході країни. У тому ж таки 2007 р. В. Ющенко підписує ще один Указ (що ще більше поляризувало історичну пам'ять у суспільстві) – «Про заходи щодо відзначення 60-х роковин операції «Вісла» [6].

Відомо також, що В. Ющенку належить ініціатива відродження Батурина як гетьманської столиці. Саме з уст українського Президента пролунав заклик до світової спільноти визнати Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом проти Української нації, відбулася героїзація С. Бандери [2, с. 158]. У шкільних підручниках з'являються теми, присвячені героїчній боротьбі УПА та її командирам, піднімаються проблеми радянських репресій, голодоморів, змінюється концепція історичної освіти.

Таких прикладів протиставлень можемо навести чимало, наприклад у період каденції Л. Кучми на державному рівні відзначалися річниці ВЛКСМу, а у період каденції В. Ющенко відбувається героїзація С. Бандери [4, с. 59]. Звісно, що в українському суспільстві були і противники, і ярі прихильники обох, а тому поляризація історичної пам'яті в українському суспільстві продовжила наростати, що яскраво увиразнили події 2014 р., державна політика історичної пам'яті була вкрай непослідовною, а у деякі періоди й узагалі відсутня.

Найрадикальніші та наймасовіші зміни в українському святковому календарі пов'язані з появою у ньому релігійних свят, що простежується з періоду незадовго до проголошення незалежності України. Так, у березні 1991 р. ст. 73 Кодексу про працю було доповнено частиною другою, що викладено у такій редакції: «Робота також не провадиться в дні релігійних свят: 7 січня – Різдво Христове, один день (неділя) – Пасха (Великдень), один день (неділя) – Трійця». Із того часу релігійні свята добре прижилися у святковому календарі, поступово зміцнюючи свої позиції у переліку найулюбленіших свят українців.

У 2015 р. національний календар поповнився ще одним святом. Згідно з Указом Президента П. Порошенка, 14 жовтня оголошено Днем захисника України, а вже наступного року рішенням Верховної Ради України цей день оголошено державним святом та вихідним днем. Даний приклад є дещо неординарною ситуацією для України, і не лише тому, що це є перше державне свято з новою, відмінною від радянського пам'яттєвого канону датою, запроваджене з часів незалежності. З одного боку, традиція відзначення Дня захисника є успадкованою від радянської доби: запроваджене у радянському календарі і згодом відтворене більшістю країн пострадянського простору, воно є чудовою ілюстрацією того, як попри загальну відомість сумнівної історії свята під один раз встановлену дату старанно підбираються історичні обґрунтування.

Звісно, дата 14 жовтня не є новою для українського пам'яттєвого календаря. Згадано вже вище, що в 1999 р., коли Л. Кучмою було відновлено відзначення 23 лютого Дня захисника Вітчизни, 14 жовтня також оголошувалося святом – Днем українського козацтва – у статусі подібному, проте не ідентичному тому, у якому запроваджувався День захисника Вітчизни. Різниця полягала у тому, що День захисника Вітчизни Указом встановлювався як свято, а День українського козацтва – як такий, що відзначається щорічно 14 жовтня – у день свята Покрови Пречистої Богородиці [7]. В обох випадках нормативні документи, котрі встановлювали свята, не зазначали, як саме на державному рівні вони відзначатимуться – відсутність передбачуваного церемоніалу дала змогу вільно збільшувати або ж зменшувати суспільну важливість кожного із цих днів залежно від обставин [3, с. 238]. Урешті, через 15 років скорегована назва та змінена дата відзначення свята дещо змістили акценти, а зміна у назві слова «Вітчизна» на «України» відсилає до більш давніх, аніж радянська, традицій.

Окрім того, слід констатувати, що державні комеморативні практики, відбиті у базі нормативно-правових актів, загалом не надто багаті на відзначення різного роду військових дат: таких подій у загальній сукупності ледве набереться десяток. Багато важливих дат залишається поза увагою святкового календаря, наприклад Перша світова війна або ж події Української революції. Нинішня російсько-українська війна увиразнила прогалини у формуванні державної політики історичної пам'яті (загалом і щодо святкового календаря зокрема), і це дає підстави сподіватися, що у цьому сенсі нас очікують відчутні зміни, принаймні запит в українському суспільстві на такі зміни сьогодні як ніколи високий.

Як стверджує дослідниця історичної пам'яті А. Коник, «політика пам'яті» означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, що досягається за допомогою інтерпретації історії, організації масової історичної освіти (держзамовлення підручників, у яких викладено офіційний курс історії), музейної та архівної бази, форм міфологізації

(відзначення державних свят, символіка, меморіалізація історії), топоніміки (перейменування вулиць та населених пунктів), ЗМІ тощо [2, с. 158]. Наприклад, до 2014 р. складно було уявити, що вул. імені Степана Бандери з'явиться на Сході України, а сьогодні ми констатуємо це як факт. Найсхіднішою вулицею в Україні з іменем С. Бандери є вулиця у місті Бахмуті, через який проходить нині лінія фронту та за який упродовж тривалого часу точаться запеклі бої.

Сьогодні в умовах повномасштабної російської агресії проблеми формування державою історичної політики та історичної пам'яті в Україні посідають першорядне місце. Тому завданням політиків та істориків, передусім тих, хто працює у площині публічної історії, є вироблення збалансованої, грамотної та чіткої державної історичної політики та формування відповідних історичних нарративів і національної історичної пам'яті. Адже від цього процесу напряду залежить майбутня безпека держави.

Література:

1. Закон України від 20.04.2000 № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». URL: <http://zakon0rada.gov.ua>.
2. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури. *Вісник Львівського університету*. 2009. Вип. 32. С. 153–163.
3. Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійність наслідків. *Етнополітичний контекст суспільних трансформацій у сучасній Україні*. Київ, 2017. С. 227–273.
4. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк, 2019. 368 с.
5. Стрільчук Л. Проблеми формування політики історичної пам'яті в Україні. *Українська історія у публічному просторі*: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, 19–21 травня 2023 р. Львів – Торунь, 2023. С. 62–64.
6. Указ Президента України від 05.05.2007 № 274/2007 «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла». URL: <http://zakon2rada.gov.ua>.
7. Указ Президента України від 07.08.1999 № 966/99 «Про День Українського козацтва». URL: <http://zakon1rada.gov.ua>.
8. Указ Президента України від 12.10.2007 № 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії». URL: <http://zakon2rada.gov.ua>.

УДК 94:[631.115.8:636.52/.58](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.16>

ФОРМУВАННЯ ТА ПОЧАТОК ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ПЛОДООВОЧЕВОЇ КООПЕРАЦІЇ «ПЛОДОСПІЛКА»

Трояк Яна,*аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0002-1382-6966*

У статті розглянуто господарську діяльність, напрями діяльності «Плодоспілки» та її організаційну розбудову. Одним із таких напрямів, на яких зосередила увагу сільськогосподарська кооперація, стало плодоовочівництво, тобто садівництво, городництво, виноградарство, бджільництво, але в традиційному селянському господарстві не надавалось серйозного значення цим культурам, оскільки ці галузі часто вважались другорядними порівняно з тваринництвом.

Зроблено узагальнення стосовно ролі управлінського досвіду фахівців «Плодоспілки», завдяки чому став можливим процес трансформації садівництва і городництва з галузей, які мали тривалий час так званий «другорядний характер» і продукти яких задовольняли передусім споживчі потреби селянської родини, у товарні галузі, які набули ринкового характеру.

З'ясовано, що власники селянських господарств постійно шукали нових шляхів реалізації власної господарсько-підприємницької ініціативи, яка розповсюджувалася й на пошук нових форм отримання прибутків через реалізацію продукції садівництва та городництва. «Плодоспілка» постійно нарощувала виробничі потужності, здійснюючи низку яд кроків в індустріалізації власної переробної промисловості. Галузі, які довгий час служили лише споживчим інтересам кожного селянина, за умов ефективних заходів із їх інтенсифікації набули виразно ринкового характеру та стали серйозним джерелом прибутку для селянського господарства.

Вивчено питання вагомості значення агрокультурної роботи, упровадження якої сприяло переходу селянських господарств від екстенсивного до інтенсивного способу ведення власного господарства.

Доведено, що плодово-овочева кооперативна система сприяла забезпеченню ринку продукцією своєї галузі, була посередником між дрібним товаровиробником (власником селянського господарства) і ринком, який формувала і жила.

Ключові слова: «Плодоспілка», садово-городницькі культури, господарська діяльність, бджільництво, виноградарство, плодово-овочева кооперація.

Troyak Yana. Formation and start of the economic activity of the fruit and vegetable cooperation system “Plodospilka”

The article examines economic activity, directions of “Plodospilka”, its organizational structure. One of these directions, which the agricultural cooperation focused on, was horticulture, that is, gardening, horticulture, viticulture, beekeeping, but in the traditional peasant economy, no serious importance was attached to these crops, since these industries were often considered secondary in comparison with animal husbandry. A generalization was made regarding the role of management experience of “Plodospilka” specialists, thanks to which the process of transformation of horticulture and horticulture from industries became possible, which for a long time had the so-called “secondary character” and whose products primarily satisfied the consumer needs of the peasant family, into commodity industries that acquired a market character. It was found out that the owners of peasant farms were constantly looking for new ways to implement their own economic and entrepreneurial initiative, which also extended to the search for new forms of income through the sale of horticultural products. “Plodospilka” constantly increased production capacity, taking a number of steps in the industrialization of its own processing industry. The industries, which for a long time served only the consumer interests of each peasant, under the conditions of effective measures for their intensification, acquired a distinctly market character and became a serious source of income for the peasant economy. The issue of the importance of agricultural work, the implementation of which contributed to the transition of peasant farms from extensive to intensive management of their own farms, was studied.

It has been proven that the fruit and vegetable cooperative system contributed to supplying the market with the products of its industry, was an intermediary between the small producer (the owner of the peasant farm) and the market, which it formed and fed.

Key words: Plodospilka, horticultural crops, economic activity, beekeeping, viticulture, fruit and vegetable cooperation.

На кінець відбудовного періоду сільськогосподарська кооперація України, завершивши першочергові завдання організаційно-господарської розбудови своєї мережі та дбаючи про подальший економічний розвиток селянських господарств, розпочала активну роботу з інтенсифікації усіх галузей сільського господарства. Вона мобілізувала всі можливості для того, щоб активізувати господарсько-підприємницьку діяльність селянського двору.

Стосовно проблеми нашого дослідження в українській історіографії представлено низку цікавих публікацій. Так, С. Биченко розкриває низку боків діяльності «Плодоспілки» з інтенсифікації сільсько-господарського виробництва [1; 7].

Привертає увагу також оригінальне дослідження І. Рибак. У його роботі представлено детальний аналіз так званих другорядних галузей селянського господарства (городництво та садівництво) [3].

Варто звернути увагу на низку досліджень В. Марочка. Окрім чисельних праць із кооперації, він також торкався питання «Плодоспілки» [5; 9].

Безумовно, інтерес становлять також різнопланові фахові публікації Е. Селицького [8], які відзначаються тим, що спеціально присвячені функціонуванню напрямів селянського городництва та виноградарства.

Мета статті – охарактеризувати напрями господарської діяльності Всеукраїнської спілки «Плодоспілка». Одним із таких напрямів, на яких зосередила увагу сільськогосподарська кооперація, стало плодовоовочівництво, тобто садівництво, городництво, виноградарство, бджільництво, яким у силу екстенсивності традиційного селянського господарства в дореволюційний час не надавалося серйозного значення, оскільки ці галузі часто вважалися другорядними порівняно з тваринництвом чи рільництвом.

Старт індустріалізації, постійна урбанізація населення, освоєння віддалених районів Півночі й Далекого Сходу і, як наслідок, «відрив» споживачів від районів плодовоовочевого виробництва, несли за собою відчутну проблему: наростала нестача в забезпеченні не лише зерновою продукцією, а й городиною, плодами, власне, всім спектром необхідної людині вітамінної продукції. Аграрники цих галузей у вирішенні української сільськогосподарської кооперації, увага якої була спрямована на мобілізацію всіх можливих напрямів сільськогосподарського виробництва, розуміли, що використання продукції городництва, виноградарства, садівництва, бджільництва тощо, піднесення їх на належний товарний рівень стане ще одним важелем, який сприятиме підвищенню добробуту селянського двору.

Земельні площі селянських господарств України, які перебували під городами, садами, рідше – виноградниками, становили близько 10% земельних запасів, а вартість їхніх товарних лишків становила близько 45 млн крб. [1, с. 137]. Слід зазначити, що приблизно 6% селянських господарств, які географічно знаходилися поблизу міст, переважно і були виробниками товарної продукції садівництва, виноградарства, городництва. Поставлені на добру товарну основу, ці культури суттєво, а інколи і здебільшого забезпечували прибутковість селянського двору [2, с. 19]. Досить часто город або присадибна земля залишалися чи не єдиним джерелом існування для власника селянського господарства [3, с. 159]. Необхідно при цьому зазначити, що саме включають у себе поняття «садівництво» та «городництво». Садівництво вважається допоміжною галуззю рослинництва, яке спеціалізувалося на вирощуванні плодкових культур, зерняткових, кісточкових, горіхоплідних, ягідних плодів [4, с. 191]. До садівництва також часто відносять і виноградарство. Що стосується городництва, то це галузь сільського господарства, яка спеціалізується на вирощуванні дуже широкого спектру овочевих культур, до яких належать капуста, морква, хрін, редька, петрушка, огірки, гарбузи, кавуни, дині, помідори, баклажани, цибуля, часник, столові буряки, квасоля, боби, мак. Статистика ці культури часто визначає саме як «городні», звідки й назва, хоча тотожним городництву є й поняття «овочівництво» [4, с. 190].

Городина, садок – це були традиційні галузі українського селянського господарства, адже завдяки сприятливим кліматичним умовам селяни постійно вирощували традиційні для нашого столу овочі: капусту, огірки, помідори, квасолю, гарбузи, цибулю, картоплю, часник та ін. У садках росли вишні, сливи яблука, груші тощо. До речі, саме селянським господарствам належала лівова частка землі, яка перебувала в Україні під садами. Статистичні дані дають інформацію про те, що на середину 20-х років в Україні під садами перебувало 227,855 тис га землі, у тому числі в колгоспах і радгоспах – 11,572 тис га, у кооперативах – 13,383 тис га, а решта, тобто лівова частка садів, належала саме селянам – 202,9 тис га [5, с. 75].

Слід звернути увагу на те, що практично кожен селянський двір мав «мінімайстерні» з переробки продуктів садівництва. Як правило, це були печі, де гнітили фрукти, найчастіше яблука, груші, сливи, абрикоси, вишні. Традиційним промислом селян було і бджільництво.

Тобто ці, на перший погляд, незначні підсобні галузі, які довгий час служили лише споживчим інтересам селянина і його родини, могли за умов ефективних заходів із їх інтенсифікації набути виразно ринкового характеру і стати серйозним джерелом прибутку для селянського господарства [4, с. 190]. Вітчизняний дослідник І. Рибак, аналізуючи становлення та розвиток індивідуальних селянських господарств у добу непу, спеціально відзначав, що ці галузі хоча й носили тривалий час споживчий характер, проте вони були малозатратними, а в «умовах капіталізації дрібнотоварного селянського господарства існувала добра перспектива перетворення цих галузей на провідні і такі, що могли б дати чималий дохід селянському господарству» [3, с. 166].

Про важливість створення спеціального фахового центру для якісного піднесення обсягів виробництва і налагодження кооперативного збуту продукції садівництва, городництва, виноградарства свідчать аналітичні дані Народного комісаріату внутрішньої торгівлі УСРР. Ще 1924/25 господарського року до організації Всеукраїнської мережі спеціалізованої садово-городньої кооперації «Плодоспілка» за продукти садівництва й виноградарства, за попередніми підрахунками НКВТ, селянство одержало 11,4 млн крб. А за картоплю селянство в тому ж 1924/25 господарському році вторгувало 9 млн крб. [6, с. 32].

Тому перед сільськогосподарською кооперацією, яка не мала попереднього досвіду кооперативного збуту продукції городництва і садівництва, оскільки робота у цій галузі раніше нею не велася, постало нагальне завдання – підвищити прибутковість селянських господарств шляхом створення спеціалізованої системи плодоовочевої кооперації, підвищити агрокультуру, а отже, і прибутковість цієї галузі селянського господарства. Це було доволі складне завдання, тому що сучасних технологій вирощування та технічної переробки овочів і фруктів на селі було обмаль. А ті, що застосовувалися на той час, були відсталими і не завжди відповідали попиту, щоб налагодити успішний збут виробленої продукції не лише на внутрішніх, а й на зовнішніх ринках [7, с. 20].

Окрім того, потрібно було, як і в інших «другорядних галузях» селянського господарства, позбавитися від засилля не завжди чесних на ринку приватних заготовачів, які диктували селянам відверто низькі закупівельні ціни і часто просто експлуатували виробників сільськогосподарської продукції. Як зауважували тогочасні дослідники, значний відсоток «приватника» досить відчутно «гальмував розвиток виробничих потужностей селянського двору і «вимивав» значну частину потенційних грошових надходжень власника селянського господарства» [7, с. 19]. І справді, «приватник» закупляв у селян вирощену у власному господарстві плодоовочеву продукцію, користуючись тим, що вони не могли довго зберігати вироблене, а тому віддавали її практично за безцінь. Приватний заготовач потім «накидав» 100–150% і мав із того для себе дуже значну вигоду [8, с. 10].

Питання щодо створення Всеукраїнського центру, який би координував усі процеси в садово-городній кооперації, обговорювалося на засіданні Української економічної наради (УЕН) 19 вересня 1925 р. [9, с. 112]. У результативній постанові було зазначено, що створення спеціального всеукраїнського кооперативного центру садівництва, городництва, виноградарства й бджільництва «Плодоспілка», яка мала б завданням усебічне обслуговування зазначених галузей, треба «визнати за доцільне й своєчасне».

Первісний основний капітал «Плодоспілки» за рішенням УЕН становив 315 тис. крб. Він формувався так: 200 тис. крб. – із державного бюджету, 25 тис. крб. – із коштів «Сільського господаря», 15 тис. крб. – членські паї і внески, 75 тис. крб. – довгострокова позика Укрсільбанку (до п'яти років) [10, с. 81].

Отже, у такий спосіб було прийнято авторитетне рішення про створення Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виноробної та пасічницької кооперації «Плодоспілка». Вона розпочала свою роботу дещо пізніше, ніж інші спеціалізовані центри: «Добробут», «Кооптах», «Насіннеспілка», «Укрсільцукор» та ін. Офіційним оформленням Всеукраїнського центру садово-городньої кооперації «Плодоспілки» було завершено організаційне будівництво в Україні мережі спеціалізованих сільськогосподарських кооперативних систем.

Для вироблення єдиної програми напрямів діяльності «Плодоспілки» протягом 22–23 листопада 1925 р. відбулися перші всеукраїнські організаційні збори уповноважених представників садово-городніх кооперативних товариств. На них було представлено п'ять універсальних сільськогосподарських спілок, п'ять великих садово-городніх і виноградарських товариств, два насінницьких товариства і дві фахові спілки: «Дніпровинспілка» (м. Херсон) та Одеська «Плодовинспілка» [1, с. 138]. Участь в обговоренні подальшої організаційної стратегії розвитку брали також Куп'янська кредитна спілка і Харківське товариство пасічників [11, с. 47].

Представленими на зборах уповноваженими від товариств і спілок було прийнято низку резолюцій щодо садівництва, городництва, виноградарства, які й визначили першочергові практичні завдання новоутвореної спілки. Також було прийнято низку рішень щодо налагодження ефективного транспортування садово-городньої та виноградарської продукції, зокрема питання щодо зменшення тарифів залізничного транспорту, які були достатньо високі і не сприяли налагодженню перевезень, гальмуючи тим самим розвиток садово-городнього промислу.

У резолюції, зокрема, було зазначено, що «Плодоспілка» мала провести широку кампанію налагодження роздрібною торгівлю, що зробило б її продукцію предметом споживання широких суспільних мас, збільшивши, таким чином, збут (його розмір) і одночасно підвищивши оплату сировини продуценту, оскільки основним виробником сільськогосподарської продукції було саме селянське господарство [12, с. 22].

Також обговорювалося питання про розвиток виноградарства у сприятливих для цього географічно-кліматичних регіонах. Тому було прийнято рішення щодо підвищення агрокультурної та агровиробничої роботи на виноградниках за підтримки місцевих земельних організацій та Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [13, с. 22].

Питання все більшого охоплення товарних лишків садово-городницьких культур детально обговорювалося і на засіданнях чисельних організаційно-інструкторських нарад сільськогосподарської кооперації, особливо Півдня України. У постанові «Про будівництво сільськогосподарської кредитової та спеціальної кооперації» підкреслювалося, що всю решту маси товарних лишків, за незначним винятком, що припадав на державний та кооперативний (споживчий) апарат, відверто «виймав» із селянського господарства приватний капітал [14, с. 30]. Тому вирішення цього питання було більш ніж пріоритетним. А для цього потрібно було найскоріше і найефективніше розбудувати всю мережу «Плодоспілки».

Відповідно, одним із перших кроків, які в подальшому мали вагоме значення для ефективної діяльності мережі плодово-овочевої кооперації, стала її організаційна розбудова як кооперативної периферії з активним залученням селянських господарств до низових товариств, так і створення їх великорайонних об'єднань, оскільки на перших порах діяльності «Плодоспілка» була серед тих спеціалізованих центрів, що мали найменш розвинуту низову кооперативну мережу. Аналізуючи такий стан речей, фахівцями Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» було акцентовано увагу на тому, що товарна маса галузей, діяльність яких координувала «Плодоспілка», дуже розпорошена поміж значною кількістю господарств і не утворює територіально суцільних товарних масивів. Виходячи із цього, ставало зрозуміло, що за галузями вже сама тільки організація фахового товариства, навіть на не досить розвиненій товарній базі, є могутнім стимулом для поширення цього виробництва в селянському господарстві [15, с. 7].

Щодо кількісного складу товариств, то він був різним. За зведеними звітами плодоспілок і плодотовариств за 1926/27 господарський рік, у яких було оприлюднено дані по 273 товариствах, на одне товариство пересічно припадало 115 членів, причому 103 товариства мали не більше 50 членів, а 56 товариств – від 50 до 100 членів, 36 – від 100 до 150 осіб, 51 товариство – від 150 до 300 учасників, 21 товариство мало понад 300 осіб [16, с. 17].

Що ж до формування спілок спеціалізованих плодовоовочевих товариств, то на 1 жовтня 1926 р., тобто через рік після старту діяльності «Плодоспілки», округових спілок було дві. Стільки ж їх, тобто дві, діяло і на 1 жовтня 1927 р. Вони об'єднували 55 товариств [16, с. 17]. Суттєвого пошкваллення в справі розбудови спілчанської мережі «Плодоспілки» було досягнуто у 1928 р. Відповідно до звітів «Сільського господаря», на 20 квітня 1928 р. в Україні функціонувало вже сім великих спілок плодовоовочевої кооперації, які охоплювали своєю діяльністю територіальну округу [15, с. 7]. Що стосується соціального складу членів плодовоовочевих товариств, то маємо зазначити, що діяльність «Плодоспілки» (як, до речі, й інших спеціалізованих систем, зокрема «Кооптаху») відчутно допомагала покращенню економічного становища незаможних господарств українського селянства. Це було визнано навіть під час роботи Першого всеукраїнського з'їзду представників колгоспів, сільськогосподарських товариств і працівників із колективізації сільського господарства, який відбувся 20–25 лютого 1925 р. у Харкові.

Про значну ефективність роботи «Плодоспілки» свідчить те, що її члени досить швидко піднімалися по соціальній драбині. Так, на кінець 1928 р., за звітними даними «Плодоспілки», незаможницькі господарства становили 47,7%, середняки – 41,4%, заможні господарства – 3,6% [17, с. 15]. У поточних звітах, матеріалах роботи всеукраїнських організаційно-інструкторських нарад сільськогосподарської кооперації ми також зустрічаємо цілу низку підтверджень того, що «садово-городницька галузь – це найкращий та найдоступніший чинник для інтенсифікації саме незаможницького господарства» [14, с. 31].

Господарсько-організаційні зусилля з розбудови спеціалізованої кооперативної системи «Плодоспілка» поступово давали все відчутніші результати. Так, організаційна мережа «Плодоспілки» на 1 жовтня 1927 р. налічувала вже 864 товариств [18, с. 119], а на початок 1928 р. – 945 товариств [14, с. 30]. Позитивна динаміка спостерігалася й надалі. Так, на 1 жовтня 1929 р. в Україні функціонувало 26 округових спілок, які обіймали різні товариства, що займалися садівництвом, городництвом, виноградарством, пасічництвом [20, с. 137]. Їхній сукупний баланс перевищував суму в 31,35 млн крб. [19, с. 1]. Це однозначно свідчило про загальне зміцнення та зростання ваги «Плодоспілки» у розвитку виробничих сил сільського господарства.

Висновки. Таким чином, практика показала, що «Плодоспілка» хоча й була наймолодшою кооперативною системою з-поміж інших спеціальних центрів, змогла так організувати роботу своєї мережі, що її питома вага в плановій заготівлі невпинно зростала і на 1928 р., рік максимального розвитку

господарсько-економічних потужностей плодоовочевої кооперації, досягала 90% у середньому по всіх групах товарів галузі.

Завдячуючи досвіду фахівців «Плодоспілки», став можливим трансформаційний процес садівництва і городництва з галузей, які мали тривалий час так званий «другорядний характер» і продукти яких задовольняли в першу чергу споживчі потреби селянської родини, у товарні галузі, що набули ринкового характеру.

Продукція «Плодоспілки» досить динамічно вийшла на зовнішні ринки, хоча багато в чому вона мала «рекогносцирований» характер, і за короткий термін вона довела, що продукція садівництва, городництва, виноградарства, пасічництва має високу якість і відповідає стандартам.

Література:

1. Биченко С.М. Діяльність «Плодоспілки» з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в добу непу. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2008. Вип. 133–134. С. 136–142.
2. Кузнецов І. Курс сільського господарства в 1925–1926 роках і сільськогосподарська кооперація. *Сільський господар*. 1925. № 19–20. С. 18–23.
3. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. 244 с.
4. Свідерська О. Розвиток допоміжних галузей рослинництва на Поділлі у добу непу (1921–1929 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2016. С. 190–193.
5. Марочко В.І. Кооперативні та колективні об'єднання селян. *Історія українського селянства. Нариси : у 2-х т.* Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 69–81.
6. Кривецький С. Перспективи купівельних ресурсів сільськогосподарської населення України року 1925–26-го. *Український агроном*. 1925. Ч. 2. С. 30–35.
7. Биченко С.М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 26 с.
8. Селицький Е. Садо-городня та виноградарська справа і «Плодоспілка». *Сільський господар*. 1926. № 20–21. С. 9–13.
9. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
10. Про утворення всеукраїнського кооперативного центру садівництва, город, виноградарства й бджільництва «Плодоспілки» : Постанова Української економічної наради від 19 вересня 1925 р. *Сільський господар*. 1925. Ч. 19–20 (жовтень). С. 81.
11. З життя «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1925. № 19–20. С. 47.
12. По садівництву : Резолюція зборів уповноважених представників, 22–23 листопада 1925 р., м. Харків. ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22.
13. По виноградарству : Резолюція зборів уповноважених представників, 22–23 листопада 1925 р., м. Харків. ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22.
14. Про будівництво сільськогосподарської кредитової та спеціальної кооперації : Постанова Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. С. 20–38.
15. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926–27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. 68 с.
16. Зведені звіти плодосоюзів та плодотовариств за 1926/27 рік (01.10.26 – 01.10.1927). ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 4. Спр. 36. 41 арк.
17. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1927–28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). Харків : Сільський господар, 1929. 116 с.
18. Про підсумки діяльності і заходи до розвитку плодоовочевої кооперації України : Постанова правління «Сільського господаря» з 19 березня 1928 р. *Коопероване село*. 1928. № 7–8. С. 119–121.
19. Зведені звіти плодосоюзів та плодотовариств за 1926/27 рік (01.10.26 – 01.10.1927). ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 4. Спр. 36. 41 арк.
20. Мартос Б. Відбудова української кооперації. *Сільське господарство України : збірник статей / за ред. В. Доманицького*. Прага : Культурно-наукове товариство УНО, 1942. С. 133–147.

УДК 94(477.83)''1941/1945'':316.343:27-725-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.17>

ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІДІЄЦЕЗІЇ У ПЕРІОД РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА ПРИКЛАДІ СЛУЖІННЯ ОТЦЯ РАФАЛА КЕРНИЦЬКОГО

Хом'як Павло,*аспірант кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-4825-9009*

Дослідження становища Римсько-католицької церкви в радянський період характеризується значним впливом антирелігійної політики, що мала негативне значення передусім для священників та мирян Церкви. У статті на прикладі священника Львівської архідієцезії о. Владислава Рафала Керницького розкриваються становище Церкви та умови діяльності священників у період тоталітарного атеїстичного режиму. За допомогою історичних джерел та особистих спогадів священника вдалося дослідити умови, у яких о. Владислав проводив душпастирську діяльність, та встановити особливості його внеску у діяльність Церкви на території Львівської архідієцезії. Актуальність дослідження полягає в об'єктивному висвітленні діяльності Церкви та її душпастиря в період радянської влади, що ґрунтується на записах особистих спогадів священника та архівних даних.

Особливістю релігійної активності о. Владислава є його велика залученість у всі процеси діяльності Церкви, віддане служіння для потреб та блага мирян, праця із дітьми та молоддю, яка не мала доступу до відвідування богослужінь. Відзначено позицію та діяльність священника у період ув'язнення у концтаборах, де о. Владислав Рафал підпільно проводив душпастирську працю. Стаття в повному обсязі розкриває позицію Римсько-католицької церкви щодо виконання своїх місійних обов'язків у часи радянського режиму, що проявляється у жертовній діяльності представника Львівської архідієцезії о. Владислава Рафала Керницького.

Ключові слова: Римсько-католицька церква, священник, атеїзація, о. Владислав Керницький, Львівська архідієцезія.

Khomiak Pavlo. The activities of the Roman Catholic clergy of the Lviv Diocese during the Soviet regime on the example of the service of father Rafal Kernytskyi

The study of the position of the Roman Catholic Church in the Soviet period is primarily characterized by the significant influence of anti-religious policy, which had a negative meaning primarily for priests and laymen of the Church. In the article, on the example of the priest of the Lviv Diocese, fr. Vladyslav Rafal Kernytskyi reveals the position of the Church and the conditions of priests' activities during the period of the totalitarian atheistic regime. With the help of historical sources and personal memories of the priest, it was possible to investigate the conditions in which fr. Vladyslav carried out pastoral activities and established the peculiarities of his contribution to the activity of the Church in the territory of the Lviv Diocese. The relevance of the research lies in the objective coverage of the activities of the Church and its pastor during the period of Soviet power, which is based on records of the priest's personal memories and archival data.

A feature of the religious activity of fr. Vladyslav's great involvement in all processes of the Church's activity, dedicated service for the needs and welfare of the laity, cooperation with children and young people who did not have access to church services. The position and activity of the priest during the period of imprisonment in the concentration camps, where fr. Vladyslav Rafal carried out pastoral work underground. The article in its entirety reveals the position of the Roman Catholic Church regarding the fulfillment of its missionary duties during the Soviet regime, which is manifested in the sacrificial activity of the representative of the Lviv diocese, fr. Vladyslav Rafal Kernytskyi.

Key words: Roman Catholic Church, priest, atheism, fr. Vladyslav Kernytskyi, Lviv Diocese.

Період Другої світової війни та час радянської окупації на Заході України характеризуються проведенням масової атеїзації суспільства, конфіскацією релігійного майна, знищенням духовенства з метою ліквідації Римсько-католицької церкви як інституції. Священники, які залишалися вірними Церкві та мирянам, використовували всі можливості для підтримки рівня духовності та релігійних цінностей у населення, що здебільшого загрозувало ув'язненням у концтаборах або смертним вирок. Згідно з архівними даними, лише невеликій кількості представників римо-католицького духовенства вдалося врятуватися від рук атеїстично налаштованої радянської пропаганди та вижити [1].

Одним зі священників, якому вдалося здійснювати релігійну діяльність у досліджуваній період та уникнути одного з найстрашніших видів покарань та розправи над духовенством – смертного вироку, став священник Львівської архідієцезії о. Владислав Рафал Керницький. Майбутній священник був народжений 3 травня 1912 р. у селищі Кулачківці, що поблизу Коломиї (сучасна Івано-Франківська

область) [2]. Його батьки – Антоній та Михайлина докладали неабияких зусиль для навчання свого сина та виховання згідно з правильними релігійними цінностями, які підтримуються Церквою. Сімейні науки та повчання, на яких зростав Владислав Керницький, стали основоположною підставою для продовження навчання релігії та вступу до колегіуму францисканців у Львові у 1930 р. Уже під час навчання Владислав Керницький прийняв ім'я Рафал, однак священницькі свячення він отримав у 1939 р.

Із перших днів своєї священницької діяльності о. Владислав присвячував багато часу та зусиль для праці з мирянами, був сповідником для монахинь, які служили при костелі. Уже в 1940 р. до сфери його обов'язків входило кураторство над групою релігійного кола *Juventus Christiana*. Початок релігійної діяльності священника припав на початок Другої світової війни, що, безумовно, мало важкі та негативні наслідки для Церкви та релігії у цілому. Священнику доводилося поєднувати різні види релігійної роботи, а тому о. Владислав підпільно викладав у польській гімназії у Львові [3].

Із початком Другої світової війни о. Владислав Керницький, увійшовши складу військового підпілля, отримав псевдонім Дзюньо [5]. У цей період він не тільки виконував свої священницькі обов'язки, а й тісно співпрацював із усім військовим командуванням. Успішний досвід акорди діяльності призвів до того, що він почав очолювати інспекторат Союзу збройної боротьби у Львові, а від березня 1944 р. керував Відділом конспіративного зв'язку Львова [1].

Активна громадянська позиція, участь в українському військовому підпіллі та релігійна діяльність о. Владислава Керницького не залишилися поза увагою радянського уряду. Ставлення радянського режиму до такої діяльності, а особливо римо-католицького священника, призвело до того, що 31 липня 1944 р. о. Владиславу було винесено вирок, який полягав у виселенні його до табору у Харкові [4]. У таборі для ув'язнених він перебував із вересня 1944 р. до березня 1945 р. У жорстких табірних умовах священник починає брати активну участь у створенні та виданні конспіративної рукописної газети під назвою *Semper Fidelis*.

У березні 1945 р. було змінено місце перебування священника, унаслідок чого його скерували до Дягілева-Рязані. Саме у цьому місці наприкінці року, а саме в жовтні – листопаді 1945 р., перебувало в ув'язненні понад 2 500 поляків, серед яких був і о. Владислав Керницький. Усі в'язні, які були позбавлені волі від рук тоталітарного режиму, були приналежними до війська Армії Крайової. Близько двох років священник перебував у таборі в Дягелеві-Рязані, після чого у червні 1947 р. був перевезений до третього за рахунком в'язничного табору в Рязані, у якому пробув недовгий термін, адже незабаром отримав направлення до табору для в'язнів у Грязовці.

До 9 квітня 1948 р. священник знаходився у таборі в Грязовці, після чого отримав звільнення та повернувся до Львова. За чотири роки перебування у концтаборах о. Владислав Керницький залишався вірним Церкві та не припиняв свої душпастирської діяльності, навіть перебуваючи в умовах, де така робота загрожувала життю священника. Характерною рисою релігійного наставництва священника було те, що душпастирство надавалося для всіх в'язнів, серед яких були представники різних національностей [5]. Уся релігійна діяльність проводилася таємно та під прикриттям, утім, варто зазначити важливий факт, що керівництво табору зрідка надавало дозвіл на легальне та відкрите душпастирство, яке проявлялося у різних формах. До прикладу, у спогадах самого о. Владислава згадується про уділення святих таїнств, навчання релігії та сповідання в'язнів, які перебували у таборі. Таким чином, священник, перебуваючи в умовах табірної в'язничної життя, не залишав своєї праці, яка впродовж усього життя залишалася його покликанням та призначенням.

Після звільнення з таборів о. Владислав Керницький своє душпастирське служіння розпочав у Львівській катедрі. Понад пів року він виконував свої обов'язки як священник, а в 1949 р. став у ній настоятелем, де активно працював до 1958 р. [5].

Особливими рисами характеру та моральних цінностей священника були завзята енергійність та запал, із яким він ставився до роботи. Релігійна діяльність для о. Владислава становила найбільше життєве значення, адже, посилаючись на особисті спогади священника, він «страждає хворобою активізму». У деякі дні він відправляв по п'ять похоронів, проводив сповіді для понад 200 людей та звершував Літургії у Кафедральному костелі. Під час діяльності о. Владислава Керницького загальна кількість мирян становила близько 8 тис осіб [6]. Зі спогадів Людвіка Камілевського дізнаємось, яким був тоді звичайний день о. Рафала Владислава Керницького: «Ще перед 6-ю ранку був уже в сповідальниці Львівської катедрі, о 7. 30 Служба Божа з короткою проповіддю; після Меси впорядкування канцелярських справ у сакристії катедрі; по цьому знову сповідальниця і уділення Святого Причастя кожних півгодини аж до 12 год (інколи число причасників сягало 1000 осіб); потім відвідини хворих (часто долав сотні кілометрів, наприклад до Луцька, Рівного чи Станіслава); похорони, організаційні

зустрічі з найближчими співпрацівниками, міністрантами; о 17 год. займав місце в сповідальниці аж до вечірнього молебня о 19 год». «Часто засинав у кріслі в сакристії, настільки був втомлений... Ніхто не міг би пояснити, звідки у цієї хворобливої людини стільки сили до жертвовного служіння. Пережив дві операції на нирках, три на кишечнику, три на варикозне розширення вен, мав хворе серце» [7].

Утім, у 1958 р. рішенням радянської влади о. Владислав Рафал Керницький був позбавлений права на легальну душпастирську роботу. Близько семи років священник був під забороною на проведення душпастирської діяльності, і лише в 1965 р. він повернувся до виконання своїх обов'язків. Підставою для легалізації релігійної роботи стало отримання від тогочасної влади так званої довідки, що підтверджувала статус «служителя культу». За роки заборони офіційної роботи о. Владислав Рафал працював наглядачем у Стрийському парку, а також був нічним сторожем [7]. Проте, навіть перебуваючи під забороною, не припиняв своєї основної роботи, а саме таємно здійснював душпастирські обов'язки.

Повернувшись до легального релігійного служіння, священник жертвовно служив мирянам не лише латинського обряду, а й представникам інших конфесій. Зокрема, відправляв богослужіння для греко-католиків, котрі тривалий час (близько 40 років) були позбавлені власних душпастирів. Серед обов'язків священника були таємні підготовки кількох кандидатів до священницьких свячень. Серед усіх о. Владислав був єдиним священником у Львові, який провідував хворих у лікарнях, де здійснював Таїнства Сповіді та допомагав потребуючим. За час служіння о. Рафала його вважали як «в'язня сповідальниці», адже він «дуже любив це служіння». Серед листів священника, які збереглися, особливо вирізняється запис, датований 1961 р., у якому священник писав до отця-провінціала: «Далі працюю ночами. Почуваюся корисним і потрібним людям. Це приносить мені задоволення. Зі здоров'ям усе в порядку. Часом сумую за спокоєм, але для цього треба було б народитися в іншу епоху. Живу день за днем, не знаючи, що принесе завтра. Ніколи не нарікаю. Навпаки, ці обставини вважаю романтикою свого життя» [7]. Окрім служіння у сповідальниці, де вірні здобували здатність жити згідно з голосом сумління й отримували правильну позицію в житті завдяки навчанню о. Рафала Керницького, був служителем Таїнства хворих. Завжди перед першими п'ятницями відвідував хворих, у його блокнотику «були записані імена та прізвища, а також адреси Львова і львівських околиць».

Важливим завданням о. Рафал уважав душпастирську працю з дітьми та молоддю. Серед завдань, які священник здійснював для дітей, була турбота про те, щоб діти могли приготуватися до Першого Причастя і Сповіді. Із цією метою він підготував групу катехиток, які «ходили по домівках і навчали там катехизму, молитов, Божих Заповідей і всього, що знали про Бога» [8]. Серед сестер, які займалися катехизацією, були сестри Ірена та Ядвіга Заппе, що стали історичною легендою Львова.

У важкі часи радянської пропаганди, що безпосередньо стосувалася Римсько-католицької церкви та її священнослужителів, костели перейняли на себе функцію не лише місця зосередження католицизму, а й стали прихистком для захисту національної приналежності, що є безпосереднім місієйним завданням Церкви. Оскільки на різні молебні до костелу приходили натовпи людей, що належали до різних обрядів і національностей, часто ці молитовні зустрічі переростали у великі маніфестації віри, перед лицем яких радянська влада почувалася безпорадною.

16 січня 1991 р. о. Рафал Керницький був номінований титулярним єпископом Дура і суфраганом архієпископа Мар'яна Яворського. Зі спогадів о. Владислава Керницького від 1991 р. дізнаємося: «Мене направлено в катедру у 1948 році. Тож закінчую тут 43-й рік праці. Коли прийшов до катедри, один зі священників сказав мені: «Одягай сутану і йди сповідати!». І так почалося». За свою активну діяльність та пережиті випробування священник був відзначений багатьма нагородами: Партизанського Хреста, Золотого Хреста Заслуги з Мечами, Золотої медалі Опікуна Місць Народної Пам'яті, Заслуженого для Польської Культури і Спеціальну Нагороду ім. Володимира Петжака [9].

Під час перебування у Польщі святого Йоана Павла II 3 червня 1991 р. в Любачові він так сказав про о. Рафала: «Стільки років, десятиліть, стільки страждань та упокорень, був вірним сторожем цього скарбу, цього знаку сутності Церкви, яким є прастара Львівська латинська катедра». 23 листопада 1995 р. о. Рафал Керницький помер та був похований у підземеллях Львівської катедри, котрій присвятив 46 років свого життя [10].

Отже, у часи тоталітарного атеїстичного режиму Римсько-католицька церква переживала важкі випробування, які передусім відзначалися знищенням католицького духовенства. Серед численних жертв репресій радянської влади, націлених проти священників, о. Владиславу Керницькому вдалося пройти всі випробування режиму та до кінця днів залишитися вірним Церкві та своєму покликанню. Активна душпастирська діяльність, ув'язнення у концтаборах та відданість служінню становили велику цінність у релігійному житті Львівської дієцезії. Серед численних обов'язків, які о. Владислав

добровільно виконував заради мирян, було відвідування хворих у лікарнях, праця з дітьми та молоддю, віддане служіння Церкви.

Література:

1. Kuczyńska M. Nazywano Ojca Szaleńcem Bożym. Wp. Władysław Rafał Kiernicki. Duszpasterz i zesłaniec (1912–1995). Kraków, 2015. S. 26–30.
2. Kiernicki R. Duszpasterz mimo woli. Wytrwać i przetrwać jak Bóg daje. Świadkowie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Sowieckiej 1917–1991. Seria A, Tom 11. Kraków, 2010, S. 295–301.
3. Paluch J. Ojciec Rafał. Cracovia Leopoldis 3 (27) 2001. s. 12.
4. Бучек М., Литвинюк Л., Статкевич Н. Служив Богу і людям. Єпископ Рафал Владислав Керницький. *Книга пам'яті*. Львів, 2011. С. 142–205.
5. Krętosz J. Katedra obrządku łacińskiego we Lwowie i jej proboszcz o. Rafał Kiernicki w latach 1948–1991. Katowice, 2003. S. 26, 73–74.
6. ДАЛО Уполномоченный Совета по делам религий при СМ СССР по Львовской области, г. Львов. Документы Уполномоченных Совета по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области (циркуляры, переписка, информационные записки, отчеты и др.) Ф. 1332, оп. 2, спр. 21, Информационный отчет о деятельности религиозных культов на территории Львовской области в III квартале 1953 года, 1953 г. к. 236.
7. Khomiak P. Kult Rzymskokatolicki we Lwowie w latach 1945-1991. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 116 (2021), s. 147–167.
8. Дідух Т. Особливості конфесійного життя Римо-католицької церкви на території Львівської області у 1958–1964 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2019. С. 153.
9. Kovaliv V-Y. Odrodzenie struktur Archidiecezji Lwowskiej pod koniec XX wieku. Wołanie z Wołynia. Pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej. Rok 18. № 5(108) – В, wrzesień-październik 2012, s. 25.
10. Skowyra M. Jubileusz sześćdziesięciolecia śmierci arcybiskupa metropolity Bolesława Twardowskiego i dziewiąta rocznica śmierci bpa Rafała Kiernickiego. *Radość Wiary*, 2004, № 7(43), s. 7.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:343.46](477+474)«1995/2004»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.18>

«ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА» УКРАЇНИ ТА КРАЇН БАЛТІЇ В ДИНАМІЦІ (1995–2004 РОКИ): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Войтенко Юрій,

кандидат історичних наук, доцент,

докторант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0000-0003-3782-5471

У статті визначено, що для розуміння свого становища кожна країна визначає рівень власного розвитку за тими чи іншими критеріями та показниками. Найбільш достовірним є зовнішній моніторинг країни за міжнародно визнаними індексами. Деякі світові (переважно – неурядові) організації, здійснюючи щорічний моніторинг багатьох країн, формують підсумкові звіти, які згодом впливають як на іноземних інвесторів, так і на уряди відповідних країн. Останні ж не можуть ігнорувати відповідні результати своєї держави від легітимних світових організацій. Також оприлюднені рейтинги держави впливають і на її громадян, адже останні у демократичних державах є носієм суверенітету і джерелом влади. Оприлюднені світовими організаціями показники певної держави є своєрідним зовнішнім підсумком діяльності тієї чи іншої влади протягом року її діяльності. По суті, вони є відображенням проведених владою реформ у конкретних галузях, або свідчать про відсутність здійснення таких заходів (найчастіше через бездіяльність) із боку обраних представників. Загалом цей алгоритм дії виглядає так: діяльність влади – результат такої діяльності для держави – моніторинг і визначення відповідного індексу конкретної країни – зовнішні інвестиції або відсутність таких у державу, і знову все йде по колу. У статті здійснено порівняльний аналіз за основними напрямками дослідження України і країн Балтії протягом десятиліття їх незалежності. Хронологічний період визначається у межах від початку першого моніторингу Індексу економічної свободи від Heritage Foundation у 1995 р. і до вступу країн Балтії у НАТО та ЄС у 2004 р. Також кінцевою хронологічною межею для України виступає 2004 р., адже саме у грудні того року під час президентських виборів відбулася Помаранчева революція, яка змінила не лише главу держави, а й форму правління в Україні, що стало результатом політичних домовленостей між головними суб'єктами конфлікту.

Ключові слова: рейтинг, Індекс, свобода, уряд, держава, ринок, економіка.

Voitenko Yurii. “Economic freedom” of Ukraine and the Baltic countries in dynamics (1995–2004): a comparative analysis

The article defines that in order to understand its situation, each country determines the level of its own development according to certain criteria and indicators. The most reliable is the external monitoring of the country according to internationally recognized indices. Some global (mainly non-governmental) organizations, carrying out annual monitoring of many countries, form summary reports that later influence both foreign investors and the governments of the respective countries. The latter cannot ignore the relevant results of their state from legitimate world organizations. Also, the published ratings of the state affect its citizens, because the latter, in democratic states, are the bearer of sovereignty and the source of power. The indicators of a certain state published by world organizations are a kind of external summary of the activity of a particular government during the year of its activity. In essence, they are a reflection of the reforms carried out by the government in specific areas, or the lack of implementation of such measures (most often due to inaction) on the part of elected representatives. In general, this algorithm of actions looks like this: the activity of the government – the result of such activity for the state – monitoring and determination of the appropriate index of a specific country – foreign investments or the lack of such in the state and again everything goes in a circle. The article provides a comparative analysis of the main areas of research of Ukraine and the Baltic countries during the decade of their independence. The chronological period is determined from the beginning of the first monitoring of the Index of Economic Freedom by the Heritage Foundation in 1995 to the accession of the Baltic states to NATO and the EU in 2004. Also, the year 2004 is the final chronological limit for Ukraine, because it was in December of that year during the presidential elections that the Orange Revolution took place, which changed not only the head of state, but also the form of government in Ukraine, which was the result of political agreements between the main subjects of the conflict.

Key words: rating, Index, freedom, government, state, market, economy.

У світі існують десятки міжнародних індексів, за якими здійснюється моніторинг і формується відповідний звіт по країнах світу за підсумками завершеного року. Проте одними серед найбільш відомих, впливових і популярних є саме *Індекс економічної свободи* (Index of economic freedom), який проводить стратегічний дослідницький інститут (США, м. Вашингтон) – Heritage Foundation. Саме цей індекс є одним із найбільш хронологічно довгих у часі, адже він на відміну від багатьох більш новітніх показників досліджується вже понад три десятиліття.

Досить цікаво провести порівняльний аналіз за низкою параметрів, які включає у себе Індекс економічної свободи, серед країн, які першими проголосили свої держави незалежними на пострадянському просторі. Йдеться передусім про Україну і країни Балтії (Литву, Латвію і Естонію).

Хронологічні межі варто окреслити від фактичного впровадження і першого дослідження країн за цим Індексом (тобто з 1995 р.) і до вступу країн Балтії до НАТО і ЄС (2004 р.), а також через зміну форми правління в Україні внаслідок виборів президента під час Помаранчевої революції (2004 р.).

Цей порівняльний аналіз чотирьох пострадянських країн дасть змогу простежити ефективність і результативність діяльності політичної еліти у них протягом десятиліття незалежності. Очевидно, що для повноти картини варто враховувати і географічне розташування країни (відносно інших країн, зокрема успішних сусідів), розмір країн та чисельність їхнього населення, радянський спадок (як позитивний, так і негативний), дорадянське минуле країни, менталітет і політичну культуру населення тощо. Проте більшість показників вимірює саме результат як загалом країни, так і пропорцію щодо кількості населення, тому це створює більш переконливе враження щодо справедливості результатів даного Індeksu.

Для розуміння місця країни в міжнародному рейтингу необхідно враховувати кореляцію між впливом відповідних інституцій на державну політику у цілому, а також особливості формування вищих органів влади. Тобто для розуміння місця країни у міжнародному рейтингу варто робити поправку на особливості політичної системи, зокрема на форми правління та особистостей, які посідали відповідні державні посади у певний період часу.

Щодо України, то варто зазначити, що протягом зазначеного десятиліття вона мала президентсько-парламентську республіку, у моделі якої уряд формувався переважно президентом і був у фактичному підпорядкуванні його вертикалі влади. Тому політична відповідальність за міжнародні рейтинги України, перш за все, на конкретному президентові та його уряді. В Україні у цей період лише одна особа була на цій посаді – Леонід Кучма (1994–2005 рр.), і при ньому змінилося дев'ять прем'єр-міністрів та складів Кабінету Міністрів.

Литовська Республіка за способом формування і повноваженнями президента, парламента (Сейму) і уряду також є президентсько-парламентською республікою. Так, згідно з Конституцією Литовської Республіки, прем'єр-міністра призначає і звільняє президент зі схвалення Сейму. Персональний же склад уряду (безпосередньо міністрів) також призначає і звільняє президент Республіки, але вже за поданням прем'єр-міністра [4]. Саме у такий спосіб формувався уряд і в Україні у зазначений період. Президентами Литви в указане десятиліття були: А. Бразаускас (1993–1998 рр.), В. Адамкус (1998–2003 рр.) та Р. Паксас (2003–2004 рр.). У цей період діяли разом зі своїми урядами десять прем'єр-міністрів. Тобто форма правління Литовської Республіки, як і України у вказаний період, була досить подібною.

На відміну від України і Литви Латвія та Естонія за ухваленими конституціями є виключно парламентськими республіками. Так, у Латвійській Республіці, щоб сформувати уряд, необхідно мати більшість мандатів у парламенті (Сеймі), який складається зі 100 депутатів [7]. Як правило, партії, які за пропорційною виборчою системою долають 5%-й прохідний бар'єр, шляхом політичних домовленостей об'єднуються у коаліцію, а інші залишаються поза нею, тобто в опозиції. Президент обирається Сеймом більшістю голосів (понад 51). Уряд формує особа з парламентської більшості, яку уповноважує на це президент Республіки. Кабінет складається з президент-міністра (прем'єр-міністра) та міністрів, яких він запросив на виконання своїх функцій. У цей період президентами Латвії були: Г. Улманіс (1993–1999 рр.), В. Віке-Фрейберга (1999–2007 рр.) [1]. Найбільш популярною політичною силою у цей період була партія «Латвійський шлях», яка формувала виконавчу владу, її лідери переважно очолювали уряди Латвійської Республіки (1994–1995, 1998–1999, 2000–2002 рр.). Загалом у зазначений період діяло вісім прем'єр-міністрів зі своїми урядами.

Естонія також є парламентською республікою, як і Латвія. За Конституцією президента республіки обирає парламент (Рійгікогу), 2/3 і більше від конституційного складу (101 депутат) [3]. Так, у 1995 р. перемогу на парламентських виборах здобуває Коаліційна партія у кількості 32,2% голосів і отримує 41 зі 101 місця у парламенті [2] і формує уряди аж до 1999 р. Згідно з Конституцією Естонської

Республіки, після відставки попереднього уряду протягом чотирнадцяти днів президент призначає нового кандидата в прем'єр-міністри та доручає йому сформувати новий склад уряду Республіки [3]. Після звернення такого кандидата до парламенту щодо складу майбутнього уряду Рійгікогу має ухвалити рішення про надання цій особі повноважень на формування уряду (там само). Президентом у цей період були Л. Мері (1992–2001 рр.) та А. Рюйтель (2001–2006 рр.). За досліджуваний період (1995–2004 рр.) діяло шість прем'єр-міністрів Естонії та їхніх урядів.

Отже, для розуміння того, хто несе відповідальність за здійснення політики у державі, результати якої відображаються у показниках динаміки/статистиці кожної з чотирьох країн порівняння у міжнародному рейтингу, необхідно розуміти вищезазначені особливості політичної системи кожної з них.

Окрім внутрішньополітичного чинника, варто ще враховувати зовнішній чинник впливу на становище країни, які у той чи інший спосіб впливали на її міжнародні показники. Наприклад, економічна криза в росії 1998 р. у вигляді дефолту негативно відобразилася на торговельному балансі всіх чотирьох країн. Це спонукало держави Балтії переорієнтувати експорт своїх товарів на інші ринки, зокрема країн ЄС. Україна ж продовжувала орієнтуватися на росію та ринки СНД, для яких були налагоджені всі виробничі потужності, більшість з яких створено ще за радянських часів.

Позитивно відобразилася на міжнародних рейтингах країн Балтії реалізація їхнього зовнішньополітичного курсу на рівноправне членство у ЄС і НАТО. Тому низка макроекономічних показників у зв'язку з такою амбіційною стратегією країн Балтії зазнала позитивних змін, адже того вимагала реалізація взятих на себе зобов'язань у вигляді виконання своєрідних «домашніх завдань». Україна ж у цей період залишалася позаблоковою державою, що було передбачено у її чинному законодавстві, та у своїй зовнішній політиці більше дотримувалася позиції «багатовекторності».

З огляду на політичну систему чотирьох пострадянських країн, торговельну та зовнішньостратегічний складник у діяльності еліти, варто оцінювати динаміку цих держав згідно з одним із найбільш відомих і впливових міжнародних рейтингів – Індексом економічної свободи.

Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom), яким займається Heritage Foundation, проводиться з 1995 р. Він ураховує 12 показників, які методологічно групуються у чотири головні блоки: 1) верховенство права (права власності, добросовісність уряду, ефективність судової системи); 2) розмір уряду (державні витрати, податкове навантаження, фінансове становище); 3) ефективність регулювання (свобода бізнесу, свобода праці, монетарна свобода); 4) відкриті ринки (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода) [5]. Кожна із цих 12 економічних свобод визначається у діапазоні від 0 до 100 балів. Чим нижчим є бал, тим гіршим є показник, і навпаки (0 – найгірший бал, 100 – найкращий).

Одним із маркерів Індексу економічної свободи є показник права власності. За аналізом цього показника можна зазначити, що всі чотири країни порівняння залишалися протягом 1995–2004 рр. на своїх сталих позиціях. Проте якщо для Естонії цей показник у 70 балів був і залишився високим, а для Литви і Латвії – середнім (50 балів), то для України 30 балів є досить низькими (табл. 1).

Таблиця 1

Право власності

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	30	-	-	70
1996	30	50	50	70
1997	50	50	50	70
1998	30	50	50	70
1999	30	50	50	70
2000	30	50	50	70
2001	30	50	50	70
2002	30	50	50	70
2003	30	50	50	70
2004	30	50	50	70

Джерело: створено на основі [6]

Добросовісність уряду представлено в табл. 2. Цей показник відноситься до розділу верховенства права. Загалом за цим показником серед чотирьох країн порівняння хоча і лідирує Естонія, маючи незначну динаміку протягом 10 зазначених років, проте найбільший прогрес демонструє саме Литва (додавши 18 балів). Латвія хоча і погіршила за цей період свій показник, проте випереджає за загальним балом

Україну.

Таблиця 2

Доброчесність уряду

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	10	-	-	50
1996	30	30	50	50
1997	30	30	30	50
1998	30	30	30	70
1999	30	30	30	70
2000	28	29	27	57
2001	26	38	34	57
2002	15	41	34	57
2003	21	48	34	56
2004	24	48	37	56

Джерело: створено на основі [6]

Досить вагомим значенням для розвитку як держави у цілому, так і ринкової економіки, а також громадянського суспільства має податкове навантаження на виробника загалом і найманого працівника зокрема. Як видно з табл. 3, за цим показником незначно лідирувала Естонія, яку наздоганяли (а інколи і переганяли) Литва і Латвія. Україна зайняла четверте місце.

Таблиця 3

Податкове навантаження

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	61,8	-	-	82
1996	57,7	76,6	78	73,2
1997	61,1	75,6	78	71,4
1998	64,4	70,7	77,5	72,2
1999	63	72,7	77,1	72,8
2000	62,3	70,5	76,8	72,5
2001	63,8	71	75,5	79,6
2002	66,1	74,1	76,8	80
2003	67,1	78,8	78,3	80,4
2004	67,5	82,8	82,2	83,8

Джерело: створено на основі [6]

Для ефективного здійснення державної політики у різних напрямках необхідно використовувати різні засоби, зокрема і фінансові. Тому одним із показників глобального індексу є державні витрати та їх моніторинг. Як видно з табл. 4, за підсумками зазначеного десятиліття незалежності (1995–2004 рр.) саме Україна здобула перше місце з чотирьох країн порівняння, маючи до 2002 р. найнижчий показник серед цих держав. Поліпшили свої показники за цей період Литва і Латвія та дещо погіршила Естонія.

Таблиця 4

Державні витрати

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	47,1	-	-	63,3
1996	47,1	62,4	50,8	59,2
1997	49,1	58	56,2	55,5
1998	51	59,4	56,2	50,1
1999	43	64,9	56,7	50,8
2000	41,9	63,3	47,1	25
2001	49,6	73	65,3	67,3
2002	58,9	69,3	49,6	54,4
2003	68,1	71,5	58	58,3
2004	77,8	70,6	72,2	55,5

Джерело: створено на основі [6]

Ринкова економіка не може відбутися у країнах, особливо у транзитній (зокрема, пострадянській) період, якщо з боку держави та її уряду не створюються необхідні умови для розвитку підприємницької діяльності. Тому у глобальному Індексі економічної свободи здійснюється дослідження свободи бізнесу. Як видно з табл. 5, у всіх чотирьох країнах порівняння відсутня динаміка за цим показником протягом десятиліття незалежності (за незначним винятком Латвії у 1997 р.).

Таблиця 5

Свобода бізнесу

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	55	-	-	85
1996	55	70	70	85
1997	55	70	85	85
1998	55	70	70	85
1999	55	70	70	85
2000	55	70	70	85
2001	55	70	70	85
2002	55	70	70	85
2003	55	70	70	85
2004	55	70	70	85

Джерело: створено на основі [6]

Такий параметр економічної свободи, як «Монетарна свобода», є одним із маркерів дослідження у глобальному індексі. За цим показником Литва посіла перше місце серед чотирьох країн порівняння за підсумком зазначеного десятиліття, піднявшись аж на 77,2 бали. Естонія за загальним підсумком хоча і поступається Латвії другим місцем, проте її приріст є значно вищим за останню. Україна, як видно з табл. 6, хоча майже вдвічі поліпшила цей показник, проте залишається на четвертій позиції.

Таблиця 6

Монетарна свобода

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	-	-	-	-
1996	-	12,9	41,1	17,3
1997	-	33	57,4	55,5
1998	-	53,9	66	62,3
1999	39,3	65,1	72,9	70,2
2000	63	72,3	78,5	74,9
2001	62,3	84,8	83,2	80,6
2002	58,2	87,7	84,4	87
2003	64	88,1	84,9	85,7
2004	74,5	90,1	85,8	82,1

Джерело: створено на основі [6]

Свобода торгівлі – один із головних параметрів економічної свободи, адже саме вільна торгівля є рушієм ринку та інших свобод, які визначають сутність тієї чи іншої держави. Тому Україна і країни Балтії, ставши на шлях побудови демократичного режиму з ринковою економікою, займають досить високі показники за цим параметром. Як видно з табл. 7, хоча Україна за підсумками десятиліття незалежності й займає четверту позицію серед країн порівняння, проте за динамікою зростання вона поступається лише Латвії, котра є третьою у загальному рейтингу. Найвищий загальний бал має Естонія, а друге місце посідає Литва.

Таблиця 7

Свобода торгівлі

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	55	-	-	77
1996	66	65	55	74
1997	66	79	65	74
1998	53	81	81	83
1999	53	81	81	85
2000	70	81	81	85
2001	70	82	80	85
2002	71	82,8	80	85
2003	74,6	80,4	78,6	84,2
2004	74,4	80,2	79,8	84,2

Джерело: створено на основі [6]

Результат успішності проведених реформ із боку влади відчують як внутрішні, так і зовнішні вкладники капіталів. Інвестиції є свого роду показником довіри як до влади, так і держави загалом. Тому в дослідженні глобального Індексу економічної свободи міститься такий складник, як свобода інвестицій. Дані цього виміру можна порівняти між собою (табл. 8) у межах зазначених країн. Фактично країни зберігають свій сталий показник починаючи з 1997 р., окрім України, яка в 2003 р. втратила 20 балів.

Таблиця 8

Свобода інвестицій

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	50	-	-	90
1996	50	50	50	90
1997	50	70	70	90
1998	50	70	70	90
1999	50	70	70	90
2000	50	70	70	90
2001	50	70	70	90
2002	50	70	70	90
2003	30	70	70	90
2004	30	70	70	90

Джерело: створено на основі [6]

Останній показник, який оприлюднив аналітичний центр у Вашингтоні Heritage Foundation у своєму Індексі економічної свободи, – «Фінансова свобода». Згідно із цим маркером, за підсумками вказаного десятиліття першість ділять Литва і Естонія; друге місце рейтингу дістається Латвії, а третє – Україні (табл. 9). Попри це варто відзначити Литву, яка показала суттєву динаміку за цим показником, здобувши 60 балів за вказаний період.

Таблиця 9

Фінансова свобода

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	50	-	-	70
1996	30	30	50	70
1997	30	50	70	70
1998	30	50	70	70
1999	30	50	70	70
2000	30	50	70	70
2001	30	50	70	70
2002	30	50	70	90
2003	50	70	70	90

2004	50	90	70	90
------	----	----	----	----

Джерело: створено на основі [6]

Такі два параметри, як «Свобода праці» та «Ефективність судової системи», не представлені у даному порівнянні, оскільки перший маркер був додатково включений у цей Індекс у 2005 р., а другий – у 2017 р., що виходить за хронологічні межі даної роботи.

Загалом згідно із загальним зведеним Індексом економічної свободи, який формується за підсумками кожного року (починаючи з 1995 р.), за всіма вищезазначеними (10 із 12) критеріями ситуація по чотирьох країнах виглядає так (табл. 10):

Таблиця 10

Індекс економічної свободи (загальний)

Рік	Україна	Литва	Латвія	Естонія
1995	39,9	-	-	65,2
1996	40,6	49,7	55,0	65,4
1997	43,5	57,3	62,4	69,1
1998	40,4	59,4	63,4	72,5
1999	43,7	61,5	64,2	73,8
2000	47,8	61,9	63,4	69,9
2001	48,5	65,5	66,4	76,1
2002	48,2	66,1	65,0	77,6
2003	51,1	69,7	66,0	77,7
2004	53,7	72,4	67,4	77,4

Джерело: створено на основі [6]

Висновки. Таким чином, за всіма критеріями, які включає у себе загальний Індекс економічної свободи, який досліджує Heritage Foundation починаючи з 1995 р., протягом першого десятиліття спостереження (з 1995 по 2004 р. включно) найвищий бал у Естонії, потім іде Литва, далі – Латвія, замикає четвірку Україна. Попри це найкращу динаміку серед четвірки країн порівняння показала Литва, яка за ці десять років здобула аж 22,7 бали за всіма показниками. Україна за динамікою друга в рейтингу, отримавши 13,8 бали. Третя – Латвія, яка додала 12,4 бали протягом десяти років. Замикає четвірку за показником динаміки Естонія, додавши за цей період 12,2 бали.

Очевидно, що це не єдиний світовий індекс, проте він є одним із головних для іноземних інвесторів, адже він є маркером діяльності уряду в конкретній державі протягом кожного року вже майже три десятиліття. Для розуміння рейтингу країни за цими параметрами Індeksu Україна і Литва були президентсько-парламентськими, а Латвія і Естонія – парламентськими республіками. Окрім того, на показник рейтингу держави впливали як внутрішні, так і зовнішні чинники, такі як регіональна економіка, геополітичні орієнтири та ін.

Література:

- 1993 presidential elections in Latvia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/1993_Latvian_presidential_election.
- Вибори в Рійгікогу. URL: <https://www.valimised.ee/ru/arkhiv-proshedshikh-vyborov/vybory-v-riygikogu/proshedshie-vybory-v-riygikogu>.
- Конституція (Основний закон) Естонської Республіки. 2015. URL: <https://www.riigiteataja.ee/viitedLeht.html?id=10>.
- Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm.
- Index of Economic freedom. About the Index. URL: <https://www.heritage.org/index/about>.
- Index of Economic freedom. Graph the Data. URL: <https://www.heritage.org/index/visualize>.
- The Constitution of the Republic of Latvia. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57980-the-constitution-of-the-republic-of-latvia>.

УДК 94(73=414)“XIX/XX”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.19>

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ АФРОАМЕРИКАНЦІВ ЯК АМЕРИКАНЦІВ: КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.

Казаків Геннадій,

кандидат історичних наук,

провідний професіонал відділу методології навчання та наукових досліджень

Вищої школи публічного управління

ORCID ID: 0000-0002-2860-9892

У статті здійснено спробу аналізу процесу становлення концепту «ми – американці» серед афроамериканської спільноти. Під запропонованим концептом розглядається популярна позиція серед афроамериканців, яка панує у США в реаліях XXI ст., відповідно до якої про визначення афроамериканців як окремої етнічної чи національної групи не може йтися взагалі. Афроамериканці є єдиною складовою частиною американської нації, а вживання до їх визначення інших термінів є недоречним та розцінюється як прояв расизму. Автором визначено, що переломним моментом у формуванні запропонованого концепту стає період кінця XIX – початку XX ст., коли в умовах офіційного визнання свободи афроамериканців та паралельно створення сегрегаційного законодавства виникає потреба самоідентифікації себе як окремої нації чи як невід’ємного складника американської нації.

Беручи до уваги промови та роботи основних діячів афроамериканського руху, культурні надбання афроамериканців, їхню громадянську позицію, ми визначили, що наприкінці XIX ст. переважала позиція автономності. Висувалася теза визнання афроамериканцями себе як окремої складової частини у межах Сполучених Штатів. Залишаючись громадянами, переймаючи на себе релігійні, суспільні ролі, афроамериканці вважали, що не мають ототожнювати себе з представниками «білої Америки», а визнавати власну самобутність та унікальність та домогтися подібного визнання від інших.

Здійснено спробу довести, що умови Першої світової війни, а саме вступ США у її хід, сприяли масовій ідентифікації афроамериканців як невід’ємної складової частини американської нації. Вступаючи до лав армії, вони виношували надії на рівне визнання себе з боку решти населення США. Водночас наголошено, що, незважаючи на самоідентифікацію, афроамериканська спільнота у роки Першої світової війни так і не була сприйнята рештою Америки.

Ключові слова: афроамериканці, Перша світова війна, «ми – американці», самоідентифікація, «біла Америка».

Kazakov Hennadii. Self-identification of African-Americans as Americans: the end of the 19th – the beginning of the 20th century

The article attempts to analyze the formation process of the concept «we are Americans» among the African-American community. Under the proposed concept, the popular position among African-Americans, which prevails in the USA in the realities of the XXI century, is considered, according to which, there can be no question of defining African-Americans as a separate ethnic or national group. African-Americans are the only component of the American nation, and using other terms to define them is inappropriate and considered a manifestation of racism. The author determined that the turning point in the formation of the proposed concept was the period of the end of the XIX – beginning of the XX century, when in the conditions of the official recognition of the freedom of African-Americans and, in parallel, the creation of segregation legislation, there was a need for self-identification as a separate nation or as an integral component the American nation.

Paying attention to the speeches and works of the main figures of the African-American movement, the cultural heritage of African-Americans, their civic position, we noted that at the end of the XIX century. the position of autonomy prevailed. The thesis was put forward, the recognition of African-Americans as a separate component within the United States. Remaining citizens, assuming religious and social roles, African-Americans should not identify themselves with representatives of “white America”, but recognize their own identity and uniqueness and achieve similar recognition from others.

An attempt has been made to prove that the conditions of the First World War, namely the entry of the USA into its course, led to a mass identification among African-Americans of themselves as an integral part of the American nation.

Key words: African-Americans, World War I, “We are Americans”, self-identification.

Сьогодні афроамериканська спільнота у відсотковому співвідношенні є другою за кількістю за етнічною ознакою у Сполучених Штатах Америки, а їх чисельність за приблизними підрахунками є більшою за все населення України. Незважаючи на це, лише в останні кілька десятиліть відбулися активні позитивні зрушення у ставленні більшості американців до досліджуваної спільноти та здебільшого відбулося визнання афроамериканців як єдиної складової частини американської нації. Водночас самоідентифікація афроамериканців як повноцінної складової частини американської нації відбулася на століття раніше, що зумовило актуальність поданої розвідки.

Метою статті є дослідити формування концепту «Ми – американці» серед афроамериканської етнічної спільноти як етапу самоідентифікації у період кінця XIX – початку XX ст. Основний акцент поставлено на період Першої світової війни

На проблематику самоідентифікації афроамериканців звертали увагу В. Дюбуа (який висунув тезу стосовно наявності подвійної «душі» у афроамериканців: американської, тобто такої, що давала змогу представникам нації ототожнювати себе з рештою громадян США, та африканської – віддання шани етнічним кореням), Дж. Вайт (який дослідив генезу афроамериканської культури як складової частини національної ідентифікації) [14; 4] та інші історики. Проте українська історіографія сьогодні не містить відповідних досліджень. Джерельною основою стали, передусім, опубліковані виступи представників тогочасної афроамериканської інтелектуальної еліти. Окрім того, джерелами є промови американських політиків, які мали відношення до афроамериканської спільноти, законодавчі акти та афроамериканський фольклор.

Говорячи про ідентифікацію афроамериканської спільноти як однієї з неподільних та рівних складових частин американської нації, на нашу думку, варто виділити два етапи: 1) самосприйняття афроамериканцями себе як американців; 2) сприйняття переважною більшістю афроамериканців не як нижчих істот та окремої групи, а як рівних, однакових із рештою населення країни людей. Тоді як формування другого складника відбулося лише нещодавно, при цьому досі зустрічаються випадки расизму, періодом сформованості першої ми можемо визначити період Першої світової війни. Виокремлення нами поданого періоду зумовлено тим, що суттєва частина афроамериканського населення, ототожнюючи себе як громадян США, виступила на захист ідеалів своєї держави на фронтах у Європі.

Якщо звернемо увагу до більш ранньої афроамериканської історії, то можемо констатувати, що в період зародження інституту рабства на теренах США афроамериканці вважали себе чужими, ототожнюючи себе, насамперед, із тими землями та народностями, вихідцями яких вони виступали. Зокрема, певними доказами цього є збереження власних ритуалів, проведення яких відбувалося у вузьких колах; збереження традиційних вірувань; незнання переважною більшістю рабів англійської мови та писемності тощо.

Заборона трансатлантичної работоргівлі, а особливо ввезення рабів до США, прийняте у 1807 р. [1], призводить до надання переваги інституту спадкового рабства. За цих умов, а також за рахунок поширення серед афроамериканців християнства відбулося зростання рівня їхніх знань, зокрема в плані читання та письма та місцями розуміння політичних процесів у країні (однак слід зауважити, що більшістю рабовласників заборонялося рабам навчатися, уміти читати й писати).

Погодимось з думкою Дж. Вайта, що однією з причин того, що раби добровільно зверталися до християнства, є те, що вони знаходили в біблійних історіях паралелі зі своїм власним життям. Слова були біблійними, але підтекст і сенси, вкладені в них, отримували особистісне віддзеркалення. Через релігійні пісні вони могли виражати свій біль, скарги та страждання. Так поступово християнська віра стала духовною опорою рабів [14, с. 261]. Самі ж рабовласники вбачали у наверненні до християнства можливість позбавити їх коріння та культурно-історичної спадщини, вселяючи їм нові догми про смиренність і покірність.

Як наслідок, формується новий світогляд серед афроамериканців, за яким переважна більшість убачала в собі лише підневільних працівників, які не мають прав та вимушені задовольняти потреби своїх володарів. Почуття свободи та прояви непокори придушувалися наочними прикладами з боку рабовласників та мали психологічний вплив на підконтрольних їм осіб, які глибоко в душі хоча й мріяли про свободу, але ці мрії були радше індивідуальним переживанням, аніж масовим, відкритим загальною явищем. Звісно, не можемо оминати і той факт, що поданий період постає часом виникнення рухів за звільнення від рабства, які також впливали на масове формування певного роду нової свідомості серед афроамериканської спільноти. Водночас свою волю вони вбачають не в США, а поза Америкою: у втечах на північ, переважно до Канади, та створенні поселень, які склалися б виключно з представників своєї етнічної групи, вільних від «ярма білих». Тобто в такому ключі афроамериканці не вважали себе американцями, навпаки, їх індивідуальне самовираження являло собою певний антипод ним. Наголошено, що не вбачало в них американців і біле населення США, зокрема вживали до них слова «раб», «кольоровий», «мулат», тобто здійснювалося відмежування білих, істинних американців, від решти, що населяла Сполучені Штати Америки.

Проголошення XIII поправки до Конституції [6] не сильно змінило ситуацію в досліджуваному питанні. Упровадження сегрегації, відмежування «чорношкірого населення» від «білого» на практиці лише збільшували для більшості афроамериканців відстань між сприйняттям себе американцем та

кимось іншим. Однак стверджувати, що всі афроамериканці не ідентифікували себе з американською нацією, ми не можемо. Адже свідчення демонструють зародження руху за громадські права, висловлювання про «Чорну Америку» та, власне, відбувається формування ідеї національної самоідентифікації раси [9, с. 216].

Так, у 1897 р. В. Дюбуа писав щодо: «Історія американського негра – історія цього протистояння, цього пристрасного прагнення досягти зрілої самосвідомості і злиття її двоякого «Я» на крашу та повноціннішу особистість. Але у цьому сплаві він не хоче втратити жодну зі своїх колишніх особистостей. Він не прагне африканізувати Америку, бо вона може багато чого навчити світ та Африку. Не збирається він і відбілити в потоці білого американізму свою негритянську душу, бо вірить, що вона також має що сказати світові. Він просто хоче зробити можливим для людини бути як негром, так і американцем, не накликаючи на себе прокляття та презирства» [4, с. 17].

Кінець XIX ст. характеризується активізацією двох блоків: тих, хто виступав за створення єдиної американської нації без урахування будь-яких етнічних, соціальних, релігійних ознак, та тих, хто був прихильником окремішності та своєрідності афроамериканців.

Досить яскраво метання афроамериканців розкрив у творі «Дружина його молодості» (The Wife of His Youth) Ч. Чеснат, який поставив перед читачем такі питання: «Яке моє місце у білому світі? А яке місце в світі чорних? Як мені представити себе?» [3].

Щодо першого блоку, то його активним прихильником був також Б. Вашингтон, який наголошував, що «у всьому, що є суто суспільним, ми можемо бути такими ж роздільними, як пальці, але єдиними, як руки, у всьому, що має велике значення для спільного прогресу» [2]. Таким чином, відбувалося визнання єдиної американської нації, членом якої мають бути й афроамериканці, але при цьому афроамериканці мали б залишитися дещо відокремленим соціальним прошарком. Звертаючись до «білої раси» з потребою і їм визнати рівність афроамериканців як єдиної складової частини американського народу, Б. Вашингтон відзначав зверхність білих, які у такій державі залишаються головними утримувачами фінансів, землі, влади.

Подібні позиції не сприймалися представниками другого напрямку, які відзначали, що афроамериканці не мають нічого спільного з білим населенням Сполучених Штатів. Достатнього розповсюдження отримала теза «повернення до коренів», тобто рееміграція до Африки, де в середовищі собі подібних будувати нову націю. Власне, головний ідеолог поданого напрямку Г. Макніл-Тьорнерс визначав, що «у світі існує понад 400 млн представників африканців та їхніх нащадків, так що нам (афроамериканцям) не бракує чисельності для формування нашої власної національності» [13].

Відзначалося, що в межах США афроамериканці не матимуть змоги побудувати нормальне життя та сформувати відчуття себе єдиними з іншими мешканцями країни, де «громадянський статус негра – це просто те, що біла людина надає з власної волі та згоди». Як результат, не могло бути мови про асиміляцію афроамериканців у єдину американську націю та відчуття себе складовою частиною держави, адже остання не тільки не дала їм нічого у громадсько-політичній сфері, а й навіть у сферах, які де-юре мали б визнавати рівність, зокрема релігії, афроамериканська спільнота виступала свого роду прообразом диявола та пекла. На думку Г. Макніл-Тьорнерса, депортація усіх афроамериканців до Африки позбавила б проблеми і уряд США від сусідства з небажаними їм елементами соціуму, і самому чорношкірому населенню дала б відчуття свободи [13]. Проте ним не враховувався той факт, що для афроамериканців Сполучені Штати вже стали домівкою у географічному плані, адже відсутність знання мови, культури, різниці у релігіях не створили б із афроамериканців африканської нації як такої. Наявне було б почуття «чужого», різного і на Африканському континенті, що лише б ускладнило питання самоідентифікації.

Розуміючи фантастичність планів попередника та потребу ідентифікувати себе в межах самих США, інший представник радикально налаштованих кіл афроамериканської еліти В. Дюбуа вказував, що ідентифікуватись афроамериканцями як американцями можливо лише за умови, якщо біле населення зробить перший крок у поданому напрямі [4, с. 39–42]. Саме за умов, якщо біле суспільство визнає темношкірих за особистість із рівними правами та роллю у державі, може відбутися визнання останніми себе за єдину складову частину Американської держави. До тих пір афроамериканці – унікальна одиниця, яка хоча і проживає в межах Сполучених Штатів Америки та підпорядковується її законам, які, своєю чергою, притісняють афроамериканців, не є американцями у своєму власному розумінні.

Менш радикальні, але все-таки автономні, думки висував П. Данбар, наголошуючи, що афроамериканці мають у першу чергу консолідуватися в єдину силу, яка буде окремішньою групою у складі населення Сполучених Штатів, на кшталт англійців, валлійців та шотландців у Великобританії. Ба більше,

священник відзначав, що майбутнє афроамериканців буде можливим лише за умови, якщо вони самі визначать, ким їм виступати [12].

Так, дилема ідентифікації визначалась як одна з найбільш тяжких на кінець XIX ст. для афроамериканської спільноти. Те, як бачили себе вони самі, як їх сприймали інші американці, як їх сприймали у світі, суттєво різнилося між собою. При цьому найтяжче було мулатам, адже, вирости у білому світі, вони сприймали себе його складовою частиною, проте не мали фідбеку від «білих американців». Водночас переважала позиція, коли афроамериканці визначали себе окремим елементом усього суспільства США.

Самі афроамериканці для самовираження себе як певної окремішньої категорії вживали терміни «раса», «кольоровий народ», «нація», «національність», що підтверджує самоусвідомлення ними як особливої групи, але ніяк не як складової частини американської нації [9, с. 137–138]. Використовували і слово «негр», при цьому у письмовій мові воно писалося з великої літери, тим самим відзначаючи ним самоназву окремої нації.

Ситуація змінюється з початком Першої світової війни, а особливо вступом Сполучених Штатів у її безпосередній хід у квітні 1917 р. Промови уряду, зокрема В. Вільсона стосовно рівності нації [15], захисту прав народів на самовизначення, формують серед афроамериканської спільноти ідеї, що війна може стати тим поштовхом, який призведе до зрівняння афроамериканців у правах із рештою населення США, а особливо з «білими американцями».

Не зупиняючись детально на періоді Першої світової війни, що вже поставало сферою вивчення деяких інших наших розвідок, наголосимо, що змога воювати за країну, зростання чисельності афроамериканців на заводах із виготовлення обмундирування для американських військових (при цьому колір шкіри кінцевого споживача не мав значення) дають афроамериканцям відчуття певної спільності з усією нацією. Зокрема, робота на заводах, часом на посадах, які до цього доручалися виключно білим, лише посилює думки серед афроамериканців стосовно того, що вони є американцями та після війни отримують офіційне визнання у рівних правах.

Проте ставлення населення, особливо південних штатів, досить часто подані почуття нівелювало. Здебільшого афроамериканців продовжували визнавати за людей другого сорту. Для прикладу, преса Південної Кароліни писала стосовно залучення афроамериканців до армії: «Якщо ці нью-йоркські чорні зі своїми ідеями з півночі втручаються в суспільне життя Спартанбурга, то на них чекають серйозні наслідки» [7, с. 34].

Не кращою була і ситуація у самому війську. Позиції голови управління Р. Андерсона [10], очільника американських військ Дж. Першинга [11, с. 249–250] на вищому рівні визнавали афроамериканців за «неповноцінних» порівняно з білими військовослужбовцями. Аналогічним було і відношення простих білих офіцерів. Як пише Дж. Кін, «майже всі білі офіцери старших звань зневажали чорних солдатів, які знаходилися під їх командуванням, часто відволікали у Франції влітку 1918 р. від навчання в таборах і відправляли працювати вантажниками або чорноробами» [8, с. 83]. Усе це позначалося на думці, чи варто «воювати за ту націю, яка тебе не цінує».

Однак, незважаючи на вищеозначене, все-таки переважна частка афроамериканців почала ідентифікувати себе власне як американці. Про це свідчать і спогади французів та німців, які згадуючи афроамериканських військових, вказували, що вони гордо «називали себе американцями»; і факт того, що практично всі афроамериканці, незважаючи на більш позитивне ставлення до них у Європі, шлюби з білими європейками, після завершення війни поверталися до рідної країни, де зазнавали нової хвилі утисків.

Завершення війни та повернення назад до США призводить до масових протестів афроамериканців, які, ідентифікувавши себе у роки війни, прагнули у будь-який спосіб отримати права американського громадянина. Так, із червня по грудень 1919 р. в межах США по 25 містах прокотилися расові заворушення, жертвами яких стали 120 чорношкірих [6]. Проте расова сегрегація за цих умов лише посилювалася, але не зупинила розвиток афроамериканської ідеї, яку зародила участь у Першій світовій війні.

Таким чином, кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався активізацією питання самоідентифікації афроамериканської спільноти. Афроамериканський соціум охопили дві тенденції: ідентифікації себе як єдиної складової частини американської нації, рівної у правах та обов'язках із білим населенням держави, із визнанням їхніх законів та того статусу в суспільстві, яку виділяють із можливим подальшим покращенням та визнанням себе як окремої категорії, незалежної, яка має будувати власне життя без орієнтації на «білу Америку». Тоді як до Першої світової війни панівною була саме друга позиція, то війна, а саме момент вступу Сполучених штатів у неї, стала переломним моментом, у ході якого

відбулася самоідентифікація афроамериканської спільноти як американців, а не окремої групи населення. Багато в чому поданому явищу сприяли заклики уряду, надії на здобуття рівних прав після завершення війни та позиція до них європейців. Однак, незважаючи на самоідентифікацію, визнання афроамериканської спільноти за рівну не відбувається в межах самих Сполучених Штатів, продовжуючи випадки расизму, судів Лінча тощо. Поданий процес тривав усе XX ст. та подекуди не завершився і сьогодні.

Література:

1. Act to Prohibit the Importation of Slaves 1807 URL: <https://socialwelfare.library.vcu.edu/eras/colonial-postrev/act-to-prohibit-the-importation-of-slaves-1807/> (application date 26.10.2023).
2. Booker T. Washington Delivers the 1895 Atlanta Compromise Speech. URL: <https://historymatters.gmu.edu/d/39/> (application date 26.10.2023).
3. Chesnutt Ch. The Wife of His Youth. *The Atlantic Monthly*. 1898. № 82. P. 55–61.
4. Du Bois W.E.B. *The Souls of Black Folk*. New York: *Create Space Independent Publishing Platform*, 2014. 124 p.
5. Identity. National Humanities Center Toolbox Library. URL: <http://nationalhumanitiescenter.org/pds/maai2/identity/identity.htm> (application date 26.10.2023).
6. In World War I, African American 'Hellfighters from Harlem,' Fought Prejudice to Fight for Their Country. URL: <https://www.uso.org/stories/2125-black-world-war-i-troops-fought-to-fight-for-their-country> (application date 01.06.2023).
7. Johnson W.R. Black American radicalism and the First World War. *The secret files of the Military Intelligence Division. Armed Forces & Society*. 1999. Vol. 26. № 1. P. 27–53.
8. Keene J. A Comparative Study of White and Black American Soldiers during the First World War *Annales de démographie historique*. 2009. Vol. 103. № 1. P. 71–90.
9. Levine L.W. *Black Culture and Black Consciousness: Afro-American Folk Thought from Slavery to Freedom*. Oxford University Press, 2007. 522 p.
10. Memorandum for the chief of staff, May 16, 1918. URL: <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box3/a43gg01.html> (application date 26.10.2023).
11. Pershing J. *My Experiences in the World War*. New York : Frederick A. Stokes Company, 1931. Vol. II. 436 p.
12. Race Love. *A.M.E. Church Review*. 1886. URL: <http://nationalhumanitiescenter.org/pds/maai2/identity/text3/racelove.pdf> (application date 26.10.2023).
13. The American negro and his Fatherland The Rev. Bishop H. M. Turner, D.D. African Methodist Episcopal Church. URL: <http://nationalhumanitiescenter.org/pds/maai2/identity/text8/turner.pdf> (application date 26.10.2023).
14. White J. Veiled Testimony: Negro Spirituals and the Slave Experience. *Journal of American Studies*. 1983. Vol. 17. № 2. P. 251–263.
15. Woodrow Wilson: «Address to the Nation», April 16, 1917. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley. URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65399> (application date 26.10.2023).

УДК 9(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.20>

15-Й ГАЛИЦЬКИЙ ПІХОТНИЙ ПОЛК: ІСТОРІЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ

Полівчук Владислав,

здобувач освіти ОП «Магістр» ОП «Етнологія»

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,

в.о. директора

Музейної резиденції Чорткова Чортківської міської ради

ORCID ID: 0009-0009-9991-3355

Щербін Лілія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

факультету історії, політології і міжнародних відносин

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-4456-6597

У статті простежено історію військового з'єднання Австро-Угорської монархії 15-го піхотного полку. Здійснено реконструкцію бойового шляху піхотного полку, охарактеризовано його участь у військових подіях XVIII–XX ст. Проаналізовано участь військового формування у війні за іспанську спадщину, в облозі та взятті фортеці Ландау в 1702 р., у битві при Штольгофені у квітні 1703 р., у битвах при Альменарі та Вільявісіосі в 1710 р., у Семирічній та австро-турецькій війнах. Указано на те, що на честь перемоги при Асперні в травні 1809 р. 15-піхотний полк не тільки увіковічений на пам'ятнику ерцгерцогу Карлу у Відні, на картині митця Й. П. Крафта, а й відзначав полкове свято 22 травня.

Із XIX ст. 15-й піхотний полк формувався на території Тернопільського округу, до нього призивали місцеве населення. Розглянуто особливості внутрішнього устрою полку, специфіку проходження служби, національного складу, функціонування та управління полку. Під час Першої світової війни 15-й піхотний полк брав участь у бойових діях на Східному та Італійському фронтах. На Італійському фронті 15-й піхотний полк воював у складі 19-ї піхотної бригади 10-ї піхотної дивізії до закінчення Великої війни.

У статті висвітлено участь 15-го піхотного полку у національних військових підрозділах ЗУНР. Запасні частини полку у Львові взяли участь у Листопадовому чині, 50 піхотинців підрозділу зайняли Головну пошту. Частина 15-го піхотного полку стала однією з основ для формування 1-го полку піхоти імені Князя Лева на чолі з поручником Микиткою. У цьому підрозділі розпочав бойовий шлях Петро Франко. Окружна команда в Тернополі на базі колишнього 15-го піхотного полку сформувала запасний кіш – 1-й Подільський полк ім. С. Петлюри.

Ключові слова: Австро-Угорська монархія, 15-й піхотний полк, Перша світова війна, Велика війна, Східний фронт, Тернопільщина, Італійський фронт.

Polivchuk Vladyslav, Shcherbin Liliia. 15 Galician infantry regiment: history and combat path

The article traces the history of the military unit of the 15th infantry regiment of the Austro-Hungarian monarchy. Reconstruction of the combat route of the infantry regiment was carried out, its participation in military events of the 18th–20th centuries was characterized. The participation of the military formation in the War of the Spanish Succession, in the siege and capture of the Landau fortress in 1702, in the Battle of Stothofen in April 1703, in the battles of Almenara and Villaviciosa in 1710, in the Seven Years' and Austro-Turkish Wars is analyzed. It is pointed out that in honor of the victory at Aspern in May 1809, the 15th infantry regiment was not only immortalized on the monument to Archduke Karl in Vienna, in a painting by the artist J. P. Kraft, but also celebrated the regimental holiday on May 22.

From the 19th century the 15th infantry regiment was formed on the territory of the Ternopil district, the local population was called to it. The peculiarities of the internal organization of the regiment, the specifics of the service, national composition, functioning and management of the regiment are considered.

During the First World War, the 15th Infantry Regiment took part in hostilities on the Eastern and Italian fronts. On the Italian front, the 15th Infantry Regiment fought as part of the 19th Infantry Brigade of the 10th Infantry Division until the end of the Great War.

The article highlights the participation of the 15th infantry regiment in the national military units of the ZUNR. Reserve units of the 15th infantry regiment in Lviv took part in the November parade, 50 infantrymen of the unit occupied the Main Post. Part of the 15th Infantry Regiment became one of the foundations for the formation of the 1st Infantry Regiment named after Prince Lev, led by Lieutenant Mykytka. Petro Franko began his military career in this unit. The district command in Ternopil, on the basis of the former 15th infantry regiment, formed a reserve: the 1st Podilsk regiment named after S. Petlyura.

Key words: Austro-Hungarian Monarchy, 15th Infantry Regiment, First World War, Great War, Eastern Front, Ternopil Region, Italian Front.

У сучасній українській історіографії історія австро-угорських підрозділів, у яких проходили службу українці, малодосліджена. Дослідник Ю. Фатула вивчив бойовий шлях закарпатців під час Першої світової війни [1–3]. Наукові розвідки А. Лозинського [4], Д. Адаменка [5], Б. Скобача [6] присвячені внутрішньому устрою австро-угорської армії, участі українців у цих формуваннях.

Мета статті – вивчити історію 15-го Галицького піхотного полку австро-угорської армії, який знаходився і формувався на території Тернопілля впродовж 1867–1918 рр.

15-й піхотний полк – одне з найстаріших військових з'єднань в Австрійській, а згодом в Австро-Угорській монархії. Полк утворений у 1701 р. Упродовж 1701–1714 рр. брав участь у війні за іспанську спадщину, в облозі та взятті фортеці Ландау в 1702 р.; у битві при Штольгофені у квітні 1703 р.; у битвах при Альменарі та Вільявісіосі у 1710 р. У середині та другій половині XVIII ст. воював у Семирічній та австро-турецькій війнах [7]. Відзначився в Австро-французькій війні 1809 р. Особливо показав себе у знаменитій битві при Асперні у травні 1809 р. 15-й піхотний полк увіковічений на пам'ятнику ерцгерцогу Карлу, що у Відні, а також на картині митця Й.П. Крафта. На цих творах мистецтва зображають момент, коли підрозділ перейшов в атаку, змінив ситуацію на полі битви. Цей наступ очолив сам ерцгерцог Карл, несучи знамено. Перемога при Асперні 22 травня стала полковим святом [8].

У 1848–1849 рр. підрозділ придушував угорське повстання. У 1866 р. полк брав участь в Австро-італо-пруській війні. На той час полк знаходився у складі VIII армійського корпусу, яким командував ерцгерцог Леопольд. У липні 1866 р. проявив себе у битві під Садовою. Разом зі своїм корпусом стримував пруську армію на лівому фланзі та вів бої впродовж цілого дня. Останнім конфліктом, у якому брав участь 15-й піхотний полк, стала Перша світова війна 1914–1918 рр. [9, с. 45–50].

Тільки у 1815 р., тобто за 114 років від заснування, округ набору цього полку перемістили в Галичину. Спочатку до невеликого на той час містечка Тарнополя. У 1818 р. його перенесли до Саноку, з 1831 р. – до Золочева, у 1853 р. остаточно повернули до Тарнополя. Оскільки полк формувався на території Тарнопільського округу, до нього призивали місцеве населення, яке здебільшого складалося з русинів. Австро-угорська армія була організована за територіальним принципом: до 1914 р. вся монархія була поділена на 16 корпусних округів. Українські землі були розділені між X, XI, VI корпусними округами. У межах одного округу проводилися набори призовників для поповнення розквартированих там підрозділів корпусу, будь-яка військова частина формувалася постійно з однієї місцевості. Отже, українці (русини) були представлені в усіх родах зброї австро-угорських сухопутних військ.

Для поповнення піхотних полків загальної армії територія імперії перед війною була розділена на 109 округів поповнення. Для забезпечення нижніми чинами піхотних полків територіальної оборони Австрію було поділено на 39 полкових округів (склалися зі 117 батальйонних дільниць), Угорщину – на 94 батальйонні дільниці гонведа. Інші роди військ (кавалерія, артилерія, інженерні війська та обоз) поповнювалися з кількох полкових округів одразу. Для поповнення флоту були три спеціальні округи. За правилами, що існували, полки мали бути розквартировані у своїх корпусних округах і навіть у своїх полкових округах. На практиці були часті зміни гарнізонів не тільки полками, а й батальйонами. Зокрема, після окупації Боснії і Герцеговини четверті батальйони багатьох полків були переведені туди. Єдине, чого суворо дотримувалися, – це дислокація у своєму полковому окрузі одного з батальйонів разом із полковим кадром [10]. В останньому проходили перший вишкіл призовники, перебували полкові тилові служби та склади майна. 15-й піхотний полк на той час складався з чотирьох батальйонів та штабу. Так, на 1894 р. 2-й батальйон знаходився у Львові в комплексі казарм на вулицях Яблоновських та Піярів. У Львові з 1903 до 1912 р. перебував штаб полку, із 1903 по 1904 р. – 1-й, із 1903 по 1914 р. – 2-й, із 1903 по 1911 р. – 3-й і з 1903 по 1910 р. – 4-й батальйони.

Службовою мовою полку була німецька. Офіційно в угорському ландвері та ландштурмі використовували угорську мову, а в хорватсько-словенському – хорватську. Однак насправді багато частин статутів, приписів, регламентів та інструкцій доводилося перекладати всіма мовами імперії. Це зумовило і систему комплектації військових частин, де батальйони (інколи роти) були різними за національним складом.

Нижні чини армії поповнювалися за рахунок призовників і добровольців. Згідно із законом про збройні сили, усе чоловіче населення країни було зобов'язане служити в армії. Із 19 років ті юнаки, які були зростом не нижче 155 см і підходили для служби за станом здоров'я, проходили жеребкування. Відібраних призивали у 21 рік. Не призивалися кандидати на отримання духовного сану, викладачі народних шкіл та офіційно відкуповувалися спеціальним податком власники великих сільських господарств.

У піхоті загальної армії термін служби становив три роки (із 1912 р. – два роки), після чого військовозобов'язаний сім років перебував у резерві першої черги і ще 10 – у запасному резерві. У піхоті австрійського ландвера дійсна служба тривала один рік, у резерві – 11 років і 12 років у запасі.

У піхоті угорського гонведа – два роки, 10 і 12 років відповідно. У кавалерії та артилерії термін дійсної служби залишався три роки. Відповідно, термін служби в резерві скорочувався. Призов здійснювався одразу трьох призовних вікових груп із 1 березня по 30 квітня. Новобранці були зобов'язані прибути до місця служби до 1 жовтня.

Добровольців брали на службу незалежно від результатів жеребкування. Достатньо було мати відмінне здоров'я і, якщо ще не виповнилося 19 років, згоду батька. На початку 1915 р. нижню межу призову було опущено до 18 років, у січні 1916 р. верхню піднято до 50 років, а наприкінці 1916 р. – до 55. Досягнувши віку 32 років, військовозобов'язаний переходив у категорію ополченців. До неї ж належали чоловіки, які досягли 19 років і не покликані за жеребкуванням, не визнані придатними до дійсної служби та інші категорії, перераховані вище. До ландштурму були приписані до виповнення 42 років рядові та унтер-офіцери і до 60 років – офіцери, які не призивалися на дійсну службу. Офіцерський склад армії комплектувався з двох джерел: тих, хто здобув військову освіту, і тих, хто пройшов річну службу в армії [11].

Призовниками з правом річної служби автоматично ставали юнаки, які склали іспит на атестат зрілості до виповнення їм 21 року, тобто терміну призову на дійсну військову службу. Шляхом жеребкування вони розподілялися по військових частинах різних родів зброї, крім кавалерії. Ті, хто вибирав кавалерію, мусили не лише покрити витрати на службу, обмундирування тощо, що вимагалось від усіх «однорічників», а й утримувати власного коня, оплачувати сідлівку тощо власним коштом. Вони мали право проживання поза казармою, чого їхні колеги в інших родах військ були позбавлені. До кінця служби «однорічні добровольці» могли вибирати між подальшим проходженням дійсної військової служби та зарахуванням до резерву. У будь-якому разі вони мали скласти спеціальний іспит на тимчасове звання кандидата в прапорщики.

Кожен полк мав свого почесного шефа. У XVIII ст. шефами полку були Карл Лотаринзький та граф Лукас де Паллавічіні. Із 1807 по 1827 р. – барон Антон фон Цах, а з 1827 по 1846 р. – імператор Бразилії Педру II. Із 1846 по 1905 р. незмінним шефом 15-го піхотного полку був герцог Адольф I, із 1906 по 1912 р. – великий герцог Люксембурзький Вільгельм IV; останнім, хто очолив шефство підрозділу, був барон фон Георгі. Командирами полку були: у 1859–1873 рр. – Карл фон Рот; у 1873–1879 рр. – Юліус Шівіц фон Шівіцзоффен; у 1879–1903 рр. – Еміль фон Йоль; у 1903–1905 рр. – Йозеф Антоніно; у 1906–1909 рр. – Ріхард Новак; у 1910–1911 рр. – Фрідріх Едлер фон Скала; у 1912–1914 рр. – Рудольф Рудель; із листопада 1914 р. по березень 1915 р. – Егідіус Адамович фон Вагштеттен [12, с. 408].

Командирами полку були: у 1859–1873 рр. – Карл фон Рот; у 1873–1879 рр. – Юліус Шівіц фон Шівіцзоффен; у 1879–1903 рр. – Еміль фон Йоль; у 1903–1905 рр. – Йозеф Антоніно; у 1906–1909 рр. – Ріхард Новак; у 1910–1911 рр. – Фрідріх Едлер фон Скала; у 1912–1914 рр. – Рудольф Рудель; із листопада 1914 р. по березень 1915 р. – Егідіус Адамович фон Вагштеттен.

На липень 1914 р. у полку було 62% русинів (українців), 29% поляків та 8% інших національностей [13].

Про те, як почав свій шлях у Першій світовій війні 15-й піхотний полк, дізнаємося з листа уродженця села Лубянки Збаразького повіту (сучасна Тернопільська область) Томка Кішиля, піхотинця цього підрозділу: «У битві під Тернополем (восени 1914 р.) в селі Березовиці Вел. цілий наш тернопільський полк Москалі вибили майже до ноги. Богато з наших полягло, багато ранених, багато полонено. Битва тривала кільканадцять днів. Москалі мали дуже переважаючу силу: наші супроти тої сили були за слабі. Ніякого ратунку не було. Ранений дістав ся я у неволю» [14].

Після битви під Тернополем 21-ша бригада, до якої входив полк, почала відступ у сторону міста Бережан, а згодом до Львова. 15-й піхотний полк під час цієї військової кампанії передислокувався на територію сучасної Польщі [15]. Після Горлицької битви 21-ша бригада і 15-й піхотний полк розташовувалися на Волині, північніше міста Луцьк, на річці Стир. У книзі Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка» головний герой епізодично знаходиться на Волині [16].

У 1916 р. російська імператорська армія провела успішну наступальну операцію, яка отримала назву «Брусилівський прорив». Одним із місць основного удару був якраз відтинок фронту, де стояла 21-ша бригада. У ході перших боєзіткнень 15-й піхотний полк зазнав утрат [17].

У 1916 р. полк був перекинутий до Італії, де італійці разом зі своїми союзниками (Великою Британією, Францією та США) воювали проти австро-угорських та німецьких військ із травня 1915 р. до листопада 1918 р. Італійський фронт був розгорнутий уздовж усього австро-італійського кордону – від Трентіно до Адріатичного моря. У 1915 р. ініціатива наступу була на боці Королівства Італія, але італійське військове командування не змогло успішно розгорнути наступ; у 1916 р. австро-угорська армія

завдала поразки італійській армії в битві при Трентіно, але італійцям удалося зупинити просування ворога за підтримки союзників

У 1917 р. італійці успішно провели літні операції, але восени зазнали важкої поразки під Капоретто і відступили на 70–110 км вглиб своєї території [18, с. 39–60]. На італійському фронті 15-й піхотний полк воював у складі 19-ї піхотної бригади, яка, своєю чергою, входила до 10-ї піхотної дивізії [19]. В Італії підрозділ застали реформи Конрада. Із червня 1918 р. кількість батальйонів у полках була зменшена до трьох. Так, перший батальйон був переданий для формування 115 п. п. Відповідно, у підрозділі залишилися другий, третій та четвертий батальйони [20]. У червні 1918 р. 19-та бригада знаходилася на берегах річки П'яве. 15-му піхотному полку вдалося перейти на західний берег водойми та захопити італійські батареї гармат під Тестадуурою. 18 червня підрозділ здобув Меольобах та Меольо. Склад 15 п. п. та 55 п. п., з яким він перебував в одній бригаді, зменшився до батальйону. До кінця війни полк уже здебільшого відпочивав. Королівство Італія змогло перейти в наступ восени 1918 р. [21]. 3 листопада 1918 р. бойові дії на цьому фронті завершилися [22].

Запасні частини 15-го піхотного полку, які на осінь 1918 р. знаходилися у Львові, взяли активну участь у Листопадовому чині. Так, Головну пошту зайняли 50 піхотинців цього підрозділу. Там утворили залог, яку очолив четар В. Баб'як [23].

На базі розташованих у столиці Галичини австрійських запасних підрозділів, серед яких була частина 15-го піхотного полку, виник один полк піхоти імені Князя Лева. Він став першою повністю українською військовою формацією у Галичині, адже на відміну від УСС повністю підпорядковувався українській владі. Командиром полку став поручник Микитка [24]. Зокрема, саме у цьому підрозділі розпочав свою службу в Галицькій армії син Івана Франка – Петро та інші відомі особистості [25].

На території ЗУНР було сформовано три військові області, які ділилися на окружні військові команди. Державний секретаріат військових справ зберіг на території Західноукраїнської Народної Республіки військово-адміністративний поділ Австро-Угорщини [26]. Так, окружна команда в Тернополі на базі колишнього 15-го піхотного полку сформувала запасний кіш, який став називатися 1-м Подільським полком ім. С. Петлюри [27, с. 37–45]. Кіш виконував завдання з ліквідації прориву польських кіннотників біля Микулинця. Одним з основних завдань коша було роззброювання у Тернополі австрійських та німецьких військових частин, які поверталися з Наддніпрянщини. На фронт під Львів, а також на Велику Україну вислано з Тернополя низку похідних куренів і сотень, а під час Чортківської офензиви створено тут дві нові бригади: 18-ту та 21-шу. У період ЗУНР Тернопільщина дала багато пілотів. Так, терноплянин, піхотинець 15-го полку Іван Огар служив у Авіації УГА [28, с. 140].

Таким чином, 15-й піхотний полк був одним із найстаріших в Австро-Угорській монархії. У XVIII–XIX ст. підрозділ брав участь у великій кількості конфліктів. Особливо полк відзначився у битві при Асперні 1809 р. Під час Першої світової війни 15-й піхотний полк брав участь у боях на Східному та Італійському фронтах. Після Горлицького наступу полк опинився на Волині, де і зустрів російський наступ 1916 р. У 1916 р. підрозділ передислокували на Італійський фронт, де він брав участь у боях на річці Ізонцо та перебував до 1918 р. Запасні частини 15-го піхотного полку активно долучилися до проведення Листопадового чину в Галичині, чим показали свою національну свідомість.

Література:

1. Фатула Ю. «Неси мамці жалість мою...». *Закарпатці у Першій світовій війні* / передмова М. Вегеша. Ужгород : Патент, 2018. 352 с.
2. Фатула Ю. Полеглих ми так і не поховали... *Бойовий шлях 85-го Мараморосько-Угочанського піхотного полка австро-угорської армії. 1914–1918*. Ужгород : Патент, 2019. 348 с.
3. Фатула Ю. «Я ще гадав газдувати, але мушу воювати...». *Бойовий шлях 66-го Унгарського піхотного полку австро-угорської армії. 1914–1918*. Ужгород : Патент, 2021. 368 с.
4. Лозинський А. Українці на службі в австро-угорській армії. *Мандрівець*. 2016. № 2(122). С. 20–24.
5. Адаменко Д. Все, що ви бажали знати про Австро-Угорщину, але соромилися запитати. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/02/9/160901/>.
6. Скобач Б. Австрійська піхота 17–20 століття : довідник. Рогатин : ПП Білінський, 2010. 233 с.
7. Rona L. Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Adolf Grossherzog von Luxemburg, Herzog zu Nassau № 15, 1701–1901. Prag : Verlag des Regimentes, 1901. 816 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_wWTRAAAAMAAJ.
8. Мочніков Ю. 15-й піхотний полк у битві при Асперні. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*. 2009. Ч. 2(2). С. 6–18.
9. Скобач Б. Австрійська піхота 17–20 століття : довідник. Рогатин : ПП Білінський, 2010. 233 с.
10. Лозинський А. Українці на службі в австро-угорській армії. *Мандрівець*. 2016. № 2(122). С. 20–24.
11. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / ред. В. Смолій та ін. Київ : Кліо, 2014. 784 с.
12. *Militär Almanach und Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine 1914*. Wien : K.K.Hof. und Staatsdruckerei, 1914. 1581 s. URL: https://library.hungaricana.hu/en/view/Kriegsmarine_1914/?pg=566&layout=s.

13. Лосев О. Національне представництво у збройних силах Австро-Угорщини станом на липень 1914 року. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*. 2016. № 13. С. 21–49.
14. Утеча Українця з російської неволі до Хін. [лист 1916 р. з Пекіна від уродженця Нижчих Луб'янок на Збаражчині]. *Свобода*. 1916. Ч. 23. С. 1.
15. Слободянюк М. Участь українських полків австро-угорської армії в Галицькій битві 1914 року: спростування одного міфу. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*. 2016. № 13. С. 50–69.
16. Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. Київ, 2009. 736 с.
17. Austro-Hungarian Infantry 1914–1918. Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20111229190942/http://www.austro-hungarian-army.co.uk/infdev.htm>.
18. Патер І. Галичани на сербському та італійському фронтах і в таборах військовополонених. *З історії західноукраїнських земель*. 2013. Вип. 9. С. 39–60.
19. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни? *Літопис Червоної Калини*. 1939. Число 7. С. 19–23.
20. Патер І. Галичани на сербському та італійському фронтах і в таборах військовополонених. *З історії західноукраїнських земель*. 2013. Вип. 9. С. 39–60.
21. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни? *Літопис Червоної Калини*. 1939. Число 7. С. 19–23.
22. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни? *Літопис Червоної Калини*. 1939. Число 6. С. 14–17.
23. Баб'юк Т. Перший листопад у Станиславові. *Альманах Станиславівської землі*: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. Т. 2. С. 900.
24. Дедик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. Частина І. Львів: Астролябія, 2018. 192 с.
25. Дедик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. Частина ІІ. Львів: Астролябія, 2020. 192 с.
26. Дедик О. Чисельність і дислокація українського гарнізону Львова 1 листопада 1918 року. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*. 2017. № 14. С. 22–31.
27. Дедик О. Нотатки до історії піхотних полків Галицької армії. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*. 2013. Ч. 1(9). С. 37–45.
28. Тинченко Я. Герої Українського неба. Київ: Темпора, 2010. 200 с.

УДК 327.8:327.821

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.21>

ПОЗИЦІЯ СРСР В УМОВАХ НАРОСТАННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ НАПЕРЕДОДНІ ШЕСТИДЕННОЇ ВІЙНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Фісанов Володимир,доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародної інформації

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID ID: 0000-0001-6550-8903

У статті досліджуються особливості позиції тодішнього політичного керівництва СРСР навесні 1967 р. в умовах наростання міжнародної кризи на Близькому Сході, зокрема ставлення радянської дипломатії до головних регіональних гравців – Єгипту та Ізраїлю з урахуванням позиції США.

Зокрема, підкреслено, що у складній і суперечливій ситуації, яка складалася тоді на Близькому Сході, СРСР ураховував протиріччя не тільки в стані «імперіалістів», а й слідував за перебігом політичних настроїв «нових» арабських друзів. У цьому контексті важливий той факт, що Москва все-таки у багатьох моментах хоча й підтримувала арабські країни в їх протистоянні з Ізраїлем, який іде (що відзначалося у дипломатичних документах) «у фарватері імперіалістичної політики», однак не бажала доводити близькосхідну ситуацію до критичної межі.

У висновках зазначено, що Шестиденна війна на Близькому Сході, точніше її результати, стали стимулом для основних політичних акторів у пошуку компромісних рішень у врегулюванні ситуації у регіоні. Наслідком саме таких кроків стали єгипетсько-ізраїльський мирний договір (1979) та аналогічний договір з Йорданією, укладений у 1994 р.

Автор підкреслює також, що у своїй далекосяжній близькосхідній політиці в 50-ті та 80-роки минулого століття СРСР особливу увагу приділяв відносинам із двома арабськими державами у регіоні Близького Сходу – Єгиптом та Сирією, підтримуючи їх у протистоянні з Ізраїлем.

Разом із тим певні тактико-дипломатичні акценти у протистоянні США та СРСР були зіставлені під час відомої зустрічі О. Косигіна та Л. Джонсона в Гласборо 23–25 червня 1967 р. Ця зустріч підвела своєрідну тимчасову межу під черговим раундом протистояння наддержав у регіоні. Для США перемога Ізраїлю означала тоді певні дипломатичні та іміджеві мінуси, адже на Близькому Сході відбувся безпрецедентний ріст антиамериканських настроїв. Співчуття Єгипту, Сирії та Йорданії виявили навіть консервативні арабські режими. Згодом компромісна позиція СРСР і США знайшла відображення у відомій миротворчій резолюції РБ ООН № 242.

Ключові слова: СРСР, США, арабо-ізраїльський конфлікт, ОАР, Ізраїль, Шестиденна війна 1967 р., Близький Схід.

Fisanov Volodymyr. The USSR's position amidst growing military and political crisis on the eve of the Six-Day War in the Middle East

The article examines the peculiarities of the position of the current political leadership of the USSR in the spring of 1967, in the minds of the growing international crisis, and the close positioning of Soviet diplomacy to the main regional leaders. Egypt and Israel to reconcile the US position.

It is emphasized that in the complex and super-sensitive situation that developed at the close convergence, the USSR was not only in the camp of the “imperialists”, but also following the crossover of the field typical sentiments of the “new” Arab friends. In this context, the important fact is that Moscow still has many moments, wanting and supporting the Arab countries in their conflict with Israel, which is (as indicated in diplomatic documents) “in the fairway of imperialist and politicians,” however, she did not hesitate to bring the similar situation to critical boundaries.

It has been established that the Six Days War, or more precisely its results, became an incentive for the main political actors to seek compromise solutions to the regulatory situation in the region. The most significant successors were the Egyptian-Israeli peace treaty (1979) and a similar agreement with Jordan, signed in 1994.

The author also emphasizes that the USSR's far-reaching and close policy in the 50s and 80s of the last century gave special respect to the relations with the two Arab powers in the region of close proximity – Egypt and Syria, supporting their relations with Israel.

At the same time, the tactical-diplomatic accents of the US and USSR were created under the watch of O. Kosigin and L. Johnson in Glassboro on 23-25 June 1967. This summit brought about a period of time between the last round of resistance in the region. For the United States, victory over Israel meant both diplomatic and image disadvantages. At the Middle East, there was an unprecedented rise in anti-American sentiment. Together with Egypt, Syria and Jordan, conservative Arab regimes emerged. Over the years, the compromise position of the USSR and the USA was reflected in the UN Security Council's peacekeeping resolution № 242.

Key words: USSR, USA, Arab-Israeli conflict, OAR, Israel, Six-Day War of 1967, Middle East.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні у міжнародній політиці існує принаймні два довготривалі регіональні конфлікти, котрі виникли після Другої світової війни – Корейський та на Близькому Сході. Причому нещодавно відбулося нове трагічне загострення останнього: крайні ісламісти ХАМАСу несподівано атакували Ізраїль, і це викликало новий виток військового та політичного протистояння у регіоні, маючи наслідком серйозні людські жертви з обох боків і гуманітарну катастрофу у секторі Газа. Один із сучасних лідерів ХАМАСу Мохаммед Деїф жорстко налаштований на те, щоб змінити природу ізраїльсько-арабського конфлікту саме за допомогою насильства. З іншого боку, ізраїльські політики вважають, що сучасний трагічний перебіг подій завершив багаторічну практику компромісів і домовленостей між Ізраїлем і представниками ХАМАСу: «Тепер не буде жодного перемир'я, а лише відплата». Ба більше, існує серйозна загроза ескалації конфлікту, якщо ліванський рух «Хезболла», підтриманий Іраном, скоординує свої дії з ХАМАСом.

У такому контексті звернення до історії розгортання конфлікту на Близькому Сході, зокрема до аналізу позицій та ролі провідних регіональних і міжнародних акторів на різних його етапах, видається цілком виправданим як з історичного погляду, так і в контексті розвитку сучасної політичної ситуації у регіоні. У цьому разі йдеться про більш детальне з'ясування особливостей позиції СРСР напередодні воєнно-політичних подій Шестиденної війни 1967 р.

Аналіз джерел та останніх публікацій. У сучасній українській історіографії проблеми Близькосхідного конфлікту, зокрема події 1967 р., аналізуються з різних боків. Вітчизняний дослідник Кирило Каштанов дослідив ставлення офіційного Вашингтону стосовно позиції СРСР в умовах розгортання міжнародної кризи [1]. Вповні можна погодитися з його думкою, що Шестиденна війна вважається «рубіжною в історії Близького Сходу», причому її наслідки повністю не ліквідовано досі. Розгром арабів утретє поспіль мав довгострокові наслідки не лише для арабо-ізраїльського протистояння, а й для відносин наддержав із суб'єктами регіону. До того ж роль Москви у розв'язуванні (або ж стримуванні) кризи, зокрема деякі окремі моменти конфлікту, недостатньо повно та глибоко висвітлено у науковій літературі [1]. Дослідниця Вікторія Шібель проаналізувала важливі аспекти палестино-єврейського міжнаціонального конфлікту в історичній ретроспективі [2].

Поміж документальних джерел назвемо збірку архівних документів радянської доби, яка дає змогу глибше зрозуміти «суттєві аспекти близькосхідної політики СРСР» кінця 50-х–60-х років [3].

Під час роботи над статтею автор використав також видану в Єрусалимі класичну працю Р. та У. Черчилля, у якій особливо підкреслено, що близькосхідна політика США починаючи з 50-х років ХХ ст. була до курйозу суперечливою, що, можливо, пояснюється розбіжностями між двома відповідальними інстанціями – державним департаментом та ЦРУ [4]. Використано цікаві матеріали публіцистичної статті А. Кречетнікова, розташованої на сайті Бі-Бі-Сі й присвяченої 50-річчю Шестиденної війни та аналізу її наслідків [5]. Боротьба на Близькому Сході, як слушно відзначає у лондонському виданні двотомної праці Х. Герцог, «не могла залишатися чисто локальною, оскільки впливала на мир у всьому світі: з військової та політичної точки зору вона була частиною глобального конфлікту між Заходом та Сходом» [6, с. 17].

Мета статті полягає у більш детальному аналізі (із залученням документів та експертних оцінок) позиції тодішнього політичного керівництва СРСР в умовах наростання міжнародної кризи на Близькому Сході навесні 1967 р., зокрема виявлення ставлення радянської дипломатії до головних регіональних гравців – Єгипту та Ізраїлю.

Виклад основного матеріалу. У своїй далекосяжній близькосхідній політиці у 50-і та 80-ті роки минулого століття СРСР особливу увагу приділяв відносинам із двома арабськими державами у регіоні Близького Сходу – з Єгиптом та Сирією. Після смерті Сталіна саме М. Хрущов побачив в «арабському національно-визвольному русі» серйозний інструмент у протиборстві Заходу і насамперед США з метою створення енергетичної кризи та вбивання клину у стосунки молодих арабських націоналістів з Європою та Сполученими Штатами.

У той період панісламістські настрої президента Насера, який уважав саме Єгипет безумовним лідером арабських країн, були підтримані Дамаском, тому що в обох близькосхідних сусідів були спільні вороги – колишні європейські колонізатори та Ізраїль. Як відомо, був навіть невеликий часовий проміжок (із 1958 до 1961 р.), коли Єгипет і Сирія об'єдналися в єдину державу – ОАР. Однак арабський дуалізм не витримав випробування часом через надмірні претензії Єгипту на провідну роль у цьому союзі.

Узагалі підкреслимо, що міжарабська єдність досить часто залишається скоріше міфом, аніж політичною реальністю. До прикладу, сирійсько-йорданські стосунки геть не завжди були безхмарними. Так, у вересні 1960 р. агенти Насера вбили прем'єр-міністра Йорданії Хаза ель-Маджалі (представника

впливової бедуїнської родини), який виступав проти єгипетського президента. Сирія, як відомо, діяла тоді у тісному союзі з Єгиптом. Король Хусейн, глибоко вражений загибеллю свого прем'єр-міністра, вирішив відомстити, зосередивши три бригади (основну частину йорданської армії) на сирійському кордоні та готуючись до вторгнення. Тоді, як згадує Х. Герцог, представники короля Йорданії потай звернулися до Ізраїлю, користуючись його посередництвом як голови ізраїльської військової розвідки, й повідомили про підготовку вторгнення. Йорданія вимагала певних гарантій, що Ізраїль не скористається оголенням йорданських прикордонних позицій. Американському та британському послам в Аммані ледь удалося відговорити Хусейна від вторгнення, ураховуючи реальне співвідношення між силами Сирії та Йорданії [6, с. 218–219].

Зрозуміло, що у складній і суперечливій ситуації, яка складалася тоді на Близькому Сході, СРСР ураховував протиріччя не тільки в стані «імперіалістів», а й слідував за перебігом політичних настроїв «нових» арабських друзів. Варто підкреслити у цьому контексті той факт, що Москва усе-таки у багатьох моментах хоча й підтримувала арабські країни в їх протистоянні з Ізраїлем, який іде (що відзначалося у дипломатичних документах) «у фарватері імперіалістичної політики», однак не бажала доводити близькосхідну ситуацію до критичної межі, намагаючись використовувати власні впливи у Близькосхідному регіоні для певного стримування сторін конфлікту. До прикладу, радянській посол у Тель-Авіві Д. Чувахін у відповідній «Записці» МЗС СРСР А. Громико від 21 березня 1966 р. підкреслював, що Москві у випадку з Ізраїлем слід вести лінію на підтримання його «нейтрального статусу» у майбутньому, а в арабських країнах слід виступати «проти крайніх антиізраїльських настроїв», зокрема «установки на війну і фізичне знищення Ізраїлю та в принципі за визнання права Ізраїлю на існування» [3, с. 493–494]. І далі посол пропонує Кремлю вести лінію на стримування і критику радикальних політиків арабського світу: «На думку посольства, керівникам арабських країн слід у прийнятній формі і з урахуванням наших відносин із кожним із них роз'яснювати, що за нинішніх умов спроби вирішити арабо-ізраїльський конфлікт силою зброї неминуче були б використані імперіалістичними силами для боротьби з національно-визвольним рухом в арабському світі, а це, своєю чергою, загрожує небезпекою переростання локальної війни у світову війну. Водночас не можна віддавати Ізраїль цілком на відкуп імперіалістам, а слід вести справу до того, щоб шляхом поступового відриву Ізраїлю з-під безроздільного впливу західних держав, наближення його до табору нейтралізму сприятиме тому, щоб викликати в Ізраїлі зміни, які призвели б до можливості досягнення взаємоприйнятних рішень щодо арабо-ізраїльського конфлікту» [3, с. 498].

Отже, варто відзначити у цьому контексті й те, що сучасні дослідники історії конфлікту на Близькому Сході також уважають, що тогочасне керівництво СРСР не бажало війни на Близькому Сході не тільки через загрозу масштабного конфлікту зі США. У Москві були переконані, що Єгипту та іншим арабським країнам не вдасться здобути швидкої військової перемоги.

Навесні 1967 р. відбулося чергове загострення сирійсько-ізраїльських відносин. Офіційний Дамаск негайно звернувся по допомогу до Єгипту. А 13 травня район протистояння з боку Сирії відвідала радянська делегація, яка підтвердила сирійські дані про те, що Ізраїль зосередив на кордоні щонайменше 11 бригад. Як пише із цього приводу Герцог, прем'єр Ізраїлю Леві Ешкол запросив тодішнього радянського посла вирушити разом із ним для інспекції прикордонної смуги, щоб переконатися у повній необґрунтованості чуток про концентрацію там ізраїльських військ. «Насправді там не було, – зазначає він, – не тільки одинадцяти бригад, а й одинадцяти рот. Проте радянський посол відхилив запрошення. Радянський Союз підтримував Сирію, і в ім'я політичної вигоди Москва не збиралася допомагати Ізраїлю спростувати хибні твердження сирійців. Радянський Союз був зацікавлений у зміцненні правлячого режиму Сирії, який надав Москві перший важливий плацдарм на Близькому Сході» [6, с. 222–223]. Як відзначає у своїй статті сучасна російська дослідниця Ксенія Белоусова, котра намагається будь-що виправдати тодішню позицію СРСР, «відмова радянського посла була більш ніж виправдана: він справедливо вважав, що його проведуть по тих місцях, де немає скупчення ізраїльської військової техніки та солдатів», а його поїздка була б, безсумнівно, використана як відволікаючий маневр для наступу на Сирію».

Цікаво і те, що й на початку 1967 р. ізраїльські дипломати неодноразово підкреслювали незацікавленість в ескалації воєнно-політичного протистояння з Дамаском. Так, у кінці січня заступник Гендиректора МЗС Ізраїлю І. Текоа у конфіденційній розмові з послом СРСР Д. Чувахіним підкреслив «прагнення Ізраїлю щодо дотримання миру і спокою на сирійському кордоні». Разом із тим дипломат висловив побажання свого уряду стосовно того, щоб Москва здійснила «відповідний вплив на Дамаск, пояснивши там, що Ізраїль щиро прагне миру» [3, с. 549]. Однак політична реальність виявилася складнішою, ніж уявлялося дипломатам.

У 1967 р., як пише Герцог, «зі стратегічної точки зору для Ізраїлю, що стояв перед мобілізованими і готовими до нападу принаймні на двох фронтах – єгипетському та йорданському – силами ворога, війна була неминучою». Тоді ж Йорданія, як відомо, доєдналася до військового союзу Єгипту та Сирії. У цьому було певне дежавю з 1956 р. У такій критичній ситуації, на думку ізраїльських воєначальників, у них практично не було вибору. Ба більше, ізраїльський уряд неодноразово заявляв, що блокада Тиранської протоки розцінюватиметься як «початок військових дій із боку арабських держав» проти нього [6, с. 226].

Принагідно нагадаємо, що Тиранська протока і Акабська затока являють такий самий випадок у міжнародному морському праві, що Босфор і Дарданелли. Предметом Конвенції про територіальні води та прилеглу до них зону, прийнятої у Женеві в 1958 р. після обговорення її всіма зацікавленими країнами, було питання про визнання свободи мореплавання та про гарантування цієї свободи. Однак, порушуючи міжнародні домовленості, 22 травня 1967 р. президент Єгипту розмістив гарнізон у Шармель-Шейху, оголосивши блокаду Тиранської протоки.

27 травня тодішній МЗС А. Евен повернувся до Ізраїлю з Вашингтону після зустрічі з президентом Л. Джонсоном, британським прем'єром Г. Вільсоном та французьким президентом Ш. де Голлем. Виступаючи на пресконференції у Парижі проїздом додому, він, зокрема, зауважив: «Я здійснив ознайомлювальну поїздку для з'ясування стосунків трьох дружніх урядів до протизаконних заходів, здійснених Єгиптом у Тиранських протоках... Зрозуміло, що мир і протизаконна блокада несумісні. Я пояснив цю тезу видатним французьким, англійським та американським лідерам. Вони представляють три уряди, які десять років тому урочисто зобов'язалися наполягати на міжнародному характері цього морського шляху та здійснювати у ньому своє право на вільне та мирне судноплавство» [4].

Отже, як відомо, 14 травня 1967 р. напередодні Дня незалежності Ізраїлю Єгипет оголосив мобілізацію. 16 травня Ізраїль відповів тим самим. 18 травня розпочали мобілізацію Сирія та Йорданія. З урахуванням географії близькосхідних країн багато часу на перекидання військ до кордонів не знадобилося. 18 травня після стрімкого відходу сил ООН із Сінаю каїрське радіо передало таку офіційну заяву: «Із сьогоднішнього дня не існує міжнародних сил, які захищають Ізраїль. Ми більше не виявлятимемо стриманості. Ми не звертатимемося до ООН зі скаргами. Єдиним методом стане тотальна війна, результатом якої буде знищення сіоністської держави» [5]. Звісно, що тоді президент ОАР не зміг утриматися й від різких антиамериканських випадів.

Наведемо тут окремі думки президента Г.А. Насера, висловлені ним у розмові з послом СРСР Д. Пожидаєвим 22 травня 1967 р., тобто напередодні Шестиденної війни. У документі, зокрема, відзначалося таке: «Насер звинуватив американських імперіалістів у прямому підбурюванні Ізраїлю на провокацію проти Сирії. Він підкреслив, що нині в усіх арабських країнах зростає ненависть до політики США, які роблять усіякий тиск на уряди арабських країн. [...] Президент сказав, що має дані про те, що Ізраїль терміново перекидає більшу частину своїх військ із північних районів до південних кордонів. Ще 14 травня уряд ОАР офіційно повідомив сирійський уряд про готовність ОАР виступити негайно проти Ізраїлю у разі агресії проти Сирії. Відповідаючи на запитання радянського уряду, які, на думку президента, додаткові кроки міг би зробити Радянський Союз, Насер сказав, що це питання зараз має виняткове значення для ОАР і всіх арабів. Президент сказав, що було б дуже важливим, і він просить про це, щоб Радянський Союз виступив із рішучою заявою проти імперіалістичних інтриг на Близькому Сході. Причому Насер просить зробити таку заяву не по лінії ТАСС або агентства «Новості», а від імені уряду, подібно до Радянської заяви у зв'язку з потрійною агресією проти Єгипту в 1956 р. На його думку, бажано, щоб наша заява була спрямована не так проти Ізраїлю, як проти американських імперіалістів, які намагаються повторити історію 1956 р. і нав'язати арабам своє панування» [3, с. 562].

У Москві тоді ж продовжували маневрувати, зрозуміло, беззастережно підтримуючи позицію своїх арабських союзників у конфліктній ситуації, що складалася на Близькому Сході. Показовим у цьому контексті є таємні вказівки МЗС СРСР А. Громико радянському представнику в ООН. У документі підкреслювалося таке: «У зв'язку з наміченим засіданням Ради Безпеки щодо становища на Близькому Сході керуйтеся таким. 1. Вам необхідно встановити тісний контакт із делегаціями ОАР та Сирії та погоджувати з ними всі свої дії. Якщо представники ОАР та Сирії, як і раніше, заперечуватимуть проти розгляду питання про становище на Близькому Сході в Раді Безпеки, Вам слід підтримати їх, використовуючи мотиви, які вони висунуть в обґрунтування такої позиції. При цьому Вам слід наголошувати на тому, що Ізраїль і ті, хто стоїть за його спиною, повинні припинити провокаційно-агресивні дії проти арабських держав. [...] 2. Під час обговорення питання щодо положення на Близькому Сході по суті

Вам слід керуватися заявою Радянського уряду від 23 травня. При цьому слід рішуче засудити провокаційно-агресивну позицію Ізраїлю та тих, хто його підтримує, та виступити на захист обґрунтованих та правомірних дій ОАР, Сирії та інших арабських держав, які переслідують оборонні цілі. 3. У разі якщо будуть спроби в тій чи іншій формі засудити позицію ОАР та рішення Генерального Секретаря про виведення військ ООН з Близького Сходу, Вам слід підтримати позицію ОАР та рішення У Тана, аргументуючи це тим, що ОАР як суверенна держава має безумовне право вимагати негайного виведення військ ООН з її території у час. 4. Не можна виключати того, що будуть спроби внести до Ради Безпеки проекти резолюцій, які засуджували в тій чи іншій формі Сирію та ОАР або Сирію, ОАР та Ізраїль, ставлячи Ізраїль на одну дошку з арабськими державами. У цьому разі Вам слід відхилити такі проекти резолюцій. У разі якщо представники ОАР та Сирії висловлять побажання, щоб Радянський Союз застосував вето проти таких проектів резолюцій, Вам слід це зробити, щоб не допустити рішення, яке засуджує арабські держави» [3, с. 560–561].

Сьогодні, в нових умовах, коли розкриваються деякі невідомі обставини перебігу подій на Близькому Сході і з'являються нові свідчення, дехто з дослідників робить висновки, що у тодішньому керівництві у Кремлі не було одностайної єдності щодо можливої участі в конфлікті арабських країн. Зокрема, певну «миролюбність» дехто з істориків приписує голові Ради Міністрів СРСР Олексію Косигіну. Так, за свідченням тимчасового повіреного у справах СРСР в Каїрі Погоса Акопова, під час візиту військового міністра Єгипту Бадрана до Москви 25–28 травня 1967 р. Олексій Косигін рішуче не радив Насеру воювати. «Єгиптянин мав доручення заручитися підтримкою Москви у зв'язку з наміром Насера завдати «превентивного удару» по Ізраїлю. Щодня він доповідав про перебіг переговорів Насеру і знову і знову отримував указівки добиватися згоди радянського керівництва. Однак Олексій Косигін від імені політбюро ЦК КПРС із першої зустрічі твердо заявив: «Ми не можемо схвалити такий крок». Радянський прем'єр не приховував причин: «Зіткнення може порушити питання про залучення до конфлікту великих держав». І далі: «Ми надто довго воювали в умовах, коли у нас не було вибору, і знаємо ціну війни», – нібито заявив він єгипетському гостю [5].

Маємо бути об'єктивними. Ізраїль несе свою частку провини за ескалацію близькосхідного конфлікту. І хоча уряд Ешкола намагався відійти від жорсткої зовнішньополітичної лінії Д. Бен-Гуріона, це йому так і не вдалося зробити. Військові в Ізраїлі стали відігравати важливу роль у прийнятті політичних рішень. Роль «військової верхівки», як про це пише радянсько-російська дослідниця Ірина Звягельська, напередодні війни 1967 р. значною мірою посилилася, оскільки прем'єром став поміркований політик Л. Ешкол, який був не в змозі «контролювати» розроблення військової стратегії і цілком покладався на «рекомендації воєнного командування» [7]. З іншого боку, як пишуть Р. та У. Черчилль, у Насера тоді склалося «спотворене уявлення про ситуацію внаслідок повної нездатності єгипетської розвідки правильно оцінити співвідношення сил» [4]. Отже, долаючи певний спротив і критику великих держав, країни-антагоністи впевнено рухалися до нової війни в регіоні.

Висновки. Не будемо тут зачіпати тему перебігу військових дій, оскільки це не є метою даної розвідки. Однак варто, на нашу думку, наголосити на деяких моментах, які мали вплив на подальший розвиток затяжного конфлікту на Близькому Сході.

По-перше, Шестиденна війна, точніше її результати, стали стимулом для основних політичних акторів у пошуку компромісних рішень у врегулюванні ситуації у регіоні. Наслідком саме таких кроків стали єгипетсько-ізраїльський мирний договір (1979) та аналогічний договір з Йорданією, укладений у 1994 р.

По-друге, окрім відомих «територіальних надбань» Ізраїлю, найголовнішим уважалося встановлення його воєнно-політичного контролю над Єрусалимом та проголошення його столицею. Ба більше, тоді, за оцінками експертів, із військового погляду Ізраїль був здатний узяти Каїр та Дамаск. Нагадаю, що розгром єгипетської армії був катастрофічним: у полон потрапили близько 5 тис офіцерів і генералів.

По-третє, четвертий Саміт Ліги арабських держав, що відбувся 29 серпня 1967 р. у Хартумі і який став відомим своєю «екзистенційною» резолюцією «Трьох Ні» стосовно Ізраїлю (Ні миру з Ізраїлем, ні визнанню Ізраїлю, ні переговорам з Ізраїлем), означав, що будь-які перспективи миру в регіоні відклалися до грецьких календ.

По-четверте, для США перемога Ізраїлю означала тоді певні дипломатичні та іміджеві мінуси, адже на Близькому Сході відбувся безпрецедентний ріст антиамериканських настроїв. Співчуття Єгипту, Сирії та Йорданії виявили навіть консервативні арабські режими.

Насамкінець відзначимо таке. Певні тактико-дипломатичні акценти у протистоянні США та СРСР на Близькому Сході були зіставлені під час відомої зустрічі О. Косигіна та Л. Джонсона в Гласборо

23–25 червня 1967 р. Ця зустріч підвела своєрідну тимчасову межу під черговим раундом протистояння наддержав у регіоні. Цікаво, що невелике місто Гласборо (Нью-Джерсі) було вибрано тому, що Косигін не бажав зустрічатися з президентом США у Вашингтоні з огляду на негативну реакцію арабів, не кажучи вже про Пекін. Стосовно близькосхідної проблеми під час переговорів Джонсон не прагнув виправдовувати політику Ізраїлю, а Косигін, зі свого боку, наполягав на якнайшвидшому виведенні ізраїльських військ з окупованих територій, але при цьому визнавав його право на незалежне існування. Згодом компромісна позиція СРСР і США знайшла відображення у відомій миротворчій резолюції РБ ООН № 242.

Література:

1. Каштанов К. Позиция Советского Союза в ближневосточном кризисе 1967 года: взгляд из Вашингтона, 2013. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9468/2/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>.
2. Шібель В.М. Мирний процес палестино-єврейського міжнародного конфлікту: уроки минулого. *Грані*. 2013. № 11. С. 130–137.
3. Ближневосточный конфликт: Из документов АВП РФ. 1947–1967. Т. 2. 1957–1967. Москва : МФД, 2003. 704 с.
4. Черчилль Р. и У. Шестидневная война. Иерусалим : Библиотека-Алия, 1975. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/aliya_017_churchill_shestidnevnaia_vojna_19_75__ocr.pdf.
5. Кречетников А. Шестидневная война и СССР: «Затевать мировую войну не собираемся». 09.06.2017. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-40188604>.
6. Герцог Х. Арабо-израильские войны / под. ред. И. Коэна и Е. Бараса. Т. 1. London : Nina Karsov, 1986. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/herzog_arabo-izrailskie_vojny_tom1_1986__ocr.pdf.
7. Звягельская И.Д. Роль военной верхушки в формировании государственной политики Израиля. Москва : Наука, 1982. 160 с.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.776.23:355.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.22>

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ ДРУКОВАНИХ ТА ЕЛЕКТРОННИХ ДЖЕРЕЛ У РЕАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО СКЛАДНИКА СУЧАСНОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ¹

Бадер Антон,

доктор політичних наук, доцент,
директор

Навчально-наукового інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-3670-5753

Вовк Світлана,

доктор політичних наук, доцент,
завідувач кафедри політології та правознавства

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-6171-4782

У статті зазначено, що агресія РФ 2014 р. супроводжувалася значним маніпулятивним тиском на український інформаційний простір. В основі трансльованих росією обґрунтувань повномасштабного вторгнення 2022 р. також покладено маніпуляції із цілою низкою понять. Підкреслено необхідність підтримки інформаційної гігієни, що неможливо без наукового аналізу технологій маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел інформації. Констатовано, що основними характеристиками друкованих джерел є розповсюдженість, доступність, дешевизна, можливість багаторазового використання, натомість досить низька оперативність. Електронні джерела відзначаються високою оперативністю, а радіо та телебачення – масовою аудиторією. Зазначено, що сьогодні відбуваються суттєві трансформаційні процеси у визначальних характеристиках указаних інструментів інформаційного впливу. Зокрема, розширюється присутність в Інтернет-просторі традиційних ЗМІ, виробництво контенту орієнтується на глобальний рівень та фрагментується залежно від уподобань конкретної аудиторії, застосовуються механізми інтерактивного зв'язку зі споживачем та технічні можливості маніпуляції змістом матеріалу.

Підкреслено, що на основі провідних характеристик і сучасних трансформацій друкованих та електронних джерел побудовано технології інформаційного впливу. Зазначено, що розповсюдженими є такі технологічні прийоми: уривчасте, вибіркоче інформування; «інформаційний вал»; клішування інформації; «навішування ярликів»; «експлуатація подвійних стандартів»; оприлюднення ганебної інформації щодо супротивника; «гра цифрами»; «помилкова аналогія»; конструювання повідомлень зі змістовною незбалансованістю; експлуатація авторитету певних осіб; тиражування наявних та штучно створених міфів та фейків. Визначено, що основним засобом протидії указаним маніпулятивним механізмам є комплекс політико-правових, соціально-інформаційних та освітніх і силових заходів.

Ключові слова: сучасне збройне насилля, маніпулятивний вплив інформації, друковані джерела інформації, електронні джерела інформації.

Bader Anton, Vovk Svitlana. Manipulative influence of printed and electronic sources in the implementation of the informational component of modern armed violence

The article states that the aggression of the Russian Federation in 2014 was accompanied by significant manipulative pressure on the Ukrainian information space. The justifications for a full-scale invasion in 2022 broadcast by Russia are also based on the manipulation of a number of concepts. Accordingly, the need to support information hygiene is emphasized, which is impossible without a scientific analysis of technologies of manipulative influence of printed and electronic sources of information. It was established that the main characteristics of printed sources are widespread, availability, cheapness, possibilities of multiple use, on the other hand, rather low efficiency. Electronic sources are characterized by high efficiency, and radio and television have a mass audience. It is noted that significant transformational processes

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/002.

are taking place today in the defining characteristics of the indicated tools of information influence. In particular, the presence of traditional mass media in the Internet space is expanding, content production is focused on a global level and is fragmented depending on the preferences of a specific audience, mechanisms of interactive communication with the consumer and technical possibilities for manipulating the content of the material are used.

The article emphasizes that information influence technologies are built on the basis of leading characteristics and modern transformations of printed and electronic sources. It is noted that the following technological methods are widespread: fragmented, selective informing; "information shaft"; information clichés; "hanging shortcuts"; "exploitation of double standards"; publishing shameful information about the opponent; "numbers game"; "false analogy"; construction of messages with content imbalance; exploiting the authority of certain persons; replication of existing and artificially created myths and fakes. It was determined that the main means of counteracting the indicated manipulative mechanisms is a complex of political-legal, social-informational and educational and force measures.

Key words: modern armed violence, manipulative influence of information, printed sources of information, electronic sources of information.

Інформаційний вплив на супротивника застосовувався в межах збройного насилля практично весь період його існування. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. суттєвий прогрес у засобах комунікації забезпечив можливість проведення широкомасштабних психологічних операцій. Нові інформаційні можливості почали застосовуватися для виправдання та/або приховування збройної агресії, розв'язання внутрішніх конфліктів, роздмухування громадської непокори тощо. Україна, на жаль, не стала винятком і в 2014 р. відчула на собі агресію РФ, що супроводжувалася значним маніпулятивним тиском на наш інформаційний простір. В основу трансльованих росією обґрунтувань повномасштабного вторгнення 2022 р. також покладено маніпуляції із цілою низкою понять. Тож актуальною для нашої держави є проблема підтримки інформаційної гігієни, що, на нашу думку, абсолютно неможливо без наукового аналізу технологій маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел інформації.

Проблеми, пов'язані з психологічними операціями та інформаційними війнами, досить широко розкрито в науковій літературі. Проте серед вітчизняних науковців, які вивчали різні аспекти маніпулятивного впливу саме друкованих та електронних джерел, слід назвати лише декількох, зокрема Р. Додонова [1], О. Марунченко [2], Н. Вітюка [3] і В. Тарасюка [4]. Розробляли основи інформаційної оборони щодо впливу вказаних джерел С. Соловійов [5], В. Шемчук [6], А. Пелещин та Р. Гумінський [7]. Однак комплексної роботи, присвяченої вивченню маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел у реалізації інформаційного складника сучасного збройного насилля, поки не існує.

З'ясовуючи прикладне значення друкованих та електронних джерел у реалізації інформаційного складника збройного насилля, спочатку, на нашу думку, слід розглянути їх види та характерні особливості. Як відомо, найбільш традиційним джерелом інформації є друковані видання різних типів. Різноманітність останніх дуже значна, відповідно, сутнісні характеристики й інформаційний вплив суттєво відрізняються. Так, суспільно-політична преса є відносно оперативною, її значна кількість виходить щоденно, однак якісні показники набагато нижчі, ніж у аналітичних та наукових видань. Зрозуміло, що на створення ґрунтовної аналітики та наукової розвідки потрібно більше часу, й видання з подібними матеріалами виходять, як правило, раз на тиждень та раз на місяць відповідно. Отже, оперативність таких матеріалів є суттєвим бар'єром для їх застосування у інформаційній війні. Поряд із цим без впливу на повідомлення подібного типу неможливо реалізувати ґрунтовну інформаційну операцію, оскільки саме вони забезпечують вплив на лідерів думок.

Загалом друковані джерела характеризуються розповсюдженістю та доступністю, у тому числі за рахунок дешевизни та наявності спеціалізованих установ, у яких концентрується та широко доступний значний пласт друкованих матеріалів, зокрема публічні та наукові бібліотеки. Окрім того, слід назвати можливість повторного або багаторазового використання джерел цього типу, що необхідно для ґрунтовного вивчення та аналізу повідомлення. Сьогодні існують й значні можливості для копіювання, тиражування та цифрового зберігання друкованих матеріалів. Основним недоліком джерел цього типу є досить низька порівняно з електронними виданнями оперативність. Зазначене пов'язано з процесами виготовлення друкованої продукції, а у випадку з аналітичним та науковим матеріалом ще й періодом їх підготовки, оформлення та перевірки редакцією. Слід також зазначити, що й популярність друкованих джерел суттєво скорочується. Так, в Україні у першій половині 2010-х років інформацію з друкованих ЗМІ отримували лише приблизно 9% громадян [1, с. 140].

Електронні джерела інформації суттєво відрізняються від друкованих оперативністю та масовістю. До вказаних засобів розповсюдження повідомлень слід віднести радіо, телебачення та мережу Інтернет. Зауважимо, що такий критерій, як масовість, однозначно пов'язаний із радіо та телебаченням, однак, незважаючи на постійний прогрес, широка розповсюдженість Інтернету характерна лише для

розвинених країн. Зокрема, у період реалізації росією прихованої агресії проти України (2014 р.) у нашій державі інформацію з електронних ЗМІ отримувало лише приблизно 16% громадян, а за допомогою телебачення – 94% [1, с. 140]. Отже, дійсною масовістю відрізняються радіо та телебачення. Окрім того, особливістю зазначених джерел є безперервний потік інформації, що унеможливорює критичне її сприйняття. Так, технологія передачі повідомлень указаними ресурсами виключає можливість повторного аналізу та концентрації уваги на певних його частинах.

Слід також зазначити, що отримання повідомлень за допомогою телебачення має певні особливості. Так, сприйняття одразу і аудіо-, і відеоінформації підвищує емоційність, що призводить до більш якісного її засвоєння. Окрім того, наочність, що посилює підсвідомі механізми, суттєво підвищує й ступінь довіри до повідомлення. Відповідно, одним із провідних засобів як внутрішнього, так і зовнішнього інформаційного впливу довгий час залишалося телебачення й лише сьогодні почало поступатися Інтернет-ресурсам, у межах яких також наявні вказані можливості.

Стосовно експлуатації у процесі інформаційних війн мережі Інтернет слід зауважити, що хоча вона і не є найбільш масовим засобом передачі-отримання повідомлень, однак має певні переваги, що виводить саме її на перший план у вказаному протистоянні. По-перше, слід підкреслити можливість віддаленого доступу до аудиторії без необхідності створення спеціальних технічних засобів передачі повідомлення, переправлення агентів на територію супротивника. По-друге, це джерело має найвищий ступінь оперативності. По-третє, серед молоді сприйняття інформації цим каналом кардинально вище, а саме ця частина населення як найбільш активна першочергово розглядається як об'єкт інформаційного впливу та маніпулювання у межах сучасних форм збройного насилля. По-четверте, обмежені можливості контролю з боку державних структур. В Інтернет-просторі нескінченно великий масив інформації, щоб контролювати або цензурувати який необхідні значні ресурси та кошти. По-п'яте, можливість експлуатації соціальних мереж, що надають перспективи розповсюдження повідомлення серед визначеної аудиторії.

Загалом до основних характеристик мережі Інтернет із погляду передачі повідомлень слід віднести оперативний доступ до найбільшого порівняно з іншими джерелами обсягу інформації. Слід підкреслити, що в Інтернеті існує можливість і повторного аналізу повідомлення, і сприйняття аудіо-, відео- та текстової інформації. Окрім того, це джерело надає найширші перспективи в копіюванні, переробці та тиражуванні повідомлень. До основних недоліків слід віднести знов-таки великий обсяг повідомлень, що створює значний інформаційний шум та суттєво ускладнює розповсюдження інформації серед необхідної аудиторії. В Інтернеті існує гіпертрофована пропозиція на інформацію, що користується попитом. Це, своєю чергою, викликає значну конкуренцію і, відповідно, ускладнює передачу повідомлень цільовій групі. Існують і фінансові обмеження, що пов'язані з наявністю у потенційного споживача інформації можливості придбання обладнання та оплати доступу до мережі.

Сьогодні зазначені інструменти реалізації інформаційного складника збройного насилля у зв'язку з упровадженням новітніх технологій напряму пов'язані з появою технічних можливостей глобальної комунікації. До вказаних інновацій передусім слід віднести розповсюдження та постійне вдосконалення комп'ютерних технологій. Загалом можливості у передачі повідомлень залежать від двох технологічно різних процесів – його побудови та безпосереднього переміщення. Стосовно першого зазначимо, що сучасна комп'ютерна техніка кардинально спростила конструювання повідомлення. Так, за допомогою бінарного коду були уніфіковані мовні бар'єри та з'явився універсальний засіб передачі різних типів інформації (аудіо, відео, текстів тощо). Супутниковий зв'язок та оптиковолоконні мережі революційним чином збільшили обсяг та швидкість передачі інформації. Слід також додати стосовно розвитку мобільного зв'язку та сучасних широких можливостей застосування мобільного телефону для доступу в Інтернет та прийому-передачі різноманітних, у тому числі й мультимедійних, повідомлень.

Усе зазначене змінило сутність, доступність, способи застосування та навіть змістовне наповнення як друкованих, так і електронних джерел інформації. О. Марунченко у дисертаційному дослідженні «Інформаційна війна в сучасному політичному просторі» висловлює позицію, що «у сучасній дослідницькій практиці утвердилася думка про те, що Інтернет кинув виклик традиційним ЗМІ, запропонувавши принципово нові форми ведення інформаційної війни. Разом із тим складно заперечувати й те, що Інтернет, по суті, запозичив багато інструментів емоційного впливу, властивих традиційним ЗМІ» [2, с. 124]. З іншого боку, сьогодні друковані видання, як правило, мають свої електронні версії. Певного розповсюдження набула так звана «електронна газета» однією з особливостей якої є те, що вона постійно оновлюється, часто добре ілюстрована, у ній немає, як правило, закінчених статей. Окрім того, існує можливість інтерактивного спілкування з читачем. Разом із тим зауважимо, що престижні

ділові, аналітичні та наукові видання насамперед орієнтовані на друкований варіант, а мережа використовується лише для дублювання матеріалів.

Стосовно найбільш масового та ефективного з погляду маніпулятивного впливу джерела – телебачення – слід констатувати декілька взаємопов'язаних процесів видозміни. З одного боку, різноманітні Інтернет-ресурси поступово перебирають на себе аудиторію телеканалів. З іншого – телебачення все більше переміщається в Інтернет-простір. Основна маса телерадіоканалів має власні сайти, де можна отримати доступ до створеної ними продукції через мережу в режимі реального часу та високої якості, транслюється їхній ефір. Зокрема, сьогодні поряд з ефірним, супутниковим та кабельним усе більшої популярності набуває й Інтернет-телебачення. Окрім того, значною тенденцією у цій сфері є спеціалізація продукту, розрахованого на інтереси конкретного споживача.

Сьогодні достатньої поширеності набувають глобальні телевізійні мережі новин, що охоплюють через різні канали передачі інформації практично весь світ. Маніпулятивний вплив за допомогою контенту новин є одним із найбільш ефективних та розповсюджених. Особливо враховуючи те, що сучасні цифрові технології відкрили широкі можливості маніпуляції, за потреби, аудіо-, відео- та фотографічними матеріалами, існує безліч засобів повної фальсифікації та навмисного розповсюдження недостовірної інформації. Загалом структура контенту вказаних ЗМІ, як правило, складається з двох компонентів: безпосередньо новин та різноманітних аналітичних програм. Аналітичні програми глобальних телевізійних мереж – необхідне доповнення до новин і орієнтовані на поточні події у світі. Це можливість пояснити події у світі, більш глибоко розкрити тему, зацікавити глядачів розвитком подій.

Так, моделювання гіперреальності в такого роду передачах доведено до рівня високого мистецтва маніпулювання аудиторією: жоден коментар не має завершеності, пов'язаний лише частково з фактичним ядром тексту-повідомлення. На екрані ми спостерігаємо абстракцію емоційного сприйняття перш за все конкретною особистістю. Далі відбувається емоційне сприйняття його політичних емблем, а на осмислення текстового матеріалу глядачеві не вистачає часу, оскільки темп пропонуваного дебату не дає змоги критично зіставляти озвучений матеріал. У кращому разі його сприйняття відбувається тільки по асоціативних зв'язках із прийнятими стандартами. Поділ цілісного матеріалу на фрагменти здійснюється так, щоб одержувач інформації не міг створити в процесі передачі загальну картину проблеми. Форми полілогу, розгорнуті роздуми задалегідь визначених учасників, жорстко перервані відповіді-запитання інших ускладнюють сприйняття. Також постійно застосовується дроблення інформації, що розсіює увагу, відволікає від основної теми за рахунок упровадження рекламних блоків, інтерактивних включень [8, с. 355].

На нашу думку, у вказаному контексті слід додати, що в країнах напівпериферійної та периферійної зон здебільшого неможливе повноцінне, незалежне функціонування якісних телеканалів, оскільки вони не окупаються з незалежних джерел, за рахунок продажу продукту та реклами. Відповідно, в аудиторії вказаних держав існує потреба у заповненні цього інформаційного вакууму, що реалізується через споживання продукції або світових, або місцевих, підконтрольних певним структурам телеканалів. Зокрема, у недемократичних та водночас конкурентних політичних системах кланово-олігархічного типу суттєве дофінансування телерадіоорганізацій та створення на них різноманітних якісних шоу-програм здійснюється саме задля збільшення аудиторії, що в подальшому переглядатиме їхні новини. В авторитарних та тоталітарних системах це взагалі засіб прямої пропаганди та маніпуляції масовою свідомістю.

Інтернет-ЗМІ сьогодні також зазнають суттєвих змін. У вказаному процесі можна виділити три основні тенденції. По-перше, через необхідність фрагментації аудиторії вони балансують між універсальним та спеціалізованим наповненням контенту. Відповідно, у вже наявних та популярних ЗМІ вказаного типу засновуються та розвиваються різноманітні рубрики вузької тематичної спрямованості. По-друге, в Інтернеті суттєво змінюється кон'юнктура ринку центральних та локальних видань на користь читачів з інших регіонів, а отже, перерозподіляються й змістовні пріоритети. По-третє, широко застосовуються інтерактивні технології спілкування зі споживачем продукту [8, с. 356].

На основі подібного ефекту інтерактивного спілкування заснована й експлуатація соціальних мереж. Сьогодні Інтернет-видання, а також друковані ЗМІ та телерадіокомпанії паралельно з офіційними сайтами мають і сторінки у соціальних мережах. Із метою інформаційного маніпулювання суб'єкти геополітичного протистояння створюють та підтримують самостійні, незалежні від ЗМІ групи в соцмережах.

Низка вітчизняних військових експертів у галузі інформаційних війн (Р. Штонда, Н. Паламарчук, С. Островський) на основі аналізу робіт та досліджень попередників виділили такі можливі механізми використання соціальних мереж у межах інформаційного протистояння:

- створення атмосфери бездуховності та аморальності, негативного ставлення до культурної спадщини;
- маніпулювання суспільною свідомістю і політичною орієнтацією соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями і рухами з метою провокації конфліктів, розпалення недовіри, підозрілості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції, провокації взаємознищення;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та управління, інспірація помилкових управлінських рішень;
- дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління;
- провокування соціальних, політичних, національних та релігійних зіткнень;
- ініціювання страйків, масових заворушень та інших акцій економічного протесту;
- ускладнення прийняття органами управління важливих рішень;
- підрив міжнародного авторитету держави, його співробітництва з іншими країнами;
- нанесення шкоди життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах [9, с. 191].

Цікаві дані із зазначених вище процесів приводить у своїй розвідці Н. Вітюк: «Значну роль у пропаганді почали відігравати соціальні мережі. «Тролі» й «боти» транслюють потрібні суб'єкту впливу спеціально підготовлені повідомлення та коментарі, розпалюючи гострі дискусії, які спонукають до дестабілізації соціосистеми, готують цільову аудиторію до активності, вигідної суб'єкту впливу. Причому, за результатами трирічних досліджень учені Оксфордського університету встановили докази пропаганди та маніпуляції суспільною думкою в соціальних мережах у 70 країнах світу. Як повідомляється в їхньому звіті, пропаганда здійснювалася не тільки всередині держав, а й на міждержавному рівні. Найбільшою активністю відзначилися сім країн (Китай, Індія, Іран, Пакистан, росія, Саудівська Аравія та Венесуела), які намагалися за допомогою соціальних мереж впливати на громадську думку за межами своїх кордонів» [3, с. 30].

Сучасні технології створення як традиційного, так і новітнього інформаційного продукту надали можливість досить активно експлуатувати інтегративні технології з метою збільшення та утримання наявної аудиторії. Зокрема, одним з інструментів вказаного процесу стало створення для споживача інформації ефекту присутності. У вказаному контексті Н. Вітюк досить ілюстративно розкриває подібний ефект: «Емоційне посилення психологічного впливу інформації на цільову аудиторію відбувається внаслідок демонстрації подій у режимі он-лайн на телебаченні або в Інтернеті та їх експресивного коментування. Виникає так званий ефект «присутності» глядача в епіцентрі ситуації (наприклад, під час ворожого обстрілу, акцій протесту, революційних подій тощо)» [3, с. 36].

В. Тарасюк у дисертаційному дослідженні «Політико-правові засади застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни» висловлює досить показові з погляду поставленої проблеми тези: «Сучасні технологічні здобутки в інформаційно-комунікативній медіасфері спрямовано на опанування волі, розуму та емоцій людини. Дотримання цих стандартів глибини проникнення є гарантією конкурентоспроможності та затребуваності ЗМК/ЗМІ на інформаційному ринку. Водночас діджиталізація медіа стала початком нового етапу розвитку інформаційного суспільства, де перевага віддається візуалізації й інтерактивному отриманню даних» [4, с. 167].

На думку дослідника, сучасні технології суттєво розширили можливості застосування одного з найбільш розповсюджених інструментів пропаганди – підміни справжньої реальності штучно створеною художньою. Автор підкреслює, що вказаний механізм є безпрограшним. «У будь-якому випадку, це доводять три характеристики: художня віртуальність несе всі ті характеристики, які потрібні; художня віртуальність може тиражуватися у будь-яких кількостях; художня віртуальність привертає увагу глядача/читача, оскільки створена в межах управління увагою, а не системи пошуку істини, і в цьому її сила», – пише В. Тарасюк [4, с. 167].

На основі з'ясованих характеристик друкованих та електронних джерел інформації, а також сучасних трансформацій і тенденцій їх розвитку відкривається перспектива з'ясування механізмів реалізації через них таких елементів інформаційного складника збройного насилля, як провокація, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація суспільної свідомості та створення мозаїчного контенту. Так, О. Марунченко називає вербальні та невербальні засоби впливу на аудиторію, що застосовуються у повідомленнях, які розповсюджуються сучасними електронними джерелами інформації. Зокрема,

дослідник називає такі: «встановлення новинного порядку денного; підбір джерел інформації; символізація подій, людей і явищ, створення та використання особливої лексики; посилені візуалізація інформаційних матеріалів, проведення історичних аналогій; персоналізація подій; фрагментація» [2, с. 120–121]. Окрім того, автор зазначає, що сучасні ЗМІ займаються активною експлуатацією «символів, міфів, особливої мови, ритуалів й ідеології при описі подій...» [2, с. 121].

Загальну технологію маніпулювання за допомогою експлуатації комплексу друкованих та електронних джерел у межах інформаційної війни найбільш показово, на нашу думку, розкрив О. Чумиков. Автор виділив три технологічні етапи реалізації указанного впливу. Так, перший етап реалізується через спрямування на цільову аудиторію супротивника так званого «інформаційного валу» – постійного, масштабного та несистематизованого потоку інформації. Другий етап пов'язаний із сегментацією інформаційного впливу, що реалізується після формування стабільної довіри до контенту. Третій етап зав'язаний на впровадженні об'ємного й інтерактивного обміну повідомленнями із цільовою аудиторією, а також формуванні її інформаційної закритості [2, с. 122].

На думку О. Марунченка, у межах реалізації подібної технології активно застосовуються дезінформування та фальсифікація інформації про певні події та факти. Зокрема, дослідник пише: «Із метою штучного конструювання політичних реакцій і запитів населення крім маніпулювання використовуються дезінформація та фальсифікація відомостей. Дезінформація може виступати складовою частиною маніпулятивних технологій як особливого виду інформаційного впливу, спрямованого на приховування комунікатором власних цілей, але при цьому збуджуючи у реципієнта наміри, що збігаються не з його власними бажаннями, а з інтересами даного комунікатора» [2, с. 122]. Зрозуміло, що найбільш ефективним у вказаному контексті є «часткове, дозоване використання правдивої інформації, яке дає змогу представити подію в потрібному та спотвореному вигляді» [2, с. 123].

Важливою є й така теза зазначеного дослідника щодо застосування механізмів маніпулювання суспільною свідомістю: «Залежно від цілей ретельного приховуваного управління мисленням і поведінкою контрагента вибираються й відповідні інформаційні прийоми, наприклад уривчасте і вибіркоче інформування, коли реципієнту дається неповна інформація про події, а також «вал інформації», який не дає змоги людині відрізнити суттєве від несуттєвого, «зминає» будь-які орієнтири та пріоритети свідомості й кидає її у стан розгубленості. До найбільш показових прийомів маніпулювання можна віднести й клішування інформації, тобто використання готових образів, значень і стереотипів, які не потребують смислової обробки і тому викликають однозначну програмовану реакцію, що знижує поріг критично сприйнятої інформації. Наприклад, за радянських часів негативне значення мали образи капіталізму, приватної власності, а позитивне – соціалізм, із яким асоціювався цілий набір позитивних якостей і моментів: мир, стабільність, ясність світогляду і т. д. Такі клішовані образи, що тяжіють до чорно-білого зображення світу політики, часто використовують для розпалювання соціальної, національної та релігійної ворожнечі між людьми» [2, с. 123].

Окрім зазначеного, до розповсюджених засобів маніпулювання за допомогою друкованих та електронних джерел інформації спеціалісти відносять: «навішування ярликів», «експлуатацію подвійних стандартів», оприлюднення ганебної інформації щодо супротивника, «гру цифрами», що призводить до викривлених висновків цільовою групою, «помилкову аналогію». Останній із указаних прийомів застосовують шляхом маніпулятивного формування в аудиторії аналогії між схожими, однак принципово відмінними за наслідками явищами. Як правило, подібною інформацією намагаються здійснювати стимулювання в суспільстві наявних протиріч соціального, національного, релігійного або мовного характеру [2, с. 123, 124].

У подібних до зазначених вище маніпулятивних технологіях використовується ще низка прийомів, зокрема конструювання повідомлень зі змістовною незбалансованістю, коли в них акцентується увага на певній інформації, а інша свідомо приховується. Як правило, у таких тенденційних матеріалах високий рівень емоційного висловлювання власної думки автора, та загалом основна ставка робиться на емоційні механізми сприйняття інформації. Досить розповсюдженою в указаній сфері є експлуатація авторитету певних осіб, коли увага в поданій інформації концентрується на титулах, наукових званнях, займаній посаді, особистих досягненнях респондента тощо, однак зміст повідомлення є неаргументованим, а подекуди нелогічним. У вказаному процесі повідомлення конструюються на основі наявних або штучно створених та поширених у суспільній свідомості міфів та фейків.

На нашу думку, слід урахувати, що ефективність маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел у межах інформаційного складника збройного насилля суттєво залежить і від характеристик аудиторії та ситуації, у межах яких відбувається розповсюдження повідомлення. Н. Вітюк наводить обставини, що суттєво впливають на вказаний процес: наявна практична можливість поширення

інформації серед чисельно великих груп населення; нестабільна суспільно-політична ситуація в країні або регіоні; спрямованість впливу на конкретну цільову аудиторію; різні сектори аудиторії мають слабкі й неузгоджені між собою настанови та цінності; наявні обмежені можливості отримання й перевірки інформації з альтернативних джерел; довіра аудиторії до джерела інформації; невисокий рівень медіаграмотності цільової аудиторії; гіпертекстуальність медіасередовища; відбувається формування настанов щодо нових, незнайомих об'єктів однак пропагандистські повідомлення не вступають у серйозний конфлікт з ідентичностями реципієнтів і не викликають у них опір; багаторазове, систематичне повторення пропагандистських повідомлень [3, с. 32, 33].

На основі наведеного вище аналізу з'являється можливість визначити найбільш ефективні засоби протидії маніпулятивному впливу друкованих та електронних джерел і критеріїв організації інформаційної оборони у цілому. Слід зазначити, що сьогодні одним із найбільш дієвих комплексних заходів у вказаній сфері вважається побудова протидії інформаційній агресії за рахунок упровадження стратегічної комунікації, заснованої на рефлексивному управлінні. Відповідно до вказаного підходу, основними завданнями є: демонізація й деморалізація супротивника; легітимізація своїх дій в очах населення; мобілізація цільових груп населення; підтримка власних політичних еліт. Із метою розв'язання вказаних завдань у межах стратегічної комунікації реалізуються: моделювання поведінки супротивника; імітація його рішень залежно від умов; вибір найефективнішого інформаційного впливу; вибір каналів впливу [10, с. 138].

С. Соловійов у вказаному контексті зазначає: «Інфооборона (на відміну від протиборства) не означає лише реакцію на інформаційну операцію супротивника. Насамперед, інформаційна оборона – це готовність до інформаційного нападу, передбачення його основних характеристик (форм, спрямованості, строків). Інфооборона повинна спрямовуватися на зменшення наслідків нападу, в ідеалі – на його недопущення, зменшення інтенсивності або використання сил супротивника для нанесення шкоди йому самому» [5, с. 7].

Розкриваючи зазначену тезу, дослідник визначає такі завдання інформаційної оборони: підготовка цільової аудиторії до критичного сприйняття інформації супротивника; вивчення слабких місць супротивника в інформаційній та віртуальній сферах із метою використання їх у своїх інтересах; інформаційний вплив на населення країни-агресора для можливого тиску громадських інституцій на керівництво держави; розвиток вітчизняної системи міжнародного інформаційного мовлення; створення якісних інформаційних та віртуальних продуктів; патріотичне виховання молоді у системі освіти [5, с. 7, 8].

В. Шемчук, аналізуючи поставлену проблему, пише, що серед «принципів інформаційної оборони пропонується виокремити, по-перше, постійність – безперервне здійснення заходів щодо відслідковування дій потенційного суперника у фізичному, інформаційному, віртуальному просторах; розроблення й утілення стратегій впливу на супротивника в інформаційному та віртуальному просторах; підготовки фахівців застосування методів інформаційної роботи; створення цілеспрямованого, узгодженого між органами публічної влади та основними громадськими акторами інформаційного супроводу дій держави; проведення роз'яснювальної роботи з населенням. По-друге, комплексність – узгоджене використання різноманітного інструментарію, каналів, методів тощо для доставки власних смислів і захисту від чужих. Завдяки цьому створюється синергетичний ефект, досягається всеохопність цільових аудиторій, зменшується багатоваріантність сприйняття повідомлення. По-третє, оперативність – швидке реагування в інформаційному просторі на зміни в діях супротивника в усіх трьох просторах (ідеться як про загрози з його боку, так і про використання в наших інтересах помилок супротивника, його проблем). Загалом це означає інформаційну перевагу, дає змогу запобігти подальшому просуванню ідей противника, мобілізувати персонал і громадськість до інформаційної оборони, зберегти чи розподілити ресурси. По-четверте, залучення населення – можливість для активної частини населення, лідерів громадськості взяти участь в інформаційно-комунікативній діяльності, наданні та отриманні консультацій, співпраці з військовими та фахівцями» [6, с. 34].

У науковій літературі достатньо розповсюдженим є опис політико-правових заходів протидії інформаційній агресії. Зокрема, в об'ємній Юридичній енциклопедії подаються такі критерії організації інформаційної безпеки держави: законодавче формування державної інформаційної політики; створення можливостей досягнення інформаційної достатності для ухвалення рішень суб'єктами права; гарантування свободи інформаційної діяльності та права доступу до інформації; усебічний розвиток інформаційної структури; підтримка розвитку національних інформаційних ресурсів; створення й упровадження безпечних інформаційних технологій; захист права власності держави на стратегічні об'єкти інформаційної інфраструктури; охорона державної таємниці; створення загальної системи

охорони інформації; захист національного інформаційного простору; установлення законодавством режиму доступу іноземних держав до національних інформаційних ресурсів; законодавче визначення порядку поширення інформаційної продукції зарубіжного виробництва [11, с. 714].

Розглядаючи організацію інформаційної оборони відносно визначених видів джерел, слід зазначити, що у держави існує значний арсенал правових, адміністративних і силових засобів протидії пропаганді через друковану продукцію. Пояснюється це тим, що розповсюдження друкованих джерел завжди зав'язане на діяльності певних матеріальних об'єктів. Протидія може бути побудована на призупиненні або повній забороні діяльності певного елемента в ланцюзі створення такої продукції: редакції, типографії, логістичних і транспортних компаній. Стосовно електронних джерел ситуація набагато складніша, адже сучасні технології надають можливість створювати та реалізовувати подібний контент дистанційно з території іншої держави.

А. Пелешин та Р. Гумінський, розкриваючи механізм маніпулятивного впливу соціальних мереж, визначають основні проблеми протидії, що, на нашу думку, характерні для Інтернет-ресурсів загалом. Зокрема, дослідники наголошують, що провідними обмеженнями у побудові стратегії інформаційної оборони вказаної сфері є:

1) відсутність географічних кордонів та обмежень для миттєвого поширення, збирання, обробки та використання інформації, унаслідок чого Інтернет із його глобальними комунікаціями залишається поза сферою правового регулювання законів будь-якої держави, яка завжди має певну обмежену територію, на яку поширюється її суверенітет (поняття юрисдикції або дії нормативно-правового акту у просторі);

2) анонімність, яка підриває традиційне застосування юридичної відповідальності за скоєне правопорушення або злочин в інформаційній сфері, що забезпечує високий рівень латентності та низький рівень розкриття правопорушень;

3) легкодоступна змінюваність інформації в електронній формі: на відміну від стабільної документально оформленої інформації електронна інформація не має форми, сталої у часі та просторі [7, с. 197].

У межах пошуку механізмів протидії маніпулятивному контенту новин, що реалізується через електронні джерела інформації, слід зазначити, що, на думку Д. Золотухіна, окрім державно-правових механізмів боротьби з «фейковими новинами», досить ефективними є такі заходи:

- поширення власного нарративу;
- спростування і розвінчування фейків;
- застосування механізмів суспільної відповідальності за поширення «фейкових новин» і розбудову саморегуляції та співрегуляції медіасередовища.

Учений вважає, що «одним із таких способів є підвищення медіаграмотності суспільства – комплекс превентивних заходів з удосконалення здатності громадян самостійно виявляти фейки, опиратися маніпулятивному впливу, підлаштовуватися під зміни інформаційного середовища, розвивати власне критичне сприйняття до інформації» [12, с. 82].

Стосовно протидії поширенню маніпулятивних повідомлень у соціальних мережах військові експерти виділяють декілька засобів, що необхідно застосовувати в комплексі, зокрема: «силові методи – закриття серверів; юридично-правові методи – притягнення до кримінальної відповідальності учасників соціальних мереж та провайдерів, які надають послуги доступу до Інтернету; Інтернет – цензура; моніторинг соціальних мереж та протидія методами інформаційного впливу» [9, с. 191]. Слід констатувати, що реалізація зазначеного на практиці – досить складний процес, що потребує значних фінансових, кадрових, інтелектуальних та адміністративних ресурсів. Підкреслимо, що вказані можливості не завжди наявні у країнах напівпериферійної та периферійної зон, що робить їх практично беззахисними перед загрозами подібного типу.

Таким чином, провідними інструментами реалізації інформаційного складника сучасного збройного насилля є друковані та електронні джерела. Основними характеристиками перших є розповсюдженість, доступність, дешевизна, можливості багаторазового використання, натомість досить низька оперативність. Електронні джерела відзначаються високою оперативністю, а радіо та телебачення – масовою аудиторією. Сьогодні відбуваються суттєві трансформаційні процеси у визначальних характеристиках указаних інструментів інформаційного впливу. Зокрема, розширюється присутність в Інтернет-просторі традиційних ЗМІ, виробництво контенту орієнтується на глобальний рівень та фрагментується залежно від уподобань конкретної аудиторії, застосовуються механізми інтерактивного зв'язку зі споживачем та технічні можливості маніпуляції змістом матеріалу.

На основі зазначених характеристик та трансформацій побудовано сучасні технології інформаційного впливу. Так, розповсюдженими є такі технологічні прийоми: уривчасте, вибіркоче інформування;

«інформаційний вал»; клішування інформації; «навішування ярликів»; «експлуатація подвійних стандартів»; оприлюднення ганебної інформації щодо супротивника; «гра цифрами»; «помилкова аналогія»; конструювання повідомлень зі змістовною незбалансованістю; експлуатація авторитету певних осіб; тиражування наявних та штучно створених міфів та фейків. Основним засобом протидії указаним маніпулятивним механізмам є комплекс політико-правових, соціально-інформаційних та освітніх і силових заходів. На нашу думку, у подальшому логічно застосувати отримані в розвідці напрацювання задля побудови ефективного механізму формування критичного мислення громадян в умовах збройного насилля.

Література:

1. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / за заг. ред. Р.О. Додонова. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 412 с.
2. Марунченко О.П. Інформаційна війна у сучасному політичному просторі : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2013. 208 с.
3. Вітлюк Н. Особливості дискурсу політичної пропаганди в умовах інформаційно-психологічної війни. *Збірник наукових праць. Психологія*. 2019. № 24. С. 29–38.
4. Тарасюк В.М. Політико-правові засади застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2018. 261 с.
5. Соловйов С.Г. Теоретичні засади інформаційної оборони. *Державне будівництво*. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2015_1_8 (дата звернення: 17.10.2023).
6. Шемчук В.В. Інформаційна безпека та інформаційна оборона в контексті розвитку вітчизняної доктрини й законодавчої основи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 31–37.
7. Пелешишин А.М., Гумінський Р.В. Загрози інформаційній безпеці держави в соціальних мережах. Загальні питання. *Наука і техніка Повітряних сил Збройних сил України*. 2012. № 2. С. 193–199.
8. Бадер А.В. Збройне насилля як фактор впливу на функціонування та зміну політичних систем : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Старобільськ, 2020. 454 с.
9. Штонда Р.М., Паламарчук Н.А., Островський С.М. Соціальні мережі в Інтернеті як інструмент загрози в Національній системі кібербезпеки України. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*. IX Всеукраїнська науково-практична конференція : збірник тез наукових доповідей. Київ, 2018. С. 190–192.
10. Сальнікова О., Сівоха І., Іващенко А. Стратегічні комунікації в сучасних війнах гібридного типу. *Social development & Security*. 2019. Vol. 9. № 5. С. 133–142.
11. Юридична енциклопедія : у 6 т. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Укр. енциклопедія, 1998–1999. Т. 2. 744 с.
12. Золотухін Д.Ю. Боротьба з «фейковими новинами»: досвід України та рекомендації. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*. IX Всеукраїнська науково-практична конференція : збірник тез наукових доповідей. Київ, 2018. С. 78–82.

УДК 321/01

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.23>

ВЛАДА ЯК РЕСУРС СПРОМОЖНОСТІ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Вонсович Сергій,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології та філософії

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ORCID ID: 0000-0001-9657-0902

Доведено, що сучасні виклики окреслюють особливі вимоги до державної влади як інституту, здатного управляти суспільством. Розкрито, що першорядного значення набувають політичні властивості та якості державної влади, що відображають її функціональну спроможність і реальну здатність урегулювання конфліктів. Вони залежать від міжнародних відносин, політичної системи національної держави, характеру правлячого режиму, системи державного управління та прийняття рішень. Оцінка цих параметрів дає змогу зрозуміти можливості і перспективи тієї чи іншої держави в довгостроковій і середньостроковій перспективах. Доведено, що державна влада, як і влада взагалі, зумовлена певним набором ресурсів, які дають змогу їй суб'єктам реалізувати свою волю, забезпечувати підпорядкування та досягнення певного суспільного блага. За цих умов саме оцінка ефективності державної влади дає змогу пізнавати ступінь реального задоволення від цілепокладання, організації та регулювання суспільних запитів, а в подальшому на підставі отриманих даних розробляти заходи та пропозиції щодо підвищення рівня ефективності владарювання.

Розглянуто різні підходи до розуміння і вивчення державної спроможності, що склалися в політичній науці, основні аспекти державної спроможності країн світу, пов'язані із зовнішнім і внутрішнім контекстами існування та функціонування відповідних держав. Охарактеризовано сутність феномену державної спроможності/неспроможності та визначено політичні параметри спроможності держави і політичні ризики функціонування державної влади в умовах проблемної державності. Акцентовано увагу на тому, що політична ефективність державної влади в сучасних умовах є визначальним чинником забезпечення державної спроможності. Далеко не всі держави однаково здатні гарантувати своїм громадянам забезпечення зовнішньої безпеки, внутрішнього порядку, легітимності, управління та розвитку. Окреслено нові виклики, які впливають на владні ресурси спроможності держави в умовах формування нового світового порядку. Артикульовано потенційні можливості їх реалізації в Україні, які виникли під час глобальної війни.

Ключові слова: влада, спроможність держави, державна влада, стратегії влади, політична теорія.

Vonsovych Sergiy. Power as a resource of state capacity: a political discourse

It has been proven that modern challenges outline special requirements for state power as an institution capable to manage a society. It is revealed that the political properties and qualities of state power, which reflect its functional capacity and real conflict resolution capabilities, are of primary importance. They depend on international relations, the political system of a national state, the nature of the ruling regime, the system of public administration and decision making. The assessment of these parameters makes it possible to understand the possibilities and prospects of this or that state in the long – and non-long-term perspective. It has been proven that the state power, like power in general, is conditioned by a certain set of resources that allow its parties to realize their will, ensure submission and achieve a certain public good. Under these conditions the assessment of the effectiveness of state power allows us to know the degree of real satisfaction with goal-setting, organization and regulation of public requests, and subsequently, on the basis of the received data, to develop measures and proposals for increasing the level of government efficiency. The article looks at various approaches to the understanding and study of state capacity developed in political science, the main aspects of state capacity of the countries of the world related to the external and internal context of the existence and functioning of the respective states. The author characterizes the essence of the phenomenon of state capacity / inability, and determines the political parameters of state capacity and political risks of the state power functioning in the conditions of problematic statehood. The attention is focused on the fact that the political effectiveness of state power in modern conditions is a crucial factor in ensuring state capacity. Not all states are equally capable to guarantee the external security, internal order, legitimacy, governance and development to their citizens. New challenges affecting the power resources of a state in the conditions of the formation of a new world order have been outlined. The potential opportunities for their implementation in Ukraine, arising during the global war have been pointed out.

Key words: power, state capacity, state power, power strategies, political theory.

Вступ. У сучасних умовах, коли виклики глобалізації висувують особливі вимоги до держави як інституту, здатного управляти суспільством, першорядного значення набувають політичні властивості та якості держави, що відображають її функціональну спроможність і реальні здібності врегулювання

конфліктів, забезпечення суспільної стабільності та підтримання стійкого економічного і гуманітарного розвитку. Проте світова пандемія COVID-19 поглибила сумніви, чи можуть сучасні держави та їхні інститути розрізнити артикульовані інтереси громадськості та нести відповідальність [1]. Повномасштабне вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. оцінюється як «великий історичний поворотний момент» до нового мультипорядкового світу, де держави ліберальної демократії продовжуватимуть існувати, але вже без претензій на універсальність [2]. Окрім того, посилення економічної та військової сили Китаю, загострення конфліктів в Африці, конфлікт Ізраїль/Палестина та триваючий світовий економічний спад посилили скептичні голоси у дебатах щодо того, чи буде у новому світопорядку місце спроможним державам, які здебільшого асоціюються з демократичними інститутами і практиками. Пошук відповідей на ці питання вимагає, передусім, концептуалізації поняття «спроможна держава» та більш ґрунтовного дослідження влади як ресурсу спроможності держави.

У царині політології проблема державної спроможності стала предметом серйозного і багатопланового дослідження. Ці дослідження значною мірою пов'язані з вивченням кризи державного суверенітету, моделі держави-нації і процесів трансформації державності, що достатньо ґрунтовно розкривається у працях І. Валлерстайна, Е. Хеллейнера, Г. Арріджі, У. Бека, Е. Гідденса, М. Кастельса, М. ван Кревельда тощо.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні теоретико-методологічних напрямів сутності влади як державного ресурсу та визначенні феномену спроможності держави. Для реалізації цієї мети окреслено такі завдання: систематизувати владно-державні стратегії, які характеризують методологічні аспекти дослідження; розкрити сутність поняття державної спроможності та простежити її виміри; з'ясувати і виокремити параметри, що характеризують спроможність держави.

Виклад основного матеріалу. Державна влада, як і влада взагалі, зумовлена певним набором ресурсів, які дають змогу їй суб'єктам реалізувати свою волю, забезпечувати підпорядкування та досягнення певного суспільного блага. За цих умов саме оцінка ефективності державної влади дає змогу пізнавати ступінь реального задоволення від цілепокладання, організації та регулювання суспільних запитів, а в подальшому на підставі отриманих даних розробляти заходи та пропозиції щодо підвищення рівня ефективності владарювання. Здатність створити й підтримувати дію механізму аудиту ефективності державної влади є важливим чинником стійкого збереження її компетентності, легітимності та спроможності.

На порядку денному розвитку досліджень у цій сфері постає питання оцінки політичної спроможності державної влади вже не просто з погляду потреб її оптимізації, а з погляду забезпечення державної спроможності в усіх її проявах (безпеки, конкурентоспроможності тощо) та з метою пошуку шляхів і засобів подолання дестабілізаційних, кризових тенденцій, із якими стикаються сучасні держави. Держава є продуктом інтересу до порядку, який змушував політичних акторів під час громадянських воєн до утворення інстанції, покликаної покінчити з війною і роззброїти воюючі сторони. Так виникла ідея порядку «зі страху перед насильством і протилежного мотиву безпеки. Насильство саме по собі є досвід, стимулюючий порядок» [3, р. 61].

Поняття «здатність держави» (state capacity) у багатьох його контекстах сьогодні використовується досить широко. Часто виділяються окремі складники цієї здатності: «управлінські здатності», «урядові здатності», «адміністративні здатності», «здатності артикульовати політику» (policy-making capacities), «політичні здатності», «інституційні здатності». Як влучно зауважує Сеппо Тихонен, «здатність держави стала центральною дискусійною темою в політичній науці та в суперечках про розвиток, оскільки дослідники виявили, що нездатність держав є однією з головних перешкод для досягнення економічних і соціальних цілей, які висунуті лідерами країн» [4, р. 101]. Здатність держави тісно пов'язана з її дієвістю, включаючи її різні смислові значення: якісність, продуктивність, ефективність. Результативність державної діяльності визначається її здатностями, останні є платформою для неї [5, р. 392]. Сукупність здатностей визначають державну спроможність. Така констатація відповідає традиційному розумінню держави, що сформувалося як у політичній науці, так і у державознавстві. Зокрема, Дж. П. Неттл розуміє під спроможністю держави її здатність здійснювати свої владні функції [6].

В останні роки все більше прихильників знаходить концепція, яка розглядає державність як понятійну категорію, що включає дві характеристики: «статусність», тобто «приналежність до спільноти держав-станів (statehood)», і «спроможність», тобто «відповідність своєї власної природи держави-стану (stateness)». Відзначаючи цю тенденцію, звернемо увагу на те, що спроможність характеризує внутрішній розвиток соціуму, результатом якого може стати держава, а статусність дає змогу визначити місце цієї держави залежно від масштабності та міжнародних функцій у світовій системі. Державна

спроможність поряд із державною статусністю і політичним структуруванням є одним із важливих аналітичних інструментів, що характеризують параметри розвитку територіальних політій як систем із відповідними інститутами, функціями і ролями. Серед основних вимірів державної спроможності – розмір та обсяг циркуляції суспільних благ, основи інфраструктурної здатності держави, якість державного управління.

Зазначимо, що протягом XVII–XIX ст. держава постійно відступала під натиском приватного капіталу, який намагався обмежити її функціями «нічного сторожа». Лібералізм із його гаслом Свободи, Рівності і Братерства став знаряддям наступу на компетенцію держави. Важливу роль в антидержавній ідеологічній кампанії відіграли секуляризм і атеїзм, які вимагали відокремлення церкви від держави. Десакралізація державної влади зумовила історичний крах монархій. XX ст. зруйнувало останню владну монополію держави – монополію на легітимне насильство. Виснажені світовими війнами, держави зважилися на кардинальне урізання власного суверенітету і прийняли ідею наддержавних інститутів, які претендують на роль третейських суддів не тільки в міжнародних, а й частково у внутрішніх справах національних держав. Поступово почали переходити у площину практичних дій кроки, спрямовані на формування зобов'язувального щодо національних держав «права міжнародної відповідальності» та створення глобальних інфраструктурних обмежень державного суверенітету, що фактично вмонтовують його у деяку глобальну мегадержавну систему. Усе це часто обґрунтовується недостатньою ефективністю влади на рівні національної держави.

Під владою за традицією розуміється здатність суб'єкта забезпечити підпорядкування об'єкта згідно зі своїми намірами. У такому розумінні вона означає не просто здатність впливати на щось, а її результат обмежений підпорядкуванням об'єкта волі суб'єкта. Відповідно до гобсівської традиції, поняття «влада» виражає потенціал суб'єкта влади досягти гарантованого підпорядкування об'єкта і контролювати об'єкт. Із позицій такого підходу влада здійснюється (і існує) лише тоді, коли суб'єкт влади робить успішну системну спробу змусити об'єкт виконувати щось, чого останній не став би виконувати за інших обставин. Утім, поряд із цією традицією існує й інша, започаткована Платоном і Аристотелем. За цього влада розглядається як колективний ресурс, як здатність досягти якогось суспільного блага. У ній акцентується увага на легітимний характер влади, її приналежність не окремим індивідам або групам, а колективам людей або суспільству загалом (Т. Парсонс, Х. Арендт). Зокрема, Т. Парсонс доводить, що влада в політиці відіграє роль, яку можна порівняти з роллю грошей в економіці. Як і гроші, що є посередником в економічних операціях, влада виступає засобом упорядкування політичних процесів. Влада, на думку Т. Парсонса, є «генералізованою здатністю забезпечити виконання елементами системи своїх обов'язків, яка легітимізується тим, що спрямована на досягнення колективних цілей і передбачає у разі непокори застосування негативних санкцій» [7, р. 103]. Влада є витвором, «продуктом» суспільної системи аналогічно багатству, створюваному економічною системою; вона забезпечує досягнення колективних цілей через згоду членів суспільства легітимізувати лідерські позиції і дати мандат на ухвалення рішень та формування політики від імені суспільства тим, хто перебуває на цих позиціях. Як бачимо, у концепції Т. Парсонса зі змісту влади виключено такі її компоненти, як примус, маніпуляція, персональний авторитет, «груба сила» тощо. Змістом влади виступають генералізовані, легітимізовані, інституціоналізовані, символічні форми досягнення підпорядкування, цілком залежні від довіри людей власне до системи влади.

Г. Арендт вивчала владу як колективний ресурс, як узгоджену дію щодо здійснення колективних цілей і вирізняє її від насильства. Люди спільно «створюють» владу за допомогою комунікативної діяльності та взаємодії. Владні відносини – це відносини між рівними, комунікуючими суб'єктами. Влада постає, коли «рівні збираються разом», вона «відповідає людській здатності не просто діяти, а діяти спільно». Оскільки влада належить групі людей, то її існування залежить від існування самої групи. Коли говорять, що хтось знаходиться при владі, насправді мається на увазі, що така людина наділена колективом владою діяти від його імені [8, р. 64]. Влада передбачає володіння різноманітними ресурсами, які можуть забезпечити підпорядкування об'єкта або досягнення суспільного блага. Спираючись на реалістську методологію, Т. Бентон спробував уточнити сутність влади: «А має владу досягти своєї мети означає: А має такі можливості і ресурси, використання яких дасть йому змогу досягти своєї мети» [9, р. 298]. Однак, як справедливо зазначали П. Бекрек і М. Беретц, влада А над Б існує не тільки тоді, коли А може змусити Б робити те, що той робити не хоче, але також у ситуаціях, коли А може змусити Б не робити те, що він (Б) хоче. Влада тому може здійснюватися як в умовах відкритого конфлікту під час прийняття рішень, так і «шляхом обмеження сфери прийняття рішень відносно «безпечними» проблемами» [10, р. 6]. Своєю чергою, Д. Болдуїн запропонував не обмежувати

владу виключно негативними санкціями, а підпорядкування на основі позитивних санкцій розглядати також як форму влади.

Державна влада включає набір ресурсів, які дають змогу їй суб'єктам реалізовувати свою волю й забезпечувати підпорядкування. До них відносяться інституційні, фінансові, медійні, регулятивні, правоохоронні, законодавчі, символічні та інші ресурси. «Основними елементами будь-якого пояснення влади, – відзначає Р. Мартін, – є цілі актора і розподіл ресурсів, необхідних для їх досягнення» [11, р. 50].

Не всі наявні в розпорядженні суб'єкта засоби впливу на об'єкт є ресурсами влади, а лише ті, які можуть забезпечити підпорядкування об'єкта або досягнення певного суспільного блага. Деякі з різноманітних ресурсів влади є обов'язковими для будь-яких владних відносин, без них суб'єкт не може реалізувати свій потенціал влади (загальну сукупність усіх ресурсів) і трансформувати його у владні відносини. П. Секорд і С. Бекмен розглядають чотири можливі «стратегії влади»: (1) безпосередня пропозиція або відмова від пропозиції своїх ресурсів об'єкту; (2) звернення до різних норм, покликані обмежити чи контролювати поведінку об'єкта; (3) використання обіцянок і погроз із метою зміни сприйняття об'єктом своїх дій; (4) управління боргами. Остання являє собою нерівний обмін, у якому один суб'єкт не володіє ресурсами для компенсації отриманих ним благ чи послуг і змушений відшкодувати витрати іншого суб'єкта, підпорядковуючись йому [12]. Державна влада є концентрованим вираженням волі та сили, потуги держави, утіленою у державних органах і установах. Вона забезпечує стабільність і порядок у суспільстві, захищає її громадян від внутрішніх та зовнішніх посягань шляхом використання різних методів, зокрема державного примусу і військової сили. Державна влада здійснює керуючий вплив на суспільну життєдіяльність людей, створюючи активні взаємозв'язки між державою і суспільством, які фактично є результатом реалізації цілей, поставлених перед державною владою.

Отже, державність є результатом історичної, економічної, політичної та зовнішньополітичної діяльності конкретного соціуму зі створення відносно жорсткої політичної рамки, що забезпечує територіальну, інституційну та функціональну єдність, тобто власної держави-стану, національної політичної системи. Саме комплекс історичних, культурних, політичних, економічних та геополітичних причин визначає як сам процес формування державності, так і його результати: чи виникне держава-стан, здатна не тільки отримати певний статус у системі міжнародних відносин, а й відігравати певну роль у світовій системі. Своєю чергою, спроможність, яка є наріжним каменем державності, не можна ні запозичувати, ні імпортувати, ні проголосити. Можна припустити, що спроможність – це сутність державності, держави, її внутрішня природа, яка є результатом складного історичного процесу. Тим не менше глобалізація породила безліч держав, які мають інституційні основи спроможності, але не володіють нею повною мірою.

Американський науковець Роберт Ротберг вирішує проблему визначення спроможності держави на основі виділення особливого виду ресурсів – політичних благ, під якими розуміється результат здатності влади задовольняти очікування суспільства та забезпечувати інфраструктуру для участі громадян в їх виробництві. До них належать безпека, законність, політична свобода, можливості економіки, освіта, охорона здоров'я, інфраструктура та умови для розвитку громадянської активності. За рівнем володіння політичними благами він виокремлює такі держави: сильні (демонструють їх стійке виробництво), слабкі (виробляють їх нестійко і в обмеженому масштабі), гинучі (*failing*) і такі, що розпалися (*collapsed*) [13]. Такий підхід дає змогу виокремити групу спроможних (здатних виробляти політичні блага) політій, які мають державний статус, беруть участь у світовій політиці не як об'єкт порятунку або джерело кримінальних загроз, не будучи за цього світовими та регіональними лідерами. Ч. Тіллі під спроможністю розуміє «ступінь, у якій інструменти правління диференційовані, централізовані, автономні й формально скоординовані один з одним» [14, р. 32]. Іншими словами, спроможність демонструє здатність, потенцію соціуму організувати політичну рамку свого буття, тобто створити державу. Спроможність *versus* здатність можна слідом за С. Бартоліні деталізувати за допомогою аналізу: організаційних можливостей для мобілізації ресурсів; зовнішньої консолідації території; здатності підтримувати внутрішній порядок і регулюючого втручання держави в економічну та соціальну сфери [15, р. 70]. Однак не можна забувати, що спроможність як визначальний чинник політичного порядку залежить від історичного розвитку нації та національної ідеї.

Таким чином, даючи визначення поняттю «спроможна держава», цілком доречно враховувати два взаємозалежних між собою питання – легітимність влади в очах населення та суб'єкти укріплення держави. Легітимізація влади забезпечується загальними інститутами та відносинами, які одночасно сприяють послабленню та навіть руйнуванню держави, а послаблення владних інститутів призводить до делегітимації влади та подальшої деградації країни.

Висновки. Політична спроможність держави на міжнародній арені до глобальної турбулентності у світі в 2022–2023 рр. оцінювалася за допомогою показників, які свідчать про її здатність: займати головні позиції у найважливіших сферах глобального домінування, таких як військова, економічна, технологічна і культурна; впливати на хід подій у регіоні або на глобальні процеси, бути самостійним політичним актором; бути лідером або активним учасником таких міжнародних глобальних і регіональних структур; послідовно здійснювати курс на інтеграцію в міжнародні структури з метою наближення своїх політичних, правових, економічних і культурних систем до загальноцивілізаційних стандартів світового розвитку; максимально використовувати свій геополітичний статус і стратегічне значення державної території для геополітичних гравців із погляду їхньої боротьби за глобальне домінування, для реалізації національних інтересів; забезпечити привабливий імідж країни, що втілюється в образі політично стабільної держави, яка послідовно здійснює курс на модернізацію політичних інститутів та дотримується міжнародних стандартів у сфері захисту прав і свобод людини. До політичних параметрів державної спроможності слід віднести також ті умови, за яких політична система держави зможе забезпечити організаційні можливості для мобілізації ресурсів, зовнішню консолідацію території та формування загальнонаціональної ідентичності, монополію на застосування сили, здатність підтримувати верховенство і легітимність влади єдиного політичного центру, гарантувати внутрішній порядок, громадянські права і свободи, здійснювати регулююче втручання держави в економічну та соціальну сфери та підтримувати вкорінення інновацій, необхідних для стійкого суспільного розвитку.

Література:

1. Farrell H., Han H. Public Governance and Global Politics after COVID-19. In: Gavin F. J., Brands H. (Eds.), *COVID-19 and World Order: The Future of Conflict, Competition, and Cooperation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2020. P. 238–258.
2. Flockhart T., Korosteleva A. War in Ukraine: Putin and the multi-order world, *Contemporary Security Policy*, 2022, 43:3. P. 466–481.
3. Popitz H. Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik 2., stark erweiterte Auflage; 2004. 279 s.
4. Tiihonen S. From Governing to Governance. A process of change. Tampere: Tampere University Press, 2004. 323 p.
5. Ingraham P. Performance: Promises to Keep and Miles to Go. *Public Administration Review*. 2005. Vol. 6. № 4. P. 390–395.
6. Nettl J.P. The state as a conceptual variable. *World politics*. Princeton, 1968. Vol. 20. № 4. P. 559–592.
7. Parsons T. Power and the Social System. Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. P. 96–143.
8. Arendt H. Communicative Power. Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. P. 59–74.
9. Benton T. «Objective» Interests and the Sociology of Power. *Power: Critical Concepts* / ed. by John Scott. Vol. 2. L.: Routledge, 1994. P. 283–307.
10. Bachrach, P. Power and Poverty: Theory and Practice. N.Y., London, Toronto: Oxford Univ. Press, 1970. 220 p.
11. Martin, R. The Sociology of Power. London: Routledge and Kegan Paul, 1977. 254 p.
12. Secord, P.E. Social psychology. N.Y.: McGraw-Hill, 1964. 659 p.
13. Rotberg R.I. The Challenge of Weak, Failing and Collapsed States. *Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World* / Crocker Ch.A., Hampson F.O., Aall P.R. Eds. Wash.:USIP Press, 2007. P. 83–95.
14. The Formation of National States in Western Europe. / Ed. by Ch. Tilly. Ed. by Charles Tilly. Contr. Gabriel Ardant (and Others). Princeton: Princeton Univ. Press, 1975. 711 p.
15. Bartolini S. *Restructuring Europe. Centre Formation, System Building, and Political Structuring between the Nation State and the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 415 p.

УДК 323.15(477)+327.58:341.217(4–6 ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.24>

РЕФОРМУВАННЯ ТА ЕФЕКТИВНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ЩОДО ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ЯК ОДИН ІЗ «СЕМИ КРОКІВ» ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Зан Михайло,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету
ORCID ID: 0000-0001-8967-0083

У статті зроблено спробу висвітлення деяких проблемних аспектів нормативно-правового статусу етнічних громад у рамках імплементації Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» як однієї із семи вимог до європейської інтеграції України. Констатовано, що зміни до цього Закону були «спровоковані» критичними зауваженнями Венеціанської комісії (червень 2023 р.). Разом із тим зауваження від самих представників етнічних меншин України, зокрема угорців Закарпаття, не були взяті до уваги. Аналіз показує, що найбільш важливих змін та доповнень зазнали положення, що стосуються захисту мовних прав етнічних спільнот України. У новій редакції Закону передбачена можливість використання мов національних меншин (спільнот) у сфері реклами, надання допомоги та захисту жертвам насилля, догляду за громадянами похилого віку тощо. Передбачено спеціалізовані книгарні, утворені для реалізації прав національних меншин, забезпечення супроводу/конферансу під час культурно-мистецьких, розважальних або видовищних заходів.

Автор статті звертає увагу на те, що в умовах російсько-української війни закономірно виправданою стала заборона пропаганди й популяризації держави-терориста. Водночас норма законодавства, що стосується (не) використання російської мови, зафіксована занадто жорстко. У таких умовах представники російської етнічної громади України стали заручниками ситуації, породженої російською збройною агресією, адже російські національно-культурні товариства на період дії воєнного стану та шість місяців після його припинення чи скасування тимчасово обмежені в реалізації прав і свобод, якими володіють усі інші етнічні громади України на підставі Закону України «Про національні меншини (спільноти) України».

Констатовано про ляпсус дефініції у доповненому та оновленому Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» через вилучення терміна «традиційно» у ст. 1 із метою інклюзивного підходу до всіх етнічних спільнот України та подальше ігнорування цього терміна у ст. ст. 10 та 19. Подібним ляпсусом є використання формулювання «значна частина населення» у ст. 10 (положення 7–12), що є невалідними. Вони потребують заміни шляхом законодавчого закріплення мінімальної квоти чисельності представників етнічних меншин, які компактно проживають у територіальних громадах (до прикладу, як у Словаччині – 15%).

Автором рекомендовано врахувати етнополітичний досвід країн Центрально-Східної Європи під час розроблення Концепції державної етнонаціональної політики та подальшої редакції Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» у контексті узгодження з мовним, освітнім, партійним і виборчим законодавством України.

Ключові слова: етнічні/національні меншини, законодавство, Європейський Союз, Венеціанська комісія, Україна, політичне представництво.

Zan Mykhaylo. Reforming and effective implementation of legislative framework regarding ethnic minorities as one of the “seven steps” of European perspective for Ukraine

The article attempts to present some problematic aspects of the legal status of ethnic communities within the framework of implementation of the Law of Ukraine «On National Minorities (Communities) of Ukraine» as one of the seven demands for the European integration of Ukraine. The author stated, that changes to this Law were «provoked» by critical remarks of the Venice Commission (June 2023). At the same time, comments from the representatives of ethnic minorities of Ukraine, in particular the Hungarians of Transcarpathia, were not taken into account. The analysis shows, that the most important changes and additions have been made to provisions related to the protection of language rights of ethnic communities in Ukraine. New version of the legislation provides for the possibility of using the languages of national minorities (communities) in advertising, providing assistance and protection to victims of violence, care for elderly citizens etc. Specialized bookstores, formed for realization of the rights of national minorities, provision of support/conference during cultural and artistic, entertainment or entertainment events are envisaged.

The author of this article draws his attention to the fact, that in conditions of the Russian-Ukrainian war, the prohibition of propaganda and popularization of the terrorist state became logically justified. At the same time, the legislation regarding the (non)use of the Russian language is fixed too rigidly. In such conditions, representatives of the Russian ethnic community in Ukraine became hostages of the situation created by Russian armed aggression, therefore Russian ethno-cultural associations are temporarily limited in the exercise of the rights and freedoms enjoyed by all other ethnic

communities during the period of martial law and six months after its termination or cancellation Ukraine on the basis of the Law of Ukraine «On National Minorities (Communities) of Ukraine».

It was noted that there was a *lapsus calami* of the definition in amended and updated Law of Ukraine «On National Minorities (Communities) of Ukraine» due to the deletion of term «traditionally» in Art. 1 with the aim of inclusive approach to all ethnic communities of Ukraine and further ignoring this term in Art. 10 and 19. A similar *lapsus calami* is the use of wording «a significant part of the population» in Art. 10 (provisions 7 to 12) are invalid. They need to be replaced by legislative fixing of minimum quota for the number of representatives of ethnic minorities who live compactly in territorial communities (for example, in Slovakia – 15%).

The author recommends taking into account the ethno-political experience of the countries of Central and Eastern Europe in developing the Concept of State Ethnic Policy and the subsequent revision of the Law of Ukraine «On National Minorities (Communities) of Ukraine» in the context of coordination with the language, education, party and election legislation of Ukraine.

Key words: ethnic/national minorities, legislation, European Union, Venice Commission, Ukraine, political representation.

Вступ. На засіданні Європейської ради за участі глав країн і урядів 27 держав-членів у Брюсселі 23 червня 2022 р. Україна отримала статус кандидата на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС). Два тижні перед цим, 8 червня, Європейський парламент ухвалив відповідну резолюцію, а 17 червня Європейська комісія ухвалила європейський вектор інтеграції України, рекомендуючи при цьому для вітчизняного політикуму виконання семи важливих «домашніх завдань». Серед них вирізняється актуальна проблема завершення реформи нормативно-правової бази захисту прав етнічних меншин України відповідно до рекомендацій Європейської комісії за демократію через право Ради Європи (більш відома під назвою «Венеціанська комісія») та ухвалення механізмів її ефективного впровадження.

Зауважимо, що новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» був прийнятий 13 грудня 2022 р. [1]. Його положення повинні були вдосконалити застарілий Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. [2]. Водночас редакція нового Закону спричинила доволі критичну реакцію як із боку окремих країн-сусідів, так і серед еліти етнічних меншин, представників національно-культурних товариств, науковців та експертів.

Метою статті є висвітлення проблемних аспектів нормативно-правового статусу етнічних громад у контексті імплементації нового Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» як однієї із семи вимог щодо європейської інтеграції. При цьому розглянемо найбільш важливі новаційні аспекти вказаного нормативно-правового документу з урахуванням змін та доповнень, прийнятих Верховною Радою України 21 вересня 2023 р.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні», національними меншинами визнавалися групи громадян України, «які не є українцями за національністю» (курсив наш. – М. З.), виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [2]. Натомість у ст. 2 Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» національна меншина (спільнота) – вже «стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» (курсив наш. – М. З.) [1].

Варто зауважити, що під час розгляду змін до Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» в українському парламенті 21 вересня 2023 р. слово «традиційно» було вилучено зі ст. 2. [3]. Це дало підстави (ще на етапі «публічного обговорення» змін у серпні) для критики з боку Товариства угорської культури Закарпаття та Демократичної спілки угорців України щодо диференціації корінних етнічних громад, предки яких віддавна проживали в Україні та діаспорних груп, які в сучасних динамічних міграційних процесах перманентно змінюють формат соціальної структури українського суспільства. У своїй спільній заяві угорські національно-культурні товариства фактично висловили ноту протесту через «некоректне ставлення» до громадських організацій етнічних меншин загалом, адже зміни й доповнення до Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» з боку вітчизняних законотворців надсилалися «лише безпосередньо перед засіданням, що унеможливило проведення глибокого правового аналізу та підготовку і надсилання змістовних пропозицій щодо змін» [4; 5].

Отже, окреслена вище «косметична» редакція Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» в контексті визначення дефініції засвідчує, що фактично йдеться про одне й те ж саме розуміння національної меншини як будь-якої групи громадян України, які проявляють групову

компліментарність та не вважають себе українцями за етнічним походженням. Отже, дія вітчизняного законодавства поширюється не лише на корінні етнічні громади (поляки, угорці, румуни, греки та ін.), а й на іммігрантські, діаспорні групи в Україні (чеченці, ассирійці, марокканці, корейці тощо), які мають власні національно-культурні товариства. Водночас, наприклад, законодавство про національні меншини низки країн Центрально-Східної Європи, насамперед територіально близьких до нас Угорщини та Польщі, засвідчує чітке розмежування корінних етнічних громад, які визначаються законодавством як національні, етнічні й мовні меншини та, з іншого боку, діаспорних груп, на яких подібне законодавство автоматично не поширюється (для набуття статусу національної меншини необхідна відповідна процедура). Таким чином, наприклад, у Польщі визнається 9 національних меншин, 4 етнічні меншини та 1 мовна меншина; в Угорщині – 13 корінних національних меншин; у Румунії парламентське представництво гарантовано для 20 міноритарних етнічних громад; у Словаччині Фонд підтримки культури національних меншин розподіляє кошти серед 13 етнічних громад, а з 7 червня 2023 р. до цієї когорти долучилася 14 офіційно визнана меншина – в'єтнамці.

Поряд із цим варто зауважити, що серед прогресивних змін у новому законодавстві щодо національних меншин України є ст. 6. «Право на самоідентифікацію», де вказано, що кожний громадянин України «має право вільно вирішувати, чи вважатися належним до національної меншини (спільноти)» або «(кількох національних меншин (спільнот)» [1]. Тож з огляду на досвід проведення останніх переписів населення у сусідніх європейських країнах, очевидно, повоєнну Україну очікує практика вільного декларування й так званої подвійної етноідентичності особи, що є прийнятним у демократичному суспільстві. Насправді таких людей в українському соціумі досить багато, адже йдеться про нащадків міжетнічних шлюбів, які проживають, головним чином, у регіонах із поліетнічним складом населення (Крим, Одещина, Буковина, Закарпаття). Ба більше, за умов подібної методології проведення перепису населення окремі громадяни України могли б вільно вказати крім загальноетнічної також і субетнічну або регіональну ідентичність, що також практикується в державах ЄС.

У другому розділі Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» йдеться про права, свободи та обов'язки осіб, які належать до національних меншин (спільнот). Поряд із гарантуванням рівних громадянських, політичних, соціальних, економічних, культурних і мовних прав та свобод у ст. 5 вітчизняний законодавець передбачає перелік із семи специфічних для меншин прав, серед яких – «право на: 1) самоідентифікацію; 2) свободу громадських об'єднань та мирних зібрань; 3) свободу вираження поглядів і переконань, думки, слова, совісті та релігії; 4) участь у політичному, економічному та соціальному житті; 5) використання мови національної меншини (спільноти); 6) освіту, зокрема мовами національних меншин (спільнот); 7) збереження культурної самобутності національної меншини (спільноти)» [1].

В умовах російсько-української війни цілком виправданою стала юридична заборона популяризації та пропаганди «держави-терориста (держави-агресора) та її органів, російського нацистського тоталітарного режиму, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, представників органів влади держави-терориста (держави-агресора) та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-терориста (держави-агресора), виправдовують чи визнають правомірною збройну агресію Російської Федерації як держави-терориста проти України, окупацію території України» [1].

З іншого боку, законодавець поширив цю заборону в значно ширшому контексті – співпраці представників етнічних громад України з репрезентантами та організаціями країн етнічного споріднення за межами України та відповідними міжнародними неурядовими організаціями, якщо в їхній діяльності присутня орієнтація на порушення суверенітету України. Зокрема, ст. 21 передбачає, що приватним особам і громадським організаціям національних меншин (спільнот) «забороняється співпрацювати та отримувати допомогу від іноземних держав та приватних осіб, неурядових організацій інших держав, міжнародних неурядових організацій, фондів та інших іноземних установ, діяльність яких спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення» [1].

На нашу думку, у перехідних та прикінцевих положеннях Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» йдеться про вибіркове обмеження прав і свобод осіб, «які ідентифікують свою приналежність за етнічним походженням із державою, що визнана в Україні та/або міжнародними організаціями державою-терористом (державою-агресором), яка вчиняє акти агресії проти України» (курсив наш. – М. З.).

Отже, фактично йдеться про наших співгромадян (здебільшого це родичі, близькі, колеги та друзі), як потенційних колаборантів, так мирних репрезентантів російської етнічності, патріотів України та етнічних росіян-військових у лавах Збройних сил України, які воюють із державою-агресором, незважаючи на те що, як і у ворогів-окупантів, їхньою материнською мовою є російська. Цей парадокс політики (не)визнання з боку держави чітко засвідчує суттєву різницю між мовною/етнічною/конфесійною ідентичностями, з одного боку, та національною/громадянською/цивілізаційною ідентичностями – з іншого. Незважаючи на це, усі представники російської етнічної громади України на період дії воєнного стану та шість місяців після його припинення чи скасування тимчасово обмежені у: 1) праві на мирні зібрання в рамках діяльності громадських організацій (ст. 7); 2) фінансовому забезпеченні заходів російських національно-культурних товариств за рахунок державного бюджету (ст. 14); 3) участі в дорадчих органах національних меншин на рівні місцевих адміністрацій, органів місцевого самоврядування та центрах національних меншин (ст. 18,19); 4) можливості «входити до складу міждержавних двосторонніх комісій із питань забезпечення прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот)» [1]. Очевидно, що ці положення є справедливими й поставлені на порядок денний російською збройною агресією в Україні, загалом із розумінням сприймаються на рівні українського суспільства, яке страждає від війни. Водночас із боку міжнародного співтовариства, зокрема європейських інституцій, названі положення характеризують прояви дискримінації за етнічною та мовною ознаками, до яких у разі повної заборони діяльності структур Української православної церкви може долучитися й конфесійна.

Найсуттєвішого доопрацювання зазнала ст. 10, що окреслює використання мов національних меншин. Мовна проблематика кореспондується з положеннями Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», й саме вона зазнала найбільше критики з боку Венеціанської комісії, що була публічно оприлюднена 12 червня 2023 р. [6–8]. Внесені зміни до ст. 10 на цей час уже враховують можливість: 1) проведення публічних заходів (зборів, конференцій, мітингів, виставок тощо) рідною мовою відповідної етнічної громади; 2) використання мов меншин у сфері реклами, публічних, культурно-мистецьких і видовищних заходах, наданні допомоги постраждалим, громадянам похилого віку тощо; 3) використання особами, які належать до національних меншин, поряд із державною мовою мови відповідної меншини «у взаємовідносинах із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, які здійснюють свою діяльність у населених пунктах, у яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) або в яких такі особи становлять значну частину населення» відповідно до рішення органу місцевої влади та положень «Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» та «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [3]; 3) створення спеціалізованих книгарень, утворених для реалізації прав національних меншин; 4) запровадження механізму паралельного супроводу/конферансу під час культурно-мистецьких, розважальних або видовищних заходів [3].

Незважаючи на зауваження з боку Венеціанської комісії стосовно «різного ставлення» українських законодавців щодо мов меншин, які є офіційними мовами країн ЄС, та мов меншин, які не є такими, зокрема російської, білоруської та ідиш [6, с. 12–13], у прикінцевих і перехідних положеннях чітко зазначено, що публічні заходи «не застосовуються до державної (офіційної) мови держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, від моменту відповідного визнання Верховною Радою України та протягом п'яти років зі дня прийняття Верховною Радою України рішення про скасування такого статусу» [3]. Таким чином, російська мова *de jure* є виключеною з публічного простору України, що автоматично не поширюється на інші мови, про які зазначали експерти Венеціанської комісії.

Варто звернути увагу на те, що вітчизняний законодавець у змінах до Закону в ст. 10 прописав додаткові 11 та 12 положення, за якими «визначення переліку та перелік населених пунктів, у яких *традиційно* (курсив наш. – М. З.) проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) або в яких такі особи становлять значну частину населення (курсив наш. – М. З.), визначаються Кабінетом Міністрів України» [9]. Очевидно, тут маємо справу з ляпсусом дефініцій (?), адже, як ми вказували вище, у першій частині ст. 1 слово «традиційно» на підставі інклюзивного підходу до етнічних груп було знято; цей термін знову повторюється у ст. 10 (положення 7–10) й далі знову фігурує у ст. 19 («У місцях *традиційного* проживання національних меншин (спільнот)...» (курсив наш. – М. З.) [1].

Наше зауваження стосується також невалідного формулювання «значна частина населення» (положення 7–12 оновленої ст. 10). Зауважимо, у цьому аспекті доречним стало б використання етнополітичного досвіду країн-сусідів, наприклад Словаччини, де постійне населення в межах населеного пункту з

щонайменше 15% (до перепису 2021 р. було встановлено 20%) представників певної етнічної меншини відповідно до норм мовного законодавства країни має право на використання рідної мови поряд із державною у широкому спектрі офіційних комунікацій [10, с. 23–24].

Позитивною новацією є доповнення до Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» у частині державних гарантій «безоплатного забезпечення підручниками (у тому числі електронними) здобувачів повної загальної середньої освіти, які належать до національних меншин (спільнот), у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» (ст. 11). Також прогресивним є доповнення частини першої ст. 13 окремим пунктом про «надання державної підтримки мовам національних меншин (спільнот), яким загрожує зникнення (перелік таких мов затверджується Кабінетом Міністрів України на основі Атласу мов світу, яким загрожує зникнення, Організації Об'єднаних Націй із питань науки, освіти і культури (ЮНЕСКО))» [3]. Уже в найближчій перспективі доречним б стало розроблення відповідного переліку мов з урахуванням балансу наукових мовознавчих вітчизняних підходів, міжнародних стандартів і етнокультурних вимог громадськості. Під останнім маємо на увазі, до прикладу, дискусійне поле стосовно визнання в Україні статусу підкарпаторусинської мови/мікромови. Нині кодифікованими є три варіанти русинської мови (у Сербії – бачвансько-русинська, у Польщі – лемківська, у Словаччині – прашівська). Вона має власний код серії міжнародних стандартів ISO 639-3 (rue).

На відміну від законодавства сусідніх Угорщини, Румунії та Польщі, де чітко визначено форми позитивної дискримінації у рамках політичного представництва (державні органи самоврядування меншин, парламентське представництво, зниження виборчого бар'єру для етнополітичних партій), Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» у ст. 9 лише одним пунктом констатує, що особи, які репрезентують групи меншин, «мають право брати участь у виборах та референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мають *рівний доступ* до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, а також *право на рівноправну участь* в економічному та соціальному житті країни, у тому числі у питаннях, пов'язаних зі збереженням та популяризацією культури, традицій та ідентичності національної меншини (спільноти), до якої вони належать» (курсив наш. – М. З.) [1]. Тобто в Законі констатовано апріорне положення про рівні громадянські права та свободи громадян України, які належать до національних меншин. Очевидно, що ця стаття потребує у перспективі доопрацювання й конкретизації форм не лише громадського, а й політичного представництва. Такий формат є нормативно-правовою підставою включення етнічних меншин у політику, поширеною, зокрема, у країнах ЄС.

Водночас варто зазначити, що у ст. ст. 18 та 19 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» передбачено створення дорадчих і консультативних органів із питань національних меншин при місцевій владі та центрів національних меншин на рівні обласної влади. Подібний за статусом, відповідно до положення ст. 19, Центр культур національних меншин Закарпаття як перший в Україні був створений ще в 1999 р. в м. Ужгороді.

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що прийнятий у кінці 2022 р. Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» як одна із семи вимог до європейської інтеграції України зазнав низку змін і доповнень. Вони були «спровоковані» критичними висновками з боку Венеціанської комісії (червень 2023 р.). Водночас зауваження від самих репрезентантів етнічних громад України, зокрема угорців Закарпаття, не були взяті до уваги. Найбільш суттєві зміни й доповнення стосуються захисту мовних прав етнічних громад України. Вони орієнтовані на використання рідної мови поряд із державною у публічній сфері й на рівні взаємодії з органами місцевого самоврядування у населених пунктах, де компактно проживають представники етнічних меншин.

В умовах російсько-української війни закономірно виправданою стала заборона пропаганди й популяризації держави-терориста (держави-агресора). Водночас норма законодавства, що стосується (не) використання російської мови зафіксована досить жорстко. Російська мова фактично усунута з публічного простору, а репрезентанти російської етнічності в Україні волею-неволею опинилися у статусі заручників ситуації, що породжена російською збройною агресією від 24 лютого 2022 р. Тож російські національно-культурні товариства на період дії воєнного стану та шість місяців після його припинення чи скасування тимчасово обмежені в реалізації прав і свобод, якими володіють усі інші етнічні громади України на підставі Закону України «Про національні меншини (спільноти) України».

На нашу думку, своєрідним ляпсусом дефініцій у доповненому та оновленому Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» є вилучення терміна «традиційно» в ст. 1 із метою інклюзивного підходу до всіх етнічних спільнот України та подальше ігнорування цього терміна у ст. ст. 10 та 19. Подібним до цього є використання формулювання «значна частина населення» у ст. 10 (положення 7–12).

Таким чином, у перспективі необхідно чітко закріпити мінімальну квоту чисельності представників етнічних меншин на рівні окремих територіальних громад (наприклад, у Словаччині вона становить 15%), на яких буде поширюватися право використання рідної мови поряд із державною мовою у публічній сфері та офіційних комунікаціях.

Рекомендаційно варто також зауважити, що, наближаючи до реальної мети власний євроатлантичний вибір, Україна так чи інакше повинна не лише декларувати рівноправний статус усіх етнічних громад у країні, а й виробити механізм забезпечення їхніх прав і свобод, які повинні бути чітко змодельовані в «дорожній карті» етнополітичного менеджменту держави. Ураховуючи досвід інституційних і діяльнісних векторів етнополітики сусідніх країн Центрально-Східної Європи, можна констатувати, що Україні в повоєнній перспективі необхідно забезпечити чітку нормативно-правову основу етнонаціональної політики з відповідною Концепцією державної етнонаціональної політики та оптимально відредагованим Законом «Про національні меншини (спільноти) в Україні» в контексті узгодження з мовним, освітнім, партійним і виборчим законодавством. Із урахуванням результатів проведеного в майбутньому перепису населення варто переглянути методологічно застарілий етнографічний концепт щодо ідентичності карпатських русинів, як зроблено в країнах ЄС. У контексті словацького етнополітичного досвіду варто підійти до врегулювання «ромського питання». Вітчизняний законодавець повинен також переглянути законодавчу норму про доцільність партійної структуризації та політичного представництва етнічних громад на рівні регіонів України з поліетнічним складом населення.

Література:

1. Закон України «Про національні меншини (спільноти) в Україні». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 20.05.2023).
2. Закон України «Про національні меншини в Україні». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 06.10.2022).
3. Закон України Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛЮ9741А?an=2> (дата звернення: 18.10.2023).
4. Заява ТУКЗ–КМКС та ДСУУ щодо змін у прийнятному в першому читанні проекті Закону про нацменшини. *YouTube*. Дата оновлення: 08.09.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=30yqgWD_F94&si=nBYRXO16b9kX3Fpw&fbclid=IwAR1FRIBLi0TyzMQJT0HPvu6m1gPesjNY75yxxXOHk6MAT11yBSUzcl_ngAk (дата звернення: 18.10.2023).
5. Спільна заява угорців Закарпаття щодо запланованих змін до Закону про меншини. *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség*. Дата оновлення: 14.08.2023. URL: https://kmsz.com.ua/uk/2023/08/14/spilna-zajava-ugorciv-zakarattja-shhodo-zaplanovanih-zmin-do-zakonu-pro-menshini/?fbclid=IwAR1FRIBLi0TyzMQJT0HPvu6m1gPesjNY75yxxXOHk6MAT11yBSUzcl_ngAk (дата звернення: 18.10.2023).
6. Рада Європи. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). Страсбург. 12 червня 2023 р. Україна. Думка про Закон про національні меншини (громади). Прийнято Венеціанською комісією на 135-му пленарному засіданні, м. Венеція, 9–10 червня 2023 р. На підставі коментарів: Пані Вероніка БЛІКОВА (член, Чеська Республіка), Пані Регіна КІНЕР (член, Швейцарія), Пані Жанін ОТАЛОРА МАЛАССІС (Заступник члена, Мексика), Пан Ян Велаерс (Член, Бельгія). 23 с. *Rusyn.eu – Независимый медиапортал свободных русинских журналистов*. Дата оновлення: 18.06.2023. URL: <https://rusyn.eu/2023/06/18/visnovok-veneciansko%D1%97-komisi%D1%97-pro-pro-nacionalni-menshini-spilnoti-ukra%D1%97ni-12-06-2023/?fbclid=IwAR1EILR9w1WOfHgSFDbE975SNNN6v5KvmU1QP4Oo-wK6WsMpyUz6um76xk> (дата звернення: 18.10.2023).
7. «Венеційка» розкритикувала «євроінтеграційний» закон про нацменшини, зокрема в питанні мови. *Українська правда*. Дата оновлення: 12.06.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/12/7163540/> (дата звернення: 18.10.2023).
8. Ліхачов В. Питання прав національних меншин не має стати перешкодою на шляху України до ЄС. *Zmina*. Дата оновлення: 14.06.2023. URL: <https://zmina.info/columns/pytannya-prav-nacjonalnyh-menshyn-ne-maye-staty-pereshkodoyu-na-shlyahu-ukrayiny-do-yes/?fbclid=IwAR0bdw1KVkhm2H2pioZb21Wwvm9Tk-OZwIVNk9I16S5kTQ-4-2WPxbGPUlo4> (дата звернення: 18.10.2023).
9. Порівняльна таблиця до проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України. *Карта проходження проекту Закону України від 13.08.2023 № 9610 «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України»*. *Ligazakon.net*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛЮ9741П?an=1> (дата звернення: 18.10.2023).
10. Герасимчук С., Демещук А., Драпак М., Краєв О. Система захисту прав меншин та управління різноманіттям у Словаччині. *Етнополітика Румунії, Словаччини, Швеції та Хорватії. Аналіз законодавства та практики*. Київ, 2021. С. 14–34.

УДК 327.7 (477 : НАТО)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.25>

ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Лушагіна Тетяна,

кандидатка політичних наук,

доцентка кафедри соціології та політології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ORCID ID: 0000-0001-8599-2923

Санін Олександр,

магістрант кафедри соціології та політології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ORCID ID: 0009-0007-8738-7314

У статті розглядаються взаємовідносини Україна – НАТО, які розвиваються достатньо тривалий час. Уточнено, що особлива інтенсивність взаємодії пов'язана саме з повномасштабним вторгненням російської армії. Роль допомоги Альянсу у протистоянні агресору важко переоцінити, тому сьогодні для Української держави дуже важливо зміцнити відносини та співпрацю з державами – учасницями блоку. Метою статті є дослідження специфіки євроатлантичної інтеграції України в умовах російсько-української війни та визначення досягнень і проблем на шляху до отримання членства в НАТО. Для реалізації дослідження використано загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення, абстрагування, порівняння та аналогія) та спеціальні (історичний, соціокультурний) методи пізнання.

Відзначено, що, з одного боку, російсько-українська війна допомогла виявити найбільш болючі прогалини у світовій безпеці, які потребують усунення та вирішення. З іншого боку, повномасштабне вторгнення російської армії сприяло інтенсифікації взаємодії та співпраці України з державами – членами НАТО. Визначено основні напрями довгострокової допомоги Північноатлантичного альянсу Україні: оборонна й економічна сфери, навчання українських військових, сфера медицини та психологічної допомоги, проекти відбудови та реабілітації у післявоєнний період. Охарактеризовано основні досягнення України в напрямі євроатлантичної інтеграції: створення Контактної групи «Рамштайн», яка узгоджує надання комплексної допомоги Українській державі; створення Ради Україна – НАТО, що передбачає рівноправність України та держав-членів, а також яка є механізмом ухвалення рішень та надання консультацій у кризові моменти; визнання членами НАТО Російської Федерації агресором та загрозою діючому міжнародному правопорядку. Основною перешкодою для України в отриманні статусу члена Організації північноатлантичного договору є війна, під час якої неможливо отримати статус повноправного члена, оскільки члени Північноатлантичного альянсу остерігаються можливості ескалації та можливості бути повноцінно втягнутими у війну, а також через вагання й неготовність зробити політичний крок назустріч Україні в ухваленні рішення про приєднання останньої до НАТО.

Таким чином, за період повномасштабної війни Україна досягла значних результатів у підвищенні інтенсивності взаємодії з НАТО, що дає змогу Українській державі ефективно протистояти ворогу. У подальшому доцільно усунути існуючі перешкоди євроатлантичної інтеграції задля досягнення й забезпечення високого рівня стабільності та обороноздатності України.

Ключові слова: євроатлантична інтеграція, повномасштабна війна, НАТО, міжнародна політика, обороноздатність, загрози, підтримка.

Lushahina Tetiana, Sanin Oleksandr. Features of the Euro-Atlantic integration of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war

The article examines Ukraine-NATO relations, which have been developing for quite a long time. It was clarified that the special intensity of interaction is connected precisely with the full-scale invasion of the Russian army. The role of the Alliance's assistance in confronting the aggressor is difficult to underestimate, therefore today it is very important for the Ukrainian state to strengthen relations and cooperation with the member states of the bloc. The purpose of the article is to study the specifics of Euro-Atlantic integration of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war and to identify achievements and problems on the way to NATO membership. To implement the research, general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, generalization, abstraction, comparison and analogy) and special (historical, sociocultural) methods of cognition were used.

It was noted that, on the one hand, the Russian-Ukrainian war helped reveal the most painful gaps in world security that need to be eliminated and resolved. On the other hand, the full-scale invasion of the Russian

army contributed to the intensification of Ukraine's interaction and cooperation with NATO member states. The main areas of long-term assistance of the North Atlantic Alliance to Ukraine have been identified: defense and economic spheres, training of the Ukrainian military, the sphere of medicine and psychological assistance, reconstruction and rehabilitation projects in the post-war period. The main achievements of Ukraine in the direction of Euro-Atlantic integration are characterized: the creation of the «Ramstein» Contact Group, which coordinates the provision of comprehensive assistance to the Ukrainian state; the creation of the Ukraine-NATO Council, which provides for the equality of Ukraine and the participating states, and which is a mechanism for making decisions and providing consultations in moments of crisis; recognition by NATO members of the Russian Federation as an aggressor and a threat to the existing international legal order. The main obstacles for Ukraine to obtain the status of a member of the North Atlantic Treaty Organization are the war, during which it is impossible to obtain the status of a full member, because the members of the North Atlantic Alliance are wary of the possibility of escalation and the possibility of being fully involved in the war, as well as because of hesitation and unwillingness to take a political step to meet Ukraine in making a decision on the latter's accession to NATO.

Thus, during the period of full-scale war, Ukraine achieved significant results in increasing the intensity of interaction with NATO, which allows the Ukrainian state to effectively confront the enemy. In the future, it is expedient to eliminate the existing obstacles to Euro-Atlantic integration in order to achieve and ensure a high level of stability and defense capability of Ukraine.

Key words: Euro-Atlantic integration, full-scale war, NATO, international politics, defense capability, threats, support.

Постановка проблеми. Організація Північноатлантичного договору (НАТО) сьогодні є одним із найвпливовіших військово-політичних блоків на міжнародній арені, який володіє ефективними інструментами боротьби з різноманітними викликами та загрозами світовій безпеці. Україна вже тривалий час співпрацює з НАТО, де інтенсивність та характер співпраці змінювалися впродовж історії взаємовідносин, трансформуючись відповідно до нових обставин. Незважаючи на досить тривалу співпрацю, Україна ще не отримала членство в Альянсі.

Важливо наголосити, що 2014 р. став початком нового якісного етапу взаємовідносин Україна – НАТО внаслідок російської агресії на Сході нашої країни. Особлива увага в такій співпраці надається оборонному та безпековому секторам із метою протистояння агресору.

Ще більшої інтенсивності взаємовідносини з Альянсом набули після повномасштабного вторгнення російської армії у лютому 2022 р. Вступ України до НАТО є необхідним процесом, бо в такому разі Україна зможе забезпечити справжні гарантії безпеки держави та її кордонів, оскільки інші міжнародні гарантії безпеки української державності нині не діють.

Метою статті є дослідження особливостей євроатлантичної інтеграції України в умовах російсько-української війни, а також визначення можливостей і викликів у цьому питанні.

Методи дослідження. Для дослідження особливостей євроатлантичної інтеграції України в умовах російсько-української війни використано загальнонаукові та спеціальні наукові методи. Серед загальнонаукових методів використовуються аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, порівняння, абстрагування й узагальнення. Серед спеціальних: за допомогою історичного методу проаналізовано трансформацію взаємовідносин Україна – НАТО. Соціокультурний метод дав змогу виявити вплив різноманітних чинників на взаємини та інтенсивність співпраці України з Альянсом.

Виклад основного матеріалу. Взаємовідносини Україна – НАТО змінювалися та набували якісно нового наповнення починаючи з 2014 р. Українські вчені С. Колюшко та Ю. Теміров пропонують таку періодизацію цих взаємовідносин:

– із 2014 по 2015 р. – «антикризова підтримка», під час якої Альянс допомагав Україні стримувати російську агресію, надаючи підтримку гуманітарного та технічного характеру;

– із 2015 по 2018 р. – «зміцнення обороноздатності». У цей період НАТО робить акцент на підвищенні обороноздатності як України, так і країн-членів за допомогою збільшення військового бюджету та активізації спільних військових навчань;

– із 2018 по 2022 р. – «інтеграція у структури НАТО». У цей період відбувається активне реформування сфери безпеки та оборони в Україні з метою відповідності стандартам Альянсу, взаємосумісності збройних сил країн – членів блоку й Української держави;

– із 24 лютого 2022 р. дотепер – «стратегічне партнерство в умовах повномасштабного вторгнення Росії». Надання НАТО комплексної допомоги Україні та запровадження санкцій проти РФ [1].

Дослідники роблять висновок, що «практичні відносини з Альянсом постійно трансформувалися з 2014 року після незаконної анексії Криму, а повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року дало новий потужний поштовх не тільки співпраці, але й перегляду майбутньої архітектури європейської безпеки» [1, с. 34].

Російсько-українська війна показала недоліки та проблеми світової безпеки. Її ескалація спровокувала зміну архітектури глобальної безпеки й поставила під сумнів існуючий світовий порядок, що утворився після холодної війни. Дії російського агресора стимулювали країни Заходу та міжнародні організації переглянути свої концептуальні підходи до формування національної безпеки [2].

Із 2016 р. Альянс надає допомогу Україні в рамках проєкту «Комплексний пакет допомоги», що «включає програми розвитку потенціалу та кошти, спрямовані на кіберзахист, логістику та протидію гібридним загрозам» [3].

Варто наголосити, що НАТО розробляє довгострокові плани в питанні допомоги Україні, що спрямовані на забезпечення миру в нашій державі та її післявоєнне відновлення. Передбачається співпраця в таких напрямках:

1. Оперативна сумісність у довгостроковій перспективі.
2. Розбудова оборонних інституцій.
3. Уроки, винесені з бойового досвіду.
4. Післявоєнна відбудова й реабілітація.
5. Медична та психологічна реабілітація [4].

Керівництво Північноатлантичного альянсу періодично проводить спільні військові навчання зі Збройними силами України, спрямовані на підготовку військових відповідно до стандартів Блоку. Так, «НАТО вже 25 років щорічно проводить багатонаціональні навчання Rapid Trident армії США у Європі та Африці, до яких до повномасштабного вторгнення залучався Міжнародний центр миротворчості та безпеки поблизу Яворова в Україні» [5].

Ураховуючи минулий досвід взаємин із НАТО та сучасні реалії, основна мета державної політики України сьогодні – це завершення повномасштабної війни, повернення тимчасово окупованих територій під український контроль, тобто вихід на державні кордони, встановлені у 1991 р. Як результат, Україна має стати регіональним лідером та активним контрибутором протидії потенційним викликам і загрозам регіональній та світовій безпеці [6, с. 92].

Тому метою України є прагнення зміцнити взаємовідносини з НАТО, підвищити рівень власної обороноздатності. У цьому аспекті важливим є реформування економічної та політичної систем відповідно до стандартів Альянсу, що дасть змогу наблизитися до отримання членства в Організації північноатлантичного договору. Інтенсифікація військових дій між Україною та росією спонукала НАТО стати більш проактивним у реструктуризації й розширенні своїх операцій. Якщо першочергова підтримка обмежувалася нелетальною зброєю, то сьогодні з НАТО надходять чіткі сигнали про можливу більш чітку співпрацю [7].

Щодо відносин Україна – НАТО, то їх трансформація розпочалася в перші тижні після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Спочатку політика Альянсу була спрямована на завершення війни дипломатичним способом, шляхом переговорів із Росією, але поступово НАТО змінювало свою позицію щодо українського питання. Цьому сприяло усвідомлення військової спроможності України та позитивних результатів на фронті, а також розуміння того, що російська влада не обмежиться територією України у цій війні, тому є загроза безпеки Євроатлантичному регіону.

Наслідком зміни політики НАТО стало збільшення підтримки України та надання значної фінансової та військової допомоги. Як зазначають С. Колюшко та Ю. Теміров, масштабні поставки озброєнь країнами – членами Альянсу, розроблення та підтримання функціонування комплексних логістичних коридорів для доставки летальних озброєнь та гуманітарної допомоги, активний обмін розвідувальною інформацією в режимі реального часу і постійний діалог на рівні вищого політичного та військового керівництва дають змогу якісно наповнити взаємодію України та Альянсу новим стратегічним змістом [1, с. 35].

Одним із важливих організаційних елементів взаємодії Україна – НАТО стало створення Контактної групи з питань оборони України, що отримала назву «Рамштайн». Зустрічі у цьому форматі демонструють «поступове підвищення готовності НАТО брати на себе відповідальність за стабілізацію ситуації в регіоні. Коаліція НАТО виділила майже 50 мільярдів доларів, або (еквівалентно озброєнню) більше восьми бойових бригад, на військову допомогу Україні включно із системами протиповітряної оборони, важкою артилерією, сучасними основними бойовими танками і підготовкою українських пілотів-винищувачів» [8].

Український науковець І. Тодоров у цьому питанні зазначає, що «збільшенню рівня боєздатності Збройних сил України сприяло впровадження в Україні стандартів армій країн – членів Альянсу. Потужний досвід співпраці, наявність довіри між Альянсом та Україною сприяють наданню Україні зброї після початку повномасштабної війни Росії. І хоча ці дії реалізують окремі країни – члени НАТО, саме Альянс виконує певну координуючу функцію» [9, с. 14].

Ще однією важливою подією для нашої держави в контексті євроатлантичної інтеграції став Мадридський саміт, що відбувся влітку 2022 р. Згідно з Декларацією Мадридського саміту, було визнано, що «здатність України стримувати російську агресію формуватиме безпекову ситуацію на роки вперед, тому було ухвалено нову Стратегічну концепцію НАТО, де Альянс називає речі своїми іменами, а саме Росію прямою загрозою безпеці, миру та стабільності у Євроатлантичному регіоні» [10].

Окрім цього, російсько-українська війна стала поштовхом для об'єднання держав – членів Альянсу навколо спільних проблем, зокрема надання новим країнам членства в НАТО, підвищення інтенсивності співпраці у сфері оборони, зміцнення воєнного потенціалу. Так, у 2022 р. членами Альянсу стали Швеція та Фінляндія. У цьому контексті С. Віднянський зазначає, що «23 країни – члени НАТО вже ратифікували протоколи про їх приєднання. А 30 вересня 2022 р. після проведення так званих референдумів на окупованій частині Півдня України й підписання Путіним документів про приєднання до складу Росії цих територій заявка на пришвидшений вступ до Північноатлантичного альянсу подала Україна» [11, с. 14].

У вересні 2022 р. Україна виступила з ініціативною щодо прискореного вступу до Альянсу, при цьому країни-члени сприйняли таку заяву досить стримано. Причиною цього стала неготовність НАТО діяти рішуче через можливість ескалації конфлікту та загрозу безпеці Євроатлантичного регіону. У цьому аспекті доречно зауваження І. Тодорова, що «заявка про вступ до НАТО не має юридичного значення. Процедура вступу до НАТО (на відміну від ЄС) узагалі не передбачає потреби подавати заявку. Процедура приєднання до Альянсу потребує, передусім, консенсусу серед союзників і запрошення країни-аспіранта. Принципово важливо, що в заявці йдеться про перспективу членства без ПДЧ... Вступ Фінляндії та Швеції без ПДЧ створює прецедент, яким хоче скористатися Україна. І має на це підстави» [9, с. 15–16].

Важливо наголосити, що у цей період Альянс засудив «незаконну спробу Росії анексувати чотири області України: Донецьку, Луганську, Херсонську та Запорізьку. Було зазначено, що це є найбільшою спробою силової анексії європейської території з часів Другої світової війни. Фальшиві референдуми у цих регіонах були спроектовані в Москві. Вони не мають легітимності за визначенням, і НАТО їх не визнає» [12].

У березні 2023 р. Президент України В. Зеленський зазначив, що подальші дії уряду будуть спрямовані на отримання безпекових гарантій від Альянсу. Ці прагнення були реалізовані в рамках саміту НАТО, який відбувся у Вільнюсі.

Одним із головних результатів Вільнюського саміту стало створення Ради Україна – НАТО, яка замінила попередній орган – Комісію Україна – НАТО. На офіційному сайті Організації північноатлантичного договору зазначено, що «Рада Україна – НАТО – це спільний орган, у рамках якого держави – члени Альянсу і Україна засідають на засадах рівності з метою просування політичного діалогу, взаємодії, співпраці і прагнення України набути членства в НАТО. Вона забезпечує взаємні консультації, ухвалення рішень і спільні заходи. Рада Україна – НАТО також слугує механізмом кризових консультацій між Україною і НАТО» [13].

Окрім цього, НАТО підтвердило в черговий раз своє ставлення до Російської Федерації: «Російська Федерація є найбільш значною та прямою загрозою безпеці Альянсу, а також миру та стабільності у Євроатлантичному регіоні. Тероризм у всіх його формах і проявах є найбільш прямою асиметричною загрозою безпеці наших громадян, а також міжнародному миру та процвітання. Загрози, з якими ми стикаємося, глобальні та взаємопов'язані» [14].

Незважаючи на значні досягнення України в питанні зміцнення взаємовідносин із НАТО, існують певні проблеми та бар'єри на шляху євроатлантичної інтеграції. Так, М. Іліка зазначає, що однією з проблем є «відсутність у НАТО консенсусу щодо членства України в Альянсі, адже вступ України до НАТО повинні ратифікувати всі члени Альянсу (сьогодні їх 31). Очевидно, НАТО погоджується з тим, щоб Україна, зрештою, стала членом Альянсу після завершення війни, але перемога – це перший етап, а вступ до НАТО – другий. Фактично головним буде не питання щодо прийому України до НАТО, а питання про те, чи здатна Україна з допомогою західних партнерів деокупувати свої території» [15].

Аналізуючи бар'єри, які постають перед Україною на шляху до отримання членства в Альянсі, О. Кручініна визначає такі:

1. Війна. Це пов'язано з тим, що вступ України до НАТО під час активних бойових дій неможливий, оскільки це зможе втягнути членів Альянсу у війну.

2. Неготовність політичної сфери України в інституційному аспекті.

3. Розуміння західними партнерами того, що отримання Україною членства в Північноатлантичному альянсі стане поштовхом до активізації російської пропаганди. «У 2008 р. НАТО відхилило запити України та Грузії щодо членства, намагаючись не провокувати путінський режим. У результаті цього обидві нації постійно стають мішенями для росії (Грузія – у 2008 р., Україна – у 2014-му й дотепер), оскільки їм бракує ядерної парасольки, яку міг би забезпечити Альянс. Подібні військові загрози також неодноразово висувалися й надалі загрожують Молдові» [16, с. 152].

4. Страх членів НАТО щодо ескалації конфлікту Росією у разі вступу України до НАТО [16].

Щодо останнього бар'єру доцільним є зауваження І. Тодорова: «Звісно, загроза прямого конфлікту з Російською Федерацією є серйозною загрозою для безпеки країн НАТО. Проте без готовності ризикувати війна, яку розпочала Росія проти України, перетвориться на перманентний багаторічний конфлікт із непередбачуваними наслідками для Європи та світу. Варто усвідомити, що загроза прямого зіткнення є головним блефом і головним козирем Путіна. Він лякає Захід і змушує його дозувати підтримку України та не надавати Україні гарантій безпеки та статусу члена НАТО» [9, с. 17].

Тобто повномасштабна російсько-українська війна, з одного боку, стала поштовхом до інтенсифікації взаємовідносин України з Альянсом, а з іншого – акцентувала увагу на існуючих перешкодах на шляху Української держави до євроатлантичної інтеграції. Тому необхідно і в подальшому працювати над вирішенням проблем, які обмежують можливість України стати повноцінним членом НАТО. Доречно розглянути запропоновані Р. Лопес-Арандою [17] сім основних блоків, що дадуть змогу зміцнити взаємовідносини з Організацією північноатлантичного договору:

1. «Спільні інтереси». Міцність будь-якого військово-політичного блоку досить сильно залежить від наявності спільних інтересів та цінностей. Базовими цінностями НАТО з моменту його заснування виступають забезпечення прав людини, міжнародний правопорядок і демократія. Тому учасники Альянсу максимально зацікавлені у створенні та підтримці спільних цінностей та подоланні існуючих розбіжностей.

2. «Політичний консенсус». Спільна система цінностей та інтересів блоку ще не є свідченням того, що всі учасники однаково визначають пріоритети та шляхи досягнення цілей. Наявність згоди всіх учасників у цьому питанні дасть змогу зміцнити Альянс та підвищити рівень його значимості на міжнародній арені.

3. «За межами політичної поляризації». На початкових етапах існування НАТО відзначалось позитивне ставлення Європи та США один до одного, але поступово цінності стали поляризуватися. На сучасному етапі рівень довіри партій США до ідеї європейської інтеграції знижується, що може негативно вплинути на міцність Альянсу.

4. «Більш збалансовані відносини». «Позитивні рейтинги НАТО серед членів варіюються від високих 82% у Польщі до 21% у Туреччині, при цьому у США і Німеччині середні позиції – 52% і 57% відповідно. Із трьох опитаних країн, які не є членами, позитивно ставляться до Альянсу Швеція й Україна (63% і 53% відповідно)» [18]. Незбалансованість відносин яскраво проявляється у підтримці України в протистоянні російській агресії. Так, більшість європейських країн покладається на США, які є лідером надання допомоги Українській державі.

5. «Взаємозалежність як зобов'язання та актив». Унаслідок російсько-української війни були переосмислені усталені стереотипи:

– «необхідно переглянути значення економічної взаємозалежності як чинника, здатного ніби стримати агресію: взаємозумовленість процвітання і розвитку Росії та Європейського Союзу не втримала Росію від нападу на Україну, як і не паралізувала ЄС у питанні застосування до Москви наймасштабніших і найжорсткіших за всю історію санкцій;

– економічні наслідки кризи, спровокованої Росією, оголили небезпеку як енергетичної залежності Європи від Росії, так і певної комерційної та технологічної взаємозалежності ЄС і США від Китаю;

– як США, так і ЄС необхідно вирішити низку проблем у взаємовідносинах із рештою світу» [19, с. 112]. Тут йдеться про концепцію США в Індо-Тихоокеанському регіоні та угоду Європейського Союзу з латиноамериканським інтеграційним об'єднанням МЕРКОСУР.

6. «Трансатлантичний порядок денний, відкритий світові». Р. Лопес-Аранда зазначає, що «трансатлантичний порядок денний виходить за межі інтересів і цінностей США й Європейського Союзу і поєднується з інтересами всього міжнародного співтовариства» [17].

7. «Загальне бачення». Розвиток майбутніх трансатлантичних взаємовідносин багато в чому залежить від сформованості спільної системи цінностей та інтересів, а також бачення майбутнього.

Також вирішенню питання євроатлантичної інтеграції сприятиме «розроблення проекту Технології відродження України, що передбачає не лише військові інновації, але й спільні стратегічні галузі зі США і Європою, включаючи ті, що мають подвійне призначення, як-от ракетно-космічна галузь. Такі ініціативи сприятимуть привабленню інвестицій зі США та Європи, забезпечуючи спільний розвиток технологій і стимулюючи розвиток оборонного сектору України» [16, с. 153].

Отже, російсько-українська війна стала поштовхом для підтримки українцями євроатлантичної інтеграції порівняно з довоєнним періодом [20], що стало не просто зовнішньополітичним курсом, а й гарантією безпеки та недоторканості кордонів. Важливим залишається оцінювати переваги та ризики отримання статусу члена НАТО відповідно до існуючих політичних, безпекових, соціально-економічних та культурних питань. При цьому доцільно розглядати вступ до Альянсу не лише як самоціль, а як можливість отримати конкретні переваги: підвищити рівень обороноздатності, поліпшити рівень підготовки військових, реформувати політичну систему, урахувавши стандарти та вимоги НАТО, що може позитивно вплинути на розвиток держави. Окрім цього, реалізуючи стратегію євроатлантичної інтеграції, слід зберегти підтримку громадян щодо отримання членства в Північноатлантичному альянсі, адже це позитивно впливає на впровадження соціально-політичних змін у державі.

Тому, як зазначає О. Кручиніна, «незважаючи на наявні виклики та проблеми, існують перспективи для посилення співпраці України з НАТО, що могло б значно покращити ситуацію в умовах російсько-української війни. Це включає застосування більш активних дипломатичних заходів, підтримку українського оборонного сектору в довготривалій перспективі, інтеграцію України в НАТО. Останнє може слугувати не лише захистом від поточної загрози, але й стратегічним засобом запобігання майбутнім конфліктам» [16, с. 154].

Висновки. Таким чином, російсько-українська війна стала поштовхом, з одного боку, до інтенсифікації взаємовідносин Україна – НАТО, а з іншого – оголила існуючу в сучасному світі проблему міжнародної безпеки та стабільності. Інтенсифікація взаємин та підвищення рівня допомоги від держав-членів пов'язана з досягненнями української армії на фронті. Нині Північноатлантичний альянс розробляє довгострокові проекти допомоги у сфері оборони, навчань для військових, медицини, психологічної допомоги, відбудови та реабілітації у післявоєнний період. Основними досягненнями України в контексті євроатлантичної інтеграції в умовах війни є: надання Альянсом фінансової, гуманітарної допомоги та проведення навчань для українських військових; отримання комплексної допомоги за допомогою Контактної групи «Рамштайн»; створення Ради Україна – НАТО, що передбачає рівноправність України поряд з іншими учасниками; визнання Альянсом Росії агресором, який загрожує світовій безпеці та миру. Визначено основні бар'єри та проблеми на шляху євроатлантичної інтеграції України: неможливість отримання членства у НАТО під час війни; побоювання Альянсу бути втягненим у конфлікт у разі надання членства Українській державі; страх ескалації конфлікту та політична неготовність України. Тому важливим для України є вирішення існуючих проблем на шляху до отримання статусу повноправного члена Організації північноатлантичного договору.

Література:

1. Колошко С., Теміров Ю. Трансформація політики НАТО щодо України в контексті російсько-української війни. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 15. С. 33–37.
2. Місюра А., Паливода В. Концептуальні підходи НАТО та ЄС до забезпечення стабільності держави і суспільства у сфері національної безпеки. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2018.
3. Comprehensive Assistance Package for Ukraine. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_09/20160920_160920-compreh-ass-package-ukraine-en.pdf.
4. Відносини з Україною. *Організація Північноатлантичного договору*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm/.
5. N.Y. Army Guard Soldiers mentor and learn in Ukraine. URL: <https://www.nationalguard.mil/News/Overseas-Operations/Article/1557426/ny-army-guard-soldiers-mentor-and-learn-in-ukraine/>.
6. Василенко С. Сценарії розвитку конфлікту України з російською федерацією. *Уроки збройної агресії Росії проти України – воєнно-стратегічні аспекти* : зб. матеріалів міжв. наук-практ. конф., м. Київ, 29 квітня 2021 р. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2021. С. 85–92. URL: <https://nuou.org.ua/assets/documents/npc-zbr-agr-rs-pr-ukr-29-04-2021.pdf>.
7. Хаварівська Г. Нова стратегія національної безпеки України – 2020: реалістична оцінка викликів та загроз. *Ефективність державного управління*. 2020. № 4(20). URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.65.2020.226451>.
8. Ukraine Support Tracker. Kiel Institute – Understanding and Shaping Globalization. Kiel Institute. URL: <https://www.ifw-kiel.de/publications/kiel-working-papers/2022/the-ukraine-support-tracker-which-countries-help-ukraine-and-how-17204/>.

9. Тодоров І. Україна – НАТО: сучасний стан відносин і перспективи. *Міжнародний науковий вісник*. 2023. Вип. 1–2(27–28). С. 10–20. URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/issue/view/17082>.
10. Madrid Summit Declaration issued by NATO Heads of State and Government (2022). NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm.
11. Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. 2022. 28 с. URL: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/article/view/331/149>.
12. Заява Північноатлантичної ради щодо так званих «референдумів» на частинах території України. *Організація північноатлантичного договору*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_207558.htm?selectedLocale=uk.
13. Рада Україна – НАТО. *Організація північноатлантичного договору*. 2023. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_217652.htm.
14. Vilnius Summit Communiqué. North Atlantic Treaty Organization. 2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_217320.htm.
15. Іліка М. Вступ України до НАТО: досягнення, проблеми та перспективи. *Чернівецька юридична школа*. URL: <https://law.chnu.edu.ua/vstup-ukrainy-do-nato-dosia-hnennia-problemy-ta-perspektyvy/>.
16. Кручиніна О. Україна – НАТО: проблеми та перспективи співпраці в умовах російсько-української війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. С. 145–156. URL: <https://www.relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/321/296>.
17. López-Aranda R. Seven Building Blocks for a Resilient Trans-atlantic Relationship. July 14, 2022. URL: <https://www.gmfus.org/news/seven-building-blocks-resilient-transatlantic-relationship>.
18. Fagan M., Poushter J. NATO Seen Favorably Across Member States. Many in member countries express reservations about fulfilling Article 5's collective defense obligations, Pew Research Center, February 9, 2020. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2020/02/09/nato-seen-favorably-across-member-states/>.
19. Яковлюк І.В., Білоусов Є.М. Національна безпека України в умовах нових викликів європейській та євроатлантичній солідарності : монографія. Харків : Рубан В.В., 2022. 148 с.
20. Самоідентифікація українців різко зросла порівняно із серпнем минулого року. *Дзеркало тижня*. 2022. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ukrajintsi-ta-rosijani-ne-odin-narod-tak-vvazhajut-ponad-90-hromadjan-ukrajini.html>.

УДК 324(043.5)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.26>**ВТРУЧАННЯ У ВИБОРИ: ВИДИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТІЙ****Розік Марія,**

кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0974-8985

Назарук Наталія,

кандидат політичних наук
ORCID ID: 0000-0003-1463-3768

У статті визначено поняття «втручання у вибори», його основні види та особливості застосування у державах із демократичною формою правління. Виявлено, що процес обрання влади суспільством має велике значення для легітимності всієї політичної системи, а будь-яка спроба втручання з метою вплинути на результат виборів чи завадити їм є порушенням законів держави та міжнародних правил. Тому вибори мають проходити вільно, виборчий процес відбуватися без втручання сторонніх осіб або держав (зовнішнього втручання), а виборці повинні мати можливість формувати думку незалежно, без будь-якого спонукання чи маніпулятивного втручання.

З'ясовано, що різноманітні способи втручання у вибори існували завжди, але в останнє десятиріччя вони стали більш помітними через зміни у виборчому середовищі, поширення нових засобів комунікації та зростання кількості неліберальних акторів, які втручаються у виборчий процес по всьому світу. Визначено, що втручання у вибори порушує право на самовизначення, коли виборці не можуть сформувати думку самостійно, та може стосуватися як спроб, так і змін результатів виборів загалом. Доведено, що потенціал для фальсифікації затьмарює вибори в усіх країнах, навіть у тих, де демократія існує давно.

Виявлено існування двох форм втручання у вибори, які автори об'єднали у внутрішні та зовнішні втручання. Поштовхом для розвитку останніх стали інформаційно-комунікаційні технології, що уможливили вплив суб'єктів політики на виборчий процес поза межами власної держави. Доведено, що найбільш небезпечними є змішані іноземні та внутрішні втручання, основна мета яких – дезорганізація суспільства, уведення до лав керівників держави своїх прибічників, прихильників власної ідеології та інтересів за допомогою методів інформаційного впливу. Тому важливими є встановлення державами чітких правил, розроблення інструментів та програм, спрямованих на захист виборів і демократичних систем, що реагуватимуть на зростаючу загрозу маніпуляції із боку внутрішніх та іноземних політичних акторів.

Ключові слова: фальсифікація виборів, втручання у вибори, маніпуляції, фейкові новини, кібербезпека, хакерська атака, виборчі технології.

Rozik Mariia, Nazaruk Nataliia. Election interference: types and threats to modern democracies

The article defines the concept of the term «election interference», its main types and peculiarities of application in democratic states. It is found that the process of electing the government by society is essential for the legitimacy of the entire political system, and any attempt to interfere with the election results or to prevent them is a violation of the laws of the state and international rules. Therefore, elections should be held freely, the electoral process should be free from interference by unauthorized persons or states (external interference), and voters should be able to form their opinions independently, without any inducement or manipulative interference.

It is found that various ways of interfering in elections have always existed, but in the last decade they have become more prominent due to changes in the electoral environment, the proliferation of new means of communication and the growing number of illiberal actors interfering in the electoral process around the world. The authors determine that interference in elections violates the right to self-determination when voters cannot form an opinion on their own and can relate to both attempts and changes in the election results in general. It is proved that the potential for fraud overshadows elections in all countries, even in those where democracy has existed for a long time.

The authors identify two forms of election interference, which they group into internal and external interference. The impetus for the development of the latter was provided by information and communication technologies, which made it possible for political actors to influence the electoral process outside their own country. It is proved that the most dangerous are mixed foreign and domestic interventions, the main purpose of which is to disorganize society, to introduce their supporters, adherents of their own ideology and interests into the ranks of the state leaders through the methods of information influence. Therefore, it is important for states to establish clear rules, develop tools and programs aimed at protecting elections and democratic systems that will respond to the growing threat of manipulation by domestic and foreign political actors.

Key words: election fraud, election interference, manipulation, fake news, cybersecurity, hacker attack, election technology.

Процес обрання влади суспільством має велике значення для легітимності всієї політичної системи в демократичних державах. Будь-яка спроба втручання з метою вплинути на результат виборів чи завадити їм є порушенням законів держави та міжнародних правил. Різноманітні способи втручання у вибори існували завжди, але в останнє десятиріччя вони стали більш помітними через зміни у виборчому середовищі, поширення нових засобів комунікації та зростання кількості неліберальних акторів, що втручаються у виборчий процес по всьому світу.

Метою дослідження є визначення поняття «втручання у вибори», їх видів та особливостей застосування як загроз сучасним демократіям.

Згідно з *Міжнародним пактом про громадянські і політичні права*, прийнятим Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 16 грудня 1966 р., який набрав чинності 23 березня 1976 р., усі люди можуть «вільно визначати свій політичний статус і вільно здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток» [3]. Це включає право народу створювати власні політичні інститути, розвивати економічні ресурси та керувати власною соціальною та культурною еволюцією. Оскільки право на самовизначення є постійним правом, народ вирішує ці питання шляхом проведення виборів. Отже, вибори мають проходити вільно, виборчий процес повинен відбуватися без втручання сторонніх осіб або держав (зовнішнього втручання), а виборці – мати можливість формувати думку незалежно, без будь-якого спонукання чи маніпулятивного втручання.

Утручання у вибори можна визначити як комплекс прямих та прихованих дій політичних акторів, що мають на меті призвести до змін у поведінці кандидатів, партій, виборців, змінити їхні вподобання задовго до самих виборів або під час виборчого процесу. Утручання у вибори порушує право на самовизначення, коли виборці не можуть сформувати думку самостійно, та може стосуватися як спроб, так і змін результатів виборів загалом.

Автори визначають два види втручання у вибори: **внутрішнє** (дії політичних акторів усередині країни) та **зовнішнє** (іноземне втручання у вибори, спроби уряду вплинути на вибори в інших країнах). Якщо внутрішнє втручання стосується безпосередньо фальсифікації виробів та зміни результатів виборів, то зовнішнє втручання має на меті підірвати громадської довіри до виборчого процесу та загострення соціально-політичного розколу певної держави. Воно не стосується технічних змін в аспекті процесу голосування, таких як реєстрація виборців, вкидання бюлетенів, підрахунок голосів або оголошення результатів виборів. Натомість актори зовнішнього втручання прагнуть вплинути на сприйняття кандидатів суспільством, а також підірвати довіру до виборчих процесів та посилити соціально-політичний розкол серед народу.

Внутрішнє	Зовнішнє
<p align="center">Фальсифікація виборів</p> <ul style="list-style-type: none"> – На етапі підготовки до виборів (розроблення виборчого права, територіальна організація виборів, формування системи комісій та списків кандидатів). – На етапі агітації (використання адмінресурсу, підкуп виборців – прямий та непрямий, зняття невігідних кандидатів, кримінальне переслідування кандидатів, наклеп, «чорний» піар, створення «двійників», цифрове втручання тощо). – На етапі голосування (купівля голосів, метод «каруселі», «мертві душі», використання відкріпних посвідчень, «вкидання» бюлетенів, метод «недійсних бюлетенів», псування бюлетенів тощо). 	<p align="center">Іноземне втручання</p> <ul style="list-style-type: none"> – Інформаційні заходи (поширення пропагандистських та фейкових новин, платні коментатори, використання ботів (автоматизовані акаунти), викрадення акаунтів у соцмережах). – Технічні засоби/кібератаки (злом, блокування, відключення доступу). – Формування впливу (кооперація з елітами, фінансування партій або кампаній).

Джерело: складено на основі [1; 4; 9]

Перші спроби сфальсифікувати вибори зафіксовані ще в XIX ст. (під час виборів у Нью-Йорку 1844 р. було зареєстровано 55 тис голосів, хоча право голосу мали лише 41 тис виборців) [7]. Десятиліттями ці зусилля вдосконалювалися, і з часом, методи впливу ставали креативнішими. Фальсифікація виборів набувала різних форм, у тому числі фальсифікації на етапі підготовки до виборів, під час голосування, а також неправомірного впливу на виборців, що відбувалися на різних етапах виборчого процесу – від реєстрації до оголошення результатів. Варто зазначити, що потенціал для фальсифікації затьмарює вибори в усіх країнах, навіть у тих, де демократія існує давно.

Що стосується зовнішнього втручання у вибори, то це також не нове явище світового порядку, поштовхом для розвитку якого стали інформаційно-комунікаційні технології, що уможливили вплив суб'єктів політики на виборчий процес поза межами власної держави. Зовнішнє втручання у вибори –

це «гра в довгу»: чимало методів впливу тією чи іншою мірою застосовуються задовго до самих виборів, а впродовж виборчих кампаній їх лише підсилюють. Зовнішній вплив має на меті не привести до влади свого кандидата, а створити сум'яття та дезорганізувати політичну систему країни. Це повільний процес ідеологічної підривної діяльності та психологічної війни, який має на меті змінити у мішеней відчуття реальності та змусити їх діяти на користь супротивника.

Перша суперечка зовнішнього втручання у вибори зафіксована під час правління президента Джорджа Вашингтона в Сполучених Штатах. Під час перебування Вашингтона на посаді революційні Франція та Велика Британія розпочали війну, яка розділила американців на політичні фракції.

Федералісти, такі як віцепрезидент Джон Адамс, намагалися зберегти нейтралітет у конфлікті та зміцнити дипломатію і торгівлю з Великобританією. Республіканці-демократи, такі як державний секретар Томас Джефферсон, симпатизували Французькій революції, яка скасувала французьку монархію, і хотіли зміцнити відносини з Францією. Коли федералісти уклали договір Джея з Британією (договір про дружбу, торгівлю та мореплавство), французький посол у США П'єр-Огюст Адет намагався підкупити американських сенаторів, щоб зупинити його ратифікацію, але зазнав невдачі через брак коштів. Адет змінив тактику, отримавши копію «Договору Джея» [7], і опублікував його в американських газетах, здогадуючись, що багато хто в суспільстві не схвалював його ратифікацію.

Зусилля Адета співпали з президентськими виборами у США 1796 р., першими виборами, що стали предметом суперечки між Адамсом і Джефферсоном. Незадовго Адет опублікував серію листів, у яких попереджав, що обрання Адамса означатиме війну з Францією, щоб схилити виборців на бік Джефферсона. Проте ця кампанія також зазнала невдачі через те, що Адету не вистачало охоплення: листи широко розповсюджувалися лише в кількох містах. Однак Адамс усе ще мав достатню підтримку, щоб виграти голосування та стати другим президентом США.

Протягом ХХ ст. розвиток засобів зв'язку та міжнародної мобільності дав змогу іноземним агентам здійснювати більш складні зусилля з підриву виборчих систем у всьому світі. Наприклад, під час Другої світової війни Велика Британія та Німеччина намагалися вплинути на американську політику, щоб сприяти або перешкодити американському втручання у війну. Нацистська ідеологія перебувала під впливом американського руху – евгеніки (віра в еволюційну ієрархію серед людей, засновану на певних ознаках, таких як етнічне чи расове походження, що набула форми наукового расизму та слугувала інтелектуалізації ксенофобії і расових упереджень). Під час Другої світової війни, розуміючи, що вони мають союзників серед білого населення Америки, нацистська партія доклала зусиль щоб вплинути на американські вибори 1940 р. на користь спочатку демократа Джона Л. Льюїса, а потім Республіканської партії [7]. Зокрема, нацистські агенти та симпатичні публікували статті в газетах і журналах, поширюючи пропаганду і дезінформацію про британську діяльність у Європі. Тим часом британський уряд, який відчайдушно потребував американського втручання для запобігання окупації, докладав зусиль маніпулювати виборами на користь кандидата від Демократичної партії Франкліна Д. Рузвельта. Британія прослуховувала і стежила за американськими урядовими установами і опублікувала тисячі статей, покликаних просувати відносини Америки з Британією та ідею прямого втручання.

Сьогодні цифрові платформи – нове поле битви за демократію. Формування потоку інформації в Інтернеті є важливою стратегією тих, хто прагне перешкодити демократичній передачі влади через вибори. Діючі політичні актори в усьому світі використовують грубі методи, «зберігаючи» маску народної легітимності. Не існує універсального шаблону втручання у вибори – кожен випадок має унікальну комбінацію методів, ураховуючи цілі, контекст, а також уразливість країни-мішені та її виборчого процесу.

Великі авторитарні держави, такі як Росія і Китай, були причетні до кібератак та інформаційної війни, пов'язаної з виборами в демократичних державах. У лютому 2019 р., за три місяці до федеральних виборів в Австралії, служби безпеки повідомили про кібератаку на комп'ютерні мережі парламенту та трьох основних політичних партій, яку приписували Міністерству державної безпеки Китаю. Напередодні президентських виборів у квітні-травні 2019 р. Центральна виборча комісія України зіткнулася з хвилею кібератак, найімовірніше, із Росії. Напередодні проміжних виборів у США в листопаді 2018 р. корпорація «Майкрософт» виявила, що підрозділ, пов'язаний із російською військовою розвідкою, створив вебсайти, схожі на вебсайти Сенату США та відомих аналітичних центрів, щоб обманом змусити відвідувачів розкрити конфіденційну інформацію та паролі. Різні групи впливу також поширювали дезінформацію в Twitter, Facebook і YouTube під час виборів до Європейського Парламенту в травні 2019 р. [6]. Таке трансграничне втручання має на меті посягти розкол, підтримати обраних кандидатів і підірвати демократію.

Згідно з даними Freedom House, державні та недержавні суб'єкти найчастіше використовують інформаційні заходи для спотворення медіаландшафту, що зробило його найпопулярнішою тактикою

зовнішнього втручання у вибори [4]. Серед них – маніпулювання контентом, а саме: *пропагандистські новини, фейкові новини, платні коментатори, боти (автоматизовані акаунти) і викрадення справжніх акаунтів у соціальних мережах*. Основою для поширення дезінформації є фабрикація або умисне спотворення новинного контенту для обману аудиторії, забруднення інформаційного простору, мета якого – створення плутанини та непевності, коли люди не можуть зрозуміти, що відбувається насправді. Використання підробленої особистості або фальшивої Інтернет-персони застосовується для онлайн-просування політичної реклами, насамперед на сторінках соціальних медіа, з метою просувати або штучно роздувати популярність/непопулярність певних політичних партій, кандидатів, політичних фігур (наприклад, політична кампанія Дарта Вейдера на виборах президента і парламенту в 2014 р.).

Використання фальшивих акаунтів, тролів та автоматичних ботів у соціальних мережах та онлайн-форумах застосовується для збільшення охоплення й видимості дезінформації, розпалювання соціальної фрагментації та поляризації. Так, у 2014 р. було створено мережу ультрапатріотичних груп у Фейсбуку, які пов'язані з акаунтом Степана Мазури, що модерувалися з Росії, та закликали українців повалити владу [1]. Віртуальний агент впливу вдавав із себе українського патріота, який розчарувався у владі, й закликав до силового повалення влади в Україні. Такі форми фальсифікації особистості мають різні цілі: метою створення фальшивого акаунту в соціальних медіа може бути поширення дезінформації, організація події або ж підбурювання суспільної реакції під виглядом альтернативної ідентичності, щоб запобігти викриттю та імітувати справжню поведінку. Мотивом для фішингу є крадіжка облікових даних користувача для проведення кібератаки.

Найбільші платформи вжили чимало заходів для протидії такому впливу. З'явилися механізми фактчекінгу, підвищення прозорості реклами, більшої прозорості груп та сторінок, соцмережі знаходили та припиняли діяльність «ботоферм», прибирали фейкові акаунти, почали застосовуватися освітні та попереджувальні заходи, обмін інформацією між Інтернет-гігантами та розвідкою.

Технічні заходи зовнішнього втручання у вибори найчастіше націлюються на конкретні вебсайти, стосуються хакерських операцій проти державних інституцій (хакерський злам під час виборів 2016 р. у США) або впливових суспільних організацій (аналітичні центри, громадські організації та медіа), опозиційних сил та виборчої інфраструктури. Атаки на інфраструктуру охоплюють різні специфічні кібертактики, які включають будь-які спроби проникнути в систему електронного голосування країни, бази даних виборців або споріднені IT-мережі (атаки на сайт ЦВК напередодні виборів 2014 р.) [5]. Зокрема, ці тактики можуть включати DDOS-атаки, злам баз даних виборців (щоб зібрати інформацію/змінити дані) або маніпулювання передачею електронного голосування чи підрахунком голосів із метою змінити результати виборів. Окрім того, такі атаки застосовують для підриву функціональності ключових IT-систем та мереж для ослаблення конкретних партій та кандидатів, особливо опозиційних.

У 2017 р. відбулася одна з наймасштабніших хакерських атак на українську інфраструктуру – кібератака з використанням вірусу, який спочатку був названий Petya, а пізніше – NotPetya. Вірус блокував комп'ютерні системи компаній, вимагаючи за розблокування 300 доларів у біткоїнах. Напад відбувся на третину банківських установ, великі поштові корпорації, а також уряд, низку енергетичних компаній (у тому числі регіональних), редакції великих медіахолдингів. Кібератаки на бізнес чи державні органи можуть мати одну з трьох цілей: вимагання грошей та шантаж; популяризація шахрая, який здійснює напад; дестабілізація ситуації у державі [2]. У даному випадку атаки вірусу Petya не мали на меті фінансового інтересу та відбувалися з метою досягнення максимальних суспільних наслідків, резонансу: атака на казначейство припала на кінець фінансового року, на «Укрзалізницю» – перед вихідними, коли люди масово намагались отримати квитки. Вірус Petya зупинив третину економіки України на три дні, що призвело до великих збитків, тому сьогодні ватро говорити не лише про фізичну охорону об'єктів, а й інформаційну, оскільки кібератаки мають більший потенціал збитків.

Формування впливу (кооперація з елітами, фінансування партій або кампаній) використовується з метою впливу на ухвалення рішень на національному рівні, а також на громадську думку в країні-мішені. Основним завданням такого впливу є налагодження сприятливих стосунків із ключовими елітами з державного та приватного секторів. Створення стосунків може здійснюватися у цілій низці форм, зокрема бізнесових та торговельних стимулів, академічного та інституційного впливу (існування в Україні УПЦ МП), «угод про співробітництво» з політичними партіями (керівна російська партія «Єдина росія» має кілька таких угод з європейськими партіями), а також використання окремих оперативників-шпигунів для проникнення у цільові кола (справа Марії Бутіної у США) [9]. Сюди ж відноситься і відкрите або приховане надання фінансування певній партії чи електоральній кампанії. Значним викликом для боротьби із зовнішнім впливом є використання зовнішніми гравцями внутрішніх посередників.

Висновки. Отже, розвиток сучасного суспільства тісно пов'язаний з Інтернет-середовищем, наслідком чого став активний вплив кіберпростору на формування політичної спрямованості та поведінки особистості, її політичної ідентичності. Існують різні форми втручання у вибори, які автори об'єднали у внутрішні та зовнішні втручання. Найбільш небезпечними є змішані іноземні та внутрішні втручання, основна мета яких – дезорганізація суспільства, уведення до лав керівників держави своїх прибічників, прихильників власної ідеології та інтересів за допомогою методів інформаційного впливу. Тому важливими є встановлення державами чітких правил, розроблення інструментів та програм, спрямованих на захист виборів і демократичних систем, що реагуватимуть на зростаючу загрозу маніпуляцій із боку внутрішніх та іноземних політичних акторів.

Література:

1. Десять російських методів втручання у вибори. Українські приклади. *Texty.org.ua*. 2019. URL: https://texty.org.ua/articles/93080/Desat_rosijskyh_metodiv_vtruchanna_u_vybory_Ukrajinski-93080/.
2. Купецкі Р., Брийка Ф., Хлун Т. Втручання Росії у вибори в демократичних країнах. Посібник з дезінформації. Частина 2. *Куншт*. 2022. URL: <https://kunsht.com.ua/articles/vtruchannya-rosii-u-vybory-v-demokratichnix-krainax-posibnik-z-dezinformacii-chastina-2>.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19 жовтня 1973 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Digital Election Interference. *Freedom House*. 2019. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-on-the-net/2019/the-crisis-of-social-media/digital-election-interference>.
5. Foreign Cyber Interference in Elections. *Foreign Cyber Elections Interference*. 2021. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2969&context=ils>.
6. Foreign Threats to the 2020 US Federal Elections. *Intelligence Community Assessment*. URL: <https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/ICA-declass-16MAR21.pdf>.
7. Issitt M. Election Interference: Overview. *EBSCO Information Services*. URL: <https://www.ebsco.com/sites/default/files/acquiadam-assets/Points-of-View-Reference-Center-Election-Interference-Overview.pdf>.
8. Rothkirch P. Foreign Election Interference: A Violation of the Right to Self-Determination. *Völkerrechtsblog*. 16.11.2022. DOI: 10.17176/20221116-095506-0.
9. Russian Election Interference: Europe's Counter to Fake News and Cyber Attacks. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21009.6.pdf>.

УДК 327.7 (4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.27>

ПОЛІТИКА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Фурсай Олександра,

аспірант

*Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0003-1318-4550*

Сьогодні особливої ролі набуває інформаційна сфера як поле взаємодії та протистояння суб'єктів міжнародних відносин. Інформація та масові комунікації дедалі більше стають інструментом впливу. Для акторів у міжнародних відносинах стало очевидним, що комунікації можуть бути самостійним засобом для досягнення мети. Інформаційний простір дав розширені можливості взаємодії людям, державним та недержавним установам, комерційним та некомерційним організаціям. У зв'язку із цим гостро постає питання інформаційної безпеки та розроблення й упровадження інструменту, який дасть змогу ефективно підтримувати рівень захисту та безпеки в інформаційному просторі і не тільки.

Наочним прикладом ефективного розвитку інформаційної політики є Європейський Союз. Загальна політика в галузі комунікації та інформації ЄС утілюється через Європейську Комісію, Європейську Раду, Форум інформаційного суспільства ЄС, Генеральний Директорат з інформаційного суспільства, Генеральний Директорат з освіти і культури, а також через інформаційні центри у країнах – членах організації та поза її межами [1].

Слід зазначити, що інформаційна політика Європейського Союзу постійно вдосконалюється. Значна увага приділяється правовим засадам інформаційної безпеки, що передбачає розроблення нормативно-правових актів, активно ведеться робота в напрямі поліпшення законодавства щодо попередження та боротьби з дезінформацією. Держави ЄС спрямовують зусилля на захист інформаційних систем від зовнішнього негативно-го впливу та створення всіх необхідних умов для належного, безпечного функціонування держави та суспільства. Для України досвід ефективної реалізації політики інформаційної безпеки є особливо важливим, ураховуючи повномасштабне вторгнення Росії, а також як один з інтегруючих факторів України у Європу.

Ключові слова: інформаційна безпека, кібербезпека, Європейський Союз, Європейська Комісія, НАТО, інформаційний простір, дезінформація, інформаційне суспільство.

Fursai Oleksandra. Information security policy of the European Union

Today, the information sphere plays a major role as a field of interaction and confrontation between subjects of international relations. Information and mass communications are increasingly becoming a tool of influence. For actors in international relations, it has become obvious that communications can be an independent means to achieve a goal. The information space provided enhanced opportunities for interaction among people, state and non-state institutions, commercial and non-commercial organisations. In this regard, the issue of information security and the development and implementation of a tool that will allow us to effectively maintain the level of protection and security in the information space and behind its limits is an acute problem.

A clear example of the effective development of information policy is the European Union. The general EU communication and information policy is implemented through the European Commission, the European Council, the EU Information Society Forum, the General Directorate for the Information Society, the General Directorate for Education and Culture, as well as through information centres in member countries of the organisation and outside its borders [1]. It should be noted that the information policy of the European Union is constantly being improved. Considerable attention is paid to the legal principles of information security suggesting the development of normative legal acts, EU experts are actively engaged in work aimed at improving legislation on the prevention of disinformation.

The EU states direct all their efforts to protect information systems from external negative influence and create all the necessary conditions for the proper and safe functioning of the state and society. For Ukraine, the experience of effective implementation of the information security policy is particularly important, taking into account the full-scale invasion of Ukraine by Russia, and also as one of the integrating factors of Ukraine into Europe.

Key words: information security, cyber security, European Union, European Commission, NATO, information space, disinformation, information society.

Свій початок інформаційна політика ЄС бере з опублікованого у 1994 р. звіту «Європа і глобальне інформаційне суспільство. Рекомендації Європейській Раді», який був підготовлений на замовлення Європейської Ради Мартіном Бангеманом [2, с. 5–22]. У тому ж році Європейська Комісія прийняла ще один не менш важливий програмний документ «Шлях Європи до інформаційного суспільства». Зазначені в документі основні положення передбачали: забезпечення вільного доступу до інформаційних систем, формування національної думки європейської спільноти щодо становлення інформаційного

суспільства, розроблення концепції інформаційної політики ЄС та популяризацію національної ідентичності [3, с. 45–54].

Уже сьогодні Європейський Союз має власний чітко регульований інформаційний простір. Наповнення інформаційного простору ЄС здебільшого складається з контенту національних ЗМІ, які працюють у тому числі у загальноєвропейських масштабах, а також матеріалів у соціальних мережах. Однак окрім регулювання інформаційного простору в рамках єдиної аудіовізуальної політики, Європейський Союз здійснює заходи в інформаційному просторі з метою підтримки безпеки своїх громадян та ліберально-демократичних цінностей. Це стосується як діяльності терористичних організацій, так і третіх країн та внутрішніх суб'єктів.

Найбільший інтерес для дослідження становлять політика кібербезпеки та боротьба з дезінформацією. За останні декілька років саме цей сегмент інформаційної політики ЄС розвивався найбільш інтенсивно, що значною мірою пов'язане з настороженим сприйняттям зовнішньої інформаційної політики Росії та зростанням міжнародної напруженості навколо повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну.

На порядку денному ще довго залишалося питання можливого втручання у європейські вибори 2019 р. [4]. Зокрема, до заходів, покликаних захистити вибори, було включено захист персональних даних, прозорість передвиборчих онлайн-кампаній, кібербезпеку, зміцнення європейської співпраці та забезпечення належних санкційних заходів для політичних партій. Ці положення спираються на основні сьогодні регулюючі документи у сфері онлайн-безпеки, що набрали чинності у 2018 р., серед яких – «Загальний регламент про захист персональних даних» та «Звід правил» [5]. Варто зазначити, що Європейська Комісія значною мірою спирається на громадянське суспільство у питаннях контролю за інформаційною сферою, що проявляється в опитуваннях, регулярному інформуванні та підтримці недержавних наглядових центрів.

Для захисту виборів Європейське агентство з кібербезпеки (ENISA) видало керівництво для країн-членів щодо забезпечення належного рівня технічної безпеки [6]. Таку політику спровокували, зокрема, повідомлення про втручання у президентські вибори у США 2016 р. з боку Росії, а також у вибори у Франції у 2017 р. Під «втручанням» Європейська Комісія передбачає низку дій – від злому поштових скриньок та обвалення вебсайтів за допомогою DDoS-атак до втручання в електоральні системи та фінансування політичних сил [7]. ENISA є основним відомством у Європейському Союзі, що займається питаннями кібербезпеки, як у технічній частині, так і в питаннях координації сил та засобів та інформування населення [8]. Воно було засновано Регламентом від 10 березня 2004 р. [9, с. 128–137]. Агентство було створено з метою підвищення здатності ЄС запобігати загрозам інформаційної безпеки та відповідати на випадки нападу в цифровому середовищі. Нині позиціонує себе як центр забезпечення кібербезпеки в усій Європі. Установчий Регламент від 2004 р. було доповнено Регламентом 2013 р. [10]. Відповідно до нього, перед агентством стоять такі цілі:

- 1) підтримка високого експертного рівня;
- 2) сприяння органам ЄС у формуванні політики щодо мережевої та інформаційної безпеки;
- 3) сприяння органам та країнам – членам ЄС у проведенні політики, необхідної для відповідності вимогам до мережевої та інформаційної безпеки в рамках європейського законодавства;
- 4) сприяння ЄС та країнам-членам у підвищенні здатності та готовності до запобігання, розпізнавання та відповіді на проблеми та інциденти, пов'язані з інформаційною безпекою;
- 5) широка взаємодія з представниками громадського і приватного секторів.

East StratCom є основною організацією у структурі інститутів Європейського Союзу, що протидіє російській зовнішній інформаційній політиці та взагалі дезінформації як такій. Група згадується у різних документах, зокрема у резолюції щодо протидії пропаганді від третіх сторін [11]. У тій самій резолюції серед основних джерел пропаганди та дезінформації відзначені російські установи та ЗМІ: «Спутник», «Россотрудничество», «Русский мир» та проурядові ЗМІ.

StratCom став організацією, що просуває комунікації Європейського Союзу у країнах Східного партнерства та підтримує незалежні ЗМІ. Східна політика, урегулювання питання військової агресії Росії на території України та фінансова підтримка українських реформ у 2015 р. вже входили до пріоритетних зовнішньополітичних завдань Європейської Комісії. Із цим пов'язаний і початок активної боротьби з російською дезінформацією [12]. Серед основних інструментів – взаємодія з пресою, комунікації у мережі, статті, аудіовізуальні матеріали [13]. StratCom також здійснює моніторинг російських проурядових ЗМІ та видає за необхідності спростування. Підготовлена ними інформація часто цитується. Так, серед тих, хто посилається на них, – ЗМІ, такі як The Guardian, Welt, Zeit, Independent, USA Today та ін. [14].

У березні 2015 р. Європейська Комісія доручила представництву ЄС підготувати план дій зі стратегічних комунікацій. Створення такого документу мало стати першим кроком у боротьбі з російською дезінформацією [15]. План було підготовлено та оприлюднено у червні 2015 р. Він визначив основні напрями діяльності для StratCom:

1. Підвищення потенціалу ЄС у стратегічних комунікаціях.
2. Робота з партнерами та розширення шляхів взаємодії.
3. Комунікаційна діяльність за програмами ЄС, проекти та діяльність у напрямі країн Східного партнерства.
4. Підтримка свободи ЗМІ та свободи вираження думок.
5. Ініціативи громадської дипломатії.
6. Розвиток потенціалу журналістів та медіаакторів.
7. Підтримка плюралізму в російськомовному медіапросторі.
8. Робота з громадянським суспільством.
9. Підвищення обізнаності, розвиток критичного мислення та просування медіаграмотності.
10. Зміцнення взаємодії між країнами-членами щодо законодавчого регулювання медіапростору [16].

У жовтні 2019 р. було підведено проміжні підсумки ефективності відомства. Відповідно до підрахунків, StratCom видав понад 6 500 випадків спростування новин більше ніж на 20 мовах [17].

Наступним кроком в оновленні системи інформаційної безпеки стала підготовка та публікація Європейською Комісією у квітні 2016 р. «Спільного плану попередження гібридних атак» [18]. Як наголошується у документі, ситуація у країнах Східного та Південного партнерства створила нові загрози, у вирішенні яких Європейський Союз має виступити посередником. План спирається на видану ще в 2013 р., до кризи, «Стратегію кібербезпеки», яка визначила такі пріоритети, як підвищення рівня стійкості кіберсфери, усунення кіберзлочинності, розроблення стратегії цифрової безпеки з опорою на загальну безпекову та оборонну політику, поліпшення цифрової інфраструктури, просування європейських цінностей [19]. Сучасні стратегії роблять більший акцент на онлайн-сфері та соціальних мережах. Так, у плані 2016 р. щодо протидії гібридним загрозам у розділі стратегічних комунікацій згадуються таргетовані кампанії, спрямовані на соціальну дестабілізацію [20]. У документі є й інший важливий наратив – створення системи контролю за повідомленнями в мережі. У частині кібербезпеки план рекомендує поглибити співпрацю у роботі груп протидії загрозам комп'ютерної безпеки (Computer security incident response team; CSIRTs), які були створені відповідно до Директиви 2016 р. щодо заходів підвищення рівня мережевої та інформаційної безпеки у ЄС [21]. Відповідно до тієї ж Директиви, було створено «Групу взаємодії з безпеки мережі та інформації», яка була покликана координувати дії в кіберсфері між країнами, у тому числі роботу CSIRTs, сприяти обміну інформацією, яка складається з представників відповідних міністерств [22].

Відповідно до плану, згодом було створено «Центр передових технологій боротьби з гібридними загрозами», який тісно співпрацює з НАТО. Необхідність такої співпраці навіть зазначена у плані окремо.

Загалом, вивчивши документ, можна відзначити два основні напрями діяльності Європейського Союзу у сучасній інформаційній політиці: стратегічні комунікації та боротьба з дезінформацією, з одного боку, з іншого – кібербезпека.

Через два роки, у квітні, було опубліковано «Повідомлення про боротьбу з дезінформацією в Інтернеті» [23]. Документ був підготовлений, базуючись на власних громадських опитуваннях та дослідженнях від Євробарометра. У цьому документі наголошується, що європейське населення зіткнулося з великою кількістю випадків дезінформації. У документі стверджується, що Інтернет стає дедалі важливішим джерелом новин і водночас у ньому зростає кількість дезінформації від внутрішніх та зовнішніх акторів, що суперечить демократичним підвалинам та позбавляє населення можливості робити свідомий вибір. Дезінформація визнається частиною гібридної війни, згадується можливість використання засобів інформаційної війни в російській військовій доктрині, а російські кампанії в інформаційному середовищі розглядаються як основна загроза. Серед інших можливих наслідків дезінформації – зниження довіри до науки та емпіричних доказів.

Одразу після президентських виборів у Франції було прийнято інший значущий документ – «Зведення правил боротьби з дезінформацією» [24]. Це перший випадок, коли представники бізнесу добровільно погодилися ухвалити стандарти саморегуляції для боротьби з дезінформацією. Цей документ був покликаний здійснити завдання, поставлені у повідомленні 2018 р. Серед методів було прийнято забезпечення прозорості рекламних політичних кампаній, закриття фейкових облікових записів, а також демонетизація для розповсюджувачів дезінформації. До ініціативи приєдналися Facebook, Google,

Twitter, Mozilla та інші платформи. Згодом учасники подавали Європейській Комісії звіти з виявлених випадків дезінформації та заблокованих акаунтів.

На виконання положень «Повідомлення 2018 року» за сприяння Європейської Комісії було створено Наглядний центр за соціальними мережами (SOMA), який є платформою для спостереження за ЗМІ та виявлення дезінформації на допомогу Європейській Комісії. Учасником може стати будь-яка людина чи організація у ЄС, залучені до перевірки фактів на достовірність. Платформа надає різні технологічні інструменти та можливість обмінюватися даними з випадків дезінформації. Організація ставить перед собою завдання моніторингу, освіти, експертних рекомендацій, оцінки результатів та координації зусиль [25].

Наступний крок, який зробила Європейська Комісія, став найважливішим із погляду стратегії боротьби з дезінформацією. Цим кроком стало ухвалення «Плану дій проти дезінформації» у грудні 2018 р. [26]. План визначає дезінформацію як достовірно неправдиву чи спотворену інформацію, що створюється і поширюється з метою економічної вигоди чи навмисного введення в оману громадськості, здатну завдати шкоди суспільству. До загрозованих об'єктів включено, насамперед, демократичні процеси. План знову відзначає як пріоритет у забезпеченні безпеки боротьбу з гібридними загрозами, частиною якої є стратегічні комунікації. У цьому ж пункті з питання гібридної загрози є посилення на хімічну атаку в Солсбері, що дає підстави стверджувати про багаторівневу безпекову політику проти російської загрози, ураховуючи й те, що «План дій проти дезінформації» робить акцент на роботі StratCom і Європейської служби зовнішньої дії у східному напрямку. У контексті гібридної війни дезінформаційні кампанії пов'язані з кібератаками та зломом комп'ютерних мереж.

У «Плані дій проти дезінформації» зазначається, що вперше загроза дезінформації з російського боку в онлайн-середовищі виникла у 2015 р. Європейська Комісія визнає також, що хоча кампанії дезінформації проводять понад тридцять країн, Росія лідирує у цьому напрямі, дозволяючи всім іншим переїмати успішний досвід.

Згідно з «Планом дій проти дезінформації», країни-члени та інститути ЄС мають бути залучені до роботи на різних рівнях: боротьба з гібридними загрозами, кіберзагрозами, здійснення розвідки та стратегічних комунікацій, захист даних, безпека виборів та робота зі ЗМІ. Загалом запропоновані Планом дії ґрунтуються на чотирьох опорах: підвищення здатності Європейського Союзу у виявленні та спростуванні дезінформації; зміцнення можливості спільного реагування на небезпеки; мобілізація приватного сектору; інформування громадян та підвищення стійкості населення до загроз. План передбачає проведення всіх необхідних заходів перед травневими виборами 2019 р.

У лютому 2019 р. Рада Європейського Союзу опублікувала рішення, де наголосила на важливості запобігання кіберзагрозам для забезпечення чесних та прозорих виборів [27]. Серед іншого, документ звертає увагу на важливість проведення перед виборами тижня медіаграмотності. G7 і НАТО були визначені організаціями-партнерами. У червні 2019 р., уже після виборів, було опубліковано звіт щодо здійснення Плану дій [28]. Документ став підсумковим для всього процесу розбудови системи стратегічних комунікацій та боротьби з дезінформацією в умовах європейських виборів. У ньому наголошується, що вжиті перед європейськими виборами дії у боротьбі з дезінформацією виявилися успішними. Із січня до червня StratCom виявив та спростував 1 000 випадків дезінформації, що понад удвічі більше порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Бюджет, виділений Європейській службі зовнішньої дії на стратегічні комунікації, збільшили вдвічі, а штат розширюється. Хоча StratCom не виявив закордонних дезінформаційних кампаній, націлених на європейські вибори, у звіті вказується на дезінформаційну активність із боку Росії.

У звіті згадується створена у березні 2019 р. «Система швидкого реагування». Вона покликана забезпечити оперативну взаємодію з G7, НАТО та онлайн-платформами з випадків дезінформації. На даний момент вона використовується для виявлення неправдивих відомостей на тему коронавірусу, поширених в Інтернеті, серед яких – неправильні способи лікування, які можуть спричинити важкі наслідки для здоров'я [29].

Особлива увага надається боротьбі з дезінформацією та поширенням фейкових матеріалів, ціллю яких є дискредитація європейських інституцій та загалом стратегій Європейського Союзу та його держав-членів щодо протидії COVID-19. Зокрема, за оцінкою Європейської служби зовнішніх справ, такі міжнародні актори, як Росія та Китай, використовують для такої шкідливої діяльності державні ЗМІ й соціальні мережі, такі як Twitter, Facebook та ін. Слід зазначити, що результатом таких дій є не тільки інформаційна дезорієнтація громадян держав – членів ЄС, а й створення глобального образу колективного Заходу (зокрема, тандему ЄС – НАТО) як «розділеного» та «хаотичного». Тобто боротьба ЄС у цьому напрямі є

не тільки частиною комплексної роботи з підтримки інформаційної гігієни в європейському інформаційному просторі, а й зосереджена на захисті західних ліберально-демократичних цінностей та стратегічної привабливості Європейського Союзу як успішної моделі колективної співпраці [30].

Згідно зі звітом, Google вжив заходи щодо більше ніж 130 тис європейських облікових записів, які порушили правила розміщення реклами. Facebook повідомив про 1,2 млн випадків порушення правил розміщення реклами та контенту і заблокував 2,2 млрд фейкових акаунтів, а також перешкодив роботі півтори тисячі неєвропейських та 658 європейських сторінок, груп та акаунтів, націлених на європейських громадян, та вжив заходів щодо підвищення прозорості рекламних кампаній. Twitter відхилив понад 16 тис рекламних оголошень, націлених на громадян Європейського Союзу.

Серед інших організацій, яким Європейський Союз надає підтримку у боротьбі з дезінформацією, – SOMA та Міжнародна мережа перевірки фактів (International Fact-Checking Network), яка нещодавно запустила європейське відділення.

Європейському Союзу вдалося побудувати великий та доволі потужний апарат інформаційної діяльності. Деякі документи останніх років навіть мають стратегічне значення: «План дій проти дезінформації», «Зведення правил боротьби з дезінформацією», «План боротьби з гібридними загрозами». Було створено нові установи міжурядового та неурядового характеру, здатні проводити заходи щодо інформаційного захисту саме за змістовною частиною: SOMA, Центр передових технологій боротьби з гібридними загрозами та ін. StratCom удалося виявити величезну кількість фактів дезінформації. Європейський Союз досяг головної мети – створив систему захисту європейських громадян та демократії від дезінформації. Інформаційна політика ЄС є позитивним чинником для зміцнення своїх позицій у світі, оскільки Європа підтримує дотримання миру, свобод, права нації на самовизначення, реалізацію спільної зовнішньої безпекової політики та формування єдиної системи європейського інформаційного простору.

Література:

1. Балицька Ю.А. Формування нової стратегії публічності в інформаційній діяльності ЄС. URL: <http://en.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/Balytska.pdf>.
2. Bruggemann M. Information policy and the public sphere: EU communications and the promises of dialogue and transparency. *Javnost – The Public, Journal of the European Institute for Communication and Culture*. 2010. Vol. 17. № 1. P. 5–22.
3. Белоусова Н.Б. Особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в Європейському Союзі. *Проблеми міжнародних відносин*. Вип. 6. С. 45–54.
4. European Commission. 10 ways the EU is fighting disinformation. European Commission. Medium. 2019. URL: <https://europeancommission.medium.com/10-ways-the-eu-is-fighting-disinformation-f07fca60e918>.
5. State of the Union 2018: European Commission proposes measures for securing free and fair European elections. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_18_5681.
6. Compendium on Cyber Security of Election Technology. European Union. 2018. URL: https://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2018-30/election_security_compendium_00BE09F9-D2BE-5D69-9E39C5A9C81C290F_53645.pdf.
7. European Cyber Security Journal. The Kosciuszko Institute. 2017. URL: <https://cybersecforum.eu/wp-content/uploads/2021/06/ECJ-VOLUME-3-2017-ISSUE-3.pdf>.
8. About ENISA – The European Union Agency for Cybersecurity. European Union Agency. URL: <https://www.enisa.europa.eu/about-enisa>.
9. Evaluation of the EU decentralised agencies in 2009. Evaluation for the European Commission. 2009. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/libe/dv/evaluation_eu_agencies_vol_iii/evaluation_eu_agencies_vol_iii_en.pdf.
10. Regulation (EU) No 526/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 concerning the European Union Agency for Network and Information Security (ENISA) and repealing Regulation (EC) No 460/2004 Text with EEA relevance. EUR-Lex, Access to European Union Law. 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0526>.
11. EU strategic communication to counteract anti-EU propaganda by third parties. European Parliament. 2016. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2016-0441_EN.html.
12. European Council meeting (19 and 20 March 2015) – Conclusions. European Council. 2015. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21888/european-council-conclusions-19-20-march-2015-en.pdf>.
13. STRATEGIC COMMUNICATIONS. The Diplomatic Service of the European Union. URL: https://www.eeas.europa.eu/taxonomy/term/400164_en.
14. About EUvsDisinfo. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/>.
15. European Council meeting (19 and 20 March 2015) – Conclusions. European Council. 2015. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21888/european-council-conclusions-19-20-march-2015-en.pdf>.
16. ACTION PLAN ON STRATEGIC COMMUNICATION. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/action_plan_on_strategic_communication.docx_eeas_web.pdf.
17. EUvsDisinfo: how to debunk over 6,500 disinformation cases in four years? The Diplomatic Service of the European Union. 2019. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/euvsdisinfo-how-debunk-over-6500-disinformation-cases-four-years_en.

18. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response. EUR-Lex, Acces to European Union Law. 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>.
19. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Cybersecurity Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace. EUR-Lex, Access to European Union Law. 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52013JC0001>.
20. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response. EUR-Lex, Acces to European Union Law. 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>.
21. DIRECTIVE (EU) 2016/1148 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL. Office Journal of the European Union. 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L1148>.
22. NIS Cooperation Group. European Commission. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/nis-cooperation-group>.
23. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Tackling online disinformation: a European Approach. EUR-Lex, Access to European Union Law. 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0236>.
24. The 2022 Code of Practice on Disinformation. European Commission. 2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/code-practice-disinformation>.
25. WHO LEADS THIS EFFORT? SOMA. URL: <https://www.disinfobservatory.org/about-us/>.
26. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Report on the implementation of the Action Plan Against Disinformation. EUR-Lex, Access to European Union Law. 2019. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=comnat:JOIN_2019_0012_FIN.
27. Securing free and fair European elections: Council adopts conclusions. European Council. 2019. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/02/19/securing-free-and-fair-european-elections-council-adopts-conclusions/>.
28. Report on the implementation of the Action Plan Against Disinformation. European Commission. 2019. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/joint_report_on_disinformation.pdf.
29. EU Rapid Alert System used amid coronavirus disinformation campaign. EURACTIV. 2020. URL: <https://www.euractiv.com/section/media/news/eu-alert-triggered-after-coronavirus-disinformation-campaign/>.
30. Danylenko S., Fursai O. «Vaccinodemic» as a component of the global hybrid conflict between democracy and autocracy: the case of Ukraine. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. 2022. URL: https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2022/11/riesw_2022-02-02.pdf.

УДК 329(438+439):616-036.21

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.28>

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕЛЕНИХ ПАРТІЙ ПОЛЬЩІ ТА УГОРЩИНИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСУ

Ярош Ярослав,

доктор політичних наук, професор,
декан факультету історії, політології та національної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8376-8979

Бугайчук Антон,

здобувач докторантської програми PhD кафедри політології та публічного управління
факультету історії, політології та національної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-1107-9258

Статтю присвячено дослідженню опозиційної діяльності польських (*Partia Zieloni*) та угорських (*Lehet Más a Politika*) зелених партій як опозиції до уряду цих двох країн у період із березня 2020 р. до квітня 2021 р. у специфічних умовах пандемії коронавірусу. Такий порівняльний аналіз зумовлений низкою подібностей політичної системи та політичного режиму в Польщі та Угорщині, які описані у статті. Дослідження проведене здебільшого з використанням методів контент-аналізу, порівняльного аналізу та історичного аналізу. Зокрема, на підставі контент-аналізу публікацій та програмних документів двох партій ми встановили, що вони перебували у жорсткій опозиції до провладних партій та уряду і були частиною опозиційних об'єднань. У тематичному вимірі встановлено, що угорські зелені приділяли більше уваги соціальним аспектам та подоланню бідності, а польські – проблемам рівності та подолання дискримінації й упереджень. Проте такі відмінності були суттєво зумовлені об'єктивними обставинами, а не ідеологічними розбіжностями. Так, соціальний фокус угорських зелених зумовлений значними негативними соціальними наслідками пандемії коронавірусу, що стали приводом для критики уряду з боку зелених. І хоча у Польщі соціальні проблеми як наслідок пандемії також були присутні, акцент польської *Partia Zieloni* на питаннях рівності та недискримінації зумовлений значною мірою протистоянням із консервативною правлячою партією, що намагалася обмежити право на аборт, права ЛГБТ+ тощо. У вимірі пандемії коронавірусу встановлено, що обидві партії приділяли суттєву увагу постраждалим галузям і намагалися адаптувати свою діяльність, зокрема публічні декларації до вирішення проблем, зумовлених пандемією. Тема коронавірусу стала однією з ключових для них поряд із питаннями довкілля та зміни клімату, які лежать в ідеологічній основі для зелених партій загалом. У змісті їхніх заяв та пропозицій щодо протидії та подолання наслідків пандемії суттєво відображені такі ідеологічні аспекти, як екоцентризм, значна соціальна роль держави, захист прав та свобод особистості.

Ключові слова: зелені партії, *Partia Zieloni*, *Lehet Más a Politika*, польські зелені, угорські зелені, контент-аналіз, порівняльний аналіз.

Yarosh Yaroslav, Buhachuk Anton. Opposition activities of the Green parties of Poland and Hungary in the context of the Coronavirus pandemic

This article is about the opposition activities of the Polish (*Partia Zieloni*) and Hungarian (*Lehet Más a Politika*) Green parties as opposition to the government of these two countries in the period from March 2020 to April 2021 in the specific conditions of the COVID-19 pandemic. Such a comparative analysis is due to a number of similarities of the political system and political regime in Poland and Hungary, which are described in the article. The research was carried out using the methods of content analysis, comparative analysis and historical analysis. In particular, based on the content analysis of the publications and program documents of the two parties, we established that they were in strict opposition to the pro-government parties and the government and were part of opposition associations in both countries. In the thematic dimension, it was established that the Hungarian Greens paid more attention to social aspects and overcoming poverty, and the Polish Greens paid more attention to the problems of equality and overcoming discrimination and prejudice. However, such differences were significantly determined by objective circumstances, not ideological differences. Thus, the social focus of the Hungarian Greens is due to the significant negative social consequences of the coronavirus pandemic, which became a reason for criticism of the government by the Greens. And although in Poland social problems as a result of the pandemic were also present, the emphasis of the Polish *Partia Zieloni* on the issues of equality and non-discrimination is largely due to the confrontation with the conservative ruling party, which tried to limit the right to abortion, LGBT+ rights, etc. In the context of the COVID-19 pandemic, it was established that both parties paid significant attention to the negative economic and social consequences and tried

to adapt their activities, in particular public declarations, to solving the problems caused by the pandemic. The topic of the coronavirus has become one of the key issues for them, along with issues of the environment and climate change, which are the ideological basis for Green parties in general. Such ideological aspects as ecocentrism, significant social role of the state, protection of individual rights and freedoms are significantly reflected in the content of their statements and proposals regarding countering and overcoming the consequences of the pandemic.

Key words: *European Greens, Partia Zieloni, Lehet Más a Politika, Polish Greens, Hungarian Greens, content analysis, comparative analysis.*

Вступ. Пандемія коронавірусу суттєво вплинула на більшість сфер людської діяльності, у тому числі й на суспільно-політичне життя [1]. Вона вплинула на діяльність багатьох як проурядових, так і опозиційних політичних партій, чия діяльність повинна так чи інакше відповідати поточним проблемам та викликам для їхнього електорату, які існують на різних рівнях: місцевому, національному та глобальному.

Водночас проблема глобальної пандемії коронавірусу накладається на інший глобальний виклик – зміну клімату, що викликає гострі дискусії між суб'єктами політичного процесу на міжнародній арені та стимулює розроблення і втілення тих чи інших рішень для стримування негативних змін та адаптацію до їхніх наслідків [2; 3].

Саме накладанням цих двох чинників (проблеми протидії пандемії та реакції на зміни клімату) зумовлений період нашого дослідження: із березня 2020 р., коли уряди країн ЄС почали масово впроваджувати заходи щодо протидії коронавірусу, до квітня 2021 р., коли була написана ця стаття.

У цьому контексті цікавою для наукового вивчення є тема політичної конкуренції ідеологічно різних партій, коли політика щодо протидії пандемії коронавірусу та реакція на зміни клімату є одними із головних тем протистояння по лінії «влада – опозиція». Зокрема, саме в такому контексті конкурували проурядові та опозиційні зелені партії у Польщі та Угорщині.

Вибір цих двох країн для порівняння зумовлений низкою чинників:

- 1) їх географічною та історичною спорідненістю у регіоні Центрально-Східної Європи (ЦСЄ);
- 2) їх подібним соціокультурним контекстом;
- 3) перебуванням при владі в обох країнах ідеологічно правих урядів, які мають багато спільних позицій, зокрема в питаннях політики щодо Євросоюзу, ставлення до кліматичної, гендерної, соціальної, правової політики та інших галузей, а також висловлюють спільні позиції на зовнішньополітичній арені на основі такої спорідненості;

- 4) наявністю звинувачень щодо цих урядів із боку опозиції у підриванні системи стримувань та протидії у владі, посяганні на права людини, свободу преси та інші демократичні свободи, авторитарних тенденціях загалом;

- 5) наявністю в обох країнах зелених партій, які перебувають в опозиції до уряду та станом на квітень 2021 р. мають схожий політичний статус члена опозиційного об'єднання, що жорстко протиставляє себе уряду.

Такі рамки дослідження дають змогу встановити, як опозиційна діяльність зелених у Польщі та Угорщині адаптувалася до специфічних умов перебування у опозиції до уряду, що є суттєво ідеологічно відмінним від них та провадить доволі жорстку політику. Також важливим є контекст реагування на пандемію коронавірусу, її наслідки для галузі охорони здоров'я, соціальної та культурної сфер, економічної та екологічної політики, інших галузей. У цих аспектах зелені як частина опозиції часто пропонувала відмінну від урядової політику, що також частково зумовлено їхніми ідеологічними та іншими відмінностями від проурядових партій. Зважаючи на вищезазначене, стаття стосується таких ключових наукових питань:

– П1: Які партії у партійній системі були ідеологічно зеленими та чи були вони опозиційними до уряду і партій, що формують більшість у парламентах Польщі та Угорщини?

– П2: Яким ключовим темам була присвячена публічна діяльність зелених у Польщі та Угорщині та як ці теми взаємопов'язані з опозиційністю риторики партій?

– П3: Яку роль у діяльності зелених у Польщі та Угорщині відігравав коронавірус та як змінювалася риторика цих партій у контексті реагування на різні наслідки пандемії?

1. Діяльність зелених партій у Польщі та Угорщині: загальний контекст

Розвиток сучасного екологічного руху у країнах ЦСЄ прослідковують до 1980-х років, коли він став частиною протестного руху проти комуністичних режимів. У цьому контексті екологічні неурядові організації та неформальні об'єднання, передусім, боролися проти шкоди довкіллю через техногенні катастрофи чи індустріалізацію. Екологічні громадські об'єднання були одним із небагатьох легальних шляхів для громадянського суспільства відкрито виступати проти недоліків радянського керівництва [4; 5].

Тим не менше після сплеску на початку 90-х у рамках переходу від соціалістичної системи до ринкової потенціал польських та угорських зелених був утрачений. У Польщі зеленим не вдалося об'єднатися для спільної участі виборах та мобілізації достатнього потенціалу для потрапляння у парламент [6]. В Угорщині Green Party of Hungary (Magyarországi Zöld Párt, MZP) була заснована у 1989 р., проте не змогла потрапити до парламенту [5].

Після первинної хвилі на початку 90-х наступна спроба відродити зелену партію у Польщі відбулася у 2003 р. (Partia Zieloni). Тим не менше лише у 2010 р. їм вдалося здобути перші місця у місцевих радах Польщі, балотуючись в альянсі з the Democratic Left Alliance (SLD). В Угорщині Politics Can Be Different (Lehet Más a Politika – LMP), заснована у 2009 р., уже 2010 р. змогла потрапити до парламенту. Не в останню чергу це відбулося з об'єктивних причин, адже у них на той момент з'явилося вікно можливостей через колапс the Alliance of Free Democrats (SZDSZ), а також відносно слабку Соціалістичну партію Угорщини the Socialist Party. Тим не менше успіх LMP не можна назвати випадковим, адже з того часу вони змогли забезпечити собі парламентське представництво на трьох виборах поспіль із 2010 р. і мають одні з найкращих позицій серед зелених у ЦСЄ.

Вивчення зелених партій у ЦСЄ часто розглядали в рамках крос-національного підходу (Cross-National Perspective) [5; 7], особливо порівняно з більш успішними зеленими партіями у Західній Європі. Тут, зокрема, підкреслений чіткий розподіл на «Схід – Захід» по кордону колишніх країн соціалістичного блоку, де зелені партії за результатами виборів 2019 р. менш успішні, ніж на Заході. Як відзначає Н. Ешдаун (2019), «виборці у ЦСЄ схильні фокусуватися більше на насущних питаннях замість того, що науковці називають «пост-матеріалістичні цінності», які просувають зелені» [8].

Саме тому і партії, які змогли пов'язати питання довкілля з насущними проблемами виборців, наприклад проблемою прямої шкоди здоров'ю людей від забруднення довкілля у індустриальних зонах, змогли забезпечити собі відносно кращі результати. Незважаючи на це, зелені у ЦСЄ схильні об'єднуватися у коаліції із соціалістичними, соціал-демократичними або центристськими партіями, щоб підвищити шанси потрапляння у парламент або місцеві ради.

У цій статті ми досліджуємо ідеологічні засади основи та порядок денний двох партій: Партії зелених (Partia Zieloni) у Польщі та «Політика може бути іншою» (Lehet Más a Politika) в Угорщині. Такий вибір зумовлений низкою чинників. По-перше, саме ці партії є єдиними офіційно визнаними членами Європейської зеленої партії (The European Green Party) у Польщі та Угорщині, а тому є легітимними представниками цього політичного напрямку в політичному просторі ЄС. По-друге, їхні програми значною мірою відповідають класичним засадам зеленої ідеології.

У межах часових рамок дослідження польські зелені перебували в опозиції до уряду на національному рівні як частина Громадянської коаліції (Koalicja Obywatelska). У національному парламенті Польщі – Сеймі партія мала три мандати із 460 (загалом Громадянська коаліція мала 131 мандат), тому знаходилася в опозиційній меншості, тоді як проурядова більшість, сформована навколо партії «Право і Справедливість» (Prawo i Sprawiedliwość), становила 234 депутати. Окрім того, Партія зелених не мала представництва у верхній палаті Національної Асамблеї – Сенаті та своїх депутатів у Європарламенті (окрім польської євродепутатки С. Спурек (S. Spurek), яка приєдналася до Європейських Зелених у вересні 2020 р. і задекларувала співпрацю з Partia Zieloni).

Угорські зелені у цей час мали вісім зі 199 мандатів в однопалатному парламенті Національній Асамблеї і також перебували в меншості на противагу правлячому альянсу Fidesz–KDNP, до якого входили 133 депутати. Також LMP не мала власних депутатів Європарламенту.

Окрім того, для розуміння контексту варто відзначити, що у січні 2021 р. опозиційні партії Jobbik, Momentum, LMP, Párbeszéd, MSZP та Demokratikus Koalíció домовилися про принципи спільного врядування і почали новий етап співпраці проти правлячої коаліції напередодні парламентських виборів 2022 р.

Щоб сформувавши уявлення про порядок денний польських та угорських зелених, ми проаналізували кілька груп документів. По-перше, це офіційні пресрелізи, заяви та анонси партій за період із березня 2020 р. до квітня 2021 р., які розміщені у розділі «Новини» на сайті PZ та у стрічці новин на сайті LMP. Загалом це 67 публікацій для PZ та 600 публікацій у випадку LMP. Також для додаткового уточнення контексту ми промоніторили сторінки партій у соціальній мережі Facebook та медійні публікації про них у мас-медіа. При цьому офіційним публікаціям на сайтах партій ми надаємо перевагу, адже вони були підготовлені самими працівниками штабів партій і достатньо обширні, щоб точно передати зміст. Також ми враховуємо, що у випадку LMP обсяг проаналізованих публікацій з об'єктивних причин є значно більшим через відмінності у підході до наповнення сайтів штабами цих двох партій. Тим не менше ми вважаємо такі офіційні публікації на сайтах найкращим доступним джерелом для дослідження опозиційної діяльності польських та угорських зелених.

Публікації партій ми класифікували за трьома критеріями: «тема», «стосунок до коронавірусу» та «опозиційність». Під темою мається на увазі головна сфера політики або суспільного життя, якої стосується публікація. При цьому якщо у публікації було згадано кілька тем, наприклад підтримка бізнесу та підвищення зарплат учителів, пріоритетною ми вважаємо ту тему, яка винесена у заголовок або перший абзац тексту, або їй присвячений більший обсяг тексту.

Загалом на підстав контент-аналізу було виділено такі теми: «медицина», «бізнес», «клімат», «аграрна політика», «бідність», «рівність та недискримінація», «соціальні проблеми», «освіта та наука», «проблеми та розвиток інфраструктури», «захист екосистем, безпечне довкілля та права тварин», «культура», «історія та національна пам'ять», «стосунки на рівні ЄС», «зовнішня політика», «проблеми місцевої влади», «корупція та юстиція», «мас-медіа та свобода слова», «вибори».

За критерієм стосунку до боротьби з коронавірусом публікації поділені на дві групи: «так», «ні». До групи «так» відносяться публікації, де прямо згадані негативні медичні, соціальні, економічні, психологічні наслідки пандемії, присутня критика дій влади щодо їх подолання або запропоновані заходи з подолання. Усі інші публікації, де їх предмет сама партія прямо не пов'язала з темою коронавірусу, ми віднесли до категорії «ні». Наприклад, якщо у публікації йдеться про потребу підвищити зарплати, проте прямо не вказано, що економічна ситуація погіршилася саме через пандемію, ця публікація не стосується пандемії коронавірусу за нашими критеріями, адже ми не встановлювали причинно-наслідкові зв'язки, які партія сама не пояснювала у своїх публікаціях та заявах.

За критерієм опозиційності публікації поділені на дві групи: «так», «ні». При цьому «опозиційними» вважаються заяви, де прямо критикується уряд або правляча партія/альянс, у тому числі їхні представники у місцевій владі. Усі інші матеріали, у тому числі з критикою урядів інших країн або вказанням проблеми без згадування винуватця, вважаються не опозиційними до уряду або правлячої партії/альянсу. Також як не опозиційні ми класифікували публікації, де партія надає поради уряду або поправки, проте прямо не критикує зміст урядової політики. Ще частина публікацій є об'єктивно не опозиційними, бо в них йдеться про теми, які прямо не стосуються дій чи бездіяльності влади Польщі та Угорщини, наприклад міжнародні події, історія чи партійні заходи.

Також для уточнення загальних ідеологічних засад ми дослідили програмні документи двох партій та підтримані ними декларації Європейської зеленої партії, чинні в період дослідження. А саме: загальну програму польської Партії зелених (2018), Зелений маніфест 2.0 (2016), програму PZ на виборах до Сейму (2019), програму PZ на виборах до органів місцевого самоврядування (2018), загальну програму Європейських зелених на виборах до Європарламенту (2019), «11 пунктів, щоб змінити курс Угорщини» від LMP (2016), передвиборчу програму LMP на парламентських виборах (2018).

2. Наскільки опозиційні?

2.1. Польські зелені: зіткнення через аборти, вибори та довкілля

Контент-аналіз публікацій PZ за 12 місяців підтверджує їх самовизначення як опозиційної партії, адже у 69,7% із публікацій у тій чи іншій формі присутня критика дій чи бездіяльності влади, правлячої партії та пов'язаних із нею груп впливу. Також про свою опозиційність вони прямо пишуть у своїй партійній програмі [9]. Зокрема, вони вказують, що Польща «заслуговує на більше», ніж чинний уряд, а саме на «уряд, який дбає про соціальну та екологічну справедливість», «процвітаючу інноваційну економіку, що спирається на високі та екологічні технології замість дешевої робочої сили», «міста вільні від смогу і залізні дороги, що досягають малих міст», «секулярні школи, які навчають свідомих громадян та громадян», «країну, яка є важливим гравцем у Європі та працює для її демократизації і нової насаги для європейського інтеграційного проекту». Цей список заслуговує на увагу також і як короткий перелік базових пріоритетів партії, тобто більша соціальна та екологічна роль держави, «зелений перехід» та інтенсифікація економіки, відмова від викопного палива та екологізація транспорту, реальне відділення держави та школи від Церкви, проактивність для більшої інтеграції у зовнішній політиці.

Одними з найгостріших питань за цей час, де PZ була різко опозиційною, стала спроба жорсткішого регулювання абортів у Польщі. Йдеться про рішення Конституційного трибуналу Польщі від 22 жовтня 2020 р. про те, що аборт через патологію плоду суперечить Конституції. Польські зелені повністю підтримали масові протести через таке рішення, а також виступили не просто за скасування таких обмежень, а й за послаблення чинних до того обмежень, адже відповідно до їхньої позиції, «законодавство щодо абортів у Польщі є одним із найбільш суворих у Європі та світі».

Хоча рішення прийняв Конституційний трибунал, тобто частина судової гілки влади, ця тема в публічному контексті та в риториці зелених набула характеру ідеологічного протистояння по лінії всієї влади та опозиції, адже серед опозиціонерів поширена думка, що Конституційний трибунал є

«паралізованим» або ідеологічно упередженим. Наприклад, PZ у своїй основній партійній програмі відзначає, що «посягання» правлячої партії «Право і Справедливість» на незалежність Конституційного трибуналу є «найкращим прикладом нестримного руху до централізації та зосередження всієї влади в одних руках».

Також типовою була критика «привілеїв» Церкви з боку польських зелених. У своїх програмах вони прямо виступають за секуляризм та толерантність у суспільному та релігійному житті, натомість владу звинувачують у наданні привілеїв Католицькій церкві та релігійних упередженнях щодо питань абортів, цивільного партнерства та прав ЛГБТ+. Наприклад, у вересні 2020 р. партія розкритикувала висновки щодо ЛГБТ+, видані за підсумками Конференції польських єпископів. Згідно із заявою зелених, «абсурдно стверджувати, що повна шлюбна рівноправність є загрозою для гетеросексуальних сімей, навіть більш абсурдно поєднувати ЛГБТ+ зі зростаючою кількістю розлучень і падінням народжуваності в гетеросексуальних сім'ях та зростанням кількості абортів». Подібні висновки з боку Церкви, відповідно до позиції PZ, особливо небезпечні «під час політичної кампанії влади щодо представників ЛГБТ+». Як ознаку такої кампанії PZ, зокрема, наводить висловлювання президента Польщі А. Дуди (A. Duda) у передвиборчій промові про те, що обговорення тематики прав ЛГБТ+ у школах – це частина «промивання мізків» та «ідеологія», деструктивніша за комунізм [10].

Ще один аспект для критики – питання свободи медіа та використання їх для «пропаганди». Зокрема, публічна риторика PZ, пов'язана з твердженням про те, що «суспільні медіа стали рупором пропаганди для «Права і Справедливості», тому вони засудили податок на рекламу для медіа, який був запропонований у лютому 2021 р. [11]. На думку партії, такий податок «ослабить фінансову незалежність медіа» і є «фінансовим намордником для незалежної журналістики та свободи слова». Водночас уряд позиціонував цей податок як один із засобів наповнення бюджету в час пандемії.

Також польські зелені висловлювали критику на адресу уряду в питанні поводження з побутовими відходами та «смітцевої мафії». У січні 2021 р. на підставі опублікованої статистики щодо боротьби з нелегальними сміттєзвалищами вони заявили, що «уряд ПіС зазнав повного краху в боротьбі проти смітцевої мафії». Йдеться, зокрема, про значну кількість нелегальних сміттєзвалищ, пожежі, які виникали на них упродовж 2020 р., близько 500 тис т сміття, імпортованого в Польщу з-за кордону, та незначну, на думку зелених, кількість людей, притягнутих до відповідальності за нелегальні звалища і пов'язані із цим злочини. Натомість вони пропонували суворіше карати винних у створенні нелегальних сміттєзвалищ, проводити перевірки об'єктів у цій галузі без попередження, краще забезпечити працівників екологічної інспекції для таких перевірок і залучати громадськість до питання врегулювання проблем сміттєпереробки та захоронення.

Також приводом для опозиційного протиставлення уряду стало загострення проблеми забруднення повітря у Польщі у січні 2021 р. Як рішення проблеми вони запропонували підвищення ефективності урядової програми «Чисте повітря», зокрема підтримку заходів із заміни систем опалення, відмови від вугілля як палива та термомодернізації. Ця тема є частиною ширшої тематики відмови від вугілля у Польщі в рамках загальноєвропейського втілення Європейської зеленої угоди (The European Green Deal). Зокрема, дискусія триває щодо того, наскільки швидко країна може відмовитися від вугілля та як забезпечити справедливий перехід зі збереженням достатку та економічного розвитку регіонів, які суттєво залежать від вугільної галузі [12].

Тим не менше у деяких питаннях PZ не була категорично опозиційною до влади. Наприклад, у питаннях зовнішньої політики ми бачимо, що позиції частково збігаються. Зокрема, зелені, як і уряд Польщі, висловили солідарність із білоруською опозицією у серпні 2020 р. та засудили насилля з боку білоруської влади щодо протестувальників. Подібну позицію висловила і польська влада, наприклад польський прем'єр-міністр М. Моравецький (M. Morawiecki). Загалом уряд, сформований навколо партії «Право і Справедливість», продовжив політику попередників щодо підтримки незалежних білоруських медіа та неурядових організацій [13].

Певним чином збігаються позиції у зовнішній політиці щодо України. Зокрема, зелені офіційно декларують поглиблення співпраці з Україною через підтримку міжнародних програм, залучення студентів, наукові та культурні обміни, процес реформ в Україні. Також вони хочуть, щоб працівникам, які приїжджають з України, гарантували «рівні права» на трудовому ринку. Частково така політика відповідає чинним урядовим програмам із підтримки України в різних галузях.

Також за період дослідження PZ публічно не критикувала владу Польщі щодо стосунків з Україною, натомість відмінності присутні скоріше на програмно-ідеологічному, а не практичному рівні. Так, для чинного ідеологічно правого уряду питання історичної пам'яті та етнічних конфліктів періоду Другої

світової війни, зокрема «Волинська трагедія», відіграють важливу роль як в офіційних документах, так і в публічній комунікації. Натомість зелені в питаннях історичної пам'яті та її впливу на стосунки із сусідами декларують інший підхід. Наприклад, в освітньому блоці своєї програми вони хочуть збільшити частку світової історії та зарубіжної літератури в навчальних програмах, «щоб дати можливість людям ознайомитися з різноманітним підходом та переконань». Водночас у культурній галузі вони хочуть «будувати сучасну ідентичність на історичному корінні та традиціях, беручи до уваги різноманітність та комплексність нашої історії». Отже, у програмах та деклараціях PZ присутні пункти, які стосуються історичної спадщини та національної ідентичності, проте вони прямо не пов'язують питання зовнішніх відносин з історичними суперечностями та національною пам'яттю, зокрема в контексті стосунків з Україною.

У стосунках на рівні Європейського Союзу варто відзначити принципову незгоду зелених як опозиції з тимчасовим блокуванням Польщею та Угорщиною у грудні 2020 р. чергового пакету економічного відновлення від наслідків пандемії, запропонованого Європейською Комісією. Зокрема, польські зелені підтримали позицію Європейської зеленої партії про те, що запровадження так званих механізмів верховенства права у бюджетуванні ЄС є необхідним (Partia Zieloni, 2020). При цьому саме спроба прив'язати обсяг розподіл даного пакету фінансової підтримки до питань забезпечення права і стала офіційно заявленою причиною його блокування з боку польського та угорського урядів [14].

2.2. Угорські зелені: основні питання

У цілому LMP за період дослідження була дещо більш опозиційною з погляду кількості критичних заяв щодо уряду, проте різниця не дуже суттєва, зважаючи на різний розмір вибірки публікацій на двох сайтах. Загалом 74,2% із публічних релізів угорських зелених містили опозиційну риторику. Ключовим для розуміння їх опозиційності у цьому контексті став публічний анонс шести опозиційних партій Угорщини (Jobbik, Momentum, LMP, Párbeszéd, MSZP та Demokratikus Koalíció), які домовилися про кооперацію та принцип непоборювання у боротьбі проти влади на парламентських виборах 2022 р. Цікаво, що про принципи спільного врядування у рамках цієї угоди домовилися LMP, яка представляє зелену ідеологію, та, наприклад, партія Jobbik, яка називає себе «християнсько-консервативною та соціально чутливою народною партією» [15]. Такий ситуативний альянс, зокрема, свідчить про те, що опозиційні партії до певної міри готові відкинути ідеологічні протиріччя та знайти спільну мову заради спільної боротьби проти влади перед виборами.

Також після утворення цього об'єднання ми відзначаємо зростання безкомпромісної риторики угорських зелених щодо уряду, тобто їхні висловлювання про те, що позитивні зміни у ключових галузях можуть бути досягнуті лише після усунення Fidesz від влади. Наприклад, у березні 2021 р. вони заявили, що «належне визнання соціальних працівників може бути досягнуто лише після зміни уряду», адже чинний уряд «не дякує» соціальним працівникам за додаткові зусилля з протидії пандемії коронавірусу. Схожа безкомпромісна риторика присутня й у питаннях захисту довкілля. Зокрема, у березні 2021 р. вони назвали «руйнування природи» на півострові Tihany біля озера Балатон «наслідком та символом лицемірної політики Fidesz». Також опозиційна риторика щодо цього питання спрямована персонально проти прем'єр-міністра В. Орбана.

Окрім кооперації з іншими опозиційними партіями, угорські зелені активно відстоювали збереження суттєвої автономії органів місцевого самоврядування від держави. Зокрема, у квітні 2020 р. вони звинуватили уряд в «атаці» на місцеву владу, яка полягала у «недостатній» підтримці для подолання наслідків пандемії та «відбиранні активів» і фондів, як, наприклад, округи Будапешта Józsefváros та Ferencváros, у яких, за твердженням LMP, «відібрали кошти розвитку» як «покарання через програні місцеві вибори».

Ще одна інституція, яку вони намагалися «захистити від уряду», – університети. Зокрема, у березні 2021 р. LMP звинуватила уряд у намаганні «встановити політичний контроль» над університетами через контроль над розподілом фінансування для вищої освіти від ЄС. Окрім того, раніше угорські зелені також звинуватили уряд у суттєвому недофінансуванні вищої освіти, що створило проблеми для частини університетів під час пандемії.

Проте є галузі, у яких LMP не висловлює категорично протилежних уряду позицій. Зокрема, такі питання стосуються сусідніх країн та історичної спадщини. Ключовим для Угорщини у стосунках зі Словаччиною, Румунією, Україною, Словенією та Хорватією залишається контекст «Тріанонської трагедії», тобто підписання Тріанонського договору 1920 р. за підсумками Першої світової війни, за яким Угорщина втратила більшу частину території. У результаті на територіях, які нині входять до інших країн, залишилася угорська діаспора, а в політичному дискурсі – ідея «Великої Угорщини».

У питаннях захисту етнічних угорців зелені загалом підтримували активну урядову політику щодо збереження зв'язків із діаспорою і її підтримки на «втрачених» територіях. Зокрема, у грудні 2020 р. вони заявили, що підтримують «політику угорського уряду з підтримки економічного розвитку Закарпаття та закликають угорський уряд ужити рішучих заходів, щоб захистити КМКСЗ та її президента», коли Служба безпеки України провела обшуки в Угорській культурній асоціації Закарпаття (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség) та керівника структури Л. Брензовича (L. Brenzovics). Окрім того, у питаннях захисту інтересів угорської діаспори за кордоном вони були послідовними прихильниками Європейської ініціативи для захисту національних регіонів, яка в їх контексті стосується захисту самобутності регіонів, населених угорцями за кордоном.

Проте таке спільне бачення стосується не всіх аспектів зовнішньої політики, а лише контексту Тріанонського договору та підтримки діаспори. У питаннях стосунків з інститутами Євросоюзу ми бачимо серйозні розбіжності. Наприклад, у травні 2020 р. LMP заявила, що «уряд Fidesz постійно блокував прийняття суворіших кліматичних цілей ЄС в останні роки. На жаль, із таким ставленням він представляв інтереси не угорського народу, а автомобільної індустрії у Брюсселі». Отже, у питаннях кліматичної та екологічної політики вони значно більше підтримують курс інституцій ЄС на втілення Європейської зеленої угоди і не підтримують «неамбітну» політику угорського уряду.

3. Тематичний вимір

3.1. *Partia Zieloni. Більше – про рівноправність, менше – про соціальні стандарти*

Тематичний розподіл 67 публікацій на сайті польських зелених доволі яскраво показує їх прихильність до питань ефективної екологічної та кліматичної політики. Зокрема, найбільшою є категорія «захист екосистем, безпечне довкілля та права тварин» – 28,8%. Також значний обсяг займають публікації про клімат та енергетичну політику – 6,1%. Наприклад, значну увагу PZ приділяла захисту тварин у різних аспектах, зокрема захисту тварин, яких використовують для тестування різних засобів, обмеженню жорстоких, на думку партії, видів полювання, захисту тварин під час транспортування. Також їхні заяви стосувалися питань довкілля з погляду екологічних прав людини, наприклад зняття обмежень на доступ до лісів для громадян під час пандемії, більш ефективної боротьби з нелегальними сміттєзвалищами, боротьби зі смогом та забрудненням повітря. У питанні захисту природоохоронних територій польські зелені стали співорганізаторами парламентської ініціативи для захисту польської частини Біловезької пущі, яку вони вважають «останнім старовіковим лісом Європи». В аспекті боротьби зі змінами клімату та адаптації до них партія презентувала Нові кліматичні цілі для Польщі, які, зокрема, передбачають зменшення емісії парникових газів на 60% до 2030 р. Також вони приділяли увагу питанням адаптації до вже існуючих проблем, пов'язаних зі зміною клімату, таких як повені та засухи.

Інша значна тематична група – «забезпечення рівності та недискримінації», якому присвячені 16,7% публікацій. У цьому напрямі домінуючими були теми гендерної рівності, прав ЛГБТ+-спільноти та забезпечення ширших прав жінок на аборти. Детальніше ці аспекти розглянуті у другому розділі, присвяченому опозиційному виміру, адже впродовж 2020–2021 рр. питання рівності, прав на аборт та «риторики ненависті» стали одними з фундаментальних для боротьби влади та опозиції в Польщі взагалі.

Також значний тематичний блок присвячений різним аспектам, що стосуються виборів (10,6%). У першу чергу це стосується того, що в 2020 р. у Польщі відбулися президентські вибори. Спочатку у березні 2020 р. PZ закликала перенести президентські вибори через пандемію коронавірусу з міркувань безпеки та захисту процедури виборів. Тим не менше оголошення президента А. Дуди (A. Duda) про те, що вибори переносять і планують провести голосування тільки поштою, викликало критику зелених, адже, на їхню думку, «нав'язування президентських виборів поштою – це не тільки відверта атака на верховенство права, порушення конституції та загроза демократії, але також додаткова загроза для вже складної ситуації зі здоров'ям громадян». Зокрема, вони заявили, що таке голосування поштою може обмежити право на волевиявлення для поляків за кордоном та тих, хто знаходиться на самоізоляції.

Під час самої передвиборчої кампанії польські зелені публічно підтримали кандидата від «Громадянської коаліції» Р. Тшасковського, що було досить логічним кроком для них. По-перше, такий крок був передбачуваним для партії, яка входить до Громадської коаліції. По-друге, Тшасковський у цій кампанії був головним опонентом влади. По-третє, цей кандидат публічно підтримав 21 Зелений постулат щодо боротьби зі змінами клімату, зеленої енергетичної трансформації, захисту природи, прав тварин, економічних та соціальних аспектів, а також «відновлення демократії у Польщі та статусу її як поважного партнера на Європейській та міжнародній арені».

Також у контексті виборчої кампанії вони різко засудили hate speech (образливу риторику) під час президентської кампанії чинного президента А. Дуди, представника PiS. «Причиною цієї агресії є

спроба неправомірно розділити суспільство на два опонуючі табори, один, згідно із цією пропагандою, показати як фронт захисту християнських цінностей, а інший – означити як «ненормальних», «вироджених», «екотерористів», «енвайронменталістів» тощо».

3.2. Угорські зелені. Більше – про соціальну державу, менше – про рівність

Контент-аналіз 600 публікацій угорських зелених показує дещо вищий порівняно з РЗ акцент на соціальних питаннях та різних аспектах подолання бідності – 16,3% та 13% публікацій відповідно. Подібний значний акцент на подолання бідності через вищі соціальні стандарти, підтримку малого та середнього бізнесу, молоді, уразливих категорій населення, установа гендерної рівності типовий і для їхніх програмних документів, наприклад для «11 пунктів, щоб змінити курс Угорщини» [16].

У напрямі заходів щодо подолання бідності та забезпечення окремих соціальних категорій ЛМР системно вимагала від уряду підвищення компенсацій для найманих працівників та бізнесу, які втратили заробіток від коронавірусу, а також підвищення соціального забезпечення окремих уразливих категорій, наприклад одиноких батьків (single-parent families), учителів, соціальних працівників.

Дотичним до цього було питання підвищення зарплат працівників сфери культури. ЛМР виступила з гострою критикою дій уряду щодо «позбавлення працівників культур зі статусу соціальних працівників» та «недостатнього» підвищення заробітної плати для них в умовах пандемії на 6%. Також присутня загальна критика стратегії уряду щодо подолання бідності та соціального забезпечення. Зокрема, у листопаді 2020 р. вони вимагали від уряду «негайно підвищити витрати на соціальне забезпечення, інакше життя та здоров'я сотень тисяч угорців будуть під загрозою». У переліку вимог ідеться про вищу фінансову підтримку безробітних, підвищення зарплат для медиків, освітян та в соціальному секторі, зменшення податку на додану вартість на базові товари та підвищення мінімальних пенсій.

Попри вищий, аніж у польських зелених, соціальний складник, ЛМР також приділяла значну увагу питанням захисту довкілля, кліматичній та енергетичній політиці. Їм присвячено 14,3% та 7% публікацій відповідно. Серед питань захисту довкілля одну з ключових ролей відігравала тема збереження та захисту природоохоронних та туристично привабливих територій Угорщини, зокрема озера Балатон, річок Тиса, Дунай, національних парків, а також окремих видів тварин, як то бджіл. Наприклад, партія виступила проти «експансії олігархів» на берегах відомого озера Балатон, під якою мають на увазі будівництво дорогих готелів та іншої інфраструктури розкоші, яка заважає бюджетному відпочинку на озері для звичайних громадян, а також «шкодить довкіллю». Інший приклад – протести партії проти намірів геологічної розвідки методом буріння у національному парку Őrség. Також опозиційна партія критикувала Fidesz за непідтримання їхнього плану більш ефективної боротьби з нелегальними сміттєзвалищами та обмеження щодо використання одноразового пластику.

У питаннях адаптації та протидії змінам клімату ЛМР часто критикувала правлячу партію через те, що та «не здатна зрозуміти гостроту екологічної та кліматичної кризи, що постала перед нами ... і не приймає відповідних політичних рішень». Цікаво, що такий підхід до питань клімату, енергетики та довкілля угорські зелені називають частиною «неоліберальної» політики правлячої партії, яка, за їхніми словами, «не здатна вийти за межі короткострокових економічних інтересів». При цьому вони у своїй риторичі фактично прирівнюють партію Fidesz до всього уряду у багатьох питаннях. Серед конкретних питань урядової політики, які піддавалися критиці, – проекти з продовження використання викопного палива на електростанціях, слабка підтримка вітрової генерації, утеплення будівель та «недостатня амбітність» у встановленні кліматичних цілей.

Також ЛМР активно стимулювала уряд до проактивності в питанні долучення Угорщини до «зеленого переходу», тобто перебудови економіки для «вуглецевої нейтральності» і відмови від використання більшої частини викопного палива зокрема. У лютому 2021 р. вони закликали уряд окреслити чіткий план імплементації Європейської зеленої угоди та Угорщині. При цьому риторика залишається доволі агресивною, адже опозиційна партія хотіла гарантій, що «гроші ЄС будуть витрачені урядом на сталий розвиток країни, а не для наповнення кишень олігархів Fidesz».

Водночас у порядку денному ЛМР за період дослідження була порівняно менш присутня тематика боротьби за рівність та права різних соціальних груп. Передусім це пов'язано з об'єктивними причинами, адже для активних виступів та публікацій на цю тему не було таких яскравих прецедентів, які ми бачили у Польщі навколо питання абортів або так званих «зон, вільних від ЛГБТ+» [17].

Тим не менше тематика, наприклад, гендерної рівності та прав жінок була певною мірою представлена і також чітко відзначена у програмних документах партії та її структурі. Зокрема, ЛМР декларує, що вони вважають «неприйнятною ситуацію, коли жінки отримують за ту ж роботу на 30% менше за чоловіків» [16]. Щоб виправити це, вони заявляють у програмних документах про намір запустити

програми з підтримки працюючих матерів, жінок-підприємниць та ратифікацію Стамбульської конвенції, у тому числі задля боротьби проти домашнього насильства.

У порядку денному це питання відображене через критику висловлювань міністра із сімейної політики Угорщини К. Новака (K. Novák) щодо «досягнення успіху» для жінок в Угорщині як стереотипних та «шкідливих». Також вони заявили власну позицію щодо подій у Польщі навколо теми посилення обмеження абортів. Відповідно до цієї позиції, «можливість абортів повинна бути легальною, доступною для кожного на основі персональної відповідальності і з найменшим можливим ризиком для здоров'я». Тому партія вважала чинні обмеження, що діяли в Угорщині, оптимальними і висловила стурбованість через те, що «найближчий іноземний союзник угорського уряду – польська партія «Право і Справедливість» фактично зробила аборти нелегальними через рішення Конституційного трибуналу».

Також у контексті гарантування прав національних меншин варто відзначити відмінність підходів LMP та уряду. У минулому вони декларували відмінний від урядового підхід до врегулювання політики щодо біженців і ставлення до біженців в Угорщині та ЄС під час «хвилі» 2017–2018 рр. Загалом угорські зелені тоді запропонували значно лояльніший підхід до біженців, аніж урядові заходи. Станом на 2020–2021 рр. це питання було менш актуальне з об'єктивних причин. Тим не менше гострим під час пандемії було, зокрема, питання доступу до медичного забезпечення ромів, які є однією з найбільших етнічних меншин Угорщини. LMP уважала, що «уряд забув про ромів в Угорщині в контексті епідемічної ситуації», наприклад у частині їх доступу до інфраструктури, вакцинації та інших захисних заходів.

Таблиця 1

П'ять головних тем публікацій угорських та польських зелених

Lehet Más a Politika (Hungary)	Partia Zieloni (Poland)
Соціальний сектор (16,4%)	Захист екосистем, безпечне довкілля та права тварин (28,8%)
Захист екосистем, безпечне довкілля та права тварин (14,14%)	Рівноправність та недискримінація (16,7%)
Подолання бідності (13%)	Вибори (10,6%)
Медицина (7,5%)	Освіта (7,6%)
Зміни клімату (7%)	Міжнародна політика (7,6%)

Джерело: створено авторами

4. У вимірі COVID-19

4.1. Польські зелені: за безпеку, але проти обмеження демократичних свобод

Варто відзначити суттєву зміну риторики PZ через початок пандемії коронавірусу та запровадження різного роду обмежувальних заходів у Польщі з березня 2020 р. Загалом за період дослідження 30,3% публікацій на їхньому офіційному сайті стосувалися тих чи інших аспектів реакції та подолання наслідків пандемії. Зокрема, у заяві співголів партії В. Кубаєвського (W. Kubalewski) та М. Трач (M. Tracz) від 12 березня 2020 р. йдеться про те, що «уряд почав діяти занадто пізно щодо коронавірусу» і тому країна «втратила понад місяць». У цілому риторика PZ щодо першочергових заходів протидії поширенню коронавірусу у березні – квітні 2020 р. містила радикальні опозиційні твердження та вимоги вжити невідкладних заходів щодо додаткового фінансування медицини, забезпечення достатньої кількості тестів, заборони зібрань у релігійних закладах, забезпечення належного інформування населення щодо пандемії, а також базової підтримки галузей, закритих на локдаун.

У частині забезпечення підтримки для постраждалих галузей та фінансової підтримки для громадян польські зелені вважали необхідним «відхилитися від ідеї збалансованого бюджету та забезпечити базові потреби, навіть якщо це пов'язано з бюджетним дефіцитом». Подібним був і заклик до приватного сектору з акцентом на те, що здоров'я та безпека важливіші за економічні індикатори та приватний заробіток. Також вони підтримали спільний заклик Європейської партії зелених щодо більшої солідарності, узгодженості антикризових заходів у ЄС, а також стурбованості щодо можливих загроз демократії через суворі обмеження з боку національних урядів.

Зважаючи на опозиційний статус та риторику PZ, характерними для них стали заяви про використання урядом пандемії як приводу щодо обмеження прав людини та демократичних свобод. Наприклад, у травні 2020 р. партія виступила з петицією щодо «відновлення конституційного права на зібрання». Йдеться про рішення Ради Міністрів, яке зелені трактують як повну заборону на зібрання громадян, що вважають неприпустимим, навіть зважаючи на пандемію, у першу чергу через виборчу кампанію

напередодні президентських виборів. Ці обмеження спровокували партію зробити висновок, що «маска, яка служить як захист проти захворювання, стає символічним намордником, а епідемія стає фіговим листком для нав'язування диктатури».

Ще один аспект, де PZ пропонувала альтернативні урядовим рішення в контексті пандемії, – це пакети фінансової допомоги для постраждалих галузей економіки. Зокрема, у лютому 2021 р. вони запропонували свою програму «Справжній Захист 7.0» (Prawdziwa Tarcza 7.0), передусім спрямований на підтримку працівників індустрії гостинності, ресторанів та спортзалів через подовжений карантин. Йдеться, передусім, про пряму фінансову підтримку, податкові знижки та пільги на оренду і виплату позик.

Важливим питанням у контексті коронавірусу для польських зелених була освіта. Так, напередодні 1 вересня 2020 р., коли мав початися новий навчальний рік у школах, вони відзначили низку помилок, які, на їхню думку, допустив уряд. Ідеться про вибір форми навчання – онлайн чи офлайн. Відповідно до позиції PZ, помилковим було рішення допустити повернення учнів у класи для очного навчання, натомість у контексті дистанційного навчання «уряд не зробив нічого для його вдосконалення», а вчителі повинні були працювати на власному обладнанні та без достатніх технічних знань і єдиних стандартів щодо викладання.

4.2. Угорські зелені. Сильний соціальний складник

Загалом 38,7% релізів угорських зелених за період дослідження стосувалися протидії та подолання наслідків коронавірусу. Загальний тон взаємодії LMP та уряду щодо реакції на пандемію коронавірусу був окреслений ще у березні 2020 р., коли після невдалих переговорів щодо заходів протидії угорські зелені виступили з жорсткою критикою правлячої партії Fidesz. При цьому вони публічно заявляли, що готові до участі у певному «політичному консенсусі» щодо стратегії боротьби з коронавірусом. Також у березні вони підтримали спільну заяву Європейських зелених щодо потреби загальноєвропейської кооперації та солідарності у реагуванні на кризу.

У цілому свій антикризовий підхід вони описали заявою про те, що «замість прибутку людяність та люди повинні бути в основі пошуку виходу з кризи, спричиненої пандемією коронавірусу». Також із нагоди Дня Землі 22 квітня 2020 р. вони вийшли зі світоглядно ідеологічною заявою про те, що «капіталістична глобалізація штовхає планету в безодню, тому ми не можемо продовжувати жити так, як жили до пандемії». Тому вони закликали використати цю ситуацію для перебудови і створення «стійкої економіки, де менше глобалізації і більше локальної економіки».

У контексті державної політики щодо підтримки різних галузей LMP закликала уряд до підтримки малого бізнесу, податкових знижок для бізнесу та найманих працівників, кращого забезпечення соціальних та культурних працівників на рівні з медичними працівниками, а також підвищення зарплат медперсоналу на 50%. Для забезпечення рівного доступу до шкільної освіти партія вимагала від уряду ефективних дій для подолання «цифрової бідності», тобто ситуації, коли учні та їхні батьки не мають можливості забезпечити технічні засоби для онлайн-освіти. Також як рішення угорські зелені пропонували відкриття літніх таборів, де можна проводити навчання з дотриманням карантинних вимог.

Окрім цього, ми вже згадували у попередніх розділах про політичний конфлікт навколо перерозподілу коштів між державним та місцевими бюджетами у зв'язку з пандемією. У цьому разі LMP була на боці місцевої влади, що доволі логічно для опозиційної до уряду партії. Зокрема, вони вважають, що місцеві уряди потребували додаткових ресурсів та професійних протоколів дій, натомість зазнавали «вилучення коштів із боку держави».

Для стимулювання економічного відновлення угорські зелені запропонували урядову підтримку «зеленого переходу», тобто субсидіювання зеленої генерації електроенергії та інших галузей замість державної програми громадських робіт для безробітних, а також долучитися до загальноєвропейської програми «зеленого відновлення». У цьому контексті вони критикували витрати уряду на інші потреби, наприклад на фінансування будівництва автомобільної гоночної траси біля Hajdúnánás, «тоді як десятки тисяч втратили роботу та дохід через економічну кризу, спричинену пандемією, і тоді як соціальні працівники не отримують належних виплат» (LMP, 2020).

Висновки. Першим завданням нашого дослідження було встановити, які партії у партійних системах Польщі та Угорщини були ідеологічно зеленими та чи були вони опозиційними до уряду і партій, що формують більшість у парламентах двох країн. На підставі дослідження офіційних переліку членів об'єднання Європейських зелених та порівняння програмних документів різних партій було встановлено, що такими партіями є Partia Zieloni (PZ) у Польщі та Lehet Más a Politika (LMP) в Угорщині.

У результаті контент-аналізу публікацій, а також програмних документів двох партій встановлено, що вони були опозиційними до урядів Польщі та Угорщини за період дослідження і станом на квітень

2021 р. входили до опозиційних об'єднань на національному рівні. 69,7% публікацій PZ та 74,1% публікацій LMP були опозиційними до уряду, його окремих членів або партій, які формували урядову коаліцію у парламентах. Окрім того, наш аналіз показує присутність у заявах обох партій безкомпромісних тверджень про те, що суттєві зміни на краще можуть бути досягнуті лише в результаті зміни уряду і зміни балансу у законодавчій гілці влади. Водночас варто відзначити, що в деяких аспектах зелені партії в обох країнах були менш опозиційними до уряду. Зокрема, це зовнішня політика поза межами ЄС та питання історичної пам'яті.

Другим завданням було визначити, яким ключовим темам була присвячена публічна діяльність зелених у Польщі та Угорщині та як ці теми взаємопов'язані з опозиційністю риторики партій. Контент-аналіз публікацій, а також ключових програмних документів двох партій показує як спільні, так і відмінні риси. Спільною була увага до питань захисту довкілля, консервації та прав тварин (28,8% – PZ та 14,14% – LMP). Також пов'язана з нею тема зміни клімату, які приділяють дещо меншу увагу (6,1% – PZ та 7% – LMP). Такі акценти пов'язані із самою ідентичністю зелених партій, які відрізняються від інших системною увагою до питань довкілля, клімату та дотичних до них.

У питаннях соціальної політики, різних аспектів рівності та проблеми дискримінації, уваги до освіти та медицини є певні відмінності. LMP більше уваги приділяла критиці уряду та формуванню альтернативних пропозицій у частині соціальної політики та подолання бідності. Натомість PZ більше уваги приділяла темам рівності у суспільстві та прав людини, особливо в частині абортів та ЛГБТ+. Проте варто відзначити, що такі відмінності викликані не так відмінностями в ідеології двох партій, як об'єктивними обставинами, які відрізнялися у двох країнах за період дослідження. Так, у Польщі за цей час відбулися президентські вибори, а також масові протести через спроби запровадити додаткові обмеження на аборти. Натомість в Угорщині збурення в суспільстві викликали питання обмеження автономії університетів та перерозподіл влади і ресурсів між урядом і місцевими радами. У цьому контексті значна частка заяв та пропозицій PZ і LMP як опозиційних сил була реакцією на обставини або дії влади, а не їхніми власними ініціативами.

Третім завданням дослідження було встановити, яку роль у діяльності зелених у Польщі та Угорщині відігравав коронавірус та як змінювалася риторика цих партій у контексті реагування на різні наслідки пандемії. У результаті контент-аналізу їхніх публікацій ми встановили, що 30,3% матеріалів PZ і 38,7% публікацій LMP за період дослідження прямо стосувалися COVID-19.

Також пандемія вплинула на загальну стратегію діяльності партій. По-перше, для угорських зелених пандемія стала приводом закликати інші партії до єдності. Проте на практиці вони не змогли знайти компроміс із провладною коаліцією у парламенті, тому як угорські, так і польські зелені періодично пропонували рішення щодо протидії коронавірусу і подолання наслідків, альтернативні до урядових. По-друге, пандемія стала приводом для їхніх ідеологічних заяв щодо потреби системних змін в економіці, а також збільшення державних витратів на забезпечення медиків і соціальних працівників, виділення пакетів допомоги і підтримки бізнесу. По-третє, урядові обмеження, особливо у Польщі, стали приводом для зелених заявити про невинуватене обмеження прав та свобод, а також перерозподіл влади на користь уряду.

Принципових та системних відмінностей у ставленні угорських та польських зелених до пандемії COVID-19 виявити не вдалося. Різниця полягала лише в тому, що LMP приділяла більше уваги різноманітним питанням соціальних стандартів у контексті пандемії та підтримки уразливих груп, які нібито лишилися поза увагою уряду. Натомість PZ приділила пропорційно більше уваги загрозам від обмеження прав та свобод громадян із приводу пандемії, зокрема в частині масових заходів. Водночас із боку польських зелених також були пропозиції щодо соціальної і економічної політики в контексті пандемії.

Література:

1. Millard, J. (2020). Impacts of COVID-19 on social development and implications for the just transition to sustainable development. URL: <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/Impacts-of-COVID-19-on-social-development-and-implications-for-the-just-transition-to-sustainable-development-4-8-20.pdf> (дата звернення: 03.06.2021).
2. WMO. (2020). 2020 on track to be one of three warmest years on record. Press Release Number: 02122020. URL: <https://public.wmo.int/en/media/press-release/2020-track-be-one-of-three-warmest-years-record> (дата звернення: 03.06.2021).
3. Giddens, A. (2008). The politics of climate change. National responses to the challenge of global warming. In: *Policy Network Paper*. URL: https://fcampalans.cat/images/noticias/The_politics_of_climate_change_Anthony_Giddens%282%29.pdf (дата звернення: 03.06.2021).
4. Jehlička, P., Kostecký, T. (1995). Czechoslovakia. Greens in a post-communist society. In: *The green challenge. The development of Green parties in Europe*, ed. Dick Richardson, Chris Rootes, 208–231. London: Routledge.

5. Kwiatkowska, A. (2019). Institutionalisation without voters: the Green Party in Poland in comparative perspective. *Z Vgl Polit Wiss* 13, 273–294. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12286-019-00424-6#auth-Agnieszka-Kwiatkowska> (дата звернення: 03.06.2021).
6. Gliński, P. (1996). *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie przemian*. Warszawa: IFiS PAN. URL: <https://www.worldcat.org/title/polscy-zieloni-ruch-spoeczny-w-okresie-przemian/oclc/36147337> (дата звернення: 03.06.2021).
7. Jacobs, H. M. (1990). *New Politics in Western Europe: The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*. Edited by F. Muller-Rommel. Boulder: Westview, 1989. 238 ст.
8. Ashdown, N. (2019). Why Europe’s Green wave slows to a trickle in the east. In: *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/europe-green-wave-struggles-in-east/> (дата звернення: 03.06.2021).
9. Partia Zieloni. (2018). Program. URL: <https://partiazieloni.pl/program/> (дата звернення: 03.06.2021).
10. BBC. (2020). Polish election: Andrzej Duda says LGBT ‘ideology’ worse than communism. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-53039864> (дата звернення: 03.06.2021).
11. Kość, W. (2021). Polish media suspend reporting to protest planned tax on advertising. In: *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/polish-media-suspend-reporting-to-protest-a-planned-tax-on-advertising/> (дата звернення: 03.06.2021).
12. Cienski, J. (2020). Breaking up is hard to do for Poland and coal. In: *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/poland-coal-energy-green-deal-eu/> (дата звернення: 03.06.2021).
13. Easton, A. (2020). Belarus protests: Why Poland is backing the opposition. In: *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54090389> (дата звернення: 03.06.2021).
14. Deutsche Welle. (2021). Poland and Hungary file complaint over EU budget mechanism. URL: <https://www.dw.com/en/poland-and-hungary-file-complaint-over-eu-budget-mechanism/a-56835979> (дата звернення: 03.06.2021).
15. Jobbik (2020). Jobbik’s brief history. URL: https://www.jobbik.com/short_summary_about_jobbik (дата звернення: 03.06.2021).
16. Lehet Más A Politika. (2016). 11 pont, amivel új irányba állíthatjuk Magyarországot. URL: <https://lehetmas.hu/wp-content/uploads/2018/03/11-pont-amivel-uj-iranyba-allithatjuk-Magyarorszagot-2017.pdf> (дата звернення: 03.06.2021).
17. BBC. (2021). EU declared ‘LGBT freedom zone’ in response to Poland’s ‘LGBT-free zones’. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-56366750> (дата звернення: 03.06.2021).

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 355.402(405.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.29>

ГНОСЕОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «БЕЗПЕКА», «ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА» ТА «НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА»

Баліцький В'ячеслав,

кандидат юридичних наук, доцент,
викладач другої кафедри

Першого навчально-наукового інституту
Воєнної академії імені Євгенія Березняка
ORCID ID: 0009-0007-6418-7635

Статтю присвячено розгляду історичних аспектів формування понять «безпека», «державна безпека» й «національна безпека» та їх значенню для України. Проведення щодо України розвідувально-підривної, терористичної та гібридно-воєнної діяльності РФ покладають, згідно з чинним законодавством, на СБУ та розвідувальні органи України завдання найефективнішим чином забезпечувати зовнішньополітичну й національну безпеку держави. Слід зазначити, що питання безпеки протягом сотень і тисяч років перебуває у центрі уваги багатьох учених: істориків, правознавців, філософів, а також політиків, можновладців, військових.

Страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити у суспільстві і шукати в ньому засоби колективного захисту від зазначених загроз, а тому, на думку багатьох учених, безпека – це забезпечення всім громадянам держави належних умов для їх самореалізації, захист їхніх життя, свободи, власності від посягань із боку будь-якої окремої людини, організації, суспільства чи держави.

У статті досліджено методологію та генезис формування понять «безпека», «державна безпека» і «національна безпека» в Україні, а також сформульовано авторські визначення низки наукових понять: «безпека країни», «особиста безпека», «державна безпека», «забезпечення національної безпеки» тощо.

Доведено, що саме політика визначає умови існування взятої окремо чи у співтоваристві людини, родини, країни і всієї земної цивілізації. Незважаючи на величезну різноманітність політичних ситуацій у різних країнах і регіонах, переважна більшість внутрішньополітичних, регіональних і міжнародних процесів має схожу природу і моделі розвитку (співробітництво чи конфлікти, інтеграція чи дезинтеграція, протистояння чи компроміси тощо).

Комплексний характер вирішення проблем забезпечення національної безпеки та безпеки зовнішньополітичної діяльності диктує необхідність глибокого наукового опрацювання феномену безпеки. Результати такої роботи повинні стати підґрунтям для подальшого вдосконалення законів України, відомчих політико-правових актів та розроблення дієвих практичних інструкцій і рекомендацій.

Ключові слова: безпека, небезпека, стан захищеності, державна безпека, національна безпека.

Balitsky Viacheslav. Gnoseology of the formation of the concept of “security”, “state security” and “national security”

The article is devoted to the historical aspects of the formation of the concepts of “security”, “state security” and «national security» and their significance for Ukraine. The intelligence and subversive, terrorist and hybrid military activities of the Russian Federation against Ukraine impose, in accordance with the current legislation, the task of ensuring the foreign policy and national security of the State in the most effective way on the SSU and intelligence agencies of Ukraine. It should be noted that the issue of security has been in the focus of attention of many scholars – historians, lawyers, philosophers, as well as politicians, government officials and the military – for hundreds and thousands of years.

According to the current legislation, the Security Service of Ukraine and the intelligence agencies of Ukraine are tasked with ensuring the foreign policy and national security of the state in the most effective way.

Fear of threats to one's own security makes a person live in society and seek collective protection from these threats, and therefore, according to many scholars, security is the provision of all citizens of the State with appropriate conditions for their self-realisation, protection of their life, freedom, property from encroachments by any individual, organization, society or the State.

The article examines the methodology and genesis of the formation of the concepts of “security”, “state security” and “national security” in Ukraine, as well as formulates the author's own definitions of a number of scientific concepts – “security of the country”, “personal security”, “state security”, “ensuring national security”, etc.

It is proved that it is politics that determines the conditions of existence of a person, family, country and the entire earthly civilization taken separately or in a community. Despite the enormous diversity of political situations in different countries and regions, the vast majority of domestic, regional and international processes have a similar nature and models of development (cooperation or conflicts, integration or disintegration, confrontation or compromise, etc.).

The complex nature of solving the problems of ensuring national security and security of foreign policy dictates the need for a deep scientific study of the security phenomenon. The results of such work should become the basis for further improvement of the laws of Ukraine, departmental political and legal acts and the development of effective practical instructions and recommendations.

Key words: security, danger, state of security, state security, national security.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню гносеологічних аспектів проблематики формування поняття «безпека», зокрема як соціального складника для забезпечення національної безпеки держави, останнім часом приділено належну увагу вітчизняними й іноземними науковцями, однак представниками відомчої наукової думки вказаній тематиці уваги приділено ще недостатньо.

Метою статті є дослідження гносеологічних аспектів формування поняття «безпека» та його значення для забезпечення національної безпеки України.

Для досягнення поставленої мети сформульовано й вирішено такі завдання: дослідити історичні аспекти формування поняття «безпека» як продукту соціального розвитку суспільства; проаналізувати наявні підходи до наукового визначення понять «безпека» й «небезпека» як складників для забезпечення державної й національної безпеки країни; узагальнити можливі шляхи і напрями підвищення ефективності забезпечення національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження процесу забезпечення національної безпеки України вимагають постійного вивчення та перегляду понятійного апарату, комплексного вдосконалення процесу дослідження проблем безпеки і застосування сучасних методів збору й аналізу інформації. Національні цінності, державні інтереси і цілі, загрози та небезпеки державі, суспільству та людині, політика забезпечення державної безпеки, принципи, шляхи, механізми і способи її реалізації являють собою реальний прояв системи комплексного підходу до забезпечення національної безпеки України. Діалектичне поєднання структурних компонентів цієї системи уособлює у собі взаємодію соціальних, соціально-психологічних, природних, біологічних та інших чинників і відносин особи, суспільства та держави в їхній діяльності зі створення умов для існування і функціонування й подальшого стійкого гармонійного розвитку [1, с. 8].

Структурна складність процесів і явищ, які досліджуються науковцями [2–10], їх комплексність, рівень непередбачуваності та сила еволюційних впливів на параметри системи забезпечення національної безпеки стрімко зростають у процесі їхнього історичного розвитку. Зазначене визначає необхідність розроблення цілісної системи коректних науково обґрунтованих прогностичних методів дослідження, оцінювання стану і перспектив удосконалення загальної безпеки у зв'язку з посиленням процесів глобалізації, вибором заходів, адекватних рівню реальних та ймовірних ризиків і загроз національним цінностям, державним інтересам та соціальним цілям [1, с. 8].

Аналіз філософських підходів до вивчення зазначеного питання засвідчує, що природу безпеки становить природа речей – об'єктивний процес реалізації активного начала у становленні речей (елементів). Зумовлюючи буття речей у їхній цілісності, природа формує механізми їх самозбереження, що базуються на розпізнанні позитивних та негативних *зовнішніх впливів*. Навіть найпростіші організми мають механізми самозбереження, що базуються на спроможності розпізнавати негативні і позитивні зовнішні чинники. На більш високих рівнях розвитку живої природи виникає феномен біологічного значення, коли живий організм вносить у навколишній світ значущий для нього сенс, наприклад потребу в їжі. Із виникненням психіки розвиваються психічні форми розуміння навколишнього середовища. Вищі істоти, отримуючи можливість цілісного сприйняття не лише окремих предметів, а й ситуацій загалом, стають здатними до випереджального відображення [6].

Із зазначеного випливає, що саме спроможність до оцінки негативних наслідків зовнішніх впливів і породжує феномен безпеки. Пов'язуючи будь-який зовнішній вплив із майбутніми негативними наслідками, організм надає йому відповідного значення – *небезпеки*. Феномен небезпеки має суттєве значення для збереження життя. Якщо організм неспроможний сприймати навколишній світ через призму небезпек, він приречений на загибель.

Процес існування певних соціальних формувань відбувається в умовах протидії різних соціальних утворень, що реалізують свої інтереси. Як свідчить історія, держави, як і різні етнічні групи, постійно борються за свої соціальні інтереси, і ця боротьба часто набуває форми військово-політичних конфліктів. Тому в різних соціальних утвореннях часто виникають протилежні розуміння категорій цінностей та інтересів, тобто *безпеки* і *небезпек*. Інколи, на переконання певних соціальних груп, створення загрози сусіду є способом забезпечення безпеки для себе, і навпаки. Тому коли йдеться про безпеку відповідного соціального утворення, соціальної системи, слід розуміти, що мається на увазі реальна

можливість його збереження. Те, що заперечує існування соціального утворення, є для нього небезпечкою [1, с. 9].

Як впливає з результатів наукових досліджень [11–14], феномен безпеки (як і небезпеки) має подвійну природу. Оскільки у своїй загальній природі безпеку становить природа речей, то в об'єктивному сенсі безпечно – тотожне збереженню природного визначення буття, а небезпечно – як будь-яке заперечення природи речей. Тож в об'єктивному сенсі для речей, напевно, безпечним є лише те, що визначено їхньою природою. Небезпека ж, відповідно, тотожна антиприродному визначенню. Особливість феномена безпеки, як і небезпеки, полягає у тому, що він виникає та існує як форма суб'єктивного визначення. За своєю сутністю феномен безпеки є суб'єктивним рефлексивним визначенням (оформленням) існування, опосередкованого відсутністю небезпеки [5].

Безпека – одна з найважливіших потреб нарівні з потребою людини в їжі, одязі, помешканні тощо. Це означає, що потреба в безпеці, а отже, й саме це поняття як категорія, виникає разом із появою людини на Землі, а її забезпечення є головною передумовою прогресивного розвитку [7, с. 20].

Отже, наукова ідея безпеки, загальне розуміння цього поняття виявилось досить сталим, незважаючи на зміни ставлення дослідників до неї. Воно передбачає, передусім, наявність стану захищеності об'єкта впливу (інтересів, цінностей) або мети, досягнення якої гарантує безпеку взаємин між людьми, у суспільстві або між державами на міжнародній арені [1, с. 12].

Водночас усвідомлення дослідниками розуміння безпеки як стану захищеності зумовило появу великої кількості альтернативних визначень. Наприклад, найчастіше безпека розглядається як відсутність небезпеки [9, с. 25; 10], відсутність загроз, якість (атрибут) системи, специфічна діяльність [9, с. 26], як результат нейтралізації реальних і потенційних загроз суспільству та державі, передумова забезпечення сприятливих умов для розвитку, захисту життєво важливих національних інтересів суспільства і держави, досягнення національних цілей [9, с. 33], сукупність чинників, котрі забезпечують життєву спроможність держави, сприятливі умови для розвитку [9, с. 39–40]. У тлумачному словнику С. І. Ожегова поняття «безпека» визначається як стан, коли не загрожує небезпека, існує захист від небезпеки, а «безпечний» – як такий, що не загрожує небезпечкою, захищає від небезпеки.

На думку автора, безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, яка поділяється й іншими авторами [11–15]; відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди життю, здоров'ю та майну громадян, а також навколишньому природному середовищу; комплекс заходів, а також людські та матеріальні ресурси, призначені для запобігання такій шкоді; стан захищеності населення, об'єктів довкілля від небезпеки у разі виникнення надзвичайних ситуацій; відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди життю чи майну громадян або навколишньому природному середовищу; захищений стан, за якого не загрожує небезпека; сукупність міжнародних, державних і громадських (недержавних) інститутів та організацій, що забезпечують безпеку особи, суспільства, держави; засоби, способи і методи забезпечення безпеки; відчуття довіри, неушкодженості, відсутність страху чи тривоги, особливо стосовно задоволення особистих (сучасних і майбутніх) потреб; стан, умови, за яких будь-кому, будь-чому не загрожує небезпека, наявність захисту від небезпеки; діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів із виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної знищити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати невідшкодованих збитків, заблокувати шляхи до прогресивного розвитку [11] тощо.

Існують різні системи класифікації небезпек, джерел, що їх породжують, та чинників, котрі призводять до негативного впливу [1, с. 15], за: джерелом походження; локалізацією; наслідками; заподіяною шкодою; сферою прояву; структурою; характером впливу на людину тощо.

Під час розгляду глобальної і всеосяжної проблеми безпеки всі небезпеки, як правило, поділяють на *три основні групи*:

- природно-екологічні небезпеки, зумовлені можливістю шкідливого впливу на людей із боку навколишнього природного середовища;
- техногенно-виробничі небезпеки, пов'язані з накопиченням людиною енергії на створених нею технологічних об'єктах;
- антропогенно-соціальні небезпеки, зумовлені специфікою сприйняття людиною інформації.

Найбільш удаю, на думку автора, є класифікація, за якою *всі небезпеки поділяються на чотири групи*:

- *природні* (природні об'єкти, явища природи та стихійні лиха, що становлять загрозу життю чи здоров'ю людини: землетруси, зсуви, селі, вулкани, повені, снігові лавини, шторми, урагани, зливи,

град, тумани, ожеледі, блискавки, астероїди, сонячне і космічне випромінювання, грибки, віруси, інфекційні хвороби тощо);

– *техногенні* (небезпеки, пов'язані з експлуатацією підйимально-транспортного обладнання, з використанням транспортних засобів, горючих, легкозаймистих речовин та матеріалів, процесів, що відбуваються за підвищених температур та підвищеного тиску, електричної енергії, хімічних речовин, різних видів випромінювання (іонізуючого, електромагнітного, акустичного));

– *соціально-політичні* (небезпеки, зумовлені низьким духовним та культурним рівнем (бродяжництво, проституція, алкоголізм, злочинність тощо), причиною яких є скрутне матеріальне становище, погані умови проживання, страйки, повстання, революції, конфліктні ситуації на міжнаціональному, етнічному, расовому чи релігійному ґрунті; конфлікти на міждержавному рівні, духовне гноблення, політичний тероризм, ідеологічні, міжпартійні, міжконфесійні та збройні конфлікти, війни);

– *комбіновані*.

Небезпеки, віднесені до перших трьох груп, за своїм походженням належать до трьох елементів життєвого середовища, що оточує людину: природного, техногенного (матеріально-культурного) і соціального. До четвертої групи належать небезпеки природно-техногенні (смог, кислотні дощі, пилові бурі, зменшення родючості ґрунтів, виникнення пустель та інші явища, породжені людською діяльністю), природно-соціальні (наркоманія, епідемії, інфекційні хвороби, венеричні захворювання, СНІД) та соціально-техногенні (професійна захворюваність та виробничий травматизм, що призводять до зменшення продуктивного потенціалу суспільства, соціальної напруженості, підвищення загальної захворюваності населення та до соціальних конфліктів; психічні відхилення й захворювання, викликані впливом на свідомість і підсвідомість засобів масової інформації та спеціальних технічних засобів; токсикоманія), джерелами котрих є комбінація різних елементів життєвого середовища.

Українським законодавством також передбачено класифікацію надзвичайних ситуацій (небезпек) залежно від причин походження подій, що можуть зумовити їх виникнення на території України:

– надзвичайні ситуації техногенного характеру: транспортні аварії (катастрофи), пожежі, неспровоковані вибухи чи їх загроза, аварії з викидом (загрозою викиду) небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд та будівель, аварії на інженерних мережах і спорудах життєзабезпечення, гідродинамічні аварії на греблях, дамбах тощо;

– надзвичайні ситуації природного характеру: небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні морські та прісноводні явища, деградація ґрунтів чи надр, природні пожежі, зміна стану повітряного басейну, інфекційна захворюваність людей, сільськогосподарських тварин, масове ураження сільськогосподарських рослин хворобами чи шкідниками, зміна стану водних ресурсів та біосфери тощо;

– надзвичайні ситуації соціально-політичного характеру, пов'язані з протиправними діями терористичного й антиконституційного спрямування: здійснення або реальна загроза терористичного акту (збройний напад, захоплення і затримання важливих об'єктів, ядерних установок і матеріалів, систем зв'язку і телекомунікації, напад чи замах на екіпаж повітряного або морського судна), викрадення (спроба викрадення) чи знищення суден, захоплення заручників, установа вибухових пристроїв у громадських місцях, викрадення або захоплення зброї, виявлення застарілих боєприпасів тощо;

– надзвичайні ситуації воєнного характеру, пов'язані з наслідками застосування зброї масового ураження або звичайних засобів ураження, коли виникають вторинні чинники ураження населення внаслідок зруйнування атомних і гідроелектричних станцій, складів та сховищ радіоактивних і токсичних речовин та відходів, нафтопродуктів, вибухівки, транспортних та інженерних комунікацій тощо [16].

Постановою КМ України «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями» від 24.03.2004 № 368 [17] відповідно до територіального поширення, обсягу заподіяних або очікуваних економічних збитків, кількості загиблих класифікуються чотири рівні надзвичайних ситуацій:

а) *загальнодержавний*, якщо надзвичайна ситуація розвивається на території двох або більше областей (Автономної Республіки Крим, міст Києва чи Севастополя) або загрожує транскордонним перенесенням, а також якщо для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості окремої області (Автономної Республіки Крим, міст Києва чи Севастополя), але не менше відсотка обсягу видатків відповідного бюджету;

б) *регіональний*, коли надзвичайна ситуація розгортається на території двох або більше адміністративних районів (міст обласного значення), Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва чи Севастополя або загрожує перенесенням на територію суміжної області України, а також якщо для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості

окремого району, але не менше 1% обсягу видатків відповідного бюджету;

в) *місцевий*, якщо надзвичайна ситуація виходить за межі потенційно небезпечного об'єкта, загрожує поширенням самої ситуації або її вторинних наслідків на довкілля, сусідні населені пункти, інженерні споруди, а також якщо для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості потенційно небезпечного об'єкта, але не менше 1% обсягу видатків відповідного бюджету. До місцевого рівня також належать усі надзвичайні ситуації, що виникають на об'єктах житлово-комунальної сфери та інших об'єктах, не включених до затверджених переліків потенційно небезпечних об'єктів;

г) *об'єктовий*: інші надзвичайні ситуації, що не підпадають під наведені визначення.

Цією Постановою [17] встановлено також класифікацію надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за трьома рівнями: державним, регіональним, місцевим.

З огляду на глобальний характер небезпек чи надзвичайних ситуацій та їхні наслідки, вони можуть бути: світового (глобального) масштабу; регіонального масштабу; місцевого масштабу; локального масштабу.

За характером і природою впливу всі небезпечні та шкідливі чинники поділяються на чотири групи: *фізичні, хімічні, біологічні та психофізіологічні*. Вони часто бувають прихованими, неявними або ж такими, які складно виявити чи розпізнати.

За характером адресної спрямованості та ролі суб'єктивного чинника у виникненні несприятливих умов (небезпек) розрізняють, зокрема [1, с. 19]:

– *виклик*: сукупність обставин, не обов'язково конкретно загрозового характеру, але які вимагають відповідного реагування на них;

– *ризик*: можливість виникнення несприятливих і небажаних наслідків діяльності самого суб'єкта;

– *небезпека*: цілком усвідомлена, але не фатальна вірогідність заподіяння шкоди будь-кому (будь-чому), яка визначається наявністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що мають вражаючі властивості;

– *загроза*: найбільш конкретна і безпосередня форма небезпеки, яка створюється цілеспрямованою діяльністю відверто ворожих сил.

Таким чином, слід констатувати, що для розгляду та вивчення проблем забезпечення державної, національної і зовнішньополітичної безпеки діяльності України, зокрема й за кордоном, відправною точкою є поняття «небезпека», якому доцільно дати таке визначення [1, с. 15]: *небезпека – це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, його функції й організаційні структури (служби), унаслідок чого йому може бути спричинено будь-які ушкодження чи завдана шкода, що погіршує його стан, надає його розвитку небажаної динаміки або параметрів (характер, темпи, форми тощо), а отже, і ступінь участі СБУ, розвідувальних органів України в контррозвідувальному забезпеченні безпеки зовнішньополітичної діяльності за кордоном залежить від наявних і потенційних зовнішніх небезпек, ризиків і загроз.*

Поняття «національна безпека» є різноплановим, позначає складне філософське й соціально-політичне явище, оскільки акумулює у собі багатогранну життєдіяльність, накопичений історичний досвід, урешті-решт, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, загалом земної цивілізації [1, с. 22].

«Безпека країни» – вища якість, яка визначає можливість і здатність до збереження своєї цілісності, розвитку в умовах конфлікту, невизначеності і ризику. А сутність безпеки країни є спроможність цієї країни й надалі розвиватися і реалізовувати свої функції.

Висновки. Для розгляду та вивчення проблем національної безпеки відправною точкою є поняття «небезпека», якому доцільно дати таке визначення: *небезпека – це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, унаслідок чого йому можуть бути спричинені будь-які ушкодження чи завдана шкода, що погіршує його стан, надає його розвитку небажаної динаміки або параметрів (характер, темпи, форми, масштаби тощо).*

Суть поняття «безпеки» у соціальному розумінні означає збалансований стан функціонування соціальної системи (людини, держави, світового співтовариства), антропогенних, природних систем тощо, за якого людина завдяки знанням про навколишнє природне середовище і тенденції його розвитку своїми діями спроможна своєчасно виявити та мінімізувати вплив наявних та потенційних ризиків і загроз або уникнути їх, що, своєю чергою, дає їй змогу зберігати систему власних і національних цінностей та забезпечувати подальший її розвиток.

Література:

1. Корж І.Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України : монографія. Київ :

- Нілан-ЛТД, 2013. 384 с.
2. Ткач В.Ф. «Ісламізація» міжнародного тероризму: актуальність викликів і потенційних загроз для України. *Збірник наукових праць*. Київ : ІСЗРУ, 2012. № 5.
 3. Хорошко В.А. Захист інформації. *Збірник наукових праць*. Київ : КМУЦА, 1998. 232 с.
 4. Мельниченко Б., Фігель Н. Основні підходи до розуміння поняття «національна безпека». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2021. № 2(30). С. 68–72.
 5. Рыбалкин Н.Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета*. Серія 7. *Философия*. 2003. № 5. С. 36–52.
 6. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
 7. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з латини, передм. та прим. В.Д. Литвинова. Харків : Фоліо, 2018. 410 с.
 8. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
 9. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика : монографія. Хмельницький ; Київ : Кондор, 2007. 616 с.
 10. Korzeniowski L.F. *Securitologia: Nauka o bezpieczeństwie człowieka i organizacji społecznych*. Kraków : European Association for Security, 2016. 476 s.
 11. До питання про розроблення Военної доктрини України / С. Пирожков та ін. *Політологічні читання*. 1993. № 4. С. 30–57.
 12. Fisher D. *Non-military aspects of security: A system approach*. UNIDIR. Aldershot etc. Dartmouth, 1993. XV. P. 10.
 13. Селиванов В. Національна безпека України та її забезпечення: концептуальний підхід. *Право України*. 1992. № 7. С. 7–12.
 14. Косолапов Н. Сила, насиліе, безопасность: современная диалектика взаимосвязей. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 11. С. 6–13.
 15. Мурашин Г., Кравець Є. Про концепцію національної безпеки: [Про пріоритетні засоби гарантування нац. безпеки]. *Політика і час*. 1992. № 5. С. 10–19.
 16. Постанова КМ України від 15 липня 1998 р. № 1099 «Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій». *Офіційний вісник України*. 1998. № 28. С. 106.
 17. Постанова КМ України від 24 березня 2004 р. № 368 «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями». *Офіційний вісник України*. 2004. № 12. 740 с.

УДК 354.4:351.81:33.02.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.30>

СВІТОВІ ТРЕНДИ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНОЇ ГАЛУЗІ: ПУБЛІЧНОУПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ

Жебєлев Ігор,

аспірант кафедри публічного управління та адміністрування
Національного авіаційного університету,
начальник Служби автомобільних доріг у Вінницькій області
ORCID ID: 0000-0002-5467-1163

У статті розкривається проблематика динаміки становлення провідних світових трендів розвитку новітніх інноваційних транспортних комплексів і транспортних систем, бачення ролі та місця транспортної галузі в системі публічного врядування сучасних держав. Зазначається, що в розвинених державах світу існує чітке розуміння стратегічної ролі транспортних комплексів у забезпеченні реального суверенітету країни, оскільки рівень розвитку транспортної галузі має вирішальний вплив на сталий розвиток усієї економіки та є найважливішою ознакою рівня цивілізованості й технологічного прогресу країни.

На основі узагальнення останніх наукових досліджень у зазначеній царині та сучасного науково-практичного доробку закордонних і вітчизняних авторів систематизовано основні тренди розвитку транспорту та транспортної галузі ЄС у найближче десятиліття, серед яких виокремлено: загальне збільшення обсягів транспортних перевезень та географічне зміщення послуг із заходу на схід Європи; перехід транспортно-го ринку у фазу революційного технологічного розвитку; прискорення автономізації та діджиталізації транспортної сфери; прискорений перехід до використання в транспортних перевезеннях електромобілів; зростання вимог щодо якості, термінів надання транспортних послуг, точності поставок та обміну інформацією між перевізниками та клієнтами; появу потреби персоналу з новими ІТ-компетенціями та водіїв із навичками управління висококомп'ютеризованими транспортними засобами та ін.

Стверджується, що неминучі зміни у функціонуванні транспортних систем мають певною мірою революційний характер та кардинально змінять структуру й сутність самої транспортної галузі світу. Зроблено висновок, що релевантне врахування провідних трендів та на основі цього реорганізація державної транспортної політики України мають особливо велике значення для нашої країни, оскільки Україна має найкраще за коефіцієнтом транзитності географічне розташування й спроможна зайняти належне місце у європейській транспортній системі.

Ключові слова: публічне врядування, транспорт, транспортна інфраструктура, державна транспортна політика, тренди розвитку транспортної галузі.

Zhebelev Ihor. Global trends in the development of the transport industry: public administrative aspects

In the article reveals the problems of the dynamics of the development of the world's leading trends in the development of the latest innovative transport complexes and transport systems, the vision of the role and place of the transport industry in the system of public governance of modern states. It is noted that in the developed countries of the world there is a clear understanding of the strategic role of transport complexes in ensuring the real sovereignty of the country, since the level of development of the transport industry has a decisive influence on the sustainable development of the entire economy and is the most important sign of the level of civilization and technological progress of the country.

On the basis of the generalization of the latest scientific research in this field and the modern scientific and practical developments of foreign and domestic authors, the main trends of the development of transport and the transport industry of the EU in the coming decade are systematized, among which the following are highlighted: the general increase in the volume of transport and the geographical shift of services from the west to the east of Europe; transition of the transport market to the phase of revolutionary technological development; acceleration of autonomization and digitalization of the transport sector; accelerated transition to the use of electric vehicles in transport; growing requirements for quality, terms of delivery of transport services, accuracy of deliveries and exchange of information between carriers and customers; the emergence of a need for personnel with new IT competencies and drivers with the skills to manage highly computerized vehicles, etc.

It is argued that the inevitable changes in the functioning of transport systems are to some extent revolutionary in nature and will fundamentally change the structure and essence of the world's transport industry itself. It was concluded that the relevant consideration of the leading trends and, based on this, the reorganization of the state transport policy of Ukraine is of particular importance for our country, since Ukraine has the best geographical location in terms of transit ratio and is able to take its proper place in the European transport system.

Key words: public governance, transport, transport infrastructure, state transport policy, trends in the development of the transport industry.

Постановка проблеми. Нищівна війна російської федерації проти незалежної України одним зі своїх побічних наслідків висвітлила принципову стратегічну вагу транспортної інфраструктури та транспортної галузі країни як у функціонуванні економіки, так і в забезпеченні обороноздатності держави. Ми не маємо сумніву в скорішій перемозі України і вже зараз маємо накреслювати стратегічні підходи до відновлення й розвитку дорожньої інфраструктури та у цілому транспортної галузі України в повоєнний період.

На нашу думку, у подальшому стратегічному розвитку транспортної галузі України, насамперед, необхідно врахувати ті провідні тенденції, що вже виразно виокреслюються у світових транспортних процесах, відносинах та логістиці; по-друге, вибудувати транспортну інфраструктуру країни так, щоб її стан у повоєнний період максимально задовольняв необхідний ступінь обороноздатності та економічної безпеки країни та відповідав стандартам та тенденціям розвитку міжнародних і міжрегіональних транспортних коридорів з урахуванням майбутнього зростання транспортних потоків; по-третє, урахував найкращий європейський і світовий досвід розбудови системи транспортної інфраструктури і комунікації – цілісного транспортного комплексу держави. У цьому плані В. Ровенська та А. Красножон наголошують, що «нарощення та раціональне використання транспортного потенціалу країни, забезпечення сталого розвитку автотранспортної системи України відноситься до стратегічних напрямів. Сталий розвиток автотранспорту – це, насамперед, його гармонійний розвиток, що передбачає гармонізацію та поєднання економічного, соціального й екологічного підходів; їх узгодження та перекладна мова конкретних заходів, які є засобами досягнення сталого розвитку транспортної системи – завдання з великим рівнем складності, оскільки всі його складники повинні бути збалансованими між собою» [1, с. 50].

Власне, у цьому визначенні криється основна мета та сутність державної політики розвитку транспортної галузі. Тож нагальним постає питання формування та реалізації принципово нової державної політики на основі врахування світових трендів розвитку транспортних комплексів розвинених держав, зокрема в таких сферах, як розвиток об'єктів транспортної інфраструктури, забезпечення безпеки на транспорті, формування стимулюючої податкової й тарифної політики, оновлення матеріально-технічної бази та приведення національного транспортного законодавства до міжнародних та європейських вимог і стандартів, створення єдиного інформаційно-економічного та транспортно-логістичного простору тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан та проблеми публічного управління й регулювання сфери транспортного забезпечення, державної транспортної політики інтенсивно розглядаються багатьма вітчизняними науковцями, фахівцями та експертами у цій галузі. Так, пошуковий сервіс Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського за ключовими словами «управління транспортом» подає 632 посилання на наукові статті, 2 387 посилань на реферативну базу даних та 436 книжкових видань; за ключовими словами «транспортна інфраструктура» відповідно 310 посилань на наукові статті, 683 посилання на реферативну базу даних та 58 книжкових видань. Зокрема, плідно працюють у дискурсному просторі проблематики державного регулювання та функціонування транспортної галузі такі дослідники, як О. М. Вольська [7], Е. М. Деркач [3], Ю. О. Крихтіна [8], Т. В. Логвинюк [2], В. В. Ровенська та Г. І. Красножон [1], О. В. Чорна, Н. М. Фалович, О.С. Шевчук, П. В. Попович та М. В. Буряк [6], С. Ф. Смерічевський, О. А. Михальченко та Л. І. Райчева [10] та ін.

Проте попри значний масив публікацій, дотичних різних міжнародних та вітчизняних аспектів державного управління в галузі транспортного забезпечення та державної транспортної політики; нормативно-правового регулювання відносин у сфері транспорту; економічного, логістичного, інноваційного підходів та стратегічних перспектив функціонування й розвитку транспортної інфраструктури та транспортних підприємств країни все ще видається недостатньо опрацьованою проблематика динаміки становлення провідних світових трендів розвитку новітніх інноваційних транспортних комплексів і транспортних систем, бачення ролі та місця транспортної галузі в системі публічного врядування сучасних держав. Це й становитиме мету дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розвинених державах світу існує чітке розуміння стратегічної ролі транспортних комплексів у забезпеченні реального суверенітету країни, оскільки рівень розвитку транспортної галузі має вирішальний вплив на сталий розвиток усієї економіки та є «однією із найважливіших ознак її технологічного прогресу й цивілізованості. Потреба у високо-розвиненій транспортній системі ще більш підсилюється під час інтеграції у європейську і світову економіку, транспортна система стає базисом для ефективного входження країн у світове співтовариство» [2, с. 149]. Саме тому всесвітня Концепція сталого розвитку значну увагу приділяє транспорту

та транспортній інфраструктурі. Зокрема, вінницький науковець Е. М. Деркач наголошує, що «розвиток сучасної транспортної інфраструктури на засадах сталого розвитку вимагає застосування інтегрованого підходу з метою забезпечення балансу інтересів держави, приватного інвестора, суспільства. Державна політика щодо формування національної транспортної моделі має забезпечувати поєднання потенціалу та можливостей усіх видів транспорту на основі конкурентно-партнерських засад під час організації та здійснення перевезень, застосування інноваційних технологій та створення сприятливого інвестиційного клімату задля залучення України у міжнародну логістику доставки товарів у рамках розвитку міжнародних транспортних маршрутів» [3, с. 31].

Узагальнення останніх наукових досліджень у зазначеній царині та сучасний науково-практичний доробок закордонних і вітчизняних авторів дають змогу систематизувати основні тренди розвитку транспорту та транспортної галузі ЄС у найближче десятиліття. Такими трендами є:

– загальне збільшення обсягів транспортних перевезень та географічне зміщення послуг із заходу на схід Європи, особливо після закінчення війни в Україні, куди в період відновлення країни ЄС поставлятимуть значні обсяги будівельних, промислових та інших товарів. Водночас це викличе посилення й без того значного дефіциту кадрів кваліфікованих водіїв категорії «Д» (наприклад, у сусідній Польщі станом на 2023 р. офіційно цей дефіцит визнається на рівні 200 тис осіб [4, с. 11]);

– перехід транспортного ринку у фазу революційного технологічного розвитку (що спирається на штучний інтелект та геоінформаційне регулювання перевезень), який зумовлює посилення державного адміністративно-правового регулювання галузі у цілому. Зокрема, на рівні ЄС плануються кардинальні зміни до правил автомобільного транспорту, включаючи положення «Пакету мобільності» [5] та зміни до положень про координацію систем соціального забезпечення та інших соціальних нормативних актів;

– прискорення автономізації та діджиталізації транспортної сфери, що відбуватиметься за такими послідовними етапами: 1. Базова прогресуюча цифровізація – комп'ютеризація процесів, автоматизація адміністративних послуг, оптимізація транспортних мереж завдяки використанню рішень для географічного моделювання мережі. 2. Платформізація ринків – постійний розвиток цифрових платформ, що дають змогу замовляти онлайн-послуги у великій базі постачальників послуг. Платформізація транспортних послуг у ЄС уже помітна в пасажирських перевезеннях. 3. Агресивний вихід на транспортно-логістичний ринок цифрових гігантів – великих компаній (Amazon, Uber, Asos, Ocado і багато інших), що з'явилися завдяки цифровим технологіям. Деякі цифрові гіганти (наприклад, Uber) уже сьогодні пропонують ефективні платформи для замовлення послуг транспортування товарів. 4. Масовий перехід на передові цифрові технології: очікується після 2025 р. активізація виходу на ринок передових рішень у сфері телематики, штучного інтелекту або рішень на основі блокчейну;

– унаслідок діджиталізації відбудеться технологічний перехід галузі транспорту від традиційного формату до постіндустріального, для якого характерним стануть, по-перше, усе більша автономізація транспортних засобів (управління за допомогою штучного інтелекту без участі водіїв), що знизить експлуатаційні витрати та рівень аварійності на дорогах; по-друге, відбуватиметься перехід до використання двигунів на альтернативних видах палива (електричні батареї, водень), що значно зменшить шкідливі викиди в атмосферу та дасть змогу адаптувати галузь до зростаючих вимог до викидів CO₂;

– кардинально зміниться автопарк міської комунікації та на рівні транспорту «останньої милі» (безпосередня доставка товарів кінцевому споживачеві), де відбуватиметься прискорений перехід до використання в пасажирських перевозках електромобілів і автомобілів на стисненому природному газі, а також доставчих автономних транспортних засобів (наприклад, дронів);

– збільшення загальних обсягів внутрішніх та міжнародних перевезень, імпорту та експорту, що зумовить як збільшення витрат на транспортні мережі (утримання, ремонт та будівництво нових транспортних коридорів і логістичних центрів), так і зростання конкурентної боротьби, підвищення рівня концентрації (у результаті видавлення з ринку транспортними гігантами малих підприємств, які не мають у своїй діяльності адекватних часток транспорту в країні і на зовнішніх ринках);

– зростання вимог до якості, термінів надання транспортних послуг, точності поставок та обміну інформацією між перевізниками та клієнтами. При цьому впровадження рішень із цифровізації матиме вирішальне значення як для поліпшення якості транспортних послуг, так і для зниження операційних витрат, адаптації послуг до мінливих потреб клієнтів та впровадження рішень із високою доданою вартістю. Однак у короткостроковій перспективі вони будуть доступні лише великим перевізникам, спроможним вкласти значні кошти в інноваційну модернізацію, що може створити додатковий бар'єр для дрібних підприємців та сприяти збільшенню концентрації ринку;

– прогресивна автономізація та цифровізація транспорту в довгостроковій перспективі вимагатимуть розвитку персоналу з новими ІТ-компетенціями та водіїв із навичками управління висококомп'ютеризованими транспортними засобами. Це підвищить привабливість роботи в транспортній галузі для молоді та спричинить появу відповідних навчальних спеціальностей в освітньому середовищі університетів і професійних коледжів;

– масовий перехід на електромобілі в країнах європейської спільноти посилить проблему утилізації як фізично, так і морально застарілих автомобілів, що спричинить тенденцію їх перенаправлення до третіх, менш розвинутих країн.

Цілком зрозуміло, що ще одним із наслідків реалізації зазначених трендів стане збільшення розриву між передовими країнами світу та країнами «наздогінного розвитку». Адже перехід транспортної галузі країни до епохи автономізації та діджиталізації транспортної сфери вимагає значних витрат на впровадження інноваційних рішень на початковому етапі, що дасть змогу значно збільшити економічну перевагу, але лише в довгостроковій перспективі.

Варто також додати, що відповідно до Концепції сталого розвитку, основними трендами розвитку транспортно-логістичних систем та ключовими стратегічними завданнями, які стоять перед європейським транспортним комплексом, є такі:

– досягнення Цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй, що у сфері транспорту передбачають створення сталої інфраструктури, стимулювання інновацій, боротьбу зі зміною клімату та його наслідками, глобальне партнерство з метою сталого розвитку тощо (транспорт має стати екологічно відповідальним, інклюзивним, ефективним та економічно стійким);

– досягнення низьких викидів та посилення інноваційних транспортних послуг і технологій, які сприяють декарбонізації транспортної діяльності;

– реалізація логістичного підходу у транспортній діяльності, що потребує врегулювання у законодавстві умов функціонування інтер-, мультимодальних і термінальних систем перевезення вантажів, технологій перевезення «від дверей до дверей», сучасних телекомунікаційних систем супроводу вантажоперевезень;

– посилення міжнародної інтегрованості та стійкості транспортних систем в умовах створення єдиного транспортного простору та спільного ринку транспортних послуг;

– забезпечення ефективних, безпечних і конкурентоспроможних транспортних систем, що зменшують викиди діоксиду вуглецю, тощо [6, с. 70].

Як бачимо, неминучі зміни у функціонуванні транспортних систем мають певною мірою революційний характер та кардинально змінять структуру й сутність самої транспортної галузі світу. Відповідно до нових підходів О. М. Вольська пропонує сформулювати місію держави у сфері функціонування й розвитку транспортної системи на сучасному етапі – «сприяння економічному зростанню та підвищенню добробуту населення через доступ до безпечних і якісних транспортних послуг». На думку дослідниці, для сучасної України реалізація цієї місії можлива через досягнення таких стратегічних цілей на основі використання інформаційної транспортної системи:

1. Розвиток сучасної розвинутої та ефективної транспортної інфраструктури, що забезпечує прискорення руху потоків пасажирів, руху товару, зниження транспортних витрат в економіці. Це дасть змогу забезпечити економічне зростання і соціальний розвиток, зміцнення зв'язків між регіонами, підвищення конкурентоспроможності й ефективності інших галузей економіки (насамперед за рахунок зниження рівня транспортних витрат у кінцевій вартості продукції), зростання підприємницької та ділової активності, що безпосередньо впливає на якість життя і рівень соціальної активності населення.

2. Підвищення доступності послуг транспортного комплексу для населення. Досягнення цієї мети означає задоволення повним обсягом потреб населення з пересування, відсутність дефіциту потужностей, високу пропускну здатність і технічну оснащеність транспортної інфраструктури, ліквідацію обмежень на розвиток наявних та освоєння нових територій, а також підвищення цінової доступності соціально значущих послуг транспорту.

3. Підвищення конкурентоспроможності транспортної системи країни, реалізація транзитного потенціалу держави. Досягнення цієї мети в Україні означатиме формування транспортної інфраструктури світового рівня і створення таким чином міцної основи для успішної інтеграції України у світову транспортну систему й перетворення експорту транспортних послуг на одне з найбільших джерел доходів країни.

4. Поліпшення інвестиційного клімату й розвиток ринкових відносин у транспортному комплексі. Досягнення цієї мети означає наявність належним чином підготовлених проєктів і механізмів перерозподілу фінансового капіталу в транспортний сектор, наявність законодавчої бази державно-приватного партнерства, визначеність і стійкість планів держави з розвитку об'єктів транспорту [7].

На нашу думку, до цього переліку варто додати необхідність максимізації фізичного, технічного та технологічного поєднання нашої країни з дорожніми мережами Європейського Союзу, створення єдиної національної мережі магістральних автомобільних доріг, адже «стратегія розвитку транспортної галузі України в контексті формування та реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції має полягати у системній та всебічній адаптації цього сектору економіки до нових умов і викликів та підвищення ефективності використання наявного її потенціалу» [8, с. 93]. Так, Національна транспортна стратегія України на період до 2030 р., схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р, наголошує, що «через територію України проходить низка міжнародних транспортних коридорів: Пан'європейські транспортні коридори №№ 3, 5, 7, 9; коридори Організації співробітництва залізниць (ОСЗ) №№ 3, 4, 5, 7, 8, 10; Транс'європейська транспортна мережа (TEN-T), коридор Європа – Кавказ – Азія (ТРАСЕКА)» [9]. Проте в умовах необхідності відновлення руйнацій національного житлового та виробничого фондів, що викличе необхідність значного збільшення поставок будівельних матеріалів, техніки, конструкцій тощо з ЄС, цих транспортних коридорів буде, очевидно, замало, і це буде здатним загальмувати процеси відбудови України.

Висновки. Проведене дослідження надає підстави стверджувати, що релевантне врахування провідних трендів та на основі цього реорганізація державної транспортної політики України мають особливо велике значення для нашої країни, оскільки Україна має найкраще за коефіцієнтом транзитності географічне розташування й спроможна зайняти належне місце у європейській транспортній системі. Зокрема, фахівці Національного авіаційного університету С. Ф. Смерічевський, О. А. Михальченко та Л. І. Райчева вбачають удосконалення державної політики розвитку транспортної інфраструктури України у формуванні інвестиційної моделі інноваційного типу, збільшенні частки капітальних інвестицій у нематеріальні активи, фінансуванні відтворення активів підприємств транспортного комплексу через лізинг, концесії, залученні коштів міжнародних організацій, державних інвестицій, пільговому кредитуванні банківськими установами на основі компенсації державою частини процентної ставки тощо [10, с. 21]. Для цього необхідним є також цілісний зв'язок стратегічного планування дорожньої інфраструктури із соціально-економічним плануванням та розрахунком обґрунтувань будівельно-монтажних відновлюваних робіт у житловому й виробничому будівництві. Стратегічне планування при цьому відіграватиме роль інструменту реального досягнення необхідних економічних, соціальних та політичних завдань, створення конкурентоздатності автомобільних транспортних послуг України в умовах істотних змін зовнішнього середовища, що впливають на розвиток дорожньої інфраструктури. При цьому ключовими у стратегічному плануванні відновлення й розвитку дорожньої інфраструктури України в повоєнний період мають стати саме розбудова та розвиток міжнародних транспортних коридорів у Європу.

Отже, для України, щоб не опинитися на периферії світової історії, нагальною повстає необхідність удосконалення й осучаснення державної транспортної політики, яка була б здатна ефективно відповідати на існуючі виклики та загрози, була спрямованою на створення передумов для переходу національної транспортної галузі на новий рівень, відповідний рівню розвитку транспортних систем і транспортних ринків Європейського співтовариства та світу.

Література:

1. Ровенська В., Красножон Г. Проблеми сталого розвитку підприємств галузі автомобільного транспорту. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2017. Вип. 16. С. 45–53.
2. Логвинюк Т.В. Еволюція транспортної інфраструктури та її вплив на розвиток сучасного світу. *Наукові записки з української історії*. 2019. Вип. 45. С. 144–149.
3. Деркач Е.М. Правове забезпечення сталого розвитку транспортної системи України. *Економіка та право*. 2020. № 4. С. 24–34.
4. Transport przyszłości. Raport o perspektywach rozwoju transportu drogowego w latach 2020 – 2030. Związek Pracodawców «Transport i Logistyka Polska». Warszawa: TLP, 2019. 82 s.
5. Пакет мобільності – що чекає перевізників і як до цього підготуватися. *Інтернет-портал Trans.eu*. 03.06.2020. URL: <https://www.trans.eu/ua/blog/lohistyka-4-0/paket-mobilnosti/>.
6. Нормативно-правове забезпечення умов функціонування транспортних систем та напрями його вдосконалення / О.В. Чорна та ін. *Розвиток транспорту*. 2022. Вип. 2. С. 64–76.
7. Вольська О.М. Основні напрями державного регулювання транспортної галузі. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2019. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_17.
8. Крихтіна Ю.О. Проблеми та суперечності державної політики розвитку транспортної галузі України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2021. Вип. 1. С. 86–94.
9. Про схвалення Національної транспортної стратегії України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 52. С. 533.
10. Смерічевський С.Ф., Михальченко О.А., Райчева Л.І. Структурна політика відтворення в транспортному комплексі України та інноваційно-інвестиційні механізми її реалізації. *Економіка та держава*. 2022. № 7. С. 16–21.

УДК 32 (477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.31>

ФОРМИ КОМУНІКАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ З КРАЇНАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІВДРУЖНОСТІ У 2021–2023 РР.

Козюпа Олена,

начальник відділу забезпечення діяльності керівництва

Волинської обласної ради

ORCID ID: 0001-0004-0000-7077

Метою статті є аналіз та узагальнення форм комунікації Волинської обласної ради з інституціями та окремими країнами Європейського Союзу в контексті процесів євроінтеграції. Специфіку відносин між Волинською областю та Євросоюзом значною мірою визначають її прикордонний статус та наявність спільного кордону з Республікою Польща та Білоруссю. Депутати Волинської обласної ради співпрацюють із різними інституціями організацій та установ ЄС. Так, в українській делегації Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи працює голова постійної депутатської комісії ради з питань міжнародного співробітництва, зовнішньоекономічних зв'язків та інвестицій. Повномасштабна військова агресія РФ створила багато проблем та викликів, що зумовило появу нових форм комунікації та співпраці між Україною та ЄС. Потенційні загрози виникнення гуманітарної кризи спонукало Конгрес Ради Європи створити онлайн-платформи для допомоги Україні. Окрім цього, за сприяння Конгресу було створено ще одну платформу для координації допомоги українським біженцям. Волинська обласна рада, координаційні волонтерські центри та благодійні організації налагоджують нові партнерські взаємини у сфері міжнародної гуманітарної допомоги Україні, зокрема з румунським міжнародним волонтерським фондом «ASOCIATIA ROUND TABLE 20 BOTOSANI», німецьким «ASB Ortsverband Hamburg-Mitte e.V.» та громадською організацією, заснованою українськими діаспорянами, «Feine Ukraine – Verein der deutsch-ukrainischen Zusammenarbeit» у м. Гамбург. Наприкінці січня 2023 р. до Луцька з офіційним візитом прибули представники Фламандського уряду Королівства Бельгія в рамках реалізації проєкту співпраці Фламандського уряду та Бельгійського Червоного Хреста Фландрії «Предмети допомоги для України». Найтісніший зв'язок Волинь здійснює з державними та громадськими інституціями Республіки Польща. Саме Польща першою підтримала і визнала українську незалежність, стала союзником у євроінтеграційних прагненнях нашої держави.

Ключові слова: місцеве самоврядування, Волинська обласна рада, Європейський Союз, комунікація, військова агресія РФ, гуманітарна допомога.

Kozyupa Olena. Forms of communication of the Volyn Regional Council with the countries of the European Community in 2021–2023

The purpose of the article is to analyze and summarize the forms of communication between the Volyn Regional Council and the institutions and individual countries of the European Union in the context of European integration. The specifics of relations between Volyn Oblast and the European Union are largely determined by its border status and the presence of a common border with the Republic of Poland and Belarus. The deputies of the Volyn Oblast' Council are cooperating with various institutions of EU organizations and agencies. Thus, the Ukrainian delegation to the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe includes the chairman of the council's standing parliamentary committee on international cooperation, foreign economic relations and investment. The full-scale military aggression of the Russian Federation has created many problems and challenges, what has led to the emergence of new forms of communication and cooperation between Ukraine and the EU. The potential threat of a humanitarian crisis prompted the Council of Europe Congress to create online platforms to help Ukraine. In addition, with the assistance of the Congress, another platform was created to coordinate assistance to Ukrainian refugees. Volyn Regional Council, volunteer coordination centers and charitable organizations establish new partnerships in the field of international humanitarian aid to Ukraine, in particular with the Romanian International Volunteer Foundation “ASOCIATIA ROUND TABLE 20 BOTOSANI”, German’s “ASB Ortsverband Hamburg-Mitte e.V.” and a non-governmental organization founded by Ukrainian diasporas, “Feine Ukraine – Verein der deutsch-ukrainischen Zusammenarbeit” in the city of Hamburg. At the end of January 2023, representatives of the Flemish Government of the Kingdom of Belgium paid an official visit to Lutsk as part of a project of cooperation between the Flemish Government and the Belgian Red Cross of Flanders: “Relief items for Ukraine”. Volyn has the closest ties with the state and public institutions of the Republic of Poland. It was Poland that first supported and recognized Ukrainian independence became an ally in the European integration aspirations of our country.

Key words: local self-government, the Volyn Regional Council, the European Union, communication, military aggression of the Russian Federation, humanitarian aid.

Постановка проблеми. Важливим напрямом діяльності Волинської обласної ради є зміцнення контактів та налагодження плідної співпраці Волинської області з країнами ЄС. Така діяльність

наповнюється реальним змістом завдяки використанню різноманітних форм та механізмів комунікації депутатського корпусу ради, її керівництва з організаціями та установами ЄС загалом, а також окремими країнами Союзу. Причому така співпраця не обмежується державними структурами – вона здійснюється й на рівні інституцій громадянського суспільства, міжособистих стосунків теж.

Особливої актуальності ця проблема набуває у контексті практичних кроків України щодо євроінтеграції, особливо самітів Україна – ЄС. Останній із них відбувся у лютому 2023 р. у Києві. Україна подала заявку на вступ до ЄС 28 лютого 2022 р. й отримала статус кандидата 23 червня того ж року. Зокрема, за результатами лютневого саміту 2023 р. його учасники обговорили процес вступу України до ЄС, а представники ЄС відзначили докладені Україною зусилля на шляху до вступу [1, с. 361].

Огляд останніх публікацій. Значний внесок у дослідження євроінтеграційних процесів, зусиль України щодо реформування суспільно-політичних відносин та інституційної структури відповідно до європейських вимог здійснюють такі вітчизняні вчені, як М. Алексієвець, Г. Зеленько, А. Кудряченко, М. Лендбел, В. Литвин, А. Романюк, М. Палінчак та ін. Одним із вагомих колективних доробків у вивченні інституційного складника процесів демократичного реформування європейських країн, що побачила світ у 2023 р., стала колективна монографія за загальною редакцією Ю. Остапця та М. Токаря «Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть» [2].

Методологічними засадами підготовки статті є сукупність загальнонаукових та спеціальних методів і підходів, зокрема інституційний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний та ін.

Метою статті є аналіз та узагальнення форм комунікації Волинської обласної ради з інституціями та окремими країнами Європейського Союзу у контексті процесів євроінтеграції.

Специфіку відносин між Волинською областю та ЄС значною мірою визначають її прикордонний статус та наявність спільного кордону з Республікою Польща та Білоруссю. Так, у листопаді 2021 р. секретар РНБО, три міністри, два послы, представники Офісу Президента України, інших відомств, правоохоронних органів, військових формувань, територіальної оборони, а також очільники п'яти прикордонних областей та представники територіальних громад прибули на Волинь для участі у міжвідомчій нараді щодо організації протидії міграційній кризі та захисту державного кордону. Як зазначив секретар Ради національної безпеки та оборони України О. Данілов, Україна готується до різних сценаріїв розвитку подій на польсько-білоруському кордоні.

Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Б. Ціхоцький зі свого боку поінформував про етапи спецоперації та заходи реагування польської сторони. Він переконаний, що «міграційна атака – це гібридна операція Білорусі, де мігранти є одночасно і зброєю, і жертвою». Надзвичайний і Повноважний Посол Литовської Республіки в Україні В. Сарапінас висловив подяку Україні за те, що вона була однією з перших країн, які допомогли Литві на початку міграційної кризи [3].

Депутати Волинської обласної ради співпрацюють із різними інституціями Євросоюзу. Так, в українській делегації Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи працює голова постійної депутатської комісії ради з питань міжнародного співробітництва, зовнішньоекономічних зв'язків та інвестицій Ю. Вусенко. У лютому 2022 р. в Офісі Президента України відбулася робоча нарада членів делегації України з підготовки звіту України щодо виконання своїх зобов'язань у межах Європейської хартії місцевого самоврядування за участі Постійного представника України при Раді Європи, Надзвичайного та Повноважного Посла України Б. Тарасюка та заступника керівника Офісу Президента України, представника Департаменту міжнародних організацій Міністерства закордонних справ України І. Жовкви [4].

Повномасштабна військова агресія РФ створила багато проблем та викликів, що зумовило появу нових форм комунікації та співпраці між Україною та ЄС. Потенційні загрози виникнення гуманітарної кризи спонукали Конгрес Ради Європи створити онлайн-платформи для допомоги Україні. Окрім цього, за сприяння Конгресу створено ще одну платформу для координації допомоги українським біженцям. Тут вимушено переміщені особи можуть абсолютно безкоштовно знайти житло, транспорт та волонтерів, які сприятимуть у вирішенні нагальних проблем [5].

Волинська обласна рада, координаційні волонтерські центри та благодійні організації налагоджують нові партнерські взаємини у сфері міжнародної гуманітарної допомоги Україні. Із цією метою за дорученням голови Волинської ради Г. Недопада керівники обласних комунальних закладів відвідали одне з прикордонних міст Румунії, де працює міжнародний волонтерський фонд «ASOCIATIA ROUND TABLE 20 BOTOSANI». Його представництва діють не лише в Румунії, а й у Німеччині, та об'єднують більше тисячі волонтерів з усієї Європи. Фонд активно долучився до гуманітарної підтримки України, тут

також приймають і опікуються нашими співвітчизниками – вимушеними біженцями. Під час зустрічі із засновниками «ASOCIATIA ROUND TABLE 20 BOTOSANI» волинські волонтери домовилися про взаємодію та системну співпрацю, а також прийняли від румунських колег кількатонний гуманітарний вантаж із ліками, продуктами, засобами гігієни та індивідуального захисту, товарами для дітей тощо [6].

Довірена особа голови Волиньради з гуманітарних питань О. Кулаков та очільник благодійного фонду «Турбота Про» А. Ковальчук домовилися про співпрацю з волонтерським центром м. Гамбург «ASB Ortsverband Hamburg-Mitte e.V.» та громадською організацією, заснованою українськими діаспорянами, «Feine Ukraine – Verien der deutsch-ukrainischen Zusammenarbeit» («Файна Україна – асоціація німецько-української співпраці»).

Одрузу за домовленістю послідувала і конкретна допомога: німецькі волонтери передали волинянам 20-тонний вантаж із ліками і медичним обладнанням, продуктами харчування та засобами гігієни [7].

Голова Волиньради Г. Недопад провів робочу зустріч із представниками компанії *Nestlé* в Україні. Йшлося, зокрема, про безпекову ситуацію в області, а також передбачуваність енергопостачання задля можливості планування виробничих процесів. Незважаючи на війну, що Росія розв'язала проти України, з 28 лютого 2022 р. компанія відновила роботу всіх фабрик в Україні за винятком Харкова. Із початку повномасштабної військової агресії РФ проти України *Nestlé* надала майже 4 тис т гуманітарної допомоги громадам та військовим на суму, що перевищує 400 млн грн. Окрім того, корпорація створила фонд для відновлення житла працівникам, які втратили його через воєнну агресію. За словами голови обласної ради, у 2021 р. інвестиції *Nestlé* в економіку Волині становили 112 млн грн, а податки до бюджетів різних рівнів сягнули 54 млн. Це й близько 600 робочих місць із високим рівнем доходу [8].

2022 р. став роком завершення великого інфраструктурного проекту Шацької громади. Йдеться про каналізування п'ятох населених пунктів навколо оз. Світязь, здійснених у рамках програми транскордонного співробітництва за фінансової підтримки ЄС. Загальна вартість проекту становила майже 6,5 млн євро, 90% з яких – кошти євроспільноти, решта – місцевих бюджетів: селищного, районного і обласного. Від початку подачі заявки на участь у проекті і до його завершення минуло понад чотири роки. За цей час побудовано майже 100 км каналізаційних мереж у п'ятох найбільших населених пунктах, до яких приєднається понад 2,6 тис домогосподарств, та зведено очисні споруди у селах Світязь і Пульмо, а існуючі у Шацьку модернізували та розширили. У комплексі це дало змогу на 80% скоротити викид стоків у навколишнє середовище. Реалізація цього проекту не тільки поліпшила екологічну та санітарну ситуацію навколо унікальних Шацьких озер, а й суттєво підвищила комфортність проживання місцевого населення, сприяє розвитку туризму та інвестиційної привабливості території загалом [9].

Наприкінці січня 2023 р. до Луцька з офіційним візитом прибули представники Фламандського уряду Королівства Бельгія на чолі з Міністр-Президентом Я. Ямбомом, Надзвичайний і Повноважний Посол Бельгії в Україні П. Ван Де Вельде, генеральний директор Бельгійського Червоного Хреста Фландрії Ф. Вандекерхов, заступник міністра охорони здоров'я України І. Кузін, а також керівництво Товариства Червоного Хреста України. У рамках візиту відбулася робоча зустріч із керівництвом області та Луцька.

Іноземні гості відвідали Волинь завдяки реалізації проекту співпраці Фламандського уряду та Бельгійського Червоного Хреста Фландрії «Предмети допомоги для України». Загальний бюджет проекту становить 2 млн євро і спрямований на закупівлю найнеобхіднішого для задоволення потреб населення та критичної інфраструктури у Волинській, Рівненській та Одеській областях.

«Сьогодні ми тут через брутальні дії агресора. Парламент Фландрії із самого початку війни засудив дії РФ, які нищать не лише демократичні цінності вашої держави, а й усього світу. Фламандський парламент та народ прийняли рішення не залишати людей України на одинці із цією проблемою. Спершу ми спрямовували матеріальну допомогу польському центру допомоги біженцям з України. Також підтримували бельгійський Червоний Хрест, що надавав підтримку людям, які залишилися без засобів для існування чи отримали поранення. Сьогодні ж Україна має новий виклик – пошкодження енергетичної інфраструктури. Отже, у ході реалізації цього проекту ми зосередилися на закупівлі, постачанні та встановленні потужних генераторів на об'єктах критичної інфраструктури українських міст», – розповів Міністр-Президент Фламандського уряду Бельгії Я. Ямбон.

У рамках проекту для обласного центру Волині буде придбано чотири потужних генератори. Один із них уже встановлено на КП «Луцькводоканал» для підсилення роботи свердловин у разі відсутності електропостачання, решта передбачені для Луцької міської клінічної лікарні та для однієї з котельень міста [10].

У травні 2023 р. на Волині та Львівщині впродовж двох днів проходило виїзне засідання Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу. Вищий представницький

орган Волині представляв Г. Пустовіт, заступник голови ради. Окрім членів комітету ВРУ у засіданні взяли участь керівництво чотирьох міністерств: розвитку громад, територій та інфраструктури, закордонних справ, фінансів та МВС, міграційної, митної та прикордонної служб України, представники Сенату Республіки Польща, Посольств Польщі в Україні та України в Польщі, Генеральних консульств України в Любліні та Кракові, управлінці обласних рад та ОВА Волині і Львівщини, а також співробітники Міжнародної організації з міграції, Європейської Комісії, Консультативної місії ЄС в Україні, Представництва Європейського Союзу в Україні та Проєкту «Підтримка ЄС у зміцненні інтегрованого управління кордонами в Україні (EU4IBM)».

Серед питань порядку денного – утримання автомобільних пунктів пропуску та будівництво нових на кордонах з ЄС, розширення пропускнуої спроможності міжнародних автопереходів, реалізація Стратегії інтегрованого управління кордонами, виконання програм транскордонного співробітництва та ін. Частиною виїзного засідання Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу стали також ознайомчі відвідини пунктів пропуску Ягодин, Угринів, Шегині та Краківець [11].

Найтісніший зв'язок Волинь здійснює з державними та громадськими інституціями Республіки Польща. Саме Польща першою підтримала і визнала українську незалежність, стала союзником у євроінтеграційних прагненнях нашої держави. Наприкінці березня 2022 р. на Волинь прибула делегація польських парламентарів на чолі з Р. Терлецьким, віцемаршалком Сейму Республіки Польща. Депутати особисто супроводжували гуманітарний медичний вантаж, який сусідня держава вчергове збрала для українців, котрі потерпали від російської агресії.

На початку травня 2022 р. відбулася робоча зустріч керівництва Волинської області з представниками польської гміни Влодава щодо відкриття пункту пропуску «Адамчуки – Збереже» на Волині. Зокрема, віт гміни Д. Семенюк запевнив, що його громада щиро піклується про вимушених українських біженців. Із місцевого бюджету гміна виділила додаткові кошти на забезпечення родин із дітьми, для школярів організувала навчання. Того травневого дня поляки привезли гуманітарну допомогу й для Шацької громади, де проживає понад півтори тисячі переселенців [12].

У перших числах лютого 2023 р. заступник голови Волинської ради Г. Пустовіт взяв участь у першому засіданні Моніторингового комітету Програми *Interreg NEXT* Польща – Україна. Нову програму транскордонного співробітництва між Україною та Польщею Європейською Комісією затверджено на період до 2027 р. Проєкти спрямовано на вирішення спільних проблем у сферах довкілля, охорони здоров'я, розвитку туризму, кордонів, а також обміну досвідом та кращими практиками між органами влади, громадськими організаціями, окремими галузями чи навіть комунальними закладами. Учасниками нового етапу програми транскордонного співробітництва з українського боку є Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська області, а з польського – Підляське, Люблінське, Підкарпатське і частина Мазовецького воєводства.

У квітні 2023 р. в області з дводенним робочим візитом перебувала офіційна делегація Лодзького воєводства на чолі з головою тамтешнього Сеймику І. Коперською. Члени делегації зустрілися з представниками ділових кіл області, а також особисто передали кількатонний гуманітарний вантаж Олицькій громаді. Серед допомоги – дитячий одяг, а також підгузки, пеленальні серветки та інші предмети для найменших, близько 800 кг гігієнічних та мийно-пральних засобів. Усе це передано внутрішньо переміщеним особам, яких на території Олицької громади проживає близько 230 [13].

Голова Волинської обласної ради Г. Недопад у складі делегації взяв участь у III об'єднавчому Конгресі місцевого самоврядування Мережі регіонів трьох морів, який відбувся на початку травня 2023 р. у польському м. Люблін. Ініціатива трьох морів, або Тримор'я, – це міжнародна економічно-політична платформа співпраці, яка об'єднує 12 країн Європейського Союзу, розташованих поблизу Балтійського, Чорного й Адріатичного морів. Україна є партнером-учасником Тримор'я. Учасників об'єднавчого форуму особисто привітав Президент Польщі А. Дуда. Під час тематичних дискусій представники України та країн ЄС визначилися з перспективами розвитку мережі Тримор'я шляхом поглиблення співпраці за п'ятьма напрямками: економічна співпраця, інфраструктура, цифровізація, охорона довкілля, наука та освіта [14].

Проте перелічені форми комунікації Волинської обласної ради з ЄС не обмежуються країнами та ініціативами, що зазначені в публікації. Насправді їх набагато більше. Причому цей перелік постійно поповнюється новими формами та суб'єктами міждержавних відносин.

Висновки. Отже, діяльність Волинської обласної ради в досліджуваний період характеризується використанням різноманітних форм та механізмів співпраці з інституціями та країнами ЄС. Тут і

заклучення двосторонніх угод, реалізація великих інфраструктурних проєктів, створення міжнародної економічно-політичної платформи співпраці типу ініціативи трьох морів, або Тримор'я, контакти на рівні інституцій громадянського суспільства та ін. Війна Росії проти України спровокувала нові виклики, у тому числі й гуманітарного характеру, які потребували створення нових механізмів для їх вирішення. Йдеться про міграційну кризу у європейських країнах, влаштування внутрішньо переміщених осіб в Україні тощо.

Література:

1. Дір І. Результати саміту Україна – ЄС: майбутні виклики. *Міжнародне співробітництво та Україна в сучасних глобальних цивілізаційних процесах: актуальні економічні, політико-правові, безпекові та соціально-гуманітарні аспекти* : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 18–19 квітня 2023 р. / за заг. ред. М.М. Палінчак, М.М. Король, В.В. Химинець. Ужгород : Говерла, 2023. С. 361–364.
2. Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть : колективна монографія / за заг. ред. Ю. Остапця і М. Токаря. Ужгород : Ліра, 2023. 680 с.
3. Міграційна криза: Україна готується до різних сценаріїв. *Сайт Волинської обласної ради*. 15.11.2021. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2021/migracijna-kryza-ukrayina-gotyetsya-do-riznyh-sczenariyiv/> (дата звернення: 12.10.2022).
4. Про розвиток місцевої демократії Україна звітуватиме у Раді Європи. *Сайт Волинської обласної ради*. 05.02.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/pro-rozvytok-miscevoyi-demokratiyi-ukrayina-zvituvatyme-u-radi-yevropy/> (дата звернення: 10.02.2023).
5. Конгрес Ради Європи створив онлайн-платформи для допомоги Україні. *Сайт Волинської обласної ради*. 01.04.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/kongres-rady-yevropy-stvoryv-onlajn-platfomu-dlya-dopomogy-ukrayini/> (дата звернення: 18.08.2022).
6. Волинь співпрацюватиме з румунським міжнародним волонтерським центром. *Сайт Волинської обласної ради*. 08.04.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/04/08/> (дата звернення: 13.11.2022).
7. Волинь і Гамбург уклали гуманітарне партнерство. *Сайт Волинської обласної ради*. 30.04.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/volyn-i-gamburg-uklaly-gumanitarne-partnerstvo/> (дата звернення: 11.11.2022).
8. Топ-менеджер NESTLE в Україні: «Ми не помилилися, коли обрали Волинь для розміщення виробництва». *Сайт Волинської обласної ради*. 02.11.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/top-menedzher-nestle-v-ukrayini-my-nepomylylysa-koly-obraly-volyn-dlya-rozmishhennya-vyrobnyctva/> (дата звернення: 09.08.2023).
9. Шацька громада завершила великий інфраструктурний проєкт. Далі буде. *Сайт Волинської обласної ради*. 21.12.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/shaczka-gromada-zavershyla-velykyj-infrastrukturnyj-proyekt-dali-bude/> (дата звернення: 25.01.2023).
10. Потужні генератори – чергова допомога від Бельгії. *Сайт Волинської обласної ради*. 23.01.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/potuzhni-generatory-cherгова-dopomoga-vid-belgiyi/> (дата звернення: 09.08.2023).
11. На порядку денному – євротранскордонна інтеграція. *Сайт Волинської обласної ради*. 08.05.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/v-poryadku-dennomu-yevrotranskordonna-integraciya%ef%bf%bc/> (дата звернення: 12.09.2023).
12. «Адамчуки – Збереже» – спільна потреба прикордонних громад України і Польщі. *Сайт Волинської обласної ради*. 16.05.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/adamchuky-zberezhe-spilna-potreba-trykordonnyh-gromad-ukrayiny-i-polshhi-fotoreportazh/> (дата звернення: 05.10.2023).
13. Лодзькі партнери – для Олицької громади. *Сайт Волинської обласної ради*. 21.04.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/lodzki-partnery-dlya-olyczkoji-gromady/> (дата звернення: 08.10.2023).
14. Григорій Недопад взяв участь у конгресі Тримор'я. *Сайт Волинської обласної ради*. 17.05.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/grygorij-nedopad-vzyav-uchast-u-kongresi-trymorya/> (дата звернення: 08.10.2023).

УДК 354

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.32>

МОДЕЛІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИМИ УСТАНОВАМИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Нагорний Вячеслав,

аспірант кафедри публічної політики

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

головний спеціаліст відділу організаційного забезпечення суддівського самоврядування

Державної судової адміністрації України

ORCID ID: 0009-0001-0300-8345

У статті розглянуто шість основних моделей публічного управління пенітенціарною системою у світі. Виявлено, що типологія інституційних моделей системи виконання покарань сформована на основі відомчої класифікації, тобто приналежності пенітенціарної системи до певного державного відомства. Виділено такі моделі публічного управління: 1) модель публічного управління, у якій пенітенціарна система підзвітна міністерству внутрішніх справ або подібному відомству; 2) модель публічного управління, у якій пенітенціарна система знаходиться у відомстві міністерства юстиції; 3) модель публічного управління, у якій управління пенітенціарною системою здійснює об'єднане міністерство внутрішніх справ (поліції) та міністерство юстиції; 4) модель публічного управління, у якій керівництво системою виконання покарань здійснює окремий незалежний державний департамент; 5) змішана модель публічного управління, у якій види покарань здійснюються різними відомствами; 6) модель публічного управління, у якій управління пенітенціарною системою здійснюють органи та посадові особи. Проведено емпіричний аналіз та здійснено характеристику інституційних моделей управління Італії, Іспанії, Німеччини, Нідерландів, Данії, Фінляндії, Норвегії. На підставі аналізу виокремлено основні ознаки та відмінності публічного управління. В основу порівняльної характеристики покладено такі критерії: 1) орган державної влади, відповідальний за публічне управління; 2) ступінь передачі управління пенітенціарною системою приватним компаніям; 3) організація пенітенціарної системи; 4) типи/категорії пенітенціарних закладів; 5) показники ефективності публічного управління. Виявлено відмінності у системі виконання покарань за критеріями передачі управління пенітенціарною системою приватним компаніям, організації системи виконання покарань, стратегії, політиці та практиці ресоціалізації в'язнів. Диференціація моделей публічного управління позначається на показниках її ефективності.

Ключові слова: публічне управління, ресоціалізація, адміністративна діяльність персоналу, виконання покарань, пенітенціарна система.

Nahorny Viacheslav. Models of the public administration of penitentiary institutions: international experience and European standards

The article considers six main models of public management of the penitentiary system in the world. It was revealed that the typology of institutional models of the system of execution of punishments is formed based on departmental classification, that is, the penitentiary system belongs to a certain state department. The following models of public management are distinguished: 1) a model of public management in which the penitentiary system is accountable to the Ministry of Internal Affairs or a similar department; 2) the model of public administration, in which the penitentiary system is located in the department of the Ministry of Justice; 3) the public management model, in which the penitentiary system is managed by the joint Ministry of Internal Affairs (police) and the Ministry of Justice; 4) a model of public administration, in which the management of the system of execution of punishments is carried out by a separate independent state department; 5) mixed model of public administration, in which types of punishments are carried out by different departments; 6) public management model, in which the management of the penitentiary system is carried out by bodies and officials. Empirical analysis was carried out and institutional management models of Italy, Spain, Germany, the Netherlands, Denmark, Finland, and Norway were characterized. Based on the analysis, the main features and differences of public administration are highlighted. The comparative characteristics are based on the following criteria: 1) the state authority responsible for public administration; 2) degree of transfer of management of the penitentiary system to private companies; 3) organization of the penitentiary system; 4) types/categories of penitentiary institutions; 5) performance indicators of public administration. Differences in the system of execution of punishments according to the criteria of transfer of management of the penitentiary system to private companies, organization of the system of execution of punishments, strategy, policy and practice of resocialization of prisoners were revealed. Differentiation of public management models affects its efficiency indicators.

Key words: public administration, resocialization, administrative activity of personnel, execution of punishments, penitentiary system.

Пенітенціарна система суттєво диференціюється у різних країнах за принципами, методами, способами організації публічного управління та відомчого підпорядкування. Система виконання покарань перебуває у постійному розвитку, змінюються та створюються нові органи управління, нагляду та контролю, здійснюється передача управління приватному сектору та залучення громадськості, соціальних працівників до процесів ресоціалізації в'язнів. В умовах наближення України до стандартів ЄС актуалізується проблематика дослідження моделей публічного управління пенітенціарної системи, виділення ключових їхніх характеристик, ознак та показників ефективності.

Мета статті полягає в емпіричному дослідженні моделей публічного управління пенітенціарної системи на прикладі міжнародного досвіду.

У літературі сформовано типологію інституційних моделей системи виконання покарань на основі досліджень світового досвіду виконання покарань та ресоціалізації. В основу типології покладено відомчу класифікацію, тобто приналежність пенітенціарної системи до певного державного відомства. Моделі публічного управління диференціюють за ознаками підпорядкованості та організаційно-управлінської структури. Таким чином, виділяють такі моделі публічного управління [1, с. 12; 2, с. 941; 3, с. 69]:

1) модель публічного управління, у якій пенітенціарна система підзвітна міністерству внутрішніх справ або подібному відомству. Подібна модель повної підпорядкованості досить поширена, проте суперечить європейським стандартам і втрачає власні позиції протягом останніх років. Для прикладу, в Іспанії діє саме така адміністративно-управлінська пенітенціарна система, а також у багатьох латиноамериканських, африканських, практично в усіх державах Близького Сходу, у більшості пострадянських республік [1, с. 12];

2) модель публічного управління, у якій пенітенціарна система знаходиться у відомстві міністерства юстиції (практично в усіх європейських країнах, наприклад у скандинавських країнах – Швеції, Фінляндії, в Україні з 2016 р. побудовано подібну модель та створено територіальні органи Міністерства юстиції – п'ять міжрегіональних управлінь із питань виконання кримінальних покарань) [4]. Саме ця модель, за даними Д.В. Ягунова, притаманна більшості європейських та інших країн, таких як Австрія, Албанія, Англія та Уельс, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Італія, Франція, Швеція, Фінляндія, Ісландія, Республіка Ірландія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Польща, Хорватія, Чехія, Сербія, Сербська Республіка Боснії та Герцеговини, Румунія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Македонія, Молдова, Вірменія, Угорщина, Федерація Боснії та Герцеговини [5, с. 135]. Подібне підпорядкування практикується і в окремих країнах Північної та Латинської Америки, Азії та багатьох африканських державах [1, с. 12];

3) модель публічного управління, у якій управління пенітенціарною системою здійснює об'єднане міністерство внутрішніх справ (поліції) та міністерство юстиції (Швейцарія, Норвегія, Венесуела, Андорра, Кіпр, Монако, Мальта, Косово, Панама, Суринам, Сальвадор) [2, с. 940]. У більшості країн подібне об'єднання малоефективне та обгрунтоване, проте досвід Норвегії доводить практичну його дієвість. Створене там доволі потужне Міністерство юстиції та громадської безпеки координує пенітенціарний напрям (служба тюрем і пробації) і питання судоустрою, поліції та органів прокуратури, служби кримінального правосуддя, служби порятунку, безпеки громади, органів імміграції та координації норвезької політики в полярних районах [1, с. 12];

4) модель публічного управління, у якій керівництво системою виконання покарань здійснює окремий державний департамент, який не є підконтрольним міністерству внутрішніх справ або міністерству юстиції (Південно-Африканська Республіка) [2, с. 940];

5) змішана модель публічного управління, у якій різні заходи процесуального примусу або види покарань здійснюються різними відомствами: місця попереднього ув'язнення знаходяться у відомстві міністерства внутрішніх справ, установи виконання покарань – у розпорядженні міністерства юстиції (Китай, Казахстан, Ірак) [2, с. 941];

6) модель публічного управління, у якій управління пенітенціарною системою здійснюють органи та посадові особи (Англія, Північна Ірландія, Шотландія, де діяльність установ виконання покарань здійснюють Державний секретар, Головний інспектор в'язниць Її Величності та Міністр державної служби (Англія), Державний секретар та Департамент юстиції (Північна Ірландія), Державний Секретар, Головний інспектор в'язниць Її Величності в Шотландії, координатори моніторингу в'язниць, Парламент та Міністри Шотландії [3, с. 69].

Зважаючи на різноманіття моделей публічного управління пенітенціарною системою у різних країнах та водночас відсутність деталізованої їх характеристики, доцільно провести їх порівняння на прикладі найбільш розвинених країн (табл. 1).

Як свідчать дані табл. 1, в Іспанії діє модель публічного управління, у якій пенітенціарна система підзвітна Міністерству внутрішніх справ, яке функціонує в усіх автономних громадах за винятком Каталонії, де управління здійснюється Міністерством юстиції [7]. У Нідерландах та Італії функціонує модель публічного управління, у якій пенітенціарна система знаходиться у відомстві Міністерства юстиції та безпеки та Міністерства юстиції відповідно [8–9].

Таблиця 1

Порівняльна характеристика моделей публічного управління пенітенціарними системами Італії, Іспанії, Німеччини, Нідерландів

Характеристика моделей	Іспанія, станом на 2022	Нідерланди, станом на 2023	Італія, станом на 2022	Німеччина, станом на 2023
Назва державного органу влади, відповідального за пенітенціарну систему	Міністр внутрішніх справ усіх автономних громад Міністерство юстиції Каталонії	Міністерство юстиції та безпеки	Міністерство юстиції	Федеральне міністерство юстиції та захисту прав споживачів, 16 міністерств юстиції у федеральних землях
Частка бюджету відповідного відомства, що виділяється на пенітенціарну службу	Дані відсутні	Дані відсутні	34,8%	Дані відсутні
Тюремна служба частково або повністю передає управління установами приватним компаніям	Так, під управління приватним компаніям передано систему безпеки 21 УВП з 2014 р.	Так, 4 УВП для неповнолітніх перебувають під управлінням приватних компаній	Так, частково. Окремі об'єкти перебувають під управлінням (магазини, харчування, робота) на основі ДПП	Так, 4 УВП перебувають під управлінням на основі ДПП
Організація пенітенціарної системи	Генеральний секретаріат пенітенціарних установ (Міністерства внутрішніх справ) Головне управління пенітенціарних служб (DGSP) Каталонії (Міністерства юстиції)	Управління пенітенціарними установами	Департамент пенітенціарної адміністрації 11 регіональних органів управління	Тюремні установи підконтрольні судовій системі федеральних земель, яка може делегувати ці повноваження Департаменту з питань виконання покарань
Пенітенціарна служба має комп'ютеризовану систему діловодства	Так	Так	Так	Так
Кількість в'язнів, осіб	55,097, включаючи 7,746 в Каталонії	9,415	54,771	56,557
Динаміка кількості в'язнів	Зростання на 18% за період лютого 2020 та грудня 2020	Скорочення: на 7,51% між січнем 2020 р. (10179) та січнем 2021 р. (9415)	Збільшення на 17,38% за 2015–2020 рр. У 2015 р. в Італії було 52,164 ув'язнених	Із січня 2020 р. (63 399) по червень 2022 р. (56 557) кількість людей у в'язницях скоротилася на 12,1%
Рівень ув'язнення (на 100 000 жителів)	116	53,9	93	67
Типи/категорії пенітенціарних закладів	Закриті об'єкти, центри соціальної інтеграції (напіввідкриті заклади), підрозділи для матерів, пенітенціарні психіатричні лікарні	Слідчі ізолятори, в'язниці для відбування більш тривалих термінів, центри ув'язнення для неповнолітніх	Центри ув'язнення (до 5 років), установи виконання покарань (понад 5 років), УВП для неповнолітніх, спеціальні приміщення та відділення для ув'язнених жінок, судові лікарні	Приміщення для обвинувачених у досудовому ув'язненні та для засуджених

Джерело: складено автором за даними [6–10]

У Німеччині відповідальним державним органом влади за пенітенціарну службу визначено Федеральне міністерство юстиції та захисту прав споживачів. Федеральне законодавство Німеччини передбачає, що в кожній адміністративно-територіальній одиниці вищого рівня затверджено власне нормативно-правове забезпечення, відповідно, кожна федеральна земля має свої тюремну службу та міністерство юстиції. Зважаючи на відмінність законодавства, між федеральними землями існують розбіжності у методах ресоціалізації в'язнів. Для прикладу, федеральна земля Бранденбург скасувала практику одиночного ув'язнення як дисциплінарного заходу. В інших федеральних землях цей захід використовується як метод виправлення терміном до чотирьох тижнів. Окрім того, у федеральних землях Південної Німеччини умови тримання під вартою ув'язнених меншою мірою відповідають їхнім правам [6; 10].

Річний бюджет пенітенціарної служби Німеччини становить 3 430, 987 млн дол. станом на 2023 р. (3 067,133 млн євро). У 2023 р. на 100 тис осіб населення країни припадало 67 в'язнів (78 у 2019 р.), загальна кількість в'язнів становила 56,577 тис осіб, середня тривалість позбавлення волі – 4,7 роки. Тюремні установи підконтрольні судовій системі федеральних земель, яка може делегувати ці повноваження Департаменту з питань виконання покарань (Justizvollzugsämter). До ресоціалізації в'язнів залучені соціальні працівники відповідно до Закону про виконання покарань, думка яких впливає на прийняття рішень щодо скорочення терміну покарання, відпустки та дисциплінарних стягнень. Проте ув'язнені зазначили, що їм важко побудувати необхідні довірчі стосунки із соціальними працівниками [6; 10].

У Німеччині діють два види пенітенціарних систем: закриті (geschlossen) і відкриті (offen). Відкрита пенітенціарна система здійснює виправлення та ресоціалізацію засуджених, які відбувають короткий строк покарання і не становлять фізичної загрози іншим, та в'язнів, які перебувають на кінцевому строці виконання покарання. У таких випадках відкрита тюремна система полегшує їхні потреби в реабілітації. У приміщеннях колоній відкритого типу розміщені реабілітаційні центри. У цілому в Німеччині зросла кількість пенітенціарних установ відкритого типу, причому Берлін є однією з федеральних земель, яка має найбільшу кількість ув'язнених у пенітенціарних установах напіввідкритого типу (30%) [10].

У Німеччині існує декілька типів пенітенціарних закладів залежно від кількості ув'язнених: приміщення для обвинувачених у досудовому ув'язненні (Untersuchungshaftanstalt); приміщення для засуджених: 1) для нових засуджених; 2) для рецидивістів; 3) притулки суворого режиму для довгострокових ув'язнених; 4) для неповнолітніх і дорослих; 5) для жінок; 6) соціально-терапевтичні установи; 7) відкриті УВП [10].

Тюремна служба Німеччини частково або повністю передає управління установами виконання покарань приватним компаніям. Чотири установи виконання покарань перебувають під управлінням приватного та державного секторів на основі механізму державно-приватного партнерства (ДПП). Для прикладу, у 2006 р. в Гессені була відкрита перша установа виконання покарань на основі ДПП в'язниця Хюнфельд (Hünfeld prison), де 40% персоналу працюють на основі контрактів із приватною компанією Steep. На основі ДПП також функціонують в'язниці Оффенбург (Баден-Вюртемберг, Offenburg, Baden-Württemberg) і Бург-бай-Магдебург (Саксонія-Анхальт, Burg bei Magdeburg, Saxony-Anhalt). Приватні компанії, наприклад Serco, здійснюють надання медичної, психологічної, освітньої допомоги в'язням за винятком відеоспостереження, харчування, роботи та інших послуг [10].

Доцільно також звернути увагу на діяльність Національного превентивного механізму (The National Preventive Mechanism, MNP) – це Національне агентство Німеччини із запобігання катуванням (Nationale Stelle zur Verhütung von Folter). Ця інституція складається з двох незалежних органів: Федерального агентства із запобігання катуванням (Bundesstelle zur Verhütung von Folter) і Спільної комісії штатів (Länderkommission). Підкомітет ООН із запобігання тортурам (Subcommittee on Prevention of Torture, SPT) на основі оцінки роботи MNP Німеччини у 2013 р. зробив висновок про відсутність достатнього обсягу фінансових і людських ресурсів, що слугувало підставою для їх збільшення. Проте це лишається однією з проблем діяльності MNP [10].

Іспанська пенітенціарна система підпорядковується двом адміністраціям: Генеральному секретаріату пенітенціарних установ (The General Secretariat for Penitentiary Institutions, SGIP) для всіх автономних громад (за винятком Каталонії), які перебувають під наглядом Міністерства внутрішніх справ. Головне управління пенітенціарних служб (The General Directorate for Penitentiary Services, DGSP) Каталонії перебуває під наглядом Міністерства юстиції. Спільний комітет сприяє координації між двома адміністраціями. Умови тримання та ресоціалізації в'язнів відрізняються залежно від керівного органу

закладу (SGIP або DGSP), віку будівлі та тюремного режиму. В Іспанії тюремна служба частково або повністю передає управління установами приватним компаніям. Наприклад, із 2014 р. під управлінням приватним компаніям передано систему безпеки 21 УВП [6; 7].

В Іспанії пенітенціарні установи поділяються на чотири категорії: 1) закриті об'єкти, з яких SGIP контролює 69, а DGSP – дев'ять; 2) центри соціальної інтеграції, напіввідкриті заклади, за якими SGIP контролює 56, а DGSP – чотири; 3) підрозділи для матерів, з яких SGIP контролює три; 4) пенітенціарні психіатричні лікарні, з яких дві під управлінням SGIP і одна – під управлінням SGIP [6].

Управління пенітенціарними установами Нідерландів (Dienst Justitiële Inrichtingen, DJI) здійснює управління пенітенціарними установами, що підпорядковує установи для неповнолітніх, психіатричні лікарні суворого режиму та центри утримання імміграційних осіб. У країні діють різні типи закладів: слідчі ізолятори (Huis van bewaring) для попереднього ув'язнення або відбування короткострокового покарання; в'язниці для відбування більш тривалих термінів (Gevangenis); центри ув'язнення для неповнолітніх (Justitiële jeugdinstelling) віком від 12 до 18 років на момент скоєння злочину [6]. Існують спеціальні приміщення та відділення для ув'язнених жінок, деякі з яких називають Istituto a custodia attenuata per detenute madri (ICAM) (відкриті в'язниці для ув'язнених матерів), які дають змогу жінкам бути зі своїми дітьми. Протягом терміну ув'язнення ув'язнені можуть бути поміщені в casa de lavoro (робочий будинок) або в colonie penale (виправне господарство). Резиденції для виконання заходів безпеки (Residenze per l'esecuzione delle misure di sicurezza, REMS) передбачено для осіб, які вважаються не відповідальними за власні дії або відбувають заходи безпеки після закінчення терміну покарання. Із 2016 р. ці заклади замінили судові лікарні (Ospedali psichiatrici giudiziari, OPG). У Нідерландах чотири УВП для неповнолітніх перебувають під управлінням приватних компаній [6; 8].

В Італії Департамент пенітенціарної адміністрації має у розпорядженні 11 регіональних органів управління (provveditorati regionali), відповідальних за застосування керівних принципів, визначених у Римі на регіональному рівні. Закон від 26 липня 1975 р. № 354, який регулярно переглядається, детально описує процедуру тюремної служби та діє як тюремні правила. У країні здійснено часткову передачу під управління окремих об'єктів УВП приватним компаніям (магазини, харчування, робота) на основі ДПП [6; 9].

Італійська пенітенціарна система має кілька різних категорій установ виконання покарань [6]:

1) the case circondariali (CC), центри ув'язнення для обвинувачених, які перебувають під вартою, і засуджених із вироком менше п'яти років;

2) the case di reclusione (CR), установи виконання покарань для в'язнів, які відбувають довгострокове покарання;

3) Istituti penali per i minorenni (IPM) для неповнолітніх.

Моделі публічного управління пенітенціарною системою у Данії, Фінляндії, Норвегії характеризуються відмінностями, які у цілому пов'язані із системою установ виконання покарань та їх функціонуванням. Центральним адмініструванням у Данії займається Департамент в'язниць та пробації, до якого з 2015 р. належать чотири регіональні офіси. У Фінляндії функції центрального управління виконує Агентство кримінальних покарань (Rikosseuraamuslaitoksen keskushallintoyksikkö) та три регіональні відділення. У Норвегії центральне управління здійснює Норвезьке управління виправних установ, що також включає регіональні відділення [11].

У літературі саме пенітенціарна система Норвегії визнана винятковою та найбільш ефективною у світі завдяки чіткій інноваційній виправній моделі, моделі соціального забезпечення та охорони здоров'я, що забезпечує найнижчий рівень рецидивів [12; 13]. Механізм співпраці, комунікації, координації, взаємодії усіх учасників системи виконання покарань у моделі пенітенціарної системи Норвегії є одним із ключових чинників такої ефективності [14]. Зосередження уваги на міжвідомчій співпраці та міждисциплінарній співпраці в УВП Норвегії є частиною політики управління у сфері виправлення засуджених, надання їм послуг реабілітації [15]. У центрі норвезької виправної політики – розвиток виправної культури, яка визначається як цінності, норми виправної системи, що на перший план висуває здоров'я, гуманність, реабілітацію [16].

Функції в'язниць та медичних послуг чітко розділено в Норвегії як окремих інститутів. Співпраця між УВП та медичними закладами забезпечує ефективність зусиль ресоціалізації в'язнів у більшості випадків [17]. При цьому в країні існують практичні проблеми у цій сфері через психічні захворювання порушників у 92% випадків [12].

У норвезьких в'язницях розпорядок життя в'язнів імітує звичайне повсякденне життя. Сприятливими чинниками виховання є високий рівень свободи, доступу до програм реабілітації, поодинокість випадків одиночного ув'язнення, високий рівень взаємодії між персоналом та засудженими [12].

Центральним постулатом політики виправлення засуджених Норвегії («білої книги») є «краща реабілітація та менше використання в'язниць, що передбачає надання послуг за межами пенітенціарної системи. Тому в Норвегії розвинена система пробації» [18]. Це передбачає приділення значної уваги налагодженню співпраці виправних служб та місцевих органів влади (муніципалітетів) із метою надання засудженим комплексних послуг під час та після відбування покарання [19].

Завдання Управління виправної служби Норвегії полягає у забезпеченні належного виконання вироку з урахуванням безпеки всіх громадян, задоволення потреб суспільства, запобіганні рецидивізму, формуванні задовільних умов для тримання під вартою в'язнів. У Норвегії сформована система виконання покарань, яка має на меті зміну моделі злочинної поведінки, негативної поведінки, мислення, сприйняття, ставлення. Діяльність виправної служби Норвегії ґрунтується на принципах безпеки, прозорості та інновацій. Стратегічні операційні плани побудовані на динамічному підході та враховують швидкі зміни зовнішнього середовища, коригуються відповідно до різних чинників впливу. Принципи тісної співпраці, взаємодії між керівництвом, працівниками та профспілками визначено пріоритетними для вирішення низки проблем, пов'язаних з адміністративною діяльністю установ виконання покарань Норвегії. Зміст діяльності виправних служб залежить від соціального розвитку громадян, технологій, інновацій, досліджень. Про ефективність діяльності виправної системи Норвегії свідчить скорочення рівня рецидивних злочинів: у 2017 р. загальний показник рецидивів становив 16,4%, у 2018 р. – 13% [20]. Відповідно до Операційної стратегії Управління виправної служби Норвегії на період 2021–2026 рр., для кращого виконання соціальних завдань, пов'язаних із виправленням засуджених, систематичний та цілісний підхід покладені в основу діяльності та роботи із засудженими [21].

Таким чином, дослідження моделей публічного управління пенітенціарної системи, виділення ключових їх характеристик, ознак та показників ефективності дає змогу зробити низку важливих висновків.

Розглянута типологія моделей публічного управління пенітенціарною системою свідчить про диференціацію організаційно-управлінської структури та рівня підпорядкованості установ виконання покарань, їх підконтрольності різним відомствам. У світі сформовано шість основних моделей публічного управління, у яких система виконання покарань підпорядковується: міністерству внутрішніх справ або подібному відомству, міністерству юстиції, об'єднаним органам управління міністерства внутрішніх справ (поліції) та міністерства юстиції, незалежному державному департаменту, різним відомствам, різним органам або посадовим особам.

Порівняльна характеристика інституційних моделей управління Італії, Іспанії, Німеччини, Нідерландів указує на відмінності в публічному управлінні та рівні підпорядкованості установ виконання покарань. Це позначається на інших якісних ознаках організації та ефективності пенітенціарної системи. Найбільше інституційні моделі відрізняються за ступенем передачі управління установ виконання покарань, їхніх окремих об'єктів приватному сектору (повне або часткове управління). Відмінності виявлено також за станом організації пенітенціарної системи, що в кінцевому підсумку позначається на принципах, підходах, методах ресоціалізації засуджених навіть у межах регіонів однієї країни (наприклад, у Німеччині) та на типах пенітенціарних закладів. Моделі публічного управління пенітенціарною системою у Данії, Фінляндії, Норвегії принципово відмінні від моделей Італії, Іспанії, Німеччини, Нідерландів, зокрема підпорядкованістю, інноваційністю стратегії, політики виправлення та ресоціалізації в'язнів.

Література:

1. Легенький А.Н. Адміністративно-правова характеристика засад реформування пенітенціарної системи України. *Інтернаука*. 2020. № 2(24). С. 7–14.
2. Марченко В.Ю. Реформування пенітенціарної системи в Україні на основі зарубіжного досвіду. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 941–944.
3. Шуліка В.І. Особливості управління пенітенціарними установами Англії, Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу (порівняльна характеристика). *Пенітенціарна система України у глобальному вимірі* : матеріали II Міжнародного пенітенціарного форуму, м. Рівне, 27 жовтня 2022 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 68–71.
4. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 01.04.2022 № 2713-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005. № 30. Ст. 409. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
5. Ягунов Д.В. Моделі державного управління пенітенціарними системами: міжнародний досвід та європейські стандарти. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. 2009. Т. 11. Вип. 25. Ч. 2. С. 132–138.
6. The Prison insider. Country comparison. URL: <https://www.prison-insider.com/en/comparer/outil-de-comparaison?profiles=136667-140096-146841-136259> (access date: 10.10.2023).
7. The Prison insider. Spain profile. URL: <https://www.prison-insider.com/en/countryprofile/allemande-2023?s=vue-d-ensemble#organisation> (access date: 10.10.2023).

8. The Prison insider. Netherlands profile. URL: <https://www.prison-insider.com/en/countryprofile/allempagne-2023?s=vue-d-ensemble#organisation> (access date: 10.10.2023).
9. The Prison insider. Italy profile. URL: <https://www.prison-insider.com/en/countryprofile/allempagne-2023?s=vue-d-ensemble#organisation> (access date: 10.10.2023).
10. The Prison insider. Germany profile. URL: <https://www.prison-insider.com/en/countryprofile/allempagne-2023?s=vue-d-ensemble#organisation> (access date: 10.10.2023).
11. Kristoffersen R. (ed.) Correctional Statistics of Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden 2016 – 2020. University College of Norwegian Correctional Service Lillestrøm. 2022. URL: <https://www.kriminalomsorgen.no/informasjon-paa-engelsk.536003.no.html> (access date: 10.10.2023).
12. Stringer, H. Improving mental health for inmates. *Monitor on Psychology*. 2019. 50(3). P. 46. URL: http://www.antoniocasella.eu/archipsy/Stringer_march2019.pdf (дата звернення: 10.10.2023).
13. Dugdale, W. Interprofessional collaborative practice in the Norwegian prison system: a case study exploration of front-line professionals at two transitional residences reintegrating inmates back into society (Doctoral dissertation, Bournemouth University). 2020.
14. Larsen, B.K., Hean, S., Ødegård, A. Exploring Norwegian prison frontline workers' perceptions of interprofessional collaboration—a pilot study. *International Journal of Prisoner Health*. 2021.
15. Santora, L., Arild Espnes, G., Lillefjell, M. Health promotion and prison settings. *International Journal of Prisoner Health*. 2014. № 10(1). P. 27–37.
16. Ahalt, C., Haney, C., Ekhaugen, K., Williams, B. Role of a US–Norway exchange in placing health and well-being at the center of US prison reform. *American Journal of Public Health*. 2020. № 110(S1). P. 27–S29.
17. Lahtinen, P., Kajamaa, A., Seppänen, L., Johnsen, B., Hean, S., Esko, T. Interorganisational Collaboration in a Norwegian Prison—Challenges and Opportunities Arising from Interagency Meetings. *Improving Interagency Collaboration, Innovation and Learning in Criminal Justice Systems*. 2021. P. 31–57.
18. Ploeg, G., Sandlie, J.E. Mapping probation futures: Norway. *Probation Journal*. 2011. № 58(4). P. 386–394.
19. Hansen, G.V. Can collaboration provide integrated services for prisoners in Norway?. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*. 2015. № 4(4). P. 136–149.
20. The Norwegian Correctional Service Annual Report. 2020. URL: <https://www.kriminalomsorgen.custompublish.com/getfile.php/4900237.823.bnbkqzuunwzsst/Årsrapport+2020+kriminalomsorgen+-+engelsk+-+endelig+versjon.pdf> (access date: 10.10.2023).
21. Operational strategy for the Norwegian Correctional Service 2021 – 2026. The Norwegian Correctional Service. 2020. URL: <https://www.kriminalomsorgen.no/informasjon-paa-engelsk.536003.no.html> (access date: 10.10.2023).

УДК 342.841(477): 124.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.33>

ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКІ ЧИННИКИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Предко Михайло,

аспірант кафедри парламентаризму

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-7031-1889

Зазначено, що корупція як зловживання владою з метою одержання приватної вигоди ставить під загрозу верховенство права, послаблює державні інститути та демократію, національну безпеку країни. Автор акцентує увагу на тому, що в переважній більшості досліджень домінують дві тенденції в процесі мінімізації корупційних схем. З одного боку, результативність антикорупційних заходів пов'язують із використанням зарубіжних практик, а з іншого – наголошують на українській унікальності, звертаючи увагу на особливості ментальності, архетипичності тощо. У статті підкреслюється, що в даному разі варто поєднувати ці два підходи з акцентом на соціальні, економічні, політичні та правові перспективи. Копіюючи бездумно «розумні», але чужі рішення, не враховуючи місцевий контекст і реальні потреби України, навряд чи можна досягнути відповідного результату. Зазначено, що ефективність антикорупційної діяльності залежить не лише від певних заходів, а й безпосередньо від контексту, від того середовища, у межах яких вона здійснюється. Причому політико-управлінські механізми протидії корупції визначено як стратегію забезпечення прозорого, відкритого збалансованого розвитку з урахуванням зовнішніх і внутрішніх загроз, із передбаченням їх результативності та необхідного корегування. Установлено, що ефективність боротьби з корупцією залежить як від формування дієвих антикорупційних органів, так і від делегування частини антикорупційних функцій як органам місцевого самоврядування, так і безпосередньо громадам. Зазначено, що механізм антикорупційної діяльності включає такі складники: моніторинг реально-го стану антикорупційних змін, розроблення якісних критеріїв та інструментів оцінювання; реалізація практичних заходів, спрямованих на нейтралізацію корупційної діяльності; системний аналіз результатів, їх корегування та подальше вдосконалення. При цьому неодмінними профілактичними практиками, з одного боку, є прозорість та відкритість рішень, а з іншого – зменшення «людського чинника» у процесі надання різноманітних дозволів та реалізації контрольних функцій.

Ключові слова: *корупція, протидія корупції, довіра, державна влада, антикорупційні органи, стратегічні прогнози.*

Predko Mykhailo. Political and managerial factors in combating corruption in Ukraine

It is noted that corruption as an abuse of power jeopardizes all spheres of society, undermines trust in public authorities, and weakens civil society and democracy. The author focuses on the fact that in the vast majority of researchers, two trends dominate in the process of minimizing corruption schemes. On the one hand, the effectiveness of anti-corruption measures is associated with the use of foreign practices, and on the other hand, they emphasize Ukrainian uniqueness, paying attention to the peculiarities of mentality, archetypes, etc. The article emphasizes that in this case, it is worth combining these two approaches with an emphasis on political and managerial mechanisms for combating corruption. Copying mindlessly "smart" but foreign solutions, without taking into account the local context and the real needs of Ukraine, is unlikely to achieve the appropriate result. It is noted that the effectiveness of anti-corruption activities depends not only on certain measures, but also directly on the context, on the environment within which it is carried out. Moreover, political and managerial mechanisms for combating corruption are defined as a strategy for ensuring transparent, open, balanced development, taking into account external and internal threats, with provision for their effectiveness and necessary adjustments. It is established that the effectiveness of anti-corruption measures does not depend on the number of anti-corruption bodies, but on their quality of work at both the national and local levels, empowerment and participation of citizens in democratic processes. It is noted that the mechanism of anti-corruption activities includes the following components: monitoring of the real state of anti-corruption changes, thanks to the developed qualitative criteria and assessment instruments; implementation of practical measures aimed at neutralizing corruption activities; systematic analysis of the results, their correction and further improvement. The essential preventive practices are, on the one hand, transparency and openness of decisions, and, on the other hand, reduction of the "human factor" in the process of granting various permits and exercising control functions.

Key words: *corruption, anti-corruption, trust, public authorities, anti-corruption bodies, strategic forecasts.*

Питання протидії корупції – ключове для особистостей і націй, що особливо актуалізується у ситуаціях геополітичних викликів і екзистенційних загроз. Російська агресія проти України, повномасштабна війна значно вплинули на і так болюче вразливий політико-управлінський український простір. Людські втрати, зруйновані міста, травми, які переживають українці, знову на порядок денний ставлять

питання національної стійкості, потребу визначити своє ставлення до проявів корупції як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Як засвідчують результати соціологічного опитування, що проводилося з 22 лютого по 1 березня 2023 р., навіть в умовах війни зберігається високий рівень корумпованості (за шкалою від 1 до 10, де 1 означає відсутність корупції, а 10 – дуже високий рівень корупції) соціальних інститутів, оскільки «респонденти оцінюють корумпованість української влади у цілому у 6,8 бали, Верховної Ради України – у 6,8 бали, Кабінету Міністрів України – у 6,1 бали, Міністерства оборони України – у 5,8 бали, обласної влади своєї області – у 5,7 бали, Офісу Президента України – у 5,6 бали, антикорупційних органів (НАБУ, САП, НАЗК) – у 5,6 бали, місцевої влади у своєму населеному пункті – у 5,4 бали. Найнижче оцінюється рівень корумпованості громадських організацій, які займаються боротьбою з корупцією (4,7 бали), та Президента України (4,0 бали)» [6].

Корупція, виступаючи соціально-політичним феноменом, пронизує усі рівні життєдіяльності людини (соціальний, інституційний, особистісний), стає тим чинником, від якого залежать національна безпека, практична ефективність реформ, якість державного управління та демократичні процеси в країні. Тому й одним із основних завдань антикорупційних ініціатив у царині публічної політики є вироблення дієвих політико-управлінських механізмів, які б не лише були спрямовані на боротьбу із цим явищем, а й створювали систему запобіжників, які унеможливили б прояви корупційних схем загалом.

Дослідженню політико-правових, соціальних чинників корупції в органах державної влади присвячено низку праць таких авторів, як: К. Бабенко, Н. Бортник, В. Кушнар'юв, С. Лазаренко, І. Милосердна, А. Новак, А. Новіков, В. Сокурєнко, Л. Соцільник, К. Рудой [8] та ін. Є певні напрацювання у проблемі осмислення особливостей антикорупційних заходів у системі публічного управління (О. Бандурка [1], В. Гошовська, С. Девенпорт [12], Е. Каллаур [12], В. Крейденко [5], Р. Раззанте [13], В. Юрікова, С. Яковенко та ін.). Однак усе-таки зараз потрібно більше розробок ефективних політико-управлінських механізмів протидії корупції в Україні, їхніх основних чинників, завдяки яким вона мінімізується та унеможливується. При цьому значна частин питань у даному науковому дискурсі ще залишається дискусійною чи недостатньо розробленою. Тому й метою статті є аналіз основних чинників оптимізації політико-управлінських інструментів антикорупційних заходів, їхнього впливу на процес протидії корупції.

Корупція, стаючи складником політико-управлінських рішень, набуває усе більш політизованого характеру, пронизуючи всі сфери життєдіяльності людини. Тому й у першій статті Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції поставлені такі цілі: а) сприяння запровадженню та зміцненню заходів, спрямованих на більш ефективне та дієве попередження корупції та боротьбу з нею; б) заохочення, полегшення та підтримка міжнародного співробітництва та технічної допомоги у запобіганні корупції та боротьбі з нею, у тому числі вжиття заходів щодо повернення активів; в) заохочення чесності та невідкупності, відповідальності, а також належного управління публічними справами та публічним майном [14, р. 7]. Також ще у 1999 р. була створена група держав (49 держав-учасниць) для боротьби з корупцією як антикорупційний контрольний орган Ради Європи, який, проводячи діагностику та виявляючи недоліки у національній антикорупційній політиці, спонукає до необхідних нормативно-правових заходів. Моніторинг Органу Ради Європи з антикорупційного моніторингу «Група держав проти корупції» (GRECO – The Group of States against Corruption) включає такі етапи [9]: перший етап – «горизонтальна» процедура оцінювання, що відбувається за чітко визначеною процедурою, у якій призначається група експертів, що складає звіт, у якому подається аналіз стану корупції в країні; другий етап – процедура відповідності, що призначається для оцінки заходів, ужитих після рекомендації членами-експертами (досліджуваній країні надається 18 місяців для вжиття заходів). Звіти про відповідність повинні містити загальний висновок щодо виконання всіх рекомендацій; третій етап – процедура правил, що заснована на диференційному підході для здійснення роботи з членами, реакція яких на рекомендації GRECO була визнана незадовільною. Отже, Органом Ради Європи був окреслений алгоритм моніторингу антикорупційної діяльності. Також нещодавно Світовий банк запустив низку антикорупційних ініціатив, які покликані допомагати країнам у подоланні корупції, ураховуючи зміни в глобалізації, технології, соціальних науках та інших факторах. Антикорупційні ініціативи, розширюючи фокус діяльності Банку на низку країн та охоплюючи фінансові центри, пропагують відкритість та прозорість, залучають новітні технології для боротьби з корупцією.

У сьогоденній Україні система стримувань і противаг працює неефективно, що виражається в домінуванні виконавчої влади. Це сприяє різним зловживанням з її боку; державні та громадські інтереси підміняються інтересами конкретних чиновників. Контролювати їхню діяльність за допомогою конституційних механізмів уже неможливо, адже самі органи державної влади не можуть здійснювати контроль за своєю діяльністю – цією прерогативою потрібно наділити інститути громадянського суспільства,

які могли б моніторити законодавство та правозастосування, здійснювати незалежну антикорупційну експертизу законів і законопроектів.

Ще в 2021 р. Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) спільно з Інститутом законодавчих ідей (ІЗІ) презентували результати дослідження «Доступ підприємств на 1,5-мільярдний ринок забезпечення осіб з інвалідністю технічними засобами реабілітації (ТЗР). Корупційні ризики та практика їх реалізації» [3]. Відомо, що державне фінансування цієї сфери збільшується щороку, а потреба зростає, особливо сьогодні, в умовах військової російської агресії проти України. Однак система досі побудована так, що громадяни не можуть контролювати розподіл грошей на ці потреби [4; 11]. Ба більше, коли військовий звертається до Фонду соціального захисту (безкоштовне протезування і забезпечення засобами реабілітації здійснюється на підставі Постанови Кабінету Міністрів № 321 від 5 квітня 2012 р.), часто починає діяти ціла система корупційних схем, починаючи від вибору підприємства, яке виробляє протез (виробити державний протезний завод чи приватне підприємство), чи тих, хто задалегідь фінансово («заніс» гроші) подбав, щоб замовник прийшов саме до нього. У результаті державне підприємство стає «неефективним», банкрутом, а держава оплачує приватним заводам протези дорожче, ніж їх можна було б замовити на державному підприємстві. Часто «вибудовується» цілий механізм корупційних схем, який включає: членів медичних комісій та підприємств із метою введення в оману людину з інвалідністю; спонукання до дачі хабарів за «сприяння» одержання «кращого» засобу реабілітації; маніпулятивні рекомендації щодо вибору того чи іншого приватного підприємства, з яким органи соціального захисту знаходяться у змові. Уважаємо, що доведення факту системної корупційної діяльності у царині ТЗР сприятиме виробленню антикорупційними органами механізмів перевірки таких схем, допоможе викривати їх та запобігати їм. Значна роль тут належить як органам місцевого самоврядування, так і безпосередньо громадам, антикорупційні ініціативи яких дають змогу упередити корупційні правопорушення.

У сучасній Україні вітчизняна бюрократія привласнила собі функції еліти суспільства, водночас убезпечивши себе від будь-яких форм контролю і відповідальності перед громадянами. В основі бюрократичної корупції лежить рентоорієнтована поведінка представників бюрократії, тобто діяльність, спрямована або на використання свого монополюльно-владного становища, або на отримання доступу до ресурсів держави на відміну від прагнення до отримання прибутку в процесі конкуренції. Така поведінка найбільш яскраво проявляється у ситуації конфлікту інтересів, коли відбувається зіткнення і підміна суспільних інтересів на угоду приватним, груповим або корпоративним. «Згідно з результатами опитування, мотивами вчинення корупційного злочину були такі: неможливість вирішити проблему без хабаря та підкупу – 58%; необхідність усунення перепон на шляху вирішення проблеми – 24%; корупціонер знав, що вчиняє злочин, але діяв так, тому що так прийнято – 8%; необхідність установаження корупційних зв'язків – 3,5%; вплив керівництва – 1,5%; була запропонована значна кількість грошей та не зміг відмовитися – 5%. Основними причинами вчинення злочину названі: звичка – 2,7%; одержати великі гроші інакше неможливо – 38%; пішов на злочин усвідомлено, оскільки ризик його вчинення був переважений вигодою – 52,3%; інше – 7%» [8, с. 63–64].

Громадянське суспільство сьогодні покладає великі надії на технології онлайн з огляду на те, що вони дійсно спрощують процес взаємодії не тільки між інститутами громадянського суспільства, а й між різними секторами. Із підвищенням громадянської активності в блогосфері і соціальних мережах у науковий дискурс поступово увійшло поняття «електронна демократія», що сприяє політиці прозорості та відкритості.

Відомий журналіст-розслідувач О. Булло у праці «MONEYLAND. Грошограй: чому злодії та шахраї керують світом і як це змінити» розкриває механізм корупційних схем як грошограю, для якого не існує кордонів, бо його щупальця вміло «вбудовані» у вичурні потоки, у яких надзвичайно важко віднайти первинне джерело. Він ставить низку питань, на які варто шукати відповіді. «Якщо поліція корумпована, а в судах беруть хабарі, чи справді злочинці є злочинцями? Чи це просто чесні люди, які втрутилися у злочинний бізнес? Не знаючи, кому вірити, починаєш спиратися лише на найближчих – старих друзів і родину, – що ще дужче розділяє суспільство, цим підживлюючи корупцію. Квітує економіку чи здорову демократію не побудувати без суспільства, у якому всі одне одному довіряють. Без цього залишається тільки щось зловісне й корисливе» [2, с. 177]. Тому й довіра (фактор, інструмент та засіб накопичення соціального капіталу) до інститутів публічного адміністрування, до інституції влади є невід'ємним складником антикорупційної діяльності, її результативності та стратегічних можливостей. Як засвідчують соціологічні дослідження, в Україні аутсайдерами за довірою серед інститутів є чиновники (не довіряють 64%), політичні партії (63%), суди (59%), ВРУ (51%) [6]. Проте саме довіра,

забезпечуючи підтримку під час проведення реформ, які необхідні для розвитку суспільства, є основою легітимності влади, важливим складником соціальної консолідації та стабільності суспільства.

Одним із дієвих чинників антикорупційних заходів є використання зарубіжного досвіду в даній царині. Гадаємо, що за врахування зарубіжного антикорупційного досвіду варто враховувати національні, ментальні особливості, а не бездумно копіювати чужі практики, які навіть успішно «спрацювали» в інших країнах. Антикорупційні реформи засвідчують, що українці частіше за все не дотримуються цього правила. Якщо пригадаємо історію процесу реформування в Україні, зокрема під час упровадження декларацій для державних службовців, то, з одного боку, у ній було задіяно низку радників із деяких західних країн, а з іншого – навіть вони відверто вказували на низку чинників, які створювали бар'єри в даному процесі. Зокрема, йдеться про надлишкове регулювання, що стосувалося декларування державних службовців на регіональному рівні, коли їх зобов'язували щороку декларувати всі свої статки. А скільки було створено різних антикорупційних органів (лише впродовж 2015–2016 рр. було сформовано цілу систему органів державної влади, основним завданням яких було подолання корупції, зокрема Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), органи Національної поліції України, Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та ін.), які були спрямовані проти корупційних схем та механізмів! Однак, як засвідчують сучасні українські реалії, у сфері антикорупційної діяльності успіхів небагато. Адже часто ці органи займаються дублюванням функцій, обслуговуючи певні політичні сили та спричиняючи соціально-правові колізії. Уважаємо, що антикорупційні органи не повинні копіювати функціональні обов'язки один одного.

До речі, західні експерти були переконані, що ці органи здатні вирішити проблему корупції. А що ми маємо в підсумку? Здебільшого вони займаються дублюванням функцій, перетворюючись на конкуруючі органи, кожний із яких захищає політичні інтереси тих чи інших сил, стають інструментом захисту «своїх» з імітацією антикорупційної риторики. Урешті-решт страждає державний бюджет, оскільки тисячі службовців виконують неефективну роботу, яка мало приносить користі для пересічних громадян України. Тому й погоджуємося з тією думкою, що необхідно «ухвалити зміни до Конституції України в частині виконавчої гілки влади, Закон України «Про Президента України» та зміни до Закону України «Про Кабінет Міністрів України», які чітко встановлять рамки повноважень та запровадять єдині та однозначні правила формування державної влади в Україні» [5, с. 22].

Сьогоднішні реалії засвідчують, що кількість антикорупційних органів та кількісне збільшення армії управлінського апарату не дають позитивного результату. Отже, копіюючи «ефективні» для певних країн механізми та заходи реформування та не враховуючи місцевий контекст і реальні потреби українського загалу, ми приречені наступати на одні й ті ж самі граблі, з поверненням «назад», що викликає роздратування у широкого загалу, недовіру до політико-управлінських структур. Це може бути вигідно певним політичним силам, владі (ситуація, що нічого не змінюється, а тільки стає гірше), якій треба якось каналізувати незадоволення суспільного загалу. Разом із тим не варто вдаватися в іншу крайність, вважаючи, що в Україні має бути свій унікальний та особливий шлях. Однак усе-таки є універсальні закономірності, які треба досліджувати, зрозуміти їх та імплементувати саме на українських теренах. Причому варто не вигадувати колесо, не відкидати чужий досвід цілком, бо «в нас інша ментальність». Адже без усвідомлення власного шляху, власних історичних архетипів і власних потреб усі реформи – це виконання чужого замовлення. Вони здатні лише виснажити і зруйнувати країну. Тим паче що корупція має здатність до мімікрування: вона постійно адаптується, «вдало» вписуючись у процес політичних, економічних і соціальних змін. «...Річ не в тому, як думати, а в тому, як конвертувати знання в дії й побачити, чого воно варте» [10, с. 276]. Лише в тому разі не порушиться інституційний баланс у системі взаємовідносин між органами влади та громадянським суспільством, коли особистісне підґрунтя буде позбавлене політичної доцільності і «запрацюють» механізми індивідуальної відповідальності. Тоді й антикорупційна діяльність буде ефективною, коли команди вироблять відповідну стратегію, яку послідовно й системно будуть утілювати. Уміння зберігати баланс між вищезазначеними тенденціями, а також бажання чути голос суспільства є також неодмінною запорукою антикорупційних реформ. Те, чи вдасться певній реформі чи програмі допомогти знизити рівень корупції, цілком залежить від контексту. Уважаємо, що мінімізувати корупцію можуть, з одного боку, саме відкритість та прозорість у прийнятті рішень, а з іншого – наявність інших сприятливих чинників, таких як політична воля, незалежні засоби масової інформації, громадянське суспільство й ефективні механізми підзвітності та санкцій.

Ефективність антикорупційної діяльності залежить від таких її складників, як проведення досліджень із приводу реального стану корупції, на основі яких необхідно виробити відповідну стратегію,

здійснення низки практичних заходів та корегування одержаних результатів. Отже, потрібно провести як моніторинг реального стану корупції в країні з метою розроблення якісних критеріїв її оцінки та інструментів впливу, так і впровадження різноманітних антикорупційних практик та застосування дискурс-аналізу до одержаних результатів, що слугує підґрунтям для подальшої корекційної діяльності.

Безперечно, іноді важко робити певні стратегічні прогнози на значний проміжок часу, зокрема ті, які стосуються антикорупційних заходів. Зазвичай практика засвідчує, що на чим більшу дистанцію у часі зроблений прогноз, тим більше будуть розходження між прогнозом та фактичним станом – іноді аж до повного нівелювання самого прогнозу. Американський дослідник проблем випадковості, ймовірності та непередбачуваних подій Н. Таліб на основі аналізу численних фактів та подій висновує: щоб прогноз був більш-менш вірогідним, він не має бути деталізованим та не має бути розлогим у часі, інакше повною мірою він зможе не справдитися. При цьому він зазначав: «Прогнозування без допуску на помилку оприявнює три хиби, породжені нерозумінням природи невизначеності. Хиба перша: міра невизначеності – річ важлива, а ми її ігноруємо. Вірити прогнозу, не замислюючись над його точністю, – велика помилка. Коли йдеться про планування, неточний прогноз – усе одно, що нема прогнозу... Для ефективного рішення набагато більше важить правильний діапазон значень, аніж конкретне значення... Друга хиба: ми не розуміємо, що довший термін означає слабший прогноз. Близьке майбутнє й далеке майбутнє – геть різні речі. Досить простої ретроспекції – і стане видно, що прогноз іржавіє з часом... Третя, і найгірша, хиба: недооцінка випадкового характеру прогнозованих величин» [10, с. 161–162].

Переважає більшість стратегічних прогнозів спрямована як безпосередньо на саму проблему протидії корупції, так і на використання більш непрямого шляху, коли прагнуть створити середовище, у якому навряд чи вона поширюватиметься. Які ж стратегії більш ефективні? Гадаємо, що в першому випадку не враховується низка чинників, які створюють благодатне підґрунтя для виникнення та функціонування корупційних схем. У другому – упереджуються корупційні ризики та дії, які забезпечують умови та слугують спонкою правопорушення, яке негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей та завдань. Безперечно, що без глибокого методично та методологічно правильного вивчення специфіки корупції як системно-цілісного явища неможливе формування адекватної антикорупційної стратегії, а врахування різноманітних чинників є обов'язковим під час вирішення складних проблем. Власне, можна виокремити три чинники, які здатні унеможливити процес криміналізації державних чиновників, зокрема «необхідність підтримувати цілісність державного управління та довіру громадян до нього; забезпечувати належне функціонування державного управління; необхідність забезпечення прозорого функціонування ринку та чесної конкуренції» [13, р. 167–168].

Отже, у цілях протидії корупції необхідною є реалізація таких ключових рішень: належне реформування виборчого законодавства з акцентом на його прозорість та відкритість; розширення доступу громадян до інформації через законодавство або ініціативи прозорості, щоб вони могли брати участь у виробленні політики та нагляді за діяльністю уряду; розумне використання міжнародних стандартів антикорупційних практик; сприяння залученню громадян та дотримання соціальної відповідальності як засобу мінімізації корупції; під час проведення економічних і соціальних реформ обов'язкове врахування антикорупційного складника; ефективна кадрова політика; антикорупційне профілактичне виховання на всіх державних рівнях; упровадження процесу діджиталізації як позбавлення надмірної монополізації чиновництва на процес втручання у політико-управлінську сферу; належна підготовка та здатність правоохоронних органів до протистояння організованій злочинності, у тому числі й корумпованості структур усіх рівнів; постійний моніторинг антикорупційних ініціатив із подальшим їх корегуванням; вироблення надійного правового механізму захисту інформаторів-викривачів корупції; необхідно в освітній процес упровадити підготовку фахівців з антикорупційної діяльності.

Отже, корупція є результатом соціальних процесів, що мають певні закономірності. Тому лише глибокий аналіз цих процесів дасть змогу виробити дієві заходи боротьби із цим явищем. Серед основних заходів боротьби з корупцією є такі: забезпечення прозорості та гласності, організаційно-управлінський та правовий інструменти впливу. Протидія різним видам корупції має здійснюватися на планово-стратегічній основі, у якій основний акцент повинен бути зроблений на пріоритеті політико-управлінських чинників як ефективному стратегічному інструментові впливу. Безперечно, дієвість антикорупційної політики значно залежить від політичної волі, усебічного залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення виважених нормативно-правових механізмів протидії корупції. Тому сьогодні нагальним є розроблення дієвих антикорупційних стратегій, у яких були б задіяні новітні міждисциплінарні дискурсивні практики.

Література:

1. Бандурка О.М. Запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 28 жовтня 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 20–22.
2. Булю О. MONEYLAND. Грошограй: чому злодії та шахраї керують світом і як це змінити / пер. з англ. М. Климчук. Харків : Віват, 2020. 432 с.
3. Доступ підприємств на 1,5-мільярдний ринок забезпечення осіб з інвалідністю технічними засобами реабілітації. *Корупційні ризики та практика їх реалізації*. Київ, 2021. 79 с.
4. Корупційні схеми на ринку протезування функціонували роками – НАЗК. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/koruptsijni-skhemi-na-rinku-protezuвання-funktsionuvали-rokami-nazk.html>.
5. Крейденко В. Інститут парламентаризму в парламентсько-президентській республіці. *30 років незалежності України: досягнення, виклики, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 10 вересня 2021 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, О.М. Андрєєвої, В.А. Гошовської. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2021. С. 21–22.
6. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-krajini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berезen-2023r>.
7. Кудерміна О.І., Казміренко Л.І., Андросюк В.Г., Фодчук А.Б. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування : навчальний посібник. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.
8. Рудой К.М. Основні напрями адміністративно-правового механізму протидії корупції в Україні. *Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 28 жовтня 2022 р. Харків : ХНУВС, 2022. С. 170–172.
9. Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_144#Text.
10. Талєб Н.Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті / пер. з англ. М. Климчука. Київ : Наш формат, 2017. 392 с.
11. ТОП-10 корупційних схем забезпечення осіб з інвалідністю технічними засобами реабілітації. Стратегічний аналіз корупційних ризиків. 2021. 34 с. URL: <https://blogs.worldbank.org/governance/fighting-corruption-through-open-government-initiatives>.
12. Kallaur E., Davenport S. Fighting corruption through Open Government Initiatives. URL: <https://blogs.worldbank.org/governance/fighting-corruption-through-open-government-initiatives>.
13. Razzante R. The fight against corruption. Handbook of Research on Trends and Issues in Crime Prevention, Rehabilitation, and Victim Support. IGI Global. 2020. P. 167–186.
14. United Nations Convention against Corruption. UNITED NATIONS. New York, 2004. 56 p.

РЕЦЕНЗІЯ

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.34>

ЛУЦЬК У МІЖВОЄННЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Г. МАЛЕОНЧУК ТА А. ШВАБА «МІЖВОЄННИЙ ЛУЦЬК: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК (1919–1939)»¹)

Крамар Юрій,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії*

*Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5711-3634*

Міська історія як самостійний напрям досліджень сьогодні займає непропорційно мало місця в загальному масиві історичних студій в Україні. До того ж дослідження міського простору як складної соціокультурної системи вимагає комплексного підходу з урахуванням здобутків західноєвропейської урбаністики та напрацювань вітчизняних істориків у таких галузях знань, як історична антропологія, географія культури, історична регіоналістика, історія повсякдення, нова локальна історія тощо². На нашу думку, рецензоване видання «Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939)» удало вписується у проблемні поля цих відносно нових для вітчизняних дослідників субдисциплін. Авторами книги є науковці Волинського національного університету імені Лесі Українки доктор історичних наук, професор Анатолій Шваб та кандидат історичних наук, доцент Галина Малеончук.

Пропонована монографія охоплює 1919–1939 рр. – період, коли Західна Волинь перебувала у складі Другої Польської республіки. Зміна державно-політичної приналежності територій, на яких доміну-

вало українське населення, супроводжувалася не лише природними інтеграційними процесами, а й активним утручанням держави в усі сфери політичного, економічного, соціального, культурного та релігійного життя. Результатом такої цілеспрямованої політики стала зміна загального образу Луцька з провінційного повітового міста на воєводський адміністративний центр. Авторами досліджено процес становлення та функціонування органів польської державної влади і міського самоврядування, характер та особливості етносоціальних, суспільно-політичних, економічних та культурних процесів. Значну увагу приділено повсякденному життю, формам дозвілля та побуту лучан.

Висвітлення окреслених проблем ґрунтується на джерельній базі, основу якої становлять матеріали архівосховищ України та Польщі. Це документи центральних і місцевих органів влади, протоколи засідань міської ради та магістрату Луцька різних років, звіти установ міста та роботи відділів магістрату, публіцистичні, статистичні збірники, а також регіональна періодика та мемуари. На особливу увагу заслуговують документи фондів, опрацьованих авторами у Волинському краєзнавчому музеї, які є малознаними дослідникам, однак містять цікаву інформацію про життя міжвоєнного Луцька.

У першому розділі монографії висвітлюються процес становлення та нормативно-правове підґрунтя функціонування органів державної влади і самоврядування у Луцьку після його входження до складу

¹ Малеончук Г., Шваб А. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939). Луцьк : Терен, 2022. 216 с.

² Докл. див.: Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

Польщі. Як засвідчує рецензована монографія, цей процес проходив у три етапи: перший – від весни 1919 р. до осені 1920 р. – супроводжувався вступом польських військ і встановленням військового та адміністративного контролю над містом; другий – осінь 1920 р. – зима 1921 р. – перехідний, коли у Луцьку створюються цивільні органи влади; третій – лютий 1921 р. – створення Волинського воєводства із центром у Луцьку. Саме тоді в місті остаточно запроваджено систему цивільної влади Другої Речі Посполитої.

Аналізуючи структуру органів міського самоврядування, дослідники головну увагу зосередили на функціях і повноваженнях міської ради, виконавчим органом якої був магістрат на чолі з бурмістром. Автори звертають увагу на характер взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування, зауваживши, що наглядову владу над містом у першій інстанції здійснював повітовий комісар, а в другій – комісар округу, після 1921 р. – повітовий староста та воєвода. У 1924 р. відбулася чергова реорганізація, унаслідок якої виконавчу вертикаль влади очолив президент міста.

Упродовж 1919–1921 рр. тривала розбудова не лише адміністративних і самоврядних органів влади, а й правоохоронної, судової, пенітенціарної системи. Як приклади наводяться функціонування комісаріатів державної поліції у Луцьку, органів судової системи (мирові, окружні та апеляційні суди), прокурорського нагляду, в'язничної служби. Варто зауважити, що від ефективної розбудови державної адміністрації, безпекових структур залежали темпи інтеграції краю до державно-політичного організму Другої Польської республіки. Аналізуючи процес становлення органів влади в Луцьку, дослідникам слід було звернути увагу й на труднощі в розбудові польського адміністративного апарату на Волині. Це, зокрема відсутність достатньої кількості кваліфікованих місцевих кадрів, неприхильне ставлення з боку місцевого (переважно українського) населення, складна суспільно-політична ситуація в краї у перші роки його перебування у складі Польщі.

У другому параграфі розділу йдеться про громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька, яке було досить активним. Цьому сприяв воєводський статус міста, а також його багатонаціональний склад. Цілком слушно автори класифікують громадсько-політичні організації міжвоєнного Луцька за формою (партії, товариства, союзи, адміністративні самоврядні інституції), метою (політичні, економічні, національні, культурні, добродійні), а також характером діяльності (легальні та нелегальні). Велику увагу приділено діяльності єврейських, польських, українських політичних партій, показано характер їхніх взаємин із місцевою владою. Однак видається логічним не лише аналіз їхніх політичних програм і цілей діяльності, про що детально йдеться в монографії. Важливо було показати їх структурну розбудову на рівні міста, проаналізувати кількісний склад осередків найбільш впливових політичних партій, аби читач міг скласти уяву про вплив цих організацій серед мешканців Луцька. Ступінь їхньої підтримки серед різних верств населення яскраво ілюструють парламентські вибори, а також вибори до органів міського самоврядування тих років.

Наступний розділ книги «Соціально-економічний розвиток» розпочинається з характеристики демографічних та етносоціальних процесів у місті після його входження до складу Польської держави. Аналізуючи зміни національного складу населення міжвоєнного Луцька, автори вказують на чинники, що утруднюють можливість етнічної ідентифікації його мешканців на підставі даних загальнопольських переписів 1921 і 1931 рр.: цілеспрямована фальсифікація польської влади задля збільшення чисельності польського населення, триваючі репатріаційні процеси з території радянської України, недостатня фахова підготовка урядових комісарів-переписувачів, неналежний організаційний рівень перепису.

Демографічні процеси в місті проаналізовано за такими показниками: народжуваність, смертність, міграції, щільність населення. Зроблено висновок про високий приріст населення Луцька у 1920–1930-ті роки за рахунок приєднання до міста околиць і державної політики переселення на Волинь поляків з інших частин країни. Дослідниками відзначено зміни в структурі конфесійної приналежності лучан. Промовистим є факт суттєвого (майже втричі) зростання чисельності римо-католиків за рахунок міграції поляків з інших воєводств, незначного збільшення серед містян питомої ваги православних (переважно через приєднання до міста навколишніх сіл, де переважало українське населення) і помітного зменшення частки юдеїв унаслідок активної еміграції євреїв за межі Польщі.

Переконливим є твердження авторів про те, що характер зайнятості лучан у 20–30-ті роки мав виразно національні ознаки: поляки домінували в органах державної та міської влади, освіти; євреї – у торгівлі та ремісництві; українці за винятком представників інтелігенції – у сільському господарстві. Динаміку змін у етнічній, конфесійній, соціальній структурі населення проілюстровано відповідними таблицями та діаграмами.

Другий параграф розділу присвячено економічним процесам у міжвоєнному Луцьку. Як стверджують автори дослідження, на характер і динаміку економічного розвитку міста впливала низка чинників,

головними серед яких були: руйнівні наслідки Першої світової війни, провінційна та відстала структура довоєнного економічного укладу міста, цілеспрямована політика влади щодо східних теренів, яка полягала у їх якнайшвидшій інтеграції до єдиного економічного організму Польщі, світова економічна криза 1929–1934 рр. Детально охарактеризовано структуру комплексу галузей міського господарства: промислове виробництво, міська торгівля, фінансові установи, ремісництво, кооперація.

Дослідження А. Шваба та Г. Малєончук засвідчує, що у міжвоєнний період темпи модернізації соціально-економічних відносин у Луцьку залишалися доволі повільними. Водночас автори відзначають позитивні зрушення у сфері охорони здоров'я, транспорту, житлового будівництва, благоустрою міста. Цікавими є авторські спостереження щодо цінової політики на житло у Луцьку. За цим показником місто було одним із найдорожчих воєводських центрів Польщі. Для розуміння рівня життя лучан у міжвоєнний період читачу пропонується порівняти доходи населення та тогочасні ціни в торговельних мережах міста.

Безумовний інтерес викликають сюжети про форми дозвілля лучан, зокрема такі, як відвідини клубів, кіно, театрів, бібліотек, ресторанів, кав'ярень, міських парків, улаштування балів та прийомів із нагоди державних та релігійних свят, заняття різними видами спорту (гімнастика, лижі, веслування, теніс, велоспорт). Важливою подією у житті Волині та Луцька стало відкриття у 1933 р. міського стадіону (який, до речі, існує й сьогодні), де відбувалися спортивні змагання, у т. ч. міжнародного рівня.

Третій, останній, розділ монографії називається «Культурне, освітнє та церковно-релігійне життя міжвоєнного Луцька». За твердженням авторів, воєводський статус міста позитивно вплинув на перетворення його на регіональний культурно-освітній центр. Аналізуючи мистецьке життя Луцька у міжвоєнне двадцятиліття, А. Шваб і Г. Малєончук найбільшу увагу приділяють театру. У вказаний період у місті діяли як професійні, так і аматорські музично-театральні колективи, які існували при філіях культурно-освітніх товариств. Варто зауважити, що державною підтримкою і фінансовими дотаціями уряду користувалися лише ті громадсько-культурні організації, які декларували лояльне ставлення до влади.

Особливе місце в культурному житті міста займала пам'ятко-охоронна діяльність. У книзі знаходимо цікаву інформацію про ремонтні та реставраційні роботи, які проводилися на території Луцького замку, у Хрестовоздвиженській церкві та міській синагозі. Автори акцентують особливу увагу на діяльності Волинського товариства краєзнавців і опіці над пам'ятками минулого, за ініціативи якого у червні 1929 р. було відкрито Волинський краєзнавчий музей.

В іншому параграфі цього розділу дослідники аналізують освітнє середовище міжвоєнного Луцька. Відзначаючи певні позитивні тенденції у системі освіти міста (розбудова мережі дошкільних, середніх та професійних навчальних закладів), автори на основі документальних джерел, статистичних матеріалів доводять, що освітня політика влади переслідувала цілком конкретну мету – утвердження польськомовного шкільництва і поступова полонізація україномовних закладів освіти та шкіл етнічних меншин міста. Реалізація цієї політики здійснювалася усіма можливими методами впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Як приклад наводиться практика створення двомовних (утраквістичних) шкіл у місті, призначення педагогічних кадрів із числа етнічних поляків, котрі прибували з інших регіонів Польщі.

Конфесійна мозаїка Луцька 1920–1930-х років представлена авторами у третьому параграфі розділу. У ньому аналізується релігійне життя містян різних конфесій: юдеїв, римо-католиків, православних, протестантів. Цікавими є авторські спостереження про те, що церковно-релігійна організація мешканців була однією з форм національно-культурної ідентичності й відігравала ключову роль у формуванні суспільно-політичних та світоглядних настроїв містян. Іншою важливою проблемою, яку розглядають автори монографії, є урядова політика в релігійній сфері. Аналізуючи взаємини місцевої адміністрації з різними релігійними конфесіями, автори доходять висновку, що польська влада з метою посилення асиміляційного тиску на місцеве населення прагнула забезпечити пріоритетне становище римо-католицької церкви. Останній відводилася важлива роль в інтеграції некатоликів до польського державного, політичного та культурного простору. Як приклад наведено розгортання на Волині у 1920–1930-х роках руху, спрямованого на запровадження серед православних вірян так званої нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Неоунія, яка розглядалася римо-католицькою церквою як крок до поступової латинізації православної церкви, не дала очікуваних результатів.

Спираючись на документальні матеріали, дослідники виявили, що політика влади, спрямована на досягнення віросповідної єдності населення східних воєводств (поряд із мовною і культурною), успіху не мала. Ба більше, Луцьк у міжвоєнний період став важливим осередком українського православного церковного відродження. Його ідеологами та провідниками були відомі громадські й церковні діячі на

Волині А. Річинський та І. Власовський. Апогеєм руху за українізацію православної церкви став церковний з'їзд, що відбувся у червні 1927 р. у Луцьку. Своєю активністю виявляли й інші релігійні конфесії міста через участь у діяльності громадсько-релігійних організацій і товариств.

На основі узагальнених матеріалів, викладених у монографії, А. Шваб і Г. Малеончук логічно обґрунтували висновки дослідження. Вони є досить розлогі, добре аргументовані, відповідають суті зазначених у вступі проблем. Зауважимо, що багатий фактологічний матеріал, на основі якого написана дана робота, доповнений численними таблицями, а також удало підібраними світлинами. На окрему увагу заслуговує календар головних подій в історії міжвоєнного Луцька, поданий наприкінці книги.

Позаяк робота має велике практичне значення, вважаємо за потрібне висловити авторам окремі побажання. На нашу думку, більшої уваги потребує вивчення досвіду місцевого самоврядування у 1920–1930-х роках, виборчих кампаній до органів міської влади, участі в них громадсько-політичних організацій, які представляли різні етнічні групи, форм співжиття багатонаціонального за своїм складом населення міста, механізмів взаємодії влади та місцевого соціуму. У розділі, присвяченому культурно-мистецькому життю, хотілося би більше дізнатися про архітектуру міжвоєнного Луцька, адже саме напередодні Другої світової війни в місті тривало активне будівництво: центральні вулиці забудувалися громадськими, торговими та житловими будинками, формувався квартал, де зводилась елітна нерухомість (вілли) для інтелігенції. Будівлям останнього типу були притаманні ще не апробовані на Волині модерністські тенденції. Варто зауважити, що у міжвоєнну добу в місті реалізовано багато самобутніх проєктів, які певною мірою визначають архітектурне обличчя сучасного Луцька.

Уважаємо, що монографія А. Шваба та Г. Малеончук є серйозним науковим дослідженням, яке проливає світло на маловідомі та незнані сторінки історії міжвоєнної Волині. Вона є вагомим внеском у вивчення міської історії України. З урахуванням напрацювань інших дослідників маємо всі підстави очікувати появу фундаментальної праці з історії Луцька, написаної з використанням сучасного науково-методологічного інструментарію, а також здобутків вітчизняної та західноєвропейської урбаністики.

НОТАТКИ